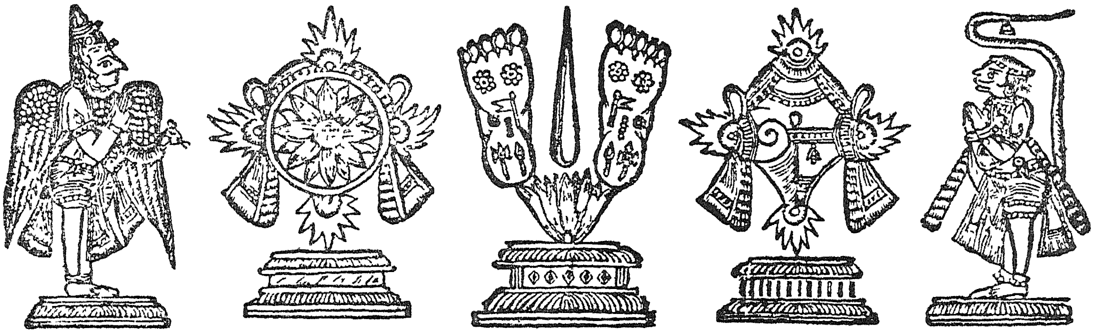
శ్రీమతే రామానుజాయ నమః

శ్రీరస్తు

శ్రీ హయగ్రీవాయ నమః

శ్రీ సీతాలక్ష్మణభరతశత్రుఘ్నహనుమత్సమేత
శ్రీ రామచంద్ర పరబ్రహ్మణే నమః

శ్రీ వాల్మీకిమహర్షిప్రణీతం

శ్రీరామాయణమ్

(కిష్కింధా కాండః)

శ్రీ గోవిందరాజీయ వ్యాఖ్యోపేతం

శ్రీ రామానుజీయ, తనిశ్లోకీ, తత్త్వదీపికా, తిలకవ్యాఖ్యానైః విశేషాంశైశ్చ

సమలఙ్కృతమ్

ప్రకాశకః

శ్రీ త్రిదండి శ్రీమన్నారాయణ రామానుజ జీయర్ స్వామి

ముద్రణమ్

విజయ ముద్రాశాలా, చిత్తూర్.

1971

మూల్యం : రూ. 22-00

శ్రీరామచంద్రపరబ్రహ్మణే నమః

కిష్కింధాకాండ కథానుక్రమణికా

సర్గసంఖ్యా. పృష్ఠసంఖ్యా.

సర్గసంఖ్యా: పృష్ఠసంఖ్యా:

సర్గసంఖ్యా. పృష్ఠసంఖ్యా:

సర్గసంఖ్యా. పృష్ఠసంఖ్యా

సర్గసంఖ్యా. పృష్ఠసంఖ్యా.

సర్గసంఖ్యా. పృష్ఠసంఖ్యా.

ఇతి శ్రీకిష్కిన్ధాకాణ్డవిషయానుక్రమణికా.

హరిః ఓమ్

శ్రీసీతాలక్ష్మణభరతశత్రుఘ్న హనుమత్సమేత

శ్రీరఘునందనపరబ్రహ్మణే నమః

శ్రీమద్రామాయణే శ్రీగోవిందరాజీయవిశిష్టే

కిష్కింధాకాండప్రారంభః

స తాం పుష్కరిణీం గత్వా * పద్మోత్పలఝషాకులాం,

శ్రీ గోవిందరాజీయ వ్యాఖ్యా

శ్లో॥ క్వాఽహం మందమతి ర్గభీరమధురం రామాయణం త త్క్వ చ
వ్యాఖ్యానేఽస్య పరిశ్రమ స్స్నహ మహో హాసాస్పదం ధీమతామ్ ।
కో భారోఽత్ర మమ స్వయం కులగురుః కోదండపాణిః కృపా
ఽకూపారో రచయ త్యద స్సపది మజ్జిహ్వాగ్రసింహాసనః ॥

శ్రీరామాయణరాజస్య సమర్ప్య మణిమేఖలామ్ ।
సారోద్ధార మిమం హార మర్పయిష్యామి సంప్రతి ॥

ఏవం పూర్వస్మిన్ కాండే దీనజనసంరక్షణరూపో ధర్మోఽనుష్ఠాపితః. అథ కిష్కింధాకాండే మిత్రసంరక్షణరూపో ధర్మోఽనుష్ఠాప్యతే. తథా పూర్వస్మిన్ కాండే మోక్షప్రదత్వ రూపం పరతత్త్వచిహ్న ముపదర్శితం, అత్రాఽసంఖ్యేయకల్యాణగుణాకరత్వం ప్రతిపాద్యతే. వస్తుత స్తు ప్రథమే కాండే శ్రీమత్త్వం శ్రీమత్పదోదీరిత ముక్తం, ద్వితీయే సర్వజనవ్యామోహవిషయత్వోక్త్యా నాళాయణశబ్దార్థః, తృతీయే పంచవటీవాసపర్యంతవృత్తాంతేన మునిజనకృత కైంకర్యోక్త్యా చతుర్థ్యర్థ ఉక్తః. ఖరాదివృత్తాంతేన నమశ్శబ్దార్థ ఉక్తః. అథ మారీచదర్శనవృత్తాంత మారభ్య చేతనోజ్జీవన ప్రకారః ప్రదర్శ్యతే. తత్ర మారీచదర్శనవృత్తాంతేన భగవన్నిత్యానుభవయోగ్యస్య చేతనస్యాఽప్రాప్త విషయప్రావణ్యం, తేన రావణరూప మహామోహాక్రమణం, జటాయువ్యాపారేణ రావణానివృత్తికథనాత్

* తనిశ్లోకీ. (పద్మేతి) సీతాయా ముఖానుస్మరణం. ఉత్పలేతి నేత్రానుస్మరణం. ఝషేతి నేత్రచాంచల్యానుస్మరణం, సౌమిత్రే ఇతి తస్య దుఃఖావిష్కరణపాత్రత్వం చ వ్యజ్యతే.

రామ స్సౌమిత్రిసహితో విలలాపాఽఽకులేంద్రియః. ౧

తస్య దృష్ట్వైవ తాం హర్షా దింద్రియాణి చకంపిరే,
స కామవశ మాపన్న స్సౌమిత్రి మిద మబ్రవీత్. ౨

సౌమిత్రే శోభతే పంపా వైడూర్యవిమలోదకా,
ఫుల్లపద్మోత్పలవతీ శోభితా వివిధై ర్ద్రుమైః. ౩

సౌమిత్రే పశ్య పంపాయాః కాననం శుభదర్శనం,
యత్ర రాజంతి శైలాభా ద్రుమా స్సశిఖరా ఇవ. ౪

కేవలకర్మణా సంసారస్యాఽనివర్త్యత్వం, లంకాప్రవేశేన సాంసారికశరీరప్రవేశః, ఏకాక్ష్యేకర్ణీప్రభృతి వ్యాపారై స్తాపత్రయాభిహతిః, రామాన్వేషణేన భగవత శ్చేతనోజ్జీవనోపాయచింతనం చోక్త మారణ్యకాండే, అథాఽఽచార్యముఖేన చేతనస్య స్వవిషయభక్త్యుత్పాదనకృతే తదన్వేషణ ముచ్యతే కిష్కింధాకాండే. తత్ర ప్రథమే సర్గే నిత్యకైంకర్యపరనిత్యసూరిదర్శనేన ఏతత్తుల్యభోగస్య ప్రాప్తౌ జీవవర్గః కిమితి న మాం ప్రాప్త? ఇతి భగవతః క్లేశాతిశయం దర్శయతి. 'స ఏకాకీ న రమేతే'తి హ్యుక్తం.

(స తా మిత్యాది.) పద్మోత్పలఝషైః కమలేందీవరమత్స్యైః, ఆకులాం, తాం పంపాఖ్యాం, పుష్కరిణీం సరసీం, గత్వా, ముఖనయనకటాక్షవత్యాః కాంతాయాః స్మారకత్వేన వ్యాకులేంద్రియః మోహం ప్రసాదం చ ప్రాప్తః స రామః, తాదృశధైర్యవిశిష్టోపి, సౌమిత్రిసహితః ఆశ్వాసకాం తరంగపురుషసహితోపి, విలలాప. ౧

ఆకులేంద్రియ ఇత్యేత ద్వివృణ్వ న్నాహ (తస్యేతి.) దృష్ట్వా స్థితస్య తస్య ఇంద్రియాణి హర్షా చ్చకంపిరే, చ్యుతానీ త్యర్థః. ౨

ప్రలాపప్రకార మాహ (సౌమిత్రే ఇత్యాదినా.) అనేన భక్తిద్రుతహృదయ స్తత్సూచకముఖప్రసాద స్సపరికరః పురుష ఉచ్యతే. ౩

(సౌమిత్రే ఇతి.) యత్ర కాననే, సశిఖరా ఇవ ఉన్నతాగ్రశాఖాభి స్సశృంగా ఇవ స్థితాః, అత ఏవ శైలాభాః. అనేన భగవద్దయారసోపజీవిన ఆచార్యాః తదుపజీవినోంతేవాసిన శ్చోచ్యంతే. "అత్ర పరత్ర చాపీ" తి న్యాయేన నిత్యవిభూతావపి శిష్యవత్త్వం సిద్ధం. ౪

(పంపాకాననవర్ణనం)

* మాం తు శోకాఽభిసంతప్తం మాధవః పీడయన్నివ,
భరతస్య చ దుఃఖేన వైదేహ్యా హరణేన చ. ౧

† శోకాఽఽర్తస్యాపి మే పంపా శోభతే చిత్రకాననా,
వ్యవకీర్ణా బహువిధైః పుష్పైః శీతోదకా శివా. ౨

నళినైరపి సంఛన్నా హ్యత్యర్థం శుభదర్శనా,
సర్పవ్యాళానుచరితా మృగద్విజసమాకులా. ౩

(మాం త్వితి.) భరతస్య దుఃఖేన నగరాత్ బహి ర్వ్రతోపవాసాదినియమకృతదుఃఖేన. వైదేహ్యాః హరణేన చ, పూర్వమేవ సంతప్తం మాం, మాధవో వసంతః, తు విశేషేణ, పీడయన్నివ భవతీ త్యర్థః. వస్తుతః పీడాభావా దివశబ్దః. అనేన సంసరతో జీవస్య దుఃఖేన దుఃఖితత్వ ముక్తం. ౧

సర్వేషు మద్భక్తేషు సుఖం వసత్సు కిమర్థ మేతే సంసారిణః క్లిశ్యంతీ త్యభిప్రాయేణాహ (శోకార్త స్యేత్యాదినా.) శోకార్తస్యాపి మయి శోకార్తేపి, శోభతే, వ్యర్థేయం శోభేతి భావః. ౨

(నళినైరితి.) అపిశబ్దేన కుముదాదికం సముచ్చీయతే, వ్యాళోఽజగరః. సర్పవ్యాళా ఏవానుచరాః, తే అస్యా స్సంజాతా ఇతి సర్పవ్యాళానుచరితా, సర్పవ్యాళానుచరితత్వేపి నళిన సంఛన్నత్వా దత్యర్థం శుభదర్శనా భవతీ త్యర్థః. అనేన జ్ఞానినో యః కశ్చి ద్దోషోపి న తస్య హేయతా పాదక ఇత్యుక్తం. ''తేషాం తేజోవిశేషేణ ప్రత్యవాయో న విద్యత'' ఇతి స్మృతేః. ౩

---

* రామానుజీయం, (మాం త్విత్యాది.) భరతస్య దుఃఖేన ప్రార్థనాభంగజనితభరతసంబంధి దుఃఖేన, వైదేహ్యా హరణేన చ. పూర్వమేవ శోకాభిసంతప్తం మాం, మాధవః, అధికం పీడయన్నివ. వర్తత ఇతి శేషః. ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే. ఆధయః పీడయంతి వై - ఇతి పాఠే వక్ష్యమాణవసంత వర్ణన స్వారస్యం నాస్తి.

† రామానుజీయం. (శోకార్తస్యాపి మే పంపా శోభతే.) దుఃఖితే మనసి సర్వ మసహ్య మితి న్యాయేన సర్వాసహ్యతాపాదకశోకార్తస్యాపి మే, పంపా, అతిరమణీయతయా హృదయంగమా భవతీ త్యర్థః.

అధికం ప్రతిభాత్యేత న్నీలపీతం తు శాద్వలం,
ద్రుమాణాం వివిధైః పుష్పైః పరిస్తోమై రివాఽర్పితం. ౮

పుష్పభారసమృద్ధాని శిఖరాణి సమంతతః,
లతాభిః పుష్పితాగ్రాభి రుపగూఢాని సర్వతః. ౯

సుఖానిలోఽయం సౌమిత్రే కాలః ప్రచురమన్మథః,
గంధవాన్ సురభి ర్మాసో జాతపుష్పఫలద్రుమః. ౧౦

పశ్య రూపాణి సౌమిత్రే వనానాం పుష్పశాలినాం,
సృజతాం పుష్పవర్షాణి తోయం తోయముచా మివ. ౧౧

ప్రస్తరేషు చ రమ్యేషు వివిధాః కాననద్రుమాః,
వాయువేగప్రచలితాః పుష్పై రవకిరంతి గాం. ౧౨

(అధిక మితి.) ఏత దితి పరిసరప్రదేశ మంగుళ్యా నిర్దిశతి, నీలపీతమితి మయూరకంఠవర్ణ ఉచ్యతే, పరిస్తోమైః కుథైః, 'పరిస్తోమః కుథో ద్వయో' రిత్యమరః. అనేన నానాగురుముఖలబ్ధజ్ఞానతయా భగవద్వాసయోగ్యః పురుష ఉచ్యతే. ౮

(పుష్పేతి.) శిఖరాణి వృక్షాగ్రాణి, సమంతతః సర్వత్ర ప్రదేశే, ఆమూలాగ్రం ఉపగూఢాని, శోభంత ఇతి శేషః. అనేన గార్హస్థ్యేపి నిరవధికబోధా ఉచ్యంతే. ౯

(సుఖేతి.) అనేన జనకాదివ దైశ్వర్యే సత్యపి భగవత్జ్ఞానరత ఉచ్యతే. ౧౦

(పశ్యేతి.) తోయం సృజతాం తోయముచాం రూపాణీవేతి పూర్ణోపమా, అనేన పరోపదేశప్రవృత్తా ఆచార్యా ఉచ్యంతే. ౧౧

(ప్రస్తరేష్వితి.) ప్రస్తరేషు పాషాణేషు, గాం భూమిం, ప్రస్తరభూమి మిత్యర్థః. అనేన కఠినహృదయేష్వపి దయావశాత్ జ్ఞానవర్షిణ ఉచ్యంతే, ౧౨

(పంపాకాననవర్ణనం)

పతితైః పతమానైశ్చ పాదపస్థైశ్చ మారుతః,
కుసుమైః పశ్య సౌమిత్రే క్రీడన్నివ సమంతతః. ౧౩

విక్షిప న్వివిధా శ్శాఖా నగానాం కుసుమోత్కచాః,
మారుత శ్చలితస్థానై ష్షట్పదై * రనుగీయతే. ౧౪

† మత్తకోకిలసన్నాదై ర్నర్తయన్నివ పాదపాన్,
శైలకందరనిష్క్రాంతః ప్రగీత ఇవ చానిలః. ౧౫

(పతితై రితి.) పతమానైః పతద్భిః, అనేన సర్వగురుప్రేరణైకలీల స్సర్వాంతర్యామ్యుచ్యతే. ౧౩

(విక్షిపన్నితి.) కుసుమోత్కచాః కుసుమోత్కటాః. విక్షిపన్ కంపయన్, మారుతః, చలితస్థానైః స్వస్థానకుసుమోచ్చాలితైః, షట్పదైః అనుగీయతే, అనేన, 'జ్ఞానీ త్వాత్మైవ మే మత' మిత్యాత్మభూతజ్ఞానినాం భక్తివృద్ధయే భగవతి భువ మవతీర్ణే, 'ఇమాన్ లోకాన్ కామాన్నీ కామరూప్యనుసంచరన్, ఏత త్సామ గాయ న్నాస్తే' ఇత్యుక్తరీత్యా త మనుగచ్ఛన్ భక్తలోక ఉచ్యతే. ౧౪

(మత్తేతి.) మత్తకోకిలసన్నాదైః ముఖవాద్యస్థానీయైః. పాదపా న్నర్తయన్. శైలకందరనిష్క్రాంతతయా తన్నిష్క్రమణధ్వనియుక్తతయా, ప్రగీత ఇవ గాతు ముపక్రాంత ఇవ. ఆదికర్మణి క్తః. కర్తరి చేతి కర్తరి నిష్ఠా. యద్వా, పాదపాన్ నర్తయన్ నర్తయితుమివ, లక్షణహేత్వోరితి శతృప్రత్యయః. మత్తకోకిలసన్నాదైః, ప్రగీతః ప్రహృష్టగీతస్సన్. శైలకందరాత్ వైపథ్యస్థానా న్నిష్క్రాంతః. అనేన వేదప్రవర్తనముఖేన లోకస్య భక్త్యుత్పాదనాయ వైకుంఠా దవతీర్ణో భగవాని త్యుచ్యతే. ౧౫

* రామానుజీయం. (నీయత ఇవ) పుష్పరసోత్కంఠయా స్తూయత ఇవ. అనుగీయత ఇతి పాఠే అనుసృత్య గీయత ఇత్యర్థః.

† రామానుజీయం. అత్ర వాయో ర్నర్తకగాయకసాధర్మ్య ముచ్యతే, నర్తయితుం ముఖవాద్యస్థానీయై ర్మత్తకోకిలసన్నాదైః పాదపా న్నర్తయన్నివ.

తేన విక్షిపతాఽత్యర్థం పవనేన సమంతతః,
అమీ సంసక్తశాఖాగ్రా గ్రథితా ఇవ పాదపాః. ౧౬

* స ఏష సుఖసంస్పర్శో వాతి చందనశీతలః,
గంధ మభ్యావహ న్పుణ్యం శ్రమాపనయనోఽనిలః. ౧౭

అమీ పవననిక్షిప్తా వినదంతీవ పాదపాః,
షట్పదై రనుకూజంతో వనేషు మధుగంధిషు. ౧౮

• గిరిప్రస్థేషు రమ్యేషు పుష్పవద్భి ర్మనోరమైః,

(తేనేతి.) విక్షిపతా వివిధం ప్రేరయతా, పవనేన, అత్యర్థం సమంతతః, సంసక్త శాఖాగ్రా అమీ పాదపాః, గ్రథితాః మాలావ న్నిబద్ధా ఇవ, భాంతి, అనేన భగవత్కృపయా పరస్పరమను రక్తా భాగవతా ఉచ్యంతే. ౧౬

మందమారుతం వర్ణయతి (స ఏష ఇతి.) స్పార్శనప్రత్యక్షత్వా దేష ఇత్యుక్తిః. చందన శీతలః మలయగతచందనేన శీతలః, దక్షిణమారుత ఇత్యర్థః. చందనవ చ్ఛీతలో వా. గంధం పుష్ప గంధం, పుణ్యం రమ్యం, సుఖసంస్పర్శ ఇత్యనేన మాంద్య ముక్తం. ఏవం శైత్యమాంద్య సౌరభ్యవాన్. అత ఏవ శ్రమాపనయనః. అనేన 'సర్వగంధ స్సర్వరస' ఇత్యుక్తస్య భగవతో భక్తేషు సాన్నిధ్య ముక్తం. ౧౭

(అమీ ఇతి.) అనేన భగవదనుభవబలాత్కారేణ 'ఏత త్సామ గాయ న్నాస్తే' ఇత్యుక్త సామగానరసికా ఉచ్యంతే. ౧౮

(గిరీతి.) గిరిప్రస్థేషు, నిజప్రస్థే ష్విత్యర్థః. తదుత్పన్నై ర్ద్రుమైః సంసక్తశిఖరాః

---

* రామానుజీయం. పూర్వశ్లోకే విక్షిపతేతి పఠితం వాయో స్తీవ్రగతిత్వం నివారయతి (స ఏష ఇతి.) అచక్షుర్విషయే త్వనిలే ఏష ఇతి నిర్దేశ స్తదానీతనానాషాండ్రపరాగదర్శనాత్.

• రామానుజీయం. (గిరిప్రస్థేష్వితి.) అత్రావివక్షితసంబంధప్రస్థేష్విత్యర్థః. తత్రోత్పన్నై ర్మహాద్రుమై స్సంసక్తశిఖరా ఇతి సంబంధః. అనేన ద్రుమాణా మౌన్నత్యం సూచితం.

(పంపాకాననవర్ణనం)

సంసక్తశిఖరా శ్శైలా విరాజన్తే మహాద్రుమైః. ౧౯

పుష్పసంఛన్నశిఖరా మారుతోత్క్షేపచంచలాః,
అమీ * మధుకరోత్తంసాః ప్రగీతా ఇవ పాదపాః. ౨౦

పుష్పితాగ్రాంస్తు పశ్యేమా న్కర్ణికారా న్సమంతతః,
హాటకప్రతిసంఛన్నా న్నరా న్పీతాంబరా నివ. ౨౧

అయం వసంత స్సౌమిత్రే నానావిహగనాదితః,
సీతయా విప్రహీణస్య శోకసందీపనో మమ. ౨౨

మాం హి శోకసమాక్రాంతం సంతాపయతి మన్మథః,

పరస్పరసంశ్లిష్టాగ్రాః, శైలా భాంతి. మహాంతః పుష్పరాశయ ఇవ భాంతీ త్యర్థః. అనేన సర్వేషాం జ్ఞానినా మేకకంఠత్వ ముక్తం. ౧౯

(పుష్పేతి.) మధుకరా ఏవ ఉత్తంసాః శిఖరాణి యేషాం తే. 'పుంస్యుత్తంసావతంసౌ వా కర్ణపూరేపి శేఖర' ఇత్యమరః. పుష్పావృతశిఖోపరి నీలోష్ణీషధారిణ స్సగీతికం నృత్యంత ఇవ భాంతీ త్యర్థః. అనేన భగవద్భక్త్యా సంకీర్తనపరా గమ్యంతే. ౨౦

(పుష్పితేతి.) పుష్పితాగ్రా న్పుష్పితోపరిప్రదేశా న్, అత ఏవ హాటకసంఛన్నా న్పీతాంబరాంశ్చ, నరానివ పశ్య, పుష్పితాగ్రాః కర్ణికారాః సువర్ణవస్త్రాభరణవంత ఇవ భాంతీ త్యర్థః. అనేన భగవత్సారూప్యం గతా ఉచ్యంతే. ౨౧

ఏవం మద్భక్తేషు సర్వేషు మదనుభవతృప్తేషు, బద్ధా మాం దుఃఖీకుర్వంతీ త్యాహ (అయమితి.) ఇదానీం వసంతవర్ణనేన నగరనిర్గమ మారభ్య త్రయోదశ వత్సరా గతా ఇతి గమ్యతే. ౨౨

ఏవం వాసంతపుష్పసమృద్ధిం వర్ణయిత్వా, తథైవోద్దీపనభూతపక్షిరవా నాహ (మామిత్యాదినా.) పూర్వార్ధం స్పష్టం. మాం శోకినం మాం, హృష్ట కోకిలః, ప్రవదమానః ప్రవదన్,

---

* మధుకరోత్క్రోశా ఇతి వా పాఠః.

హృష్టః ప్రవదమానశ్చ మా మాహ్వయతి కోకిలః. ౨౩

ఏష నత్యూహకో హృష్టో రమ్యే మాం వననిర్ఝరే,
ప్రణద న్మన్మథావిష్టం శోచయిష్యతి లక్ష్మణ. ౨౪

శ్రుత్వైతస్య పురా శబ్ద మాశ్రమస్థా మమ ప్రియా,
మా మాహూయ ప్రముదితా పరమం ప్రత్యనందత. ౨౫

ఏవం విచిత్రాః పతగా నానారావవిరావిణః,
వృక్షగుల్మలతాః పశ్య సంపతంతి తత స్తతః. ౨౬

విమిశ్రా విహగాః పుంభి రాత్మవ్యూహాభినందితాః,
భృంగరాజప్రముదితా స్సౌమిత్రే మధురస్వరాః. ౨౭

విజయఘోషం కుర్వన్ సన్, ఆహ్వయతి స్పర్ధత ఇవేతి గమ్యోత్ప్రేక్షా. జ్ఞానైకవత్సలం మా మవిజ్ఞాయ కేవలం కర్మతా మాం స్పర్ధంత ఇతి భావః. ౨౩

(ఏష ఇతి.) నత్యూహకః కుక్కుటభేదః, వననిర్ఝరే ప్రణద న్నిత్యన్వయః, అనేన కేవలజపపరా ఉచ్యంతే, జ్ఞానభక్త్యో రేవ భగవత స్సద్యః ప్రీత్యావహత్వాత్ సాధనాంతరపరో నాऽతిప్రియ ఇతి రహస్యం. 'జ్ఞానీ త్వాత్మైవ మే మతం' 'భక్తిక్రీతో జనార్దన' ఇత్యాది వచనాత్, ౨౪

కి మయం సర్వదేత్థం శోకావహః? నేత్యాహ (శ్రుత్వేతి.) శ్రుత్వా ప్రముదితా ప్రియా, మా మాహూయ, పరమం ప్రకామం, ప్రత్యనందత, నత్యూహారవాకర్ణనోద్దీపితా మా మాహూయ వివిధం క్రీడారస మనుభూతవతీ త్యర్థః. అనన్యప్రయోజనస్య జపః ప్రీత్మావహ ఇతి భావః. ౨౫

(ఏవ మితి.) స్పష్టం. ౨౬

(విమిశ్రా ఇతి.) విహగాః స్త్రియః, పుంభిః పుంవిహగైః, విమిశ్రాః, ఆశ్లిష్టా స్సత్యః, ఆత్మవ్యూహాభినందితాః అనురూపేణ కాంతేన సహితాసీ త్యేవం సజాతీయై శ్లాఘితాః, భృంగరాజప్రముదితాః భృగంరాజఝుంకారశ్రవణసంతుష్టాః, తదుద్దీపనేన మధురస్వనాః, రమ్యరతికూజితాః, వర్తంతే, ఏతాన్ పశ్యేతి శేషః, అనేనాచార్యపరతంత్రా స్సామగానపరా ఉచ్యంతే. ౨౭

(పంపాకాననవర్ణనం)

[అస్యాః కూలేప్రముదితాః సంఘశ శ్శకునా స్త్విహ]
నత్యూహరుతవిక్రందైః పుంస్కోకిలరుతై రపి,
స్వనంతి పాదపా శ్చేమే మమాఽనంగప్రదీపనాః. ౨౮

అశోక స్తబకాంగార షట్పదస్వననిస్స్వనః,
మాం హి పల్లవతామ్రార్చి ర్వసంతాగ్నిః ప్రధక్ష్యతి. ౨౯

న హి తాం సూక్ష్మపక్ష్మాక్షీం సుకేశీం మృదుభాషిణీం,
అపశ్యతో మే సౌమిత్రే జీవితేఽస్తి ప్రయోజనం. ౩౦

అయం హి దయిత స్తస్యాః కాలో రుచిరకాననః,
కోకిలాకులసీమాంతో దయితాయా మమాఽనఘ. ౩౧

(నత్యూహేతి.) విక్రందైః శబ్దైః, స్వనంతి స్వనంతీవ. అనేన నానావిధభగవన్నామకీర్తనపరా శ్లాఘ్యంతే. ౨౮

(అశోకేతి.) (షట్పదస్వననిస్స్వన ఇతి.) అగ్నేర్నిస్స్వనవత్త్వం జ్వలనావస్థాయాం దృష్టం. అనేన స్వప్రేమజనకభక్తియుక్తా ఉచ్యంతే. ౨౯

(నహీతి.) ఏతే ష్వేవం మత్ప్రేమపరతంత్రేషు సంసారిచేతనో దుఃఖ మనుభవతీ త్యేతన్మమాఽసహ్య మితి భావః. ౩౦

(అయ మితి.) అయం కాలో, మమ దయితాయాః, రుచిరో హి ప్రియతరోహీత్యర్థః. యదీ హేదానీం దయితా స్యా త్తదాఽ తీవ తుష్యే దితి భావః. కోకిలాకులసీమాంతః, కోకిలరవాకులచతుస్సీమ ఇత్యర్థః. ౩౧

మన్మథాయాససంభూతో వసంతగుణవర్ధితః,
అయం మాం ధక్ష్యతి క్షిప్రం శోకాగ్ని ర్నచిరాదివ. ౩౨

అపశ్యత స్తాం దయితాం పశ్యతో రుచిరద్రుమాన్,
మమాఽయ మాత్మప్రభవో భూయ స్త్వ ముపయాస్యతి. ౩౩

అదృశ్యమానా వైదేహీ శోకం వర్ధయతే మమ,
దృశ్యమానో వసంతశ్చ స్వేదసంసర్గదూషకః. ౩౪

మాం హ్యద్య మృగశాబాక్షీ చింతాశోకబలాత్కృతం,
సంతాపయతి సౌమిత్రే క్రూర శ్చైత్రో వనానిలః. ౩౫

* అమీ మయూరా శ్శోభంతే ప్రనృత్యంత స్తత స్తతః,
స్వైః పక్షైః పవనోద్ధూతై ర్గవాక్షైః స్ఫాటికై రివ. ౩౬

(మన్మథేతి.) మన్మథాయాససంభూతః మదనపీడాజనితః, వసంతస్య గుణేన రామణీయకేన, వర్ధితః, క్షిప్రం ధక్ష్యతి న తు చిరాత్. ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే. ౩౨

(అపశ్యత ఇతి.) ఆత్మప్రభవః మన్మథః, భూయ స్త్వం ప్రవృద్ధత్వం. ౩౩

(అదృశ్యమానేతి.)దృశ్యమానః పుష్పాదిద్వారా, స్వేదసంసర్గదూషకః మలయమారుతద్వారా స్వేదసంబంధనివర్తకః, రతిశ్రాంతిహర ఇత్యర్థః. ౩౪

(మాం హీతి.) క్రూరః మన్మథోద్దీపకత్వాత్, అత్ర చకారో ద్రష్టవ్యః. ౩౫

(అమీ ఇతి.) తత స్తతః తత్ర తత్ర ప్రదేశే, పవనోద్ధూతైః, అత ఏవ స్పష్టదృష్టశుభ్ర నాళజాలత్వాత్ స్ఫాటికై ర్గవాక్షై రివ స్థితైః, యద్వా, స్ఫాటికైః స్ఫాటిక ప్రధానైః, చంద్రార్క పరంపరాయా స్తత్తుల్యత్వా దితి భావః. అనేన భగవత్కృపాప్రవర్తితవివిధకర్మపరా ఉచ్యంతే. ౩౬

---

* రామానుజీయం. (అమీ ఇతి.) పక్షై ర్బర్హైః. బర్హాణాం స్ఫాటికగవాక్షసామ్యం నర్తనావస్థాయాం అంతరాంతరా వితతోర్ధ్వశుభ్రనాళతయా.

(పంపాకాననవర్ణనం)

శిఖినీభిః పరివృతా స్త ఏతే మదమూర్ఛితాః,
మన్మథాభిపరీతస్య మమ మన్మథవర్ధనాః. ౩౭

పశ్య లక్ష్మణ నృత్యంతం మయూర ముపనృత్యతి,
శిఖినీ మన్మథార్తైషా భర్తారం గిరిసానుషు. ౩౮

తా మేవ మనసా రామాం మయూరో ప్యుపధావతి,
వితత్య రుచిరౌ పక్షౌ రుతై రపహస న్నివ. ౩౯

మయూరస్య వనే నూనం రక్షసా న హృతా ప్రియా,
తస్మా న్నృత్యతి రమ్యేషు వనేషు సహ కాంతయా. ౪౦

(శిఖినీభి రితి.) శిఖినీభిః మయూరస్త్రీభిః, పరివృతాః, అత ఏవ మదమూర్ఛితాః మదవ్యాప్తాః, త ఏతే పూర్వశ్లోకోక్తా ఏతే శిఖినః, మన్మథాభిపరీతస్య పూర్వ మేవ మన్మథాభివ్యాప్తస్య, మమ పున ర్మన్మథవర్ధనాః, అన్యరతిదర్శనస్య ఉద్దీపనత్వా దితి భావః. సశిష్యభక్తదర్శనం మే సర్వత్ర భక్త్యుత్పాదనవ్యామోహం జనయతీ త్యర్థః. ౩౭

(పశ్యేత్యాదిశ్లోకద్వయ) మేకాన్వయం. నృత్యంతం స్వయం లీలారసప్రవృత్తం, భర్తారం ప్రతి, మన్మథార్తా రత్యర్థం త మాక్రష్టుకామా, శిఖినీ, ఉపనృత్యతి. తామేవ రామాం కాంతాం, మనసా ఉపధావతి, సమీప మాగంతు మిచ్ఛతీ త్యర్థః. ఉపధావనం చ రత్యర్థ మితి ద్యోతయతి (వితత్యేతి.) రుతైః రతికూజితైః ఉపలక్షితః, పక్షవిస్తారణం రత్యర్థవ్యాపారః. అపహస న్నివ, ప్రసన్నముఖ ఇత్యర్థః. యద్వా, కాంతావిరహిణం మా మపహస న్నివేత్యుత్ప్రేక్షా. అత్ర శిష్యాచార్యయో రన్యోన్య ప్రావణ్య ముచ్యతే. ౩౮-౩౯

(మయూరస్యేతి.) వనే ఉపభోగయోగ్యే దేశే, రావణ స్సీతాం హృతవాన్, న తు నగర ఇతి హార్దో భావః. న హృతా, అస్య భాగ్యవశా దితి భావః. (తస్మా దిత్యాది.) ఏతాదృశరమ్యదేశకాలేషు ధన్యాః కాంతాభిః క్రీడంతీతి భావః. ౪౦

* మమ త్వయం వినా వాసః పుష్పమాసే సుదుస్సహః, ౪౦॥

పశ్య లక్ష్మణ సంరాగం తిర్యగ్యోనిగతే ష్వపి.
యదేషా శిఖినీ కామా ద్భర్తారం రమతేఽంతికే. ౪౧॥

• మమాప్యేవం విశాలాక్షీ జానకీ జాతసంభ్రమా.
మదనేనాఽభివర్తేత యది నాఽపహృతా భవేత్, ౪౨॥

పశ్య లక్ష్మణ పుష్పాణి నిష్ఫలాని భవంతి మే.
† పుష్పభారసమృద్ధానాం వనానాం శిశిరాత్యయే, ౪౩॥

అము మేవాశయ ముద్ఘాటయతి (మమ త్వితి.) వినా, సీతయేతి శేషః. ౪౦॥

(పశ్యేతి.) సమ్యగ్రాగః సంరాగః, తం, కాంతానురాగ మిత్యర్థః. తిర్యగ్యోనిగతేషు తిర్యగ్యోనిజాతేషు, (యదేషేతి.) లోకే స్త్రియం పుమా ననువర్తతే, న తు స్త్రీ పురుషం. అతోఽతీవాఽస్యాః కామః. అహో వసంతవైభవ ఇతి భావః. ౪౧॥

(మమాప్యేవ మితి.) విశాలాక్షీ మదవలోకనవిస్ఫారితేక్షణా, జాతసంభ్రమా జాతత్వరా, యది నాఽపహృతా భవేత్, తదా మా మేవాఽభివర్తేత. అత్ర చాపలం నామ సంచారీభావః. ౪౨॥

(పశ్యేతి.) శిశిరాత్యయే వసంతే పుష్పభారసమృద్ధానాం పుష్పాణి, అమితాని పుష్పాణీత్యర్థః. సంసారిదుఃఖం పశ్యతో మే జ్ఞానిలాభో ఽకించిత్కర ఇవ భాతీత్యర్థః. ౪౩॥

---

* రామానుజీయం. (మమేతి.) వినా, సీతయేతి శేషః. అస్య శ్లోకస్య 'మమాప్యేవ' మిత్యేతచ్ఛ్లోకానంతరావస్థాన ముచితం, వనదుర్గవర్ణనప్రకరణస్వారస్యాత్.

• 'మయూర' స్యేతి శ్లోకానంతరం 'మమాప్యేవ' మితి శ్లోకః. ఇతి టీకా.

† రామానుజీయం. (పుష్పభారేతి.) సమం మధుకరోత్కరై రిత్యంతేన పుష్పభారాణాం మకరందనిర్భరత్వం సూచితమ్.

(పంపాకాననవర్ణనం)

రుచిరాణ్యపి పుష్పాణి పాదపానా మతిశ్రియా.
నిష్ఫలాని మహీం యాంతి సమం మధుకరోత్కరైః, ౪౪।

వదంతి రావం ముదితా శ్శకునా స్సంఘశః కలమ్.
ఆహ్వయంత ఇవాఽన్యోన్యం కామోన్మాదకరా మమ, ౪౫।

వసంతో యది తత్రాపి యత్ర మే వసతి ప్రియా.
నూనం పరవశా సీతా సాఽపి శోచ త్యహం యథా, ౪౬।

నూనం న తు వసంతోఽయం దేశం స్పృశతి యత్ర సా.
కథం హ్యసితపద్మాక్షీ వర్తయే త్సా మయా వినా, ౪౭।

* అథ వా వర్తతే తత్ర వసంతో యత్ర మే ప్రియా.
కిం కరిష్యతి సుశ్రోణీ సా తు నిర్భర్త్సితా పరైః, ౪౮।

ఉక్త మర్థం విశేష్య దర్శయతి (రుచిరాణ్యపీతి.) అతిశ్రియా అత్యంతకాంత్యా, రుచిరాణ్యపి, అస్మదనుపయోజనా న్నిష్ఫలాని భవంతి. నిర్భరమకరందభరితతయా మధుకరసమూహై స్సమం మహీం యాంతి. ౪౪।

(వదంతీతి.) శకునాః మమ కామోన్మాదకరా స్సంతః అన్యోన్య మాహ్వయంత ఇవ, కలం మధురం, రావం వదంతి శబ్దం కుర్వంతీ త్యర్థః. మమ కామోన్మాదకరణార్థం సంఘీభవితు మన్యోన్య మాహ్వయంత ఇవే త్యుత్ప్రేక్షా. అనేన స్వదయోత్తంభకజ్ఞానివ్యాపార ఉక్తః. ౪౫।

(వసంత ఇతి.) శోచతి శోచేత్. ౪౬।

గూఢదేశప్రాపణేన తద్దేశే వసంతప్రసంగాభావా న్న తస్యా శ్శోకప్రసక్తి రిత్యాశంక్య వసంతాభావేఽ పి మాం వినా న జీవితం ధారయిష్యతీ త్యాహ (నూన మితి.) ౪౭।

వసంతప్రాప్తి మంగీకృత్యాహ (అథవేతి.) ౪౮।

---

* రామానుజీయం. వసంతగుణోపలంభనపక్షే మదనాతురా పరై ర్భర్త్సితా చ సా కా మవస్థాం ప్రపద్యత ? ఇతి సంశయేనాహ (అథవేతి.)

శ్యామా పద్మపలాశాక్షీ మృదుపూర్వాభిభాషిణీ.
మానం వసంత మాసాద్య పరిత్యక్ష్యతి జీవితం, ౪౯॥

దృఢం హి హృదయే బుద్ధి ర్మమ సంప్రతి వర్తతే.
నాఽలం వర్తయితుం సీతా * సాధ్వీ మద్విరహం గతా, ౫౦॥

మయి భావస్తు వైదేహ్యా స్తత్త్వతో వినివేశితః.
మమాపి భావ స్సీతాయాం సర్వధా వినివేశితః, ౫౧॥

ఏష పుష్పవహో వాయు స్సుఖస్పర్శో హిమావహః.
తాం విచింతయతః కాంతాం పావకప్రతిమో మమ, ౫౨॥

(శ్యామేతి.) శ్యామా యౌవనమధ్యస్థా. ౪౯॥

ఉక్త మర్థం సహేతుకం ద్రఢయతి (దృఢం హీతి.) అస్యాంతే ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం. వర్తయితుం జీవితుం, నాలం న సమర్థా. ౫౦॥

అత్ర హేతు మాహ (మయీతి.) భావోఽనురాగః, తత్త్వతః ఏకతత్త్వతయా, సర్వధా 'న చాస్య మాతా న పితా న చాఽన్య స్స్నేహా ద్విశిష్టోఽస్తి మయా సమో వే' త్యుక్తప్రకారేణ. అనేన స్వస్య జీవసంబంధ స్స్వాభావిక ఉక్తః. ౫౧॥

ఏవం వసంతోద్దీపనతా ముక్త్వా మలయమారుతోద్దీపనతా మాహ (ఏష ఇత్యాదినా.) పుష్పవహః పుష్పగంధవహః, అనేన సౌరభ్య ముక్తం. సుఖస్పర్శ ఇత్యనేన మాంద్యం. హిమావహః హిమవత్త్వావహ ఇతి శైత్యం. 'తుషార శ్శీతల శ్శీతో హిమ స్సప్తాఽన్యలింగకా' ఇత్యమరః, తాం విచింతయతః, విరహిణ ఇత్యర్థః. పావకప్రతిమః, సంతాపకర ఇత్యర్థః. ౫౨॥

---

* రామానుజీయం. సాధ్వీ విరహం గతేతి చ విశేషణద్వయం హేతుగర్భితం.

(పంపాకాననవర్ణనం)

సదా సుఖ మహం మన్యే యం పురా సహ సీతయా.
మారుత స్స వినా సీతాం శోకం వర్ధయతే మమ, ౫౩॥

తాం వినా స విహంగో యః పక్షీ ప్రణదిత_స్తదా.
వాయసః పాదపగతః ప్రహృష్ట మభినర్దతి, ౫౪॥

ఏష వై తత్ర వై దేహ్యా విహగః ప్రతిహారకః.
పక్షీ మాం తు విశాలాక్ష్యా స్సమీప ముపనేష్యతి, ౫౫॥

* శృణు లక్ష్మణ సన్నాదం వనే మదవివర్ధనమ్.
పుష్పితాగ్రేషు వృక్షేషు ద్విజానా ముపకూజతాం, ౫౬॥

ఉ_క్తమర్థం వివృణోతి (సదేతి.) ఆభ్యాం సంసారి ణ్యకించిత్కరీ స్వదయా స్వస్యా వ్యసహ్యే త్యుచ్యతే. ౫౩॥

మధ్యే యత్కించి దాశ్వసనం దృష్ట మనువదతి ద్వాభ్యాం (తా మితి.) తదా ప్రథమదర్శన కాలే, సీతాయా వియోగపూర్వకాలే వా, వాయసః పక్షీ విహంగః, ఆకాశగత స్సన్, యః ప్రణదితః పరుషం వాశితవాన్, సః ఇదానీం తాం వినా తద్విరహావస్థాయాం, పాదపగత స్సన్ ప్రహృష్టం యథా తథా అభినర్దతి, పూర్వ మాకాశగత స్సన్ పరుషనాదేన తద్విశ్లేషం సూచితవాన్, ఇదానీం పాదపగత స్సన్ ప్రహృష్టనాదేనాఽస్యా స్సంశ్లేషం సూచయతీ త్యర్థః. ౫౪॥

ఏత దేవ వివృణోతి (ఏష ఇతి.) తత్ర తదానీం, ప్రతిహారకః వియోజక స్సన్, ఆభ్యాం యాదృచ్ఛికప్రాసంగికసుకృతదర్శన ము_క్తం. ౫౫॥

(శృణ్వితి.) అనేన పరమపదే జ్ఞానప్రధానే సామగాయినాం నిత్యము_క్తానాం స్థితి రు_క్తా. ౫౬॥

---

* రామానుజీయం. (పశ్యేతి.) సన్నాదం పశ్య, శబ్దం శృణ్వి త్యర్థః.
పశ్య లక్ష్మణేతి రామానుజీయపాఠః.

విక్షిప్తాం పవనేనైతా మసౌ తిలకమంజరీమ్.
షట్పద స్సహసాఽభ్యేతి మదోద్ధూతా మివ ప్రియాం, ౩౭॥

కామినా మయ మత్యంత మశోక శ్శోకవర్ధనః.
స్తబకైః పవనోత్క్షిప్తై స్తర్జయన్నివ మాం స్థితః, ౩౮॥

అమీ లక్ష్మణ దృశ్యంతే చూతాః కుసుమశాలినః.
విభ్రమోత్సిక్తమనస స్సాంగరాగా నరా ఇవ, ౩౯॥

సౌమిత్రే పశ్య పంపాయా శ్చిత్రాసు వనరాజిషు.
కిన్నరా నరశార్దూల విచరంతి తత స్తతః, ౪౦॥

ఇమాని శుభగంధీని పశ్య లక్ష్మణ సర్వశః.
నళినాని ప్రకాశంతే జలే తరుణసూర్యవత్, ౪౧॥

(విక్షిప్తా మితి.) పవనేన, విక్షిప్తాం కంపితాం, ప్రియా మివ స్థితాం, తిలకమంజరీం, షట్పదః భృంగోఽభ్యేతి, అనేన భగవద్దయావిషయభూత స్యోత్తరక్షణే ద్వయప్రాప్తి ర్భవితే త్యుచ్యతే. ౩౭॥

(కామినా మితి.) కామినాం విరహిణాం, శోకవర్ధనః దుఃఖవర్ధనస్వభావః, స్వభావతో దుష్టప్రకృతి రిత్యర్థః. అశోకః, పవనోత్ క్షిప్తైః వాయునా పత్రాణాం బహి శ్చాలితైః, స్తబకైః మాం తర్జయన్నివ స్థితః, త్వత్సంహారార్థ మిమే త త్ప్రబాణాః పంచబాణేన స్థాపితా ఇతి భీషయన్నివ స్థిత ఇత్యుత్ప్రేక్షా. సంసారిణ మనుజ్జీవయంతం మాం జ్ఞానినో లజ్జితం కుర్వంతీ త్యర్థః. ౩౮॥

పున రపి జ్ఞానినాం సమృద్ధిం దర్శయ న్వర్ణయతి (అమీ ఇత్యాదినా.) కుసుమశాలినః, అత ఏవ సాంగరాగాః, విభ్రమోత్సిక్తమనసః విలాసగర్వితమనసః, రాగిణ ఇతి యావత్. నరా ఇవ భాంతి. ౩౯॥

(సౌమిత్ర ఇతి.) స్పష్టం. ౪౦॥

(ఇమానీతి.) నళినాని రక్తోత్పలాని, జలే తరుణసూర్యవత్ ప్రతితరంగం ప్రతిఫలిత బాలసూర్యవత్. ౪౧॥

(పంపాకాననవర్ణనం)

ఏషా ప్రసన్నసలిలా పద్మనీలోత్పలాయుతా.
హంసకారండవాకీర్ణా * పంపా సౌగంధికాయుతా. ౬౨॥

జలే తరుణసూర్యాభై ష్షట్పదాహతకేసరైః.
పంకజై శ్శోభతే పంపా సమంతా దభిసంవృతా, ౬౩॥

చక్రవాకయుతా నిత్యం చిత్రప్రస్థవనాంతరా.
మాతంగమృగయూథై శ్చ శోభతే సలిలార్థిభిః, ౬౪॥

పవనాహితవేగాభి రూర్మిభి ర్విమలేఽంభసి.
పంకజాని విరాజంతే తాడ్యమానాని లక్ష్మణ. ౬౫॥

పద్మపత్రవిశాలాక్షీం సతతం పంకజప్రియాం.
అపశ్యతో మే వైదేహీం జీవితం నాఽభిరోచతే, ౬౬॥

విరజాదృష్ట్యా పంపాం వర్ణయతి (ఏషేత్యాదిభి శ్చతుర్భిః.) 'సౌగంధికం తు కల్హార' మిత్యమరః. శోభత ఇతి శేషః. ౬౨॥

(జల ఇతి.) పంకజై రభిసంవృతే త్యన్వయః. ౬౩॥

(చక్రవాకేతి.) చిత్రప్రస్థవనాంతరా చిత్రతీరవనపరిధానా, అంతరం పరిధానం. ౬౪॥

(పవనేతి.) పవనాహితవేగాభిః పవనోత్పాదితవేగాభిః,తాడ్యమానానికశాభి స్తాడ్యమానానీవ.౬౫॥

ఏవం పంపాదర్శనజకామోద్రేక మరత్యవస్థయా దర్శయతి (పద్మేతి.) 'స ఏకాకీ న రమేతే'తివ ద్విరజాతీరవాసో మే న రోచత ఇతి లక్ష్మణాయాఽభివ్యనక్తి. ౬౬॥

---

* రామానుజీయం. 'పంపా సౌగంధికాన్వి తే'తి పాఠః.

అహో కామస్య వామత్వం యో గతా మపి దుర్లభాం.
స్మారయిష్యతి కల్యాణీం కల్యాణతరవాదినీమ్, ౬౭॥

శక్యో ధారయితుం కామో భవే దద్యాఽఽగతో మయా.
యది భూయో వసంతో మాం న హన్యా త్పుష్పితద్రుమః, ౬౮॥

యాని స్మ రమణీయాని తయా సహ భవంతి మే.
తాన్యేవాఽరమణీయాని జాయంతే మే తయా వినా, ౬౯॥

* పద్మకోశపలాశాని దృష్ట్వా దృష్టి ర్హి మన్యతే.
సీతాయా నేత్రకోశాభ్యాం సదృశానీతి లక్ష్మణ, ౭౦॥

(అహో ఇతి.) వామత్వం వక్రత్వం, గతాం దూరగతాం, స్మారయిష్యతి స్మారయతి, కల్యాణతరవాదినీం శుభతరవచనశీలాం, మృగ మాహరేతి చరమశ్రుత మేవ వాక్య మస్య హృదయే వర్తతే. ౬౭॥

(శక్య ఇతి.) అద్యాగతః ఇదానీం వర్తమానః, పుష్పితాః ద్రుమాః యేన స పుష్పితద్రుమః, సర్వథా కామో దుస్సహ ఇత్యుచ్యతే. ౬౮॥

భోగ్యస్య వసంతస్య కుతో బాధకత్వం? తత్రాహ (యానీతి.) ౬౯॥

(పద్మేతి.) నేత్రకోశాభ్యాం నేత్రదళాభ్యాం, సీతానేత్రే స్మారయిత్వా సంతాపయంతీత్యర్థః. ౭౦॥

---

* రామానుజీయం. పద్మకోశపలాశాని పద్మముకుళోపరిదళాని. నేత్రకోశాభ్యాం - నేత్రకోశశబ్దేన నేత్రపిధానభూతపక్ష్మప్రదేశ ఉచ్యతే.

(పంపాకాననవర్ణనం)

పద్మకేసరసంసృష్టో వృక్షాంతరవినిస్సృతః.
నిశ్శ్వాస ఇవ సీతాయా వాతి వాయు ర్మనోహరః, ౨౦౪

సర్వప్రాణినాం ప్రాణహేతు ర్వాయురేవాఽస్మత్సర్వస్వాపహారం కురుత ఇత్యాహ (పద్మకేసరేతి.) (పద్మకేసరసంసృష్టః) ధూళీకరణం వాయుకార్యం. తథాచ సర్వప్రాణహేతు రేవ సర్వధూళీకరణప్రవృత్తః, సర్వసంహారప్రవృత్త ఇత్యర్థః. యద్వా - పద్మావిరహాత్ పద్మకేసరాణి ప్రతికూలాని సంతి వాయో స్సాహాయ్యం కుర్వంతి. 'పాదారుంతుద మేవ పంకజరజ' ఇతి స్వజనసహజబాధకం కథ న్నాస్మద్బాధకం? రాజసప్రకృతిత్వా దస్మానపి బాధితు ముపక్రమతే. కేసరశబ్దేన తత్స్థస్య రజసోఽత్ర వివక్షితత్వాత్, కింజల్కానా మానయనాయోగాత్. ఏతన్మూలం కంటకిసంసర్గః. పద్మకేసరసంసృష్టః, నాయం వాతః, కింతు కేసరీ సింహ ఇత్యపి ధ్వనిః. యద్వా - పద్మకేసరై స్సంసృష్టః, స్వయమేవ సంహారక్షమః, తదుపరి ససహాయః. యద్వా - రూపవాన్ హ్యసహాయశూరః; రూపరహితోఽయం కథం న సహాయ మపేక్షేత? రూపవాన్ దృఢశరీర ఇత్యపి ధ్వనిః. వాయుర్బాధక శ్చేత్త్వయా పూర్వ మేవ పరిహృత్య వర్తితవ్యం, తత్రాహ (వృక్షాంతరవినిస్సృతః.) దూరే దృష్ట్వా పరిహర్తుం శక్యతే, వృక్షషండే పూర్వ మాత్మానం సంగోప్య స్థిత్వా ఝటితి వినిర్గతః. యద్వా - యథా రాజకుమార స్సౌకుమార్యేణ ఛాయామార్గేణాఽఽగచ్ఛతి తథాఽయ మపీ త్యర్థః. యద్వా - మన్మథతాపేన విశ్రమాయ తరుచ్ఛాయ మపి నాశ్రయితుం క్షమతే. యది తేఽహం బాధకః తర్హి దూరా దపసరే త్యత్రాహ (నిశ్శ్వాస ఇవ సీతాయాః) పూర్వపరిచితవ దవభాసమానతయా పరిహర్తు మపి న శక్నోమి. యద్వా - సీతానిశ్శ్వాసతుల్యతయా సాఽత్ర కిం వృక్షమూలే నిలీనా సమాగచ్ఛతీతి చాపలాతిశయేనాఽన్యత్ర న చలితుం శక్నోమి; 'సురభినిశ్శ్వసితే దధత స్తృషా' మితి నిశ్శ్వాసస్య సౌరభ్యం కవిభి రుక్తం. యద్వా - న కేవల మనిల స్సపరికర ఏవ బాధతే; కింతు స్మారకతయాఽపి. (వాతి) న కదాచి దాయాతి, సర్వథా యాతి, సకల మపి కాననం సవిలాసం సంచరతి. యద్వా - (వాతి.) 'వా గతిగంధనయోః'. స్వార్జితగంధేన సర్వాన్ పరవశీకరోతి. ఏతాదృశబాధకోఽపి న యః కశ్చి దిత్యాహ (వాయుః) సర్వోజ్జీవనహేతుః. యద్వా - 'భీషాఽస్మా ద్వాతః పవత' ఇతి మత్తో భీతో మాం భర్త్సయతి. బాధనప్రకారమాహ (మనోహరః.) ఆంతర మపి పదార్థ మపహరతి. పద్మకేసరసంసృష్ట ఇత్యనేన శైత్యముక్తం, వృక్షాంతర వినిస్సృత ఇత్యనేన మాంద్యం, నిశ్శ్వాస ఇవ సీతాయా ఇతి సౌరభ్యం. యద్వా (పద్మకేసరసంసృష్ట) ఇత్యనేన చోరసమాధి రుచ్యతే; స్వస్వరూపాపరిజ్ఞానాయ భీరుజనభీషణాయ చ భస్మోద్ధూళితవదన స్సమాయాతి. (వృక్షాంతర వినిస్సృతః) పథికానాం స్వసమీపాగమనపర్యంతం గూఢతయా స్థిత్వా తేషు సమీప మాగతేషు సపది

సౌమిత్రే పశ్య పంపాయా దక్షిణే గిరిసానుని.
పుష్పితాం కర్ణికారస్య యష్టిం పరమశోభనాం, ౭౨॥

అధికం శైలరాజోఽయం ధాతుభి స్సువిభూషితః.
విచిత్రం సృజతే రేణుం వాయువేగవిఘట్టితం, ౭౩॥

సము త్తిష్ఠ న్నివ భాతి. (నిశ్శ్వస ఇవ సీతాయాః) చిరపరిచిత ఇవ సరస సల్లాపవిశేషైః "క స్తే గ్రామః ? కిం తే నామే"తి సంభాషమాణ ఇవ స్థితః. (వాతి) ధనస్య హస్తగతిపర్యంతం నిస్పృహతయా తత స్తతః సంచర న్నివ స్థితః. (వాయుః) చౌర్యం దృష్ట్వా కేనచిత్ గృహీతు ముద్యుక్త శ్చే ల్లాఘవేన హస్తగ్రహణానర్హః. (మనోహరః) నాఽఽపాతతోఽపాహరత్, అపి తు సుగుప్త మపి. అనేన నిర్హేతుకహరిదయాప్రవాహ ఉపవర్ణ్యతే. (పద్మకేసరసంసృష్టః) 'జ్యాపో స్సంజ్ఞాఛందసో' రితి హ్రస్వః. పద్మాయాః కేసరైః తత్తుల్యానురాగైః సంసృష్టః, పురుషకారభూత లక్ష్మీప్రణయప్రవృత్త ఇత్యర్థః. 'పితేవ త్వత్ప్రేయా౯ జనని పరిపూర్ణాగసి జనే, హితస్రోతోవృత్త్యా భవతి చ కదాచి త్కలుషధీః, కి మేత న్నిర్దోషః క ఇహ జగతీతి త్వ ముచితై రుపాయై ర్విస్మార్య స్వజనయసి మాతా త దసి నః'.(వృక్షాంతరవినిస్సృతః.) 'ఊర్ధ్వమూల మధశ్శాఖ మశ్వత్థం ప్రాహు రవ్యయ' మితి వృక్షత్వేనోక్త సంసారమండలే ప్రవృత్తః. (నిశ్శ్వస ఇవ సీతాయాః) 'శ్రీప్రాయ మితరత్సర్వ' మితి పరతంత్రతయా శ్రీతుల్యానాం లోకానాం ఆశ్వాసకో ధారక శ్చేత్యర్థః. (వాతి) అనవరతం ప్రవహతి. (వాయుః) సార్వత్రికః. (మనోహరః) మానసికసకలకల్మషహరః. [ద్రవిడోపనిషద్వ్యాఖ్యాకారై ర్వ్యాఖ్యాతోఽయం శ్లోకః]. ౭౧॥

అథ విరజాయా అర్వాక్ప్రదేశవర్తినాం రాజసతామససాత్త్వికభేదభిన్నానాం చేతనానాం స్వరూపం స్వకటాక్షవిషయభూతం దర్శయతి (సౌమిత్ర ఇత్యాదినా.) దక్షిణ ఇత్యనేన పంపాదక్షిణతీరం క్రమేణ ప్రవిష్ట ఇత్యవగమ్యతే. అనేన కర్ణికారవర్ణనేన సత్యలోకాదిషు జృంభమాణా రాజసీ వృత్తి రుచ్యతే, యష్టిం లతాం. ౭౨॥

(అధిక మితి.) అనేన ఋశ్యమూకసమీపగమనం ద్యోతితం. రజోవర్ధకలోక ఉక్తః. ౭౩॥

(పంపాకాననవర్ణనం)

గిరిప్రస్థాస్తు సౌమిత్రే సర్వత స్సంప్రపుష్పితైః.
నిష్పత్రై స్సర్వతో రమ్యైః ప్రదీప్తా ఇవ కింశుకైః, ౭౪

పంపాతీరరుహా శ్చేమే సంసక్తా మధుగంధినః.
మాలతీమల్లికాషండాః కరవీరాశ్చ పుష్పితాః, ౭౫

కేతక్య స్సింధువారాశ్చ వాసంత్యశ్చ సుపుష్పితాః.
మాధవ్యో గంధపూర్ణాశ్చ కుందగుల్మాశ్చ సర్వశః, ౭౬

చిరిబిల్వా మధూకాశ్చ వంజులా వకుళా స్తథా.
చంపకా స్తిలకాశ్చైవ నాగవృక్షా స్సుపుష్పితాః, ౭౭

నీపాశ్చ వరణాశ్చైవ ఖర్జూరాశ్చ సుపుష్పితాః.
పద్మకా శ్చోపశోభంతే నీలాశోకాశ్చ పుష్పితాః. ౭౮

(గిరీతి.) ప్రదీప్తాః జ్వలితాః. ౭౪

(పంపేత్యాది) సార్ధసప్త శ్లోకాః. ఇమే ఉపశోభంత ఇత్యన్వయః. తదుపరి దృశ్యన్త ఇత్యన్వయః. సంసక్తాః అవిరళాః, మధుగంధిన ఇతి సర్వవిశేషణం. లింగవచనవిపరిణామః కార్యః. ఏవం పుష్పితపద మపి. పంపాతీరరుహా ఇమే మాలత్యాదయః పదార్థా ఉపశోభంతే ఇత్యేకోఽన్వయః. మాలతీ జాతిః, మల్లికాషండాః మల్లికాసమూహాః, కరవీరాః ప్రసిద్ధాః. సిందువారాః నిర్గుండ్యః, వాసంత్యః "ముల్లై" ఇతి ద్రమిడనామయుక్తాసు లతాసు పీతవర్ణపుష్పాః లతాః, అత్ర పీతాయాం 'వాసంతీ హేమ పుష్పికే' తి వైజయంతీ. మాధవ్యః అతిముక్తలతాః, గంధేన పూర్ణా గంధపూర్ణాః, కుందానాం గుల్మాః కక్షాః కుందగుల్మాః, చిరిబిల్వాః నక్తమాలాః, మధూకా మధుద్రుమాఖ్యా వృక్షాః, వంజుళాః వేతసాః, వకుళాః ప్రసిద్ధాః. తిలకాః క్షురకాః, నాగవృక్షాః నాగకేసరాః, నీపాః జలకదంబాః, వరుణాః వరుణవృక్షాః, ఖర్జూరాః ప్రసిద్ధాః. పద్మకాః పద్మపర్ణ్యాఖ్యా వృక్షవిశేషాః. లోధ్రాః శాబరవృక్షాః.

లోధ్రాశ్చ గిరిపృష్ఠేషు సింహకేసరపింజరాః.
అంకోలాశ్చ కురంటాశ్చ పూర్ణకాః పారిభద్రకాః, ౭౯

చూతాః పాటలయశ్చైవ కోవిదారాశ్చ పుష్పితాః.
ముచుళిందార్జునాశ్చైవ దృశ్యంతే గిరిసానుషు, ౮౦

కేతకోద్దాలకా శ్చైవ శిరీషా శ్శింశుపా ధవాః.
శాల్మల్యః కింశుకాశ్చైవ రక్తాః కురవకా స్తథా,
తినిశా నక్తమాలాశ్చ చందనా స్స్పందనా స్తథా. ౮౧

[హిన్తాలా స్తిలకాశ్చైవ నాగవృక్షాశ్చ పుష్పితాః]
పుష్పితా న్పుష్పితాగ్రాభి ర్లతాభిః పరివేష్టితాన్,
ద్రుమాన్ పశ్యేహ సౌమిత్రే పంపాయా రుచిరాన్ బహూన్. ౮౨

వాతవిక్షిప్తవిటపాన్ యథాసన్నాన్ ద్రుమా నిమాన్,
లతా స్సమనువర్తంతే మత్తా ఇవ వరస్త్రియః. ౮౩

సింహకేసరపింజరాః సింహకేసరవర్ణా ఇత్యర్థః. అంకోలాః నికోచకాః, కురంటాః పీతవర్ణపుష్పాః మహాసహాఖ్యా గుల్మాః, పూర్ణకాః శాల్మలిభేదా వృక్షవిశేషాః, పారిభద్రకాః నింబాః, పాటలయః, ఇకారాంత ఆర్షః. కోవిదారాః యుగపత్రకాఖ్యా వృక్షాః, ముచుళిందాః నారంగవృక్షాః, అర్జునాః కకుభవృక్షాః, కేతకాని హేమవర్ణపుష్పాణీతి పూర్వస్మా ద్విశేషః. ఉద్దాలకాః శ్లేష్మాతకవృక్షాః. శిరీషాః కపీతనాఖ్యా వృక్షాః, శింశుపాః భస్మగర్భాఖ్యా వృక్షాః, ధవాః మధురాఖ్యా వృక్షవిశేషాః, కురవకాః రక్తవర్ణపుష్పా మహాసహాఖ్యా గుల్మాః, రక్తపదం విస్పష్టార్థం. తినిశాః నేమిద్రుమాః, నక్తమాలాః చిరిబిల్వభేదాః, చందనాః ప్రసిద్ధాః. స్పందనాః వృక్ష విశేషాః. ౮౧

(పుష్పితా నితి.) పంపాయాః, సంబంధిన ఇతి శేషః. ౮౨

(వాతేతి.) వాతవిక్షిప్తవిటపాన్ వాయువిధూతశాఖా నితి తాత్కాలిక కాంతివిశేషోక్తిః. యథాసన్నాన్ యథా సంస్ప్రష్టుం శక్యతే తథా ఆసన్నాన్, సమీపవర్తిన ఇత్యర్థః. ఇయతా గ్రంథేన విషయాంతరప్రవణాః ప్రాకృతాః ఉక్తాః. ౮౩

(పంపాకాననవర్ణనం)

పాదపా త్పాదపం గచ్ఛన్ శైలా చ్ఛైలం వనా ద్వనం,
వాతి నైకరసాస్వాద స్సంమోదిత ఇవాఽనిలః. ౧౫

కేచి త్పర్యాప్తకుసుమాః పాదపా మధుగంధినః,
కేచి న్ముకుళసంవీతా శ్శ్యామవర్ణా ఇవాఽఽబభుః. ౧౬

* ఇదం మృష్ట మిదం స్వాదు ప్రఫుల్ల మిద మిత్యపి.
రాగమత్తో మధుకరః కుసుమే ష్వవలీయతే. ౧౭

నిలీయ పున రుత్పత్య సహసాఽన్యత్ర గచ్ఛతి,
మధులుబ్ధో మధుకరః పంపాతీరద్రుమే ష్వసౌ. ౧౮

(పాదపా త్పాదప మితి.) కచ్ఛాత్కచ్ఛ మిత్యపి జ్ఞేయం. నైకరసాస్వాదః, అనేకమధురస కబళనేన, సంమోదితః సంజాతసమ్మోద ఇవ. ౧౫

(కేచి దితి.) పర్యాప్తకుసుమా ఇత్యనేన ముకుళాల్పత్వం, ముకుళసంవీతాః ముకుళైః సమంతా ద్వేష్టితా ఇత్యనేన వికసితపుష్పస్వల్పత్వం చాఽవగమ్యతే. శ్యామవర్ణాః వృంతవర్ణేనేతి భావః. ఆబభుః ఆభాంతి. లడర్థే లిట్. ౧౬

(ఇద మితి,) మృష్టం రమ్యం, స్వాదు రసవత్, రాగమత్తః, అభినవ పుష్పకుతూహలాకుల ఇత్యర్థః. అవలీయతే సక్తో భవతి. ౧౭

పున ర్మధుకరస్య చాపలం దర్శయతి (నిలీయేతి,) నిలీయ క్వచి త్పుష్పే క్షణమాత్రం స్థిత్వా, పుష్పాంతరే భూయసీ మివ మధుసమృద్ధిం దృష్ట్వా తత్క్షణా దన్యత్ర పుష్పే గచ్ఛతి. ఏవం సర్వత్రేతి జ్ఞాపయితుం పంపాతీరద్రుమేష్వి త్యుక్తం. ౧౮

---

* రామానుజీయం. మధులిప్సయా పుష్పా త్పుష్పాంతరం గచ్ఛంతం మధుకరం విలోక్యో త్ప్రేక్షతే (ఇద మితి.)

ఇయం కుసుమసంఘాతై రుప_స్తీర్ణా సుఖా కృతా,
స్వయం నిపతితై ర్భూమి శ్శయనప్రస్తరై రివ. ౨౯

వివిధా వివిధైః పుష్పై స్తైరేవ నగసానుషు,
వికీర్ణైః పీతరక్తా హి సౌమిత్రే ప్రస్తరాః కృతాః. ౩౦

* హిమాంతే పశ్య సౌమిత్రే వృక్షాణాం పుష్పసంభవమ్, ౩౦½

పుష్పమాసే హి తరవ స్సంఘర్షా దివ పుష్పితాః,
ఆహ్వాయంత ఇవాన్యోన్యం నగా షట్పదనాదితాః,

(ఇయ మితి.) ఇయం భూమిః, స్వయం నిపతితైః అతిసుకుమారై రిత్యర్థః. కుసుమసంఘాతైః, ఉప_స్తీర్ణా వ్యాప్తా సతీ, శయనప్రస్తరైః శయనా_స్తరణై రివ, సుఖా కృతా సుఖావహా కృతా. ౨౯

(వివిధా ఇతి.) నగసానుషు వికీర్ణైః వివిధైః ఇత_స్తత స్స్వయం పతితైః పుష్పైః, వివిధాః ప్రస్తరాః కృతా హీ త్యుత్ప్రేక్షా. వివిధా ఇత్యస్య వివరణం పీతర_క్తా ఇతి. ఇద ముపలక్షణం. నానావర్ణా ఇత్యర్థః. క్వచి త్పీతవర్ణచంపకాదిపుష్పాణి పతితాని హేమమయపర్యంక ఇవ భవంతి. క్వచి ద్ర_క్తవర్ణకర్ణికారాదిపుష్పాణి పతితాని పట్టవస్త్రరచితతశిమానీవ ఇత్యేవం నానావర్ణనానాశయ్యా ఇవ భాంతీతి భావః. ౩౦

(హిమాంత ఇత్యర్ధం.) హిమాంతే వసంతే, వృక్షాణాం పుష్పసంభవం పుష్పసమృద్ధిం, వక్ష్యమాణస్య సంక్షేపేణో_క్తిః. ౩౦½

(పుష్పేతి.) పుష్పమాసే వసంతే, సంఘర్షాత్ పుష్పితా అమీ తరవ షట్పదనాదితా స్సంతః పరస్పర మాహ్వాయంత ఇవ, యూయం వయ మివ న పుష్పితా ఇత్యన్యోన్యం భృంగరవేణ వ్యాజేన

---

* రామానుజీయం. హిమాంతే శిశిరాదౌ, వృక్షాణాం యః పుష్పసంభవోఽ_స్తి తం అస్మిన్ కాలే పశ్యేత్యర్థః.

(శ్రీరామస్య వియోగశోకప్రకారః)

కుసుమోత్తంసవిటపా శ్శోభంతే బహు లక్ష్మణ. ౬౨

ఏష కారండవః పక్షీ విగాహ్య సలిలం శుభం,
రమతే కాంతయా సార్ధం కామ ముద్దీపయ న్మమ. ౬౩

మందాకిన్యా స్తు య దిదం రూప మేవం మనోహరం,
స్థానే జగతి విఖ్యాతా గుణా స్తస్యా మనోరమాః. ౬౪

* యది దృశ్యేత సా సాధ్వీ యది చేహ వసేమహి,
స్పృహయేయం న శక్రాయ నాఽయోధ్యాయై రఘూత్తమ. ౬౫

వదంతీ వేత్యుత్ప్రేక్షా, అర్ధత్రయ మేకాన్వయం వా. ఆహ్వాయంత ఇవే త్యుక్త్వా, కుసుమోత్తంస విటపాః పూర్వోక్తా స్తరవః, బహు అధికం, శోభంత ఇతి. ౬౨

(ఏష ఇతి.) కామ ముద్దీపయన్, అన్యరతిదర్శనస్య ఉద్దీపకత్వా దితి భావః. ౬౩

(మందాకిన్యా ఇతి.) య దిదం పంపాయా రూపం, ఏవం మందాకిన్యాశ్చ మనోహరం రూపం. కథ మేతత్సాదృశ్యం తస్యాః? ఇత్యత్రాహ (స్థాన ఇతి.) మనోరమాః జగతి విఖ్యాతాః, తస్యా గుణాః, స్థానే యుక్తాః. ౬౪

(యదీతి.) నను పరపురుషేణాపహృతా కథం రతయే ప్రార్థ్యతే? తత్రాహ (సాధ్వీతి.) వసేమహి. 'భవాం స్తు సహ వైదేహ్యా గిరిసానుషు రంస్యతే, అహం సర్వం కరిష్యామి జాగ్రతః స్వపత శ్చ తే' ఇత్యుక్తవతా త్వయా సహ వసేమే త్యాశయేన బహువచనం. శక్రాయ శక్రత్వాయ, ఐశ్వర్యే ఇంద్రత్వస్య ప్రాథమికత్వా త్తథోక్తం. 'రుచ్యర్థానాం ప్రీయమాణః' ఇతి చతుర్థీ. ఉత్తమం పురుషం ప్రతి నాఽసత్య ముచ్యత ఇత్యాశయేన రఘూత్తమే త్యుక్తిః. ౬౫

---

* రామానుజీయం. యది చేహ వసే న్మయి మత్సమీపే.

* న హ్యేవం రమణీయేషు శాద్వలేషు తయా సహ,
రమతో మే భవే చ్చింతా న స్పృహాఽన్యేషు వా భవేత్. ౯౬

అమీ హి వివిధైః పుష్పై స్తరవో రుచిరచ్ఛదాః,
కాననేఽస్మి న్వినా కాంతాం చిత్త మున్మాదయంతి మే. ౯౭

పశ్య శీతజలాం చేమాం సౌమిత్రే పుష్కరాయుతాం,
చక్రవాకానుచరితాం కారండవనిషేవితాం.
ప్లవైః క్రౌంచైశ్చ సంపూర్ణాం వరాహమృగసేవితాం, ౯౮½

అధికం శోభతే పంపా వికూజద్భి ర్విహంగమైః. ౯౯

దీపయంతీవ మే కామం వివిధా ముదితా ద్విజాః,
శ్యామాం చంద్రముఖీం స్మృత్వా ప్రియాం పద్మనిభేక్షణాం. ౧౦౦

ఉక్తేఽర్థే హేతు మాహ (న హీతి.) రమతః రమమాణస్య, హి యస్మాత్, చింతా వ భవేత్, అయోధ్యాయా అలాభకృతా చింతా న స్యాత్, అన్యేషు శక్రత్వాదిషు, రహస్యమ ప్యేవం విధమానుషత్వభావనానురూపం వచనం యోగినో బుధ్యేర న్నితి. ౯౬

(అమీ ఇతి.) వినా, వర్తమానస్యేతి శేషః. ౯౭

(పశ్యేత్యాది సార్ధశ్లోకః,) పుష్కరైః పద్మైః, ఆయుతాం వ్యాప్తాం, కారండవాః జలకాకాః, ప్లవైః జలకుక్కుటైః, (వరాహేతి.) తీర ఇతి శేషః. ౯౮½

(అధిక మిత్యర్థమ్.) విహంగమైః ఉక్తభిన్నైః. ౯౯

(దీపయంతీతి.) స్మృత్వా, వర్తమానస్యేతి శేషః. ౧౦౦

---

* రామానుజీయం. (న హీతి.) న స్పృహాఽన్యేషు వా భవే దితి సమ్యక్. అన్యేషు బ్రహ్మలోకాదిషు.

(శ్రీరామస్య వియోగశోకప్రకారః)

పశ్య సానుషు చిత్రేషు మృగీభి స్సహితా న్మృగాన్.
* మాం పునర్మృగశాబాక్ష్యా వైదేహ్యా విరహీకృతం. ౧౦౧

వ్యథయంతీవ మే చిత్తం సంచరంత స్తత స్తతః,
అస్మిన్ సానుని రమ్యే హి మత్తద్విజగణాయుతే. ౧౦౨

పశ్యేయం యది తాం కాంతాం తత స్స్వస్తి భవే న్మమ, ౧౦౨½

జీవేయం ఖలు సౌమిత్రే మయా సహ సుమధ్యమా.
సేవతే యది వైదేహీ పంపాయాః పవనం సుఖం, ౧౦౩½

పద్మసౌగంధికవహం శివం శోకవినాశనం.

(పశ్యేతి.) పున స్త్వర్థః. విరహీకృతం. విరహిణ మిత్యర్థః, మృగీభిః సహితాన్ మృగాన్ పశ్య. వైదేహ్యా విరహీకృతం మాం పునః పశ్యే త్యన్వయః. ఏతేషు సకళత్రేషు సుఖం సంచరత్సు మమైకస్యాఽహో కష్టావస్థేతి భావః. ౧౦౧

(వ్యథయంతీతి.) సంచరంతః, మృగాదయ ఇతి శేషః. ౧౦౨

(పశ్యేయ మిత్యర్థమ్.) తతః తదా, స్వస్తి శుభం. ౧౦౨½

(జీవేయ మితి.) స్పష్టం. ౧౦౩½

(పద్మేతి.) పద్మకహ్లారగంధవహ మితి లక్షణయాఽర్థః. ధన్యాః సకాంతాః. పదప్రయోజనత్వాచార్యా ఊచుః. పద్మం చ సౌగంధికం చ పద్మసౌగంధికే, తే వహతి ప్రాపయతీతి పద్మసౌగంధికవహం. అత్ర పద్మసౌగంధికయో ర్వహనానుపపత్తే స్తద్గంధో లక్ష్యతే; లక్షణాయాశ్చ ప్రయోజనేన

---

* రామానుజీయం. పునశ్శబ్దోఽప్యర్థే, మా మపి పశ్యేతి సంబంధః.

ధన్యాః లక్ష్మణ సేవన్తే పంపోపవనమారుతం, ౧౦౪॥

శ్యామా పద్మపలాశాక్షీ ప్రియా విరహితా మయా.
కథం ధారయతి ప్రాణా న్వివశా జనకాత్మజా, ౧౦౫॥

కిన్ను వక్ష్యామి రాజానం ధర్మజ్ఞం సత్యవాదినం.
సీతాయా జనకం పృష్టః కుశలం జనసంసది, ౧౦౬॥

యా మా మనుగతా మందం పిత్రా ప్రవ్రాజితం వనం.
సీతా సత్పథ మాస్థాయ క్వ ను సా వర్తతే ప్రియా, ౧౦౭॥

భవితవ్యం. యథా గంగాయాం ఘోష ఇత్యత్ర పావనత్వాది. తథాఽత్ర ప్రయోజనం - యథా పద్మస్యైవ ఘ్రాణసమీపానయనేఽపి ఉపరిస్థితః పరిమళ శ్శీతళో గృహ్యతే, నాఽంతస్స్థిత ఉష్ణ మిశ్రః, తథాఽయం వాయు రపి ఉపరిస్థశీతళపరిమళ మాదాయ సమాగచ్ఛతీ త్యర్థః. యద్వా - పద్మ కేసరసంస్పృష్ట ఇత్యుక్తేః పద్మసౌగంధికోపరివర్తిపరిమళావహ ఇత్యర్థః. గుణగుణినో రభేదవివక్షయా పద్మసౌగంధికేత్యుక్తిః. ఉభయోక్త్యా నానాపుష్పగ్రథితమాలికాధారిణ ఇవ నానాపుష్పపరిమళం వహతీ త్యుచ్యతే. శివం శుద్ధం, తథా చాన్యాఽసంస్పర్శితోక్త్యా ప్రాథమికమలయమారుత ఇత్యుచ్యతే. (శోకవినాశనం) విరహిణో దక్షిణపవన శ్శోకవర్ధనః, న తు శోకవినాశనః. తథాచ జీవతో హి శోకం కుర్యాత్. జీవితాపాయకరణేన శోకధర్మ్యభావా చ్ఛోకవినాశనం. (ధన్యాః) ఏవంవిధే మలయానిలే వాతి సతి ఏకాంతస్థల మన్వేష్య శయనపరాః కేచన సంతి హి, సేవంతే కదా సమాగమిష్య త్యయం పవన ఇత్యవసరప్రతీక్షా భవంతి. సేవా హ్యవసరప్రతీక్షా. (పంపోపవనమారుతం) ఆకరా దాగతాగ్ని మివ స్థితం, సముద్రా దుత్థితబడబానల మివేత్యర్థః. [తనిశ్లోక్యామ వ్యయమేవాఽభిప్రాయ ఉక్తః]. ౧౦౪॥

(శ్యామేతి.) వివశప్రాణత్యాగేఽపి న స్వతన్త్రేత్యర్థః. ౧౦౫॥

(కిన్న్వితి.) సీతయా సహ మమ కుశలం పృష్ట ఇత్యర్థః. ౧౦౬॥

(యేతి.) మందం భాగ్యరహితం. 'మూఢాల్పాపటునిర్భాగ్యా మందా స్స్యు' రిత్యమరః. సత్పథం పతివ్రతామార్గ మాస్థాయ అనుగతే త్యన్వయః. ౧౦౭॥

(శ్రీరామస్య వియోగశోకప్రకారః)

తయా విహీనః కృపణః కథం లక్ష్మణ ధారయే.
యా మా మనుగతా రాజ్యా ద్భ్రష్టం విగతచేతసం, ౧౦౮॥

త చ్చార్వంచితపక్ష్మాక్షం సుగంధి శుభ మవ్రణం,
అపశ్యతో ముఖం తస్యా స్సీదతీవ మనో మమ, ౧౦౯॥

స్మితహాస్యాంతరయుతం గుణవ న్మధురం హితమ్.
వైదేహ్యా వాక్య మతులం కదా శ్రోష్యామి లక్ష్మణ, ౧౧౦॥

ప్రాప్య దుఃఖం వనే శ్యామా సా మాం మన్మథకర్శితం.
నష్టదుఃఖేన హృష్టేవ సాధ్వీ సా ధ్వభ్యభాషత, ౧౧౧॥

(తయేతి.) ధారయే జీవామి, విగతచేతసం వికలహృదయం, ౧౦౮॥

(త దితి.) అంచితపక్ష్మాక్షం అంచితాని పూజితాని, స్నిగ్ధానీతి యావత్. పక్ష్మాణి యయో స్తే. అంచితపక్ష్మణీ అక్షిణీ యస్య తత్. శుభం శోభమానం, అవ్రణం, నిర్దోష మిత్యర్థః. వ్రణకిణరహితం వా. ౧౦౯॥

(స్మితేతి.) స్మితహాస్యాంతరయుతం, 'కాంతస్మితా లక్ష్మణ జాతహాసే' త్యుక్తరీత్యా స్మితేన నైసర్గికస్మితేన, హాస్యాంతరేణ ఆగంతుకహాస్యేన చ యుక్తం, గుణవత్ స్వవచనాపేక్షయా ఉత్కర్షవత్, మధురం హితం ప్రియహితం, అతులం, 'ప్రియవాదీ చ భూతానా' మిత్యుక్తరామవచన మ ప్యస్య న సదృశ మిత్యర్థః. సంసారా దుత్తీర్ణస్య చేతనస్య 'ఏత త్సామ గాయ న్నాస్తే' ఇత్యుక్త సామధ్వనిం కదా శ్రోష్యామీతి వ్యంజయతి. ౧౧౦॥

(ప్రాప్యేతి.) స్వయం దుఃఖం ప్రాప్య స్థితాఽపి స్వదుఃఖ మప్రకాశయంతీ హర్షం భావయంతీ, సాధు మన్మథార్తినివర్తకం, వచన మభ్యభాషత, పూర్వ మితి శేషః. అనాదికాలం మమ కైంకర్యయోగ్యో జీవ ఇత్యర్థః. ౧౧౧॥

కిన్ను వక్ష్యామి కౌసల్యా మయోధ్యాయాం నృపాత్మజ.
క్వ సా స్నుషేతి పృచ్ఛంతీం కథం చాఽతిమనస్వినీం, ౧౧౨॥

గచ్ఛ లక్ష్మణ పశ్య త్వం భరతం భ్రాతృవత్సలం.
* న హ్యాహం జీవితుం శక్త స్తా మృతే జనకాత్మజాం, ౧౧౩॥

ఇతి రామం మహాత్మానం విలపన్త మనాథవత్.
ఉవాచ లక్ష్మణో భ్రాతా వచనం యుక్త మవ్యయం, ౧౧౪॥

సంస్తంభ రామ భద్రం తే మా శుచః పురుషోత్తమ.
నేదృశానాం మతి ర్మందా భవ త్యకలుషాత్మనాం, ౧౧౫॥

(కిన్న్వితి.) సా స్నుషా క్వ? కథం కీదృక్ప్రకారేతి పృచ్ఛంతీం కౌసల్యాం కిం వక్ష్యామి? అతిమనస్వినీ మిత్యనేన యథార్థం వక్ష్యామి చే త్తదానీ మేవ వాత్సల్యాతిశయా న్నశ్యే దిత్యుచ్యతే. ౧౧౨॥

కి మత్ర యుక్తం? తత్రాహ (గచ్ఛేతి.) ఋతే వినా. ౧౧౩॥

(ఇతీతి.) అవ్యయం యుక్తిభి రవినాశ్యం. ౧౧౪॥

(సంస్తంభేతి.) సంస్తంభ సంస్తంభస్వ, ధైర్య మవలంబస్వే త్యర్థః, అకలుషాత్మనాం సధైర్యహృదయానాం, ఈదృశానాం త్వాదృశానాం, మందా అల్పా, కలుషితే త్యర్థః. ౧౧౫॥

---

* రామానుజీయం. 'న హ్యాహం జీవితుం శక్త స్తామృతే జనకాత్మజా' మి త్యస్యానంతరం 'ఇతి రామస్తు విలప' న్నిత్యాదయః కేచన శ్లోకాః కతిపయకోశేషు దృశ్యంతే. తే బహుకోశే ష్వదృష్టత్వా ద్వాల్మీకిపాకాప్రతీతేశ్చ తై ర్వినా కథా సంగత్యుపపత్తే శ్చ న వ్యాఖ్యాతాః.

(లక్ష్మణకృతం రామసమాశ్వాసనం)

స్మృత్వా వియోగజం దుఃఖం త్యజ స్నేహం ప్రియే జనే.
అతిస్నేహపరిష్వంగా ద్వర్తి రార్ద్రాఽపి దహ్యతే, ౧౧౬॥

యది గచ్ఛతి పాతాళం తతో హ్యధిక మేవ వా.
సర్వథా రావణ స్తావ న్న భవిష్యతి రాఘవ, ౧౧౭॥

ప్రవృత్తి ర్లభ్యతాం తావ త్తస్య పాపస్య రక్షసః.
తతో హాస్యతి వా సీతాం నిధనం వా గమిష్యతి, ౧౧౮॥

యది యా త్యదితే ర్గర్భం రావణ స్సహ సీతయా.
తత్రా ప్యేనం హనిష్యామి న చే ద్దాస్యతి మైథిలీం, ౧౧౯॥

* స్వాస్థ్యం భద్రం భజస్వాఽఽర్య త్యజ్యతాం కృపణా మతిః.
అర్థో హి నష్టకార్యార్థై ర్నాఽయత్నేనాఽధిగమ్యతే, ౧౨౦॥

(స్మృత్వేతి.) వియోగజం దుఃఖం భవతీ త్యేత ల్లోకవృత్తం స్మృత్వా తద్ధేతుభూతం ప్రియజనవిషయాతిస్నేహం త్యజేత్యర్థః. తత్ర శ్లేషగర్భ మర్థాంతరం న్యస్యతి (అతీతి.) స్నేహః ప్రీతిః, తైలం చ. అతః వాత్సల్యప్రవృత్తిం విహాయ చేతనసంతరణోపాయం చింతయే త్యర్థః. ౧౧౬॥

(యదీతి.) న భవిష్యతి, వినశిష్యతీ త్యర్థః. ౧౧౭॥

(ప్రవృత్తి రితి.) ప్రవృత్తి ర్వార్తా. ౧౧౮॥

(యదీతి.) అదితేః ఇంద్రస్య మాతుః. ౧౧౯॥

(స్వాస్థ్య మితి.) స్వాస్థ్యం ధైర్యం, నష్టకార్యార్థైః నష్టకార్యరూపప్రయోజనైః పురుషైః, అయత్నేన యత్నాభావేన. ౧౨౦॥

---

* రామానుజీయం. స్వాస్థ్యం స్వభావావస్థానం, ధైర్య మితి యావత్.

ఉత్సాహో బలవా నార్య నాఽస్త్యుత్సాహాత్పరం బలం.
సోత్సాహస్యాఽస్తి లోకేఽస్మి న్నకించి దపి దుర్లభం. ౧౨౧॥

ఉత్సాహవంతః పురుషా నాఽవసీదంతి కర్మసు.
ఉత్సాహమాత్ర మాశ్రిత్య సీతాం ప్రతిలభేమహి. ౧౨౨॥

త్యజ్యతాం కామవృత్తత్వం శోకం సన్న్యస్య పృష్ఠతః.
మహాత్మానం కృతాత్మాన మాత్మానం నాఽవబుధ్యసే, ౧౨౩॥

ఏవం సంబోధిత స్తత్ర శోకోపహతచేతనః.
న్యస్య శోకం చ మోహం చ తతో ధైర్య ముపాగమత్. ౧౨౪॥

సోఽభ్యతిక్రామ దవ్యగ్ర స్తా మచింత్యపరాక్రమః.
రామః పంపాం సురుచిరాం రమ్యపారిప్లవద్రుమాం, ౧౨౫॥

అతో యత్నః కర్తవ్య ఇత్యాహ ద్వాభ్యాం (ఉత్సాహ ఇత్యాదిభ్యామ్.) ౧౨౨॥

(త్యజ్యతా మితి.) కామే వృత్తో వ్యాపారో యస్య స తథా, త్వం, పృష్ఠతః సన్న్యస్య. తిరస్కృత్యేత్యర్థః, ఆత్మానం, కృతాత్మానం శిక్షితమనస్కం, మహాత్మానం మహాధైర్యం, నాఽవబుద్ధ్యసే. తస్మా త్త్యజ్యతా మిత్యన్వయః. కిం వాత్సల్యేన తప్యసే ? సాధుకారీ సాధు ర్భవతి, పాపకారీ పాపీ భవతీతి భవద్భి రేవ కృతాం శాస్త్రమర్యాదాం కిం నాఽవబుద్ధ్యస ? ఇత్యర్థః. ౧౨౩॥

(ఏవ మితి.) అత్ర శోకమోహశబ్దాభ్యాం దయావాత్సల్యే ఉచ్యేతే, తయో స్త్యాగో నామ శాస్త్రమర్యాదానుసారేణ చేతవరక్షణోద్యోగః. ౧౨౪॥

(స ఇతి.) అభ్యతిక్రామత్ - అనిత్యత్వా దడభావః. పారిప్లవద్రుమాం చంచలద్రుమాం. అనేన భగవతః సంసారిమండలాభిముఖ్యం సూచితం. ౧౨౫॥

(సుగ్రీవస్య రామలక్ష్మణదర్శనం)

నిరీక్షమాణ స్సహసా మహాత్మా సర్వం వనం నిర్ఝరకందరాంశ్చ.
ఉద్విగ్నచేతా స్సహ లక్ష్మణేన విచార్య దుఃఖోపహతః ప్రతస్థే. ౧౨౬॥

తం మత్తమాతంగవిలాసగామీ గచ్ఛంత మవ్యగ్రమనా మహాత్మా.
స లక్ష్మణో రాఘవ మప్రమత్తో రరక్ష ధర్మేణ బలేన చైవ. ౧౨౭॥

తా వృశ్యమూకస్య సమీపచారీ చర న్దదర్శాఽద్భుతదర్శనీయౌ.
శాఖామృగాణా మధిప స్తరస్వీ వితత్రసే నైవ చిచేష్ట కించిత్. ౧౨౮॥

సర్గార్థం పున స్సంగ్రహేణ దర్శయతి ద్వాభ్యాం (నిరీక్షమాణ ఇతి.) విచార్య, సీతా మన్విష్యే త్యర్థః. ౧౨౬॥

(తం మత్తేతి.) మత్తగజవత్ విలాసేన గంతుం శీల మస్యాస్తీతి తథా. అనేన వనదుర్గప్రదేశేఽపి నిర్భయసంచారిత్వ ముచ్యతే. అవ్యగ్రమనాః అచంచలచిత్తః, అప్రకంప్యరామవిషయప్రేమభార ఇత్యర్థః. మహాత్మా అప్రచ్యుతధైర్యః, అప్రమత్తః గమనసౌందర్యానుభవేఽప్యసక్తః, సః 'రామే ప్రమాదం మా కార్షీః పుత్ర భ్రాతరి గచ్ఛ తీ'తి సుమిత్రయా సందిష్టః, లక్ష్మణః కైంకర్యలక్ష్మీయుక్తః, తం సీతావియోగార్తం, గచ్ఛంతం 'మత్తమాతంగగామిన' మిత్యుక్తరీత్యా గమనచారుతయా సర్వా న్వశీకుర్వంతం, రాఘవం, ధర్మేణ 'సంస్తంభే' త్యాదిరాజనీతికథనేన, బలేన 'తత్రాప్యేనం హనిష్యా' మీతి స్వబలకథనేన చ, రరక్ష నిర్దుఃఖ మకరోత్. ౧౨౭॥

అథ సీతాప్రాప్తిబీజ ముపక్షిపతి (తా వితి.) ఋశ్యమూకస్య ఋశ్యమూకాఖ్యపర్వతస్య, సమీపచారీ సమీపసంచరణశీలః, వాలిభయా దితి శేషః. చర న్కదాచి త్పంపోపాంతే పర్యట న్, అద్భుతం యథా భవతి తథా దర్శనీయౌ, శాఖామృగాణాం వానరాణాం, అధిపః సుగ్రీవః, తరస్వీ బలవా న్, వితత్రసే తత్రాస. వ్యత్యయేనాఽఽత్మనేపదమ్. భీతోఽభూత్. న చిచేష్ట న చిచేష్టే. వ్యత్యయేన పరస్మైపదం. స్తబ్ధోఽభూ దిత్యర్థః. ౧౨౮॥

స తౌ మహాత్మా గజమందగామీ శాఖామృగ స్తత్ర చిరం చరంతౌ.
దృష్ట్వా విషాదం పరమం జగామ * చింతాపరీతో భయభారమగ్నః ౧౨౯

• త మాశ్రమం పుణ్యసుఖం శరణ్యం సదైవ శాఖామృగసేవితాంతం,
త్రస్తాశ్చ దృష్ట్వా హరయోఽభిజగ్ము ర్మహౌజసౌ రాఘవలక్ష్మణౌ తౌ. ౧౩౦

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాణ్డే, ప్రథమ స్సర్గః.

(స ఇతి.) తత్ర పంపాయనే. విషాదచింతాభయహేతవ ఉత్తరసర్గే వ్యక్తీభవిష్యంతి.౧౨౯

న కేవలం సుగ్రీవ ఏవ త్రస్తః, తత్సచివా అపీత్యాహ (త మితి.) ఆశ్రమం, మతంగాశ్రమం, పుణ్యం ధర్మవర్ధకం, సుఖం సుఖకరం, శరణ్యం మునిజనవాసయోగ్యం, సదైవ వానరసేవితాంతం. వానరసేవితమధ్య మితి దుష్ప్రవేశత్వోక్తిః. తౌ దృష్ట్వా, హరయః వానరాః, విత్రస్తాః, మునివేషేణ వాలిప్రేరితౌ సమాగతా వితి శంకయేతి భావః. హరయః తౌ దృష్ట్వా త్రస్తా స్సంతః ఆశ్రమ మధిజగ్ము రిత్యన్వయః. అస్మిన్ సర్గే సార్ధత్రింశదుత్తరశతశ్లోకాః. ౧౩౦

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే,
ప్రథమ స్సర్గః.

---

* స్కాందే. 'వైముఖ్యం గంధఫల్యాస్తు భ్రమరా నశప త్ప్రభుః, కోకా న్నిశిధే విశ్లేషం పికమన్యవివర్ధనం. చందనం సర్పనిలయం వాయుం సర్పాశనం తథా, జ్యోత్స్నాం కళంకసంఛన్నాం శశాప రఘునందనః' ఇతి.

• రామానుజీయం. (త మితి.) తం మతంగశాపా ద్వాలినో దుష్ప్రవేశత్వేన ప్రసిద్ధం, హరయః సుగ్రీవాదయః, బహువచనప్రయోగస్తు సచివాపేక్షయా. ఏత దుపరితనసర్గే వ్యక్తీభవిష్యతి.

అథ ద్వితీయ స్సర్గః

తౌ తు దృష్ట్వా మహాత్మానౌ భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ,
వరాయుధధరౌ వీరౌ సుగ్రీవ శ్శంకితోఽభవత్. ౧

ఉద్విగ్నహృదయ స్సర్వా దిశ స్సమవలోకయన్,
న వ్యతిష్ఠత కస్మింశ్చి ద్దేశే వానరపుంగవః. ౨

నైవ చక్రే మన స్స్థానే వీక్షమాణో మహాబలౌ,
కపేః పరమభీతస్య చిత్తం వ్యవససాద హ. ౩

చింతయిత్వా స ధర్మాత్మా విమృశ్య గురులాఘవం,
సుగ్రీవం పరమోద్విగ్న స్సర్వై రనుచరై స్సహ. ౪

అథ ద్వితీయ స్సర్గః

అథ సుగ్రీవేణ హనుమత్ప్రేషణం ద్వితీయే.

(తౌ త్విత్యాది.) మహాత్మానౌ మహాశరీరౌ, భద్రాకృతీ ఇత్యర్థః. వరాయుధధరౌ, అత ఏవ వీరౌ. ౧

(ఉద్విగ్నేతి.) ఉద్విగ్నహృదయః భీతమనస్కః. ౨

(నైవేతి.) స్థానే స్వస్థానే, నిశ్చలత్వ ఇతి యావత్. వ్యవససాద దుఃఖిత మభూత్. ౩

(చింతయిత్వేతి.) ధర్మే రాజధర్మే ఆత్మా మతి ర్యస్య స ధర్మాత్మా, అనుచరై ర్మంత్రిభి స్సహ, చింతయిత్వా, గురులాఘవం విమృశ్య స్థానే పలాయనే చ గురులాఘవం విమృశ్య చ, పరమోద్విగ్నోఽభవత్. ౪

తత స్స సచివేభ్యస్తు సుగ్రీవః ప్లవగాధిపః,
శశంస పరిమోద్విగ్నః పశ్యం స్తౌ రామలక్ష్మణౌ. ౫

ఏతౌ వన మిదం దుర్గం వాలిప్రణిహితౌ ధ్రువం,
ఛద్మనా చీరవసనౌ ప్రచరంతా విహాఽఽగతౌ. ౬

తత స్సుగ్రీవసచివా దృష్ట్వా పరమధన్వినౌ,
జగ్ము ర్గిరితటా త్తస్మా దన్య చ్ఛిఖర ముత్తమం. ౭

తే క్షిప్ర మధిగమ్యాఽథ యూథపా యూథపర్షభం,
హరయో వానరశ్రేష్ఠం పరివా ర్యోపతస్థిరే. ౮

• * ఏక మేకాయనగతాః ప్లవమానా గిరే ర్గిరిం,

(తత ఇతి.) రామలక్ష్మణౌ తత్స్వభావం, శశంస. ౫

(ఏతా వితి.) ప్రణిహితౌ చారౌ, ఛద్మనా ఋషివేషవ్యాజేన, ౬

(తత ఇతి.) జగ్ముః, సుగ్రీవవచనే హితత్వబుద్ధ్యేతి శేషః. ౭

(త ఇతి.) అధిగమ్య నానాదిక్షు పలాయితాః ఏకత్ర సమాగమ్య. ౮

(ఏక మితి.) పున రపి గిరే ర్గిరిం ప్లవమానాః, గిరీణాం శిఖరాణ్యపి ప్రకంపయంతః, ఏకాయనగతాః క్రమేణైకసానగతా స్సంతః, ఏకం ఏకాకినం, సుగ్రీవ ముపతస్థిర ఇత్యనుషంగః.

• రామానుజీయం. (ఏన మితి.) అపిశబ్దో భిన్నక్రమః. ఏన మేకాయనగతా అపి పూర్వోక్తప్రకారే ణైకస్థానగతా అపి, గిరీణాం శిఖరాణి ప్రకంపయంతః, గిరే ర్గిరిం ప్లవమానాః, జగ్ము రితి శేషః. అత్ర గిరిశబ్దో గిర్యేకదేశవాచీ. 'ఏక మేకాయనగతా' ఇతి పాఠే. ఏకం పలాయనేన ఏకాకినం, యూథపర్షభం సుగ్రీవ మధిగమ్య, అత ఏవ ఏకాయనగతా ఏకస్థానగతాః, పరివార్యోపతస్థిర ఇతి పూర్వేణ సంబంధః.

* ఏకాయనగతాః ఏకమార్గగతాః 'అయనం వర్త్మమార్గాధ్వపంథాన' ఇత్యమరః. సుగ్రీవేణ ఏకసుఖదుఃఖా హరయః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

(సుగ్రీవాదిభిః కర్తవ్యసమాలోచనం)

ప్రకంపయంతో వేగేన గిరీణాం శిఖరా ణ్యపి. ౯

తత శ్శాఖామృగా స్సర్వే ప్లవమానా మహాబలాః,
బభంజుశ్చ నగాం స్తత్ర పుష్పితా న్దుర్గసంశ్రితాన్. ౧౦

ఆప్లవంతో హరివరా స్సర్వత స్తం మహాగిరిం,
మృగమార్జారశార్దూలాం స్త్రాసయంతో యయు స్తదా. ౧౧

తత స్సుగ్రీవసచివాః * పర్వతేంద్రం సమాశ్రితాః,
సంగమ్య కపిముఖ్యేన సర్వే ప్రాంజలయ స్స్థితాః. ౧౨

తత స్తం భయసంవిగ్నం వాలికిల్బిషశంకితం,
ఉవాచ హనుమా న్వాక్యం సుగ్రీవం వాక్యకోవిదః. ౧౩

---

*'ఏవ మేకాయనగతా' ఇతి పాఠే - ఏవం ఉక్తరీత్యా, ఏకాయనగతా స్తే ప్రకంపయంతోఽభవ న్నితి యోజనా. ౯

(తత ఇతి.) దుర్గం గిరిః. ౧౦

(ఆప్లవంత ఇతి.) ఆప్లవంతో యయుః, న తు మందం యయు రిత్యర్థః. ౧౧

(తత ఇతి.) పర్వతేంద్రం ఋశ్యమూకం, పర్యంత పర్వతేషు తత్ర తత్ర గత్వా పున స్త మేవ ఋశ్యమూకం యయు రిత్యర్థః. ౧౨

(తత ఇతి.) వాలికిల్బిషేణ వాలికపటేన, శంకితం, వాలినా ప్రేషితా విమా వితి శంకిత మిత్యర్థః. ౧౩

---

* రామానుజీయం. పర్వతేంద్రం ఋశ్యమూకైకదేశం.

† సంభ్రమ స్త్యజ్యతా మేష సర్వై ర్వాలికృతే మహాన్,
మలయోఽయం గిరివరో భయం నేహా స్తి వాలినః. ౧౪

యస్మా దుద్విగ్నచేతా స్త్వం ప్రద్రుతో హరిపుంగవ,
తం క్రూరదర్శనం క్రూరం నేహ పశ్యామి వాలినం. ౧౫

యస్మా త్తవ భయం సౌమ్య పూర్వజా త్పాపకర్మణః,
స నేహ వాలీ దుష్టాత్మా న తే పశ్యా మ్యహం భయం. ౧౬

అహో శాఖామృగత్వం తే వ్యక్త మేవ ప్లవంగమ,
లఘుచిత్తతయాఽఽత్మానం న స్థాపయసి యో * మతౌ. ౧౭

బుద్ధివిజ్ఞానసంపన్న ఇంగితై స్సర్వ మాచర,
న హ్యబుద్ధిం గతో రాజా సర్వభూతాని శాస్తి హి. ౧౮

(సంభ్రమ ఇతి.) వాలికృతే వాలినిమిత్తం, సంభ్రమ స్త్యజ్యతాం. మలయ ఇతి పర్వతమాత్రస్య నామ. అయం మలయః - అయం పర్వతః, గిరివరః ఋశ్యమూక ఇత్యర్థః. ౧౪

వాలీ వేషాంతరధారీ సమాగత ఇతి భ్రమం వారయతి (యస్మా దిత్యాదినా.) యస్మాత్ వాలినః, క్రూరం క్రూరకర్మాణం. ౧౫

(యస్మా దితి.) పాపకర్మణః అనుజభార్యాపహారిణః, భయం భయహేతుం. ౧౬

(అహో ఇతి.) మతౌ సమ్య గ్విచారే. ౧౭

(బుద్ధీతి.) బుద్ధిః సామాన్యతో జ్ఞానం, విశేషతో జ్ఞానం విజ్ఞానం, ఇంగితం అభిప్రాయసూచకో వ్యాపారః, సర్వం కార్యం, అబుద్ధిం అబుద్ధ్యాదికం. ౧౮

---

† రామానుజీయం. (సంభ్రమ ఇతి.) మలయోఽయ మృశ్యమూకావయవపర్వతః. 'పర్వతా దృశ్యమూకా త్తు పుప్లువే యత్ర రాఘవా' వితి మలయస్యైవ ఋశ్యమూకశబ్దేన వక్ష్యమాణత్వాత్.

* రామానుజీయం. మతౌ సమ్యగ్విచారవిషయబుద్ధౌ.

(సుగ్రీవేణ హనుమత్ప్రేషణమ్)

సుగ్రీవస్తు శుభం వాక్యం శ్రుత్వా సర్వం హనూమతః,
తత శ్శుభతరం వాక్యం హనూమంత మువాచ హ. ౧౯

దీర్ఘబాహూ విశాలాక్షౌ శరచాపాసిధారిణౌ,
కస్య న స్యా ద్భయం దృష్ట్వా హ్యేతౌ సురసుతోపమౌ. ౨౦

వాలిప్రణిహితా వేతౌ శంకేఽహం పురుషోత్తమౌ,
రాజానో బహుమిత్రాశ్చ విశ్వాసో నాఽత్ర హి క్షమః. ౨౧

అరయశ్చ మనుష్యేణ విజ్ఞేయా శ్ఛన్నచారిణః,
విశ్వస్తానా మవిశ్వస్తా రంధ్రేషు ప్రహరంతి హి. ౨౨

కృత్యేషు వాలీ మేధావీ రాజానో బహుదర్శనాః,
భవంతి పరహంతార స్తే జ్ఞేయాః ప్రాకృతై ర్నరైః. ౨౩

(సుగ్రీవ ఇతి.) తత శ్శుభతరం తద్వాక్యా దత్యంతశుభం. ౧౯

(దీర్ఘబాహూ ఇతి.) దీర్ఘా బాహవో యయో స్తౌ దీర్ఘబాహూ - ఇత్యేవం సర్వత్ర సమాసః. ౨౦

(వాలిప్రణిహితా వితి.) వాలిప్రణిహితౌ - నాఽహం వాలీ సమాగత ఇతి బిభేమి, కింతు తత్ప్రేషితా వితి మత్వేతి భావః, ఏతాదృశతదీయపురుషస్య కా ప్రసక్తి స్తత్రాహ (రాజాన ఇతి.) అత్ర రాజవిషయే. ౨౧

(అరయ శ్చేతి.) ఛన్నచారిణోఽరయః మనుష్యేణ శత్రుమతా జ్ఞేయాః. కుత ఇత్యత్రాహ (విశ్వస్తానా మితి.) విశ్వస్తానాం శత్రూణాం, రంధ్రేషు ప్రమాదేషు సత్సు, స్వయ మవిశ్వస్తా స్సంతః ప్రహరంతి హి. ౨౨

(కృత్యే ష్వితి.) కృత్యేషు కర్తవ్యకార్యేషు, వాలీ, మేధావీ దూరదర్శీ. స్వభావ శ్చాయం రాజ్ఞా మిత్యాహ (రాజాన ఇతి.) రాజానః బహుదర్శనాః బహూపాయజ్ఞాః, పరహంతారో భవంతి. తే, ప్రాకృతైః దీనవేషధరైః, నరైః జ్ఞేయాః. ౨౩

* తౌ త్వయా ప్రాకృతేనైవ గత్వా జ్ఞేయౌ ప్లవంగమ,
ఇంగితానాం ప్రకారైశ్చ రూపవ్యాభాషణేన చ. ౨౪

లక్షయస్వ తయో ర్భావం ప్రహృష్టమనసౌ యది,
విశ్వాసయ న్ప్రశంసాభి రింగితైశ్చ పునః పునః. ౨౫

మమైవాఽభిముఖం స్థిత్వా పృచ్ఛ త్వం హరిపుంగవ,
ప్రయోజనం ప్రవేశస్య వనస్యాఽస్య ధనుర్ధరౌ. ౨౬

శుద్ధాత్మానౌ యది త్వేతౌ జానీహి త్వం ప్లవంగమ,
వ్యాభాషితై ర్వా విజ్ఞేయా సా దుష్టాఽదుష్టతా తయోః. ౨౭

ఇత్యేవం కపిరాజేన సందిష్టో మారుతాత్మజః,
చకార గమనే బుద్ధిం యత్ర తౌ రామలక్షణౌ. ౨౮

(తా వితి.) ప్రాకృతేన ప్రాకృతవేషేణ, ఇంగితానాం భావసూచకకాయికవ్యాపారాణాం, ప్రకారై రవాంతరభేదైః, రూపేణ సౌమ్యాసౌమ్యలక్షణేన, వ్యాభాషణేన అన్యోన్యసంభాషణేన చ, తౌ జ్ఞేయౌ. ౨౪

(లక్షయస్వేతి.) యది ప్రహృష్టమనసౌ యది శుద్ధభావౌ, తదా ప్రశంసాభిః తదనుకూలేంగితైశ్చ పునః పునః విశ్వాసయన్, మమైవాఽభిముఖం అనుకూలం యథా భవతి తథా, స్థిత్వా స్థాపయిత్వా, ధనుర్ధరౌ, ధనుర్ధరతయా అత్ర వనే ప్రవేశస్య ప్రయోజనం పృచ్ఛ. ౨౫-౨౬

(శుద్ధేతి.) యద్యేతౌ శుద్ధాత్మానౌ తదా పున రపి జానీహి, కిం తేనే త్యత్రాహ(వ్యాభాషితై రితి.) వాకార శ్చార్థః. అదుష్టతేతి ఛేదః. ౨౭

సుగ్రీవవచనం సమీచీన మమన్యతే త్యాహ (ఇతీతి.) ౨౮

---

* రామానుజీయం. (తా విత్యాది.) రూపవ్యాభాషణేన చ తయో ర్భావం లక్షయస్వ. యది ప్రదుష్టమనసౌ ప్రశంసాభి రింగితైశ్చ పునః పున ర్విశ్వాసయన్ మమైవాభిముఖం యథా భవతి తథా, స్థిత్వా స్థాపయిత్వా, అస్య వనస్య ప్రవేశస్య ప్రయోజనం పృచ్ఛ. ధనుర్ధరా వేతౌ శుద్ధాత్మానౌ యది తదానీ మపి, పూర్వోక్తప్రకారేణ తౌ మదీయౌ కృత్వా ఆగమనప్రయోజనం జానీహి.

(హనుమతః రామలక్ష్మణసమీపగమనం)

తథేతి సంపూజ్య వచ స్తు తస్య త త్కపే స్సుభీమస్య దురాసదస్య చ,
మహానుభావో హనుమా న్యయౌ తదా స యత్ర రామోఽతిబలశ్చ లక్ష్మణః.౨౭

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాణ్డే, ద్వితీయ స్సర్గః.

అథ తృతీయ స్సర్గః

వచో విజ్ఞాయ హనుమాన్ సుగ్రీవస్య మహాత్మనః,
పర్వతా దృశ్యమూకా త్తు పుప్లువే యత్ర రాఘవః. ౧

(తథేతి.) సంపూజ్య శ్లాఘయిత్వా, సుభీమస్య దురాసదస్యే త్యేతాభ్యాం సునీతిత్వం సూచితం. మహానుభావః వేషాంతరధారణసమర్థః, సః హనుమాన్, యత్ర రామో లక్ష్మణశ్చ తం దేశం యయా విత్యన్వయః. ౨౭

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే, ద్వితీయ స్సర్గః.

అథ తృతీయ స్సర్గః.

అవతారికా: - ప్రథమే సర్గే వైకుంఠవాసినో భగవతః స్వీయేషు కేషాంచిత్ స్వపరత్వేన వర్తమానే కేషాంచి ద్విషయాంతరప్రావణ్య మవలోక్య దూయమానమానసస్య దయావృత్తివిశేషః ప్రతిపాదితః; ద్వితీయే చేతనస్య భగవదపరాధదండభీతస్య తస్మి న్నాభిముఖ్య ముక్తం; అథ తచ్ఛ్లాఘహేత్వాచార్యకృత్యం దర్శయతి తృతీయే (వచ ఇత్యాదినా.) ౧

కపిరూపం పరిత్యజ్య హనుమా న్మారుతాత్మజః,
భిక్షురూపం తతో భేజే శఠబుద్ధితయా కపిః.

* తత స్స హనుమా న్వాచా శ్లక్ష్ణయా సుమనోజ్ఞయా,
వినీతవ దుపాగమ్య రాఘవౌ ప్రణిపత్య చ.

(కపీతి.) రూపాంతరపరిగ్రహసామర్థ్య ముచ్యతే (మారుతాత్మజ ఇతి.) శఠబుద్ధితయా వంచకబుద్ధితయా, భిక్షురూపం సన్న్యాసివేషం. 'భిక్షుః పరివ్రాట్ కర్మందీ పారాశ ర్యపి మస్కరీ' ఇత్యమరః. ౨

(తత ఇతి సార్ధః.) వినీతవత్ సవినయం. ఉపాగమ్య, ప్రణిపత్య, నమస్కృత్య, శ్లక్ష్ణయా అపరుషయా, సుమనోజ్ఞయా అర్థతోఽతిరమ్యయా, వాచా అబభాషే. యథావ త్పరమార్థ తయా, ప్రశశంస చ. అత్ర భిక్షురూపస్య హనుమతః ప్రణామా దన్యత్రాపి భిక్షో ర్గృహస్థాదిషయే ప్రణామః కర్తవ్య ఏవేతి విజ్ఞాయతే. సన్న్యాసినో గృహస్థాదిప్రణామనిషేధవచనా న్యజ్ఞవిషయాణీతి మంతవ్యాని. యది హి జ్ఞానాధికం దృష్ట్వా కర్మమాత్రేణాఽధికో యతి ర్న ప్రణమేత్, తర్హి 'విప్రాణాం జ్ఞానతో జైష్ఠ్య' మితి మనువచనం విరుద్ధ్యేత. న హి తత్ప్రణామనిషేధకం మనువచనం కించి ద్దృశ్యతే. కిం త్వనారభ్యాధీత మదృష్టాకరం యత్కించి ద్యతిప్రణామనిషేధవచనం కింవదంతీ సిద్ధం. తస్య చ విషయోఽజ్ఞగృహస్థాదిరూపః. యత్తు కైశ్చి దుక్తం - అత్యద్భుతరామలక్ష్మణరూప దర్శనసంజాతాతివిస్మయ స్స స్వాంగీకృతం భిక్షురూపం విస్మృత్య 'అవశాః ప్రతిపేదిరే' ఇతివత్ ప్రణనామేతి న విరోధ ఇతి, తన్న; ఉపక్రమవిరోధాత్. ఇంగితవచనాదిభిః పరహృదయజ్ఞానార్థం హి ప్రేషితోఽయం, న హి తథా నియుక్త స్సునిపుణమతి స్సచివధురంధరః స్వకార్యవిరోధకరం పరిగృహీతాకారవిరుద్ధ మవిస్రంభహేతుత్వేన పరేంగితానావిష్కారహేతుభూతం కార్యం కుర్యాత్.

---

* రామానుజీయం. 'తత స్స హనుమాన్ వాచా శ్లక్ష్ణయా సుమనోజ్ఞ' యేతి పాఠః. (ప్రణిప త్యేతి.) నమస్కారః పరిగృహీతభిక్షువేషవిరుద్ధ ఇతి చేత్, అత్యద్భుతవస్తుదర్శనసంజాతాతివిస్మయ స్సన్ అంగీకృతం భిక్షురూపం విస్మృత్య 'అవశాః ప్రతిపేదిర' ఇతివత్ ప్రణనామేతి న విరోధః. యద్వా - హనుమాన్ 'రూప మేవాఽస్యైతన్మహిమానం వ్యాచష్టే' ఇతి న్యాయేన దర్శనమాత్రే ణై తౌ సుగ్రీవవిరోధినిరసనదక్షమహిమానా వితి జ్ఞాత్వా పరిగృహీతవేషాంతరస్య స్వస్య చారత్వం ప్రకట యితుం నమస్కారం కృతవా నితి న దోషః. అత ఏవ హ్యుత్తరత్ర తయోః ప్రత్యుత్తరకథనా

(హనుమతః రామలక్ష్మణాభ్యాం సహ సంభాషణం)

అబభాషే తదా వీరౌ యథావ త్ప్రశశంస చ, 3ఉ

సంపూజ్య విధివ ద్వీరో హనుమా న్మారుతాత్మజః.
* ఉవాచ కామతో వాక్యం మృదు సత్యపరాక్రమౌ, 4ఉ

యదప్యుక్తం 'రూప మేవాఽస్యైతన్మహిమానం వ్యాచష్టే' ఇతి న్యాయేన దర్శనమాత్రే జైతౌ సుగ్రీవ విరోధినిరసనదక్షా వితి నిశ్చిత్య పరిగృహీతవేషాంతరస్య స్వస్య చారత్వం ప్రకటయితుం నమస్కారం కృతవా నితి న దోష ఇతి, తదపి న; తథా సతి 'సుగ్రీవో నా' మేత్యాది వక్ష్యమాణమేవ ప్రథమం కథయేత్. కేచిత్తు - భిక్షు ర్బ్రహ్మచారీ - అతో న దోష ఇత్యాహుః. త న్న; రాదృశభిక్షుత్వస్య పూర్వ మేవ సిద్ధత్వేన ఇదానీ మపరిగ్రాహ్యత్వాత్. అపరే తు - సర్వథా 'కపిరూపం పరిత్యజ్యే' త్యుపక్రమాత్, ఉపరిష్టాత్ ప్రచ్ఛన్నత్వోక్త్యా చ మానుషరూపాంగీకారావశ్యంభావా త్తద్రూపవిశిష్టం బ్రహ్మచర్య మేవాత్ర భిక్షుశబ్దేనోచ్యత ఇతి న విరోధ ఇత్యూచిరే. తత్పక్షే తు పూర్వోక్తియా దిశా దూషణం చింత్యమ్. 3ఉ

(సంపూజ్యేతి.) కామతః భక్త్యా. పూర్వోక్తప్రశంసా భక్తికృతా, న తు కేవలపరీక్షా కృతేతి భావః. 4ఉ

ప్పూర్వమేవ సుగ్రీవస్వరూపం, స్వస్వరూపం, స్వస్య సుగ్రీవసచివత్వం, భిక్షురూపప్రతిచ్ఛన్నత్వం, సుగ్రీవస్య రామసఖ్యాభిలాషం చ కథితవాన్. వస్తుతస్తు - త్రిదండాదిబాహ్యవేషధారణమాత్రేణ ఆపాదమూలం రోమనిచితస్య సవాలస్య వానరరూపస్య ప్రతిచ్ఛన్నత్వాయోగా న్మానుషశరీరపరిగ్రహపూర్వక మేవ బాహ్యస్య కస్యచి ద్వేషస్య ధారణం వక్తవ్యం. అత ఏవ హి 'కపిరూపం పరిత్యజ్యే' త్యుపక్రాంతం. తత్ర హనుమతః స్వరూపేణ వటుత్వేఽపి మానుషరూపేణ వటుత్వ మేవాఽత్ర ప్రకరణే భిక్షుశబ్దేనోచ్యత ఇతి న యతే ర్గృహస్థవందనాపత్తి రితి. అబభాషే అభిముఖీచకార.

* రామానుజీయం. (ఉవాచేతి.) కామతః సుగ్రీవోపదేశావిరుద్ధస్వేచ్ఛాతః.

రాజర్షి దేవప్రతిమౌ తాపసౌ సంశితవ్రతౌ.
దేశం కథ మిమం ప్రాప్తౌ భవంతౌ * వరవర్ణినౌ, ౫॥

త్రాసయంతౌ మృగగణా నన్యాంశ్చ వనచారిణః.
పంపాతీరరుహా న్వృక్షా న్వీక్షమాణౌ సమంతతః, ౬॥

ఇమాం † నదీం శుభజలాం శోభయంతౌ తపస్వినౌ.
ధైర్యవంతౌ సువర్ణాభౌ కౌ యువాం చీరవాససౌ, ౭॥

నిశ్శ్వసంతౌ వరభుజౌ పీడయంతా విమాః ప్రజాః.
సింహవిప్రేక్షితౌ వీరౌ సింహాతిబలవిక్రమౌ. ౮॥

(రాజర్షీత్యాదిశ్లోకద్వయం.) మృగాన్ అన్యాన్ వనచారిణశ్చ త్రాసయంతౌ, సమంతతః పంపాతీరరుహాన్ వృక్షాన్ వీక్షమాణౌ చ భవంతౌ, వరవర్ణినౌ స్నిగ్ధరూపవంతౌ, కర్మధారయాదపి మత్వర్థీయో దృష్టచరః. అత ఏవ రాజర్షిదేవప్రతిమౌ, సంశితవ్రతౌ తీక్ష్ణవ్రతౌ, అత ఏవ తాపసౌ తపస్వివేషౌ. భూత్వా, ఇమం దుర్గమం దేశం, కథం ప్రాప్తౌ ? ౫-౬॥

(ఇమా మిత్యాది) సార్ధశ్లోకత్రయ మేకాన్వయం. పంపాయా స్సరస్త్వేఽపి స్వల్పతయా పూర్వాపరప్రవాహవత్త్వేన నదీత్వ మవిరుద్ధం. శోభయంతౌ, స్వతేజసేతి శేషః. సువర్ణాభౌ - రామస్య శ్యామత్వేఽపి లక్ష్మణస్య పీతవర్ణత్వా చ్ఛత్రిన్యాయాత్ సువర్ణకాంతిత్వం, నిశ్శ్వసంతౌ వనసంచారాయాసాత్; వరభుజౌ సుందరభుజౌ, హస్తిహస్తేత్యనేన దైర్ఘ్యపీవరత్వయో ర్వక్ష్యమాణత్వాత్. ఇమాః ప్రజాః పక్షిమృగాదీన్, పీడయంతౌ అపూర్వదర్శనేన విద్రావకా విత్యర్థః. సింహస్యేవ

---

* రామానుజీయం. వరవర్ణినౌ - వర్ణినౌ ప్రశస్తవర్ణౌ, వరౌ చ తౌ వర్ణినౌ చేతి విగ్రహః. 'పంపాతీరరుహాన్ వృక్షాన్ వీక్షమాణౌ సమంతత' ఇత్యంతస్య భవంతౌ కథం ప్రాప్తా విత్యనేన సంబంధః.

† పంపాసరసో నదీత్వవ్యపదేశస్తు ఆయామవత్తయా. ఇతి తత్త్వదీపికా.

(హనుమతః రామలక్ష్మణాభ్యాం సహ సంభాషణం)

శక్రచాపనిభే చాపే గృహీత్వా శత్రుసూదనౌ.
శ్రీమంతౌ రూపసంపన్నౌ వృషభశ్రేష్ఠవిక్రమౌ,
హస్తిహస్తోపమభుజౌ ద్యుతిమంతౌ నరర్షభౌ. ౧౦

ప్రభయా పర్వతేంద్రోఽయం యువయో రవభాసితః, ౧౦॥

రాజ్యార్హా వమరప్రఖ్యౌ కథం దేశ మిహాఽఽగతౌ.
పద్మపత్రేక్షణౌ వీరౌ జటామండలధారిణౌ, ౧౧॥

అన్యోన్యసదృశౌ వీరౌ దేవలోకా దివాఽఽగతౌ.
యదృచ్ఛయేవ సంప్రాప్తౌ చంద్రసూర్యౌ వసుంధరాం, ౧౨॥

విశాలవక్షసౌ వీరౌ మానుషౌ దేవరూపిణౌ.
సింహస్కంధౌ మహోత్సాహౌ సమదా వివ గోవృషౌ, ౧౩॥

విప్రేక్షితం వీక్షణం యయో స్తౌ, సింహాతిబలవిక్రమౌ సింహాతిశాయిబలపరాక్రమౌ, శక్రచాపనిభే ఇంద్రధనుస్తుల్యే, చాపే, గృహీత్వా, శత్రుసూదనౌ శత్రుసంహారకౌ, నీలభేదపరభాగతయా ధనుషో రాభరణత్వం, శత్రుసంహారకత్వేనాయుధ కోటిప్రవిష్టత్వం చ దర్శిత మాభ్యాం విశేషణాభ్యాం. శ్రీమంతౌ కాంతిమంతౌ, రూపసంపన్నౌ సౌందర్యయుక్తౌ, వృషభశ్రేష్ఠవిక్రమౌ వృషభశ్రేష్ఠగమనౌ, ద్యుతిమంతౌ తేజస్వినౌ, తేజస్తు శ్రియో భిన్న మితి న పునరుక్తిః. ఏవంభూతౌ యువాం కౌ? విత్యన్వయః. ౭-౧౦

(ప్రభయే త్యర్థం.) ౧౦॥

(రాజ్యేత్యాది) త్రయ ఏకాన్వయాః. అమరప్రఖ్యౌ దేవతుల్యపరాక్రమౌ, దేవలోకా దాగతౌ వీరా వివ స్థితౌ, యదృచ్ఛయా దైవాత్, వసుంధరాం ప్రాప్తౌ, చంద్రసూర్యావివ స్థితౌ, దేవ రూపిణౌ దేవతుల్యరూపిణౌ, వీరౌ మానుషౌ యువాం రాజ్యార్హా వపి రాజ్యం త్యక్త్వా వీరౌ, జటా మండలధారిణా వవిచ్ఛిన్నజటామండలధారిణౌ భూత్వా, ఇహ దేశం వనదేశం, కథం కిమర్థం, ఆగతౌ? సమస్తరాజ లక్షణలక్షితయో ర్యువయోః రాజ్యభోగ ఏవోచితః, న తు వనవాస ఇతి భావః. ౧౧-౧౩॥

ఆయతాశ్చ సువృత్తాశ్చ బాహవః పరిఘోపమాః.
* సర్వభూషణభూషార్హాః కిమర్థం న విభూషితాః, ౧౪॥

ఉభౌ యోగ్యా వహం మన్యే రక్షితుం పృథివీ మిమాం.
ససాగరవనాం కృత్స్నాం వింధ్యమేరువిభూషితాం. ౧౫॥

(ఆయతా శ్చేతి.) ఆయతాః ఆజానువిలంబినః, సువృత్తాః భుజగభోగవద్వృత్తాః, బాహవః 'రామస్య దక్షిణో బాహు' రితి లక్ష్మణస్య రామబాహుత్వా త్తద్బాహుభ్యాం బహువచనం. యద్వా-హనుమతో భక్తత్వేన తస్య చతుర్భుజవేషేణ దృశ్యోఽభవత్. యద్వా — ద్వయోర్బాహుచతుష్టయవత్త్వా ద్బహువచనం. పరిఘోపమాః - పరిఘో గదావిశేషః, తదుపమాః - స్వసౌందర్యానుభవపరాణాం సమస్తవిరోధినివర్తనక్షమా ఇత్యర్థః. సర్వభూషణభూషార్హాః 'ఆభరణస్యాభరణ' మిత్యుక్తరీత్యా భూషణాన్యపి భూషయితు మర్హాః, కిమర్థం న విభూషితాః ? ఇమాన్ భూషణై రలంకృత్య ఆభరణాభరణత్వం కి మితి న ప్రకాశిత ? మిత్యర్థః. యద్వా - దృష్టిదోషపరిహారాయ ఏతాదృశబాహుసౌందర్య మాచ్ఛాదయితవ్యం, త త్కిమర్థం నాచ్ఛాదిత ? మితి భావః. యద్వా - ఆభరణచ్ఛన్నసౌందర్యమేవాఽల మస్మద్వశీకరణాయ, అధికం నిరావరణసౌందర్యప్రదర్శన మితి భావః. యద్వా — రాజకుమారాణాం క్షణమాత్రం తాంబూలాభావే మ్లానతావ త్క్షణమాత్రవిరహేఽపి స్థాతు మనర్హా భూషాః కిమర్థం విశ్లేషితా ? ఇతి భావః. యద్వా - ఏవం భూషణవిరహః కస్య వా శత్రో ర్మూలఘాతా యేతి భావః. అనేన అప్రతిహతసంకల్పత్వేఽపి నిత్యసూరీన్ విహాయ చతుర్ధాఽవతరణే కో హేతు ? రిత్యుక్తం. ౧౪॥

(ఉభా వితి.) వింధ్యమేరువిభూషితా మితి దృష్టాంతార్థః. యథా వింధ్యమేరూ భూరక్షకౌ తథా భవంతా వపీతి. ౧౫॥

---

* తనిశ్లోకి. సర్వభూషణభూషార్హాః — సర్వేషాం భూషణానాం అంగదకేయూరాదీనాం, భూషాయాం అలంకరణే, అర్హాః; ఏతేన బాహూనాం సర్వభూషణాతీతకాంతిమత్త్వ ముక్తం. తమేవార్థం విశదయతి - ఆజానుదీర్ఘబాహుత్వ మాయతత్వం, వృత్తానుపూర్వత్వం సువృత్తత్వం, పీవరదృఢసుసంస్థానత్వం పరిఘోపమత్వం, కిమర్థం న విభూషితాః భూషణధారణేన ఏతేషాం భూషణాధికకాంతిమత్త్వం కిమర్థం న ప్రకాశిత ? మిత్యభిప్రాయః.

(హనుమతః రామలక్ష్మణాభ్యాం సహ సంభాషణం)

ఇమే చ ధనుషీ చిత్రే శ్లక్ష్ణే చిత్రానులేపనే.
ప్రకాశేతే * యథేంద్రస్య వజ్రే హేమవిభూషితే, ౧౬

సంపూర్ణా నిశితై ర్బాణై స్తూణాశ్చ శుభదర్శనాః.
జీవితాంతకరై ర్ఘోరై శ్శ్వసద్భి రివ పన్నగైః, ౧౭

మహాప్రమాణౌ విస్తీర్ణౌ తప్తహాటకభూషితౌ
ఖడ్గా వేతౌ విరాజేతే నిర్ముక్తా వివ పన్నగౌ, ౧౮

ఏవం మాం పరిభాషంతం కస్మా ద్వై నాఽభిభాషథః. ౧౯

సుగ్రీవో నామ ధర్మాత్మా కశ్చి ద్వానరయూథపః,
వీరో వినికృతో భ్రాత్రా జగ ద్భ్రమతి దుఃఖితః. ౨౦

(ఇమే ఇతి.) చిత్రే. లోకే ఏతాదృశధనుషో రదర్శనా దద్భుతావహే, వజ్రే ఇత్యభూతోపమా. ౧౬

(సంపూర్ణా ఇతి.) తూణా ఇతి బహువచనం, ఏకైకస్య పార్శ్వద్వయేఽపి తూణీరద్వయసత్త్వాత్. ౧౭

(మహేతి.) మహాప్రమాణా వితి దీర్ఘత్వం, విస్తీర్ణా వితి విశాలతా. తప్తహాటకం ద్రుతకనకం, నిర్ముక్తౌ నిర్ముక్తత్వచౌ. ౧౮

(ఏవ మితి.) పరిభాషంతం పునఃపున ర్భాషమాణం, నాఽభిభాషథః నాఽభిభాషేథే. వ్యత్యయ ఆర్షః. ౧౯

ఏవం స్వవాక్సౌష్ఠవేన తూష్ణీంభూతౌ దృష్ట్వా స్వకార్య మావేదయతి (సుగ్రీవ ఇత్యాదినా.) వినికృతః వంచితః. ౨౦

---

* 'యథేంద్రస్య వజ్రే' ఇతి ఏకత్వేన ప్రసిద్ధస్యాప్యుపమానత్వేనోపాత్తస్య వజ్రాయుధస్య అనేకత్వకల్పన ముపమేయానేకత్వనిబంధన మిత్యవిరుద్ధం. ఇతి టీకా.

ప్రాప్తోఽహం ప్రేషిత స్తేన సుగ్రీవేణ మహాత్మనా,
రాజ్ఞా వానరముఖ్యానాం హనుమా న్నామ వానరః. ౨౧

యువాభ్యాం సహ ధర్మాత్మా సుగ్రీవ స్సఖ్య మిచ్ఛతి,
తస్య మాం సచివం విత్తం వానరం పవనాత్మజం. ౨౨

భిక్షురూపప్రతిచ్ఛన్నం సుగ్రీవప్రియకామ్యయా,
ఋశ్యమూకా దిహ ప్రాప్తం కామగం కామరూపిణం. ౨౩

ఏవ ముక్త్వా తు హనుమాం స్తౌ వీరౌ రామలక్ష్మణౌ,
వాక్యజ్ఞో వాక్యకుశలః పున ర్నోవాచ కించన. ౨౪

ఏత చ్ఛ్రుత్వా వచ స్తస్య రామో లక్ష్మణ మబ్రవీత్,
ప్రహృష్టవదన శ్శ్రీమా న్భ్రాతరం పార్శ్వత స్స్థితం. ౨౫

సచివోఽయం కపీంద్రస్య సుగ్రీవస్య మహాత్మనః,
త మేవ కాంక్షమాణస్య మమాఽంతిక ముపాగతః. ౨౬

త మభ్యభాష సౌమిత్రే సుగ్రీవసచివం కపిం,
వాక్యజ్ఞం మధురై ర్వాక్యైః స్నేహయుక్త మరిందమ. ౨౭

(ప్రాప్త ఇతి.) మహాత్మనా మహాబుద్ధినా. ౨౧

(యువాభ్యా మితి.) విత్తం. విదే ర్లోటి మధ్యమపురుషద్వివచనం. ౨౨

తర్హి కథం భిక్షు రసీ త్యత్రాహ (భిక్ష్వితి.) ౨౩

(ఏవ మితి.) నోవాచ తద్వచనశ్రవణేచ్ఛయేతి భావః. ౨౪

(ఏత దితి.) హనుమంతం స్తోతుం లక్ష్మణం ప్రత్యుక్తిః. ౨౫

(సచివ ఇతి.) ఉపాగతః, స ఏవ, సచివద్వారేతి శేషః. ౨౬

(త మితి.) స్నేహయుక్తం-మయి సుగ్రీవే చ ప్రీతియుక్త మిత్యర్థః. అభ్యభాష అభిభాషస్వ. అడాగమపరస్మైపదే ఆర్షే. మంత్రిణా స్వామినో వచనం న నీతి రితి సౌమిత్రిం నియోజయతి. ౨౭

(లక్ష్మణేన హనుమ త్ప్రశంసనం)

* నాఽనృగ్వేదవినీతస్య నాఽయజుర్వేదధారిణః,
నాఽసామవేదవిదుష శ్శక్య మేవం ప్రభాషితుం. ౨౮

అథ చేతనోజ్జీవనస్యాచార్యముఖ మంతరేణాఽసంభవా దాచార్యలాభం దర్శయతి (నానృగ్వే దేత్యాదినా.) 'ఆచార్యో వేదసంపన్నో విష్ణుభక్తో విమత్సరః, మంత్రజ్ఞో మంత్రభక్తశ్చ సదా మంత్రార్థద శ్శుచిః. గురుభక్తిసమాయుక్తః పురాణజ్ఞో విశేషతః, ఏవం లక్షణసంపన్నో గురురి త్యభిధీయత' ఇత్యుక్త మాచార్యలక్షణం దర్శయతి - ఋగ్వేదేషు, వినీతస్య శిక్షితస్య, వినయధారణ వేదనాని సర్వత్ర వేదేషు యోజ్యాని. యద్వా - ప్రతివర్ణం స్వరభూయస్త్వేన మనోనియమనేన సావధానోచ్చార్యత్వా దృగ్వేదవినీతస్యే త్యుక్తిః. ఏకైకానువాకే అనువాకాంతరవాక్యాసాంకర్యేణ ధారణస్య దుష్కరత్వా ద్యజుర్వేదధారిణ ఇత్యుక్తం. ఊహరహస్యాదిగర్భితగానవిశేషాణాం దుర్విజ్ఞేయత్వాత్ సామవేదవిదుష ఇతి. అథర్వణస్యాఽధ్యయనాదినియమాభావా దనుక్తిః. ఏవం ప్రభాషితుం - 'దేశం కథ మిమం ప్రాప్తా' విత్యారభ్య ఉక్తరీత్యా వ్యక్తం వక్తుం, (న శక్య మితి.) అనృగ్వేదవినీతస్య ఏవం ప్రభాషితుం న శక్యం, అయజుర్వేదధారిణ ఏవం ప్రభాషితుం న శక్యం, అసామవేదవిదుషః ఏవం ప్రభాషితుం న శక్య మితి ప్రత్యేక మన్వయః, ప్రత్యేకం నఞ్ ప్రయోగాత్. దార్ఢ్యార్థం వ్యతిరేకముఖేనోక్తిః. (అనృగ్వేదవినీతస్య -) 'ఉభౌ యోగ్యా వహం మన్యే రక్షితుం పృథివీ మిమా' మిత్యాదినోక్తసృష్టిస్థితిసంహారకర్తృత్వం వక్తుం న శక్యం. ఐతరేయకే హి 'బ్రహ్మ వా ఇద మేక ఏవాఽగ్ర ఆసీ' దిత్యాదినా తథాత్వం ప్రథమతః ప్రతిపాద్యతే.(అయజుర్వేదధారిణః) 'మానుషౌ దేవరూపిణా' విత్యాదినా 'అజాయమానో బహుధా విజాయత' ఇత్యుక్తావతారరహస్యం వక్తుం న శక్యం. (అసామవేదవిదుషః) 'సువర్ణాభౌ పద్మపత్రేక్షణా' విత్యేవం భాషితుం న శక్యతే. ఛాందోగ్యే హి 'అథ య ఏషోఽంతరాదిత్యే హిరణ్మయః పురుషో దృశ్యత' ఇత్యారభ్య, తస్య 'యథా కప్యాసం పుండరీక మేవ మక్షిణీ' ఇత్యామ్నాయతే. ౨౮

---

* రామానుజీయం. (నానృగ్వేద ఇతి.) వినయధారణవేదనాని ప్రతివేద మస్య సంతీ త్యుక్తం భవతి.

నూనం వ్యాకరణం కృత్స్న మనేన బహుధా శ్రుతం,
బహు వ్యాహరతాఽనేన * న కించి దపశబ్దితం. ౨౯

న ముఖే నేత్రయో ర్వాపి లలాటే చ భ్రువో స్తథా,
అన్యే ష్వపి చ గాత్రేషు దోష స్సంవిదితః క్వచిత్. ౩౦

అవిస్తర మసందిగ్ధ మవిళంబిత మద్రుతం.

న కేవలం వేదాధ్యయనం, అంగాధ్యయనం చ కృత మిత్యాహ (నూన మితి.) తత్ర హేతు మాహ (బహ్వితి.) అపశబ్దితం అపకృష్టం న శబ్దితం, అత్రాదౌ యది త్యధ్యాహార్యం. వ్యాకరణం శ్రుతం, అతో నాపశబ్దితం, కృత్స్నం శ్రుతం అతో. న కించి దపశబ్దితం, ప్రకృతి ప్రత్యయ సమాససంధ్యాదిషు కించిదపి నాపభ్రంశిత మిత్యర్థః. బహుధా శ్రుతం - ఏకవారశ్రవణే క్వచి దన్యథాభావోఽపి స్యాత్, ౨౯

శిక్షా చానేన శ్రుతేత్యాహ చతుర్భిః ('న ముఖ' ఇత్యాదిభిః.) లోకే కేషాంచి ద్వ్యవహార దశాయాం ముఖాదిషు సర్వత్ర యత్ర కుత్రాపి వా వికారో దృశ్యతే; న తథాఽత్రేతి భావః. దోషః వికృతిః, న సంవిదిత ఇత్యనేన స్వేన సూక్ష్మ మవలోకిత మితి గమ్యతే. తదుక్తం శిక్షాయాం 'గీతీ దీర్ఘీ శిరఃకంపీ తథా లిఖితపాఠకః, అనర్థజ్ఞోఽల్పకంఠశ్చ షడేతే పాఠకాధమాః. న శిరః కంపయే ద్గాత్రం భ్రువౌ చా ప్యక్షిణీ తథా, తైలపూర్ణ మివాఽఽత్మానం త త్తద్వర్ణే ప్రయోజయే' దితి. ౩౦

ఏవ ముచ్చారణశక్తి రుక్తా, అథ వాక్యప్రయోగచాతురీం దర్శయతి (అవిస్తర మితి.) అవిస్తరం శబ్దప్రపంచరహితం 'ప్రథనే వావశబ్దే' ఇతి ఘఞో నిషేధాత్ 'ఋదో రబి' త్యప్ప్రత్యయః. అసందిగ్ధం పదవర్ణసందేహరహితం, అవిళంబితం విళంబితత్వే స్వాశక్తిః ప్రకటితా స్యాత్. అద్రుతం ద్రుతోచ్చారణే పరప్రత్యాయనం న స్యాత్. ఉరస్థం మంద్రం, కంఠగం మధ్యమం, తాదృశం వాక్యం మధ్యమే స్వరే వర్తతే. న మంద్రం న మధ్యమం న ద్రుతం న విళంబితం చేత్యర్థః. ఇదం చతుర్దశదోషాభావానా ముపలక్షణం. తథాఽఽహ శిక్షాకారః 'శంకితం భీత ముద్ఘుష్ట మవ్యక్త మనునాసికమ్, కాకుస్వరం శీర్షగతం తథా స్థానవివర్జితమ్, విస్వరం విరసం చైవ విశ్లిష్టం

---

* రామానుజీయం. 'న కించి దపశబ్దిత' మిత్యనేన సంస్కృతభాషయైవ వ్యవహృతవా నిత్యవగమ్యతే.

(లక్ష్మణేన హనుమత్ప్రశంసనం)

ఉరస్స్థం కంఠగం వాక్యం వర్తతే మధ్యమే స్వరే. ౩౧

సంస్కారక్రమసంపన్నా మద్రుతా మవిళంబితాం,
ఉచ్చారయతి కల్యాణీం వాచం హృదయహారిణీం. ౩౨

అనయా చిత్రయా వాచా త్రిస్థానవ్యంజనస్థయా,
కస్య నాఽఽరాధ్యతే చిత్త ముద్యతాసే రరే రపి. ౩౩

ఏవంవిధో యస్య దూతో న భవే త్పార్థివస్య తు,
సిద్ధ్యంతి హి కథం తస్య కార్యాణాం గతయోఽనఘ. ౩౪

విషమాన్వితమ్. వ్యాకులం తాలుభిన్నం చ పాఠదోషా శ్చతుర్ద శే'తి. అన్యత్రాప్యుక్తం 'ఉపాంశు దష్టం త్వరితం నిరస్తం విళంబితం గద్గదితం ప్రగీతమ్, నిష్పీడితం గ్రస్తపదాక్షరం చ వదే న్న దీనం న తు సానునాస్యమ్' ఇతి. ౩౧

ఏవం పాఠదోషా ఉక్తాః; అథ తద్గుణా నాహ (సంస్కారేతి.) సంస్కారో వ్యాకరణకృతా శబ్దశుద్ధిః, వ్యక్తపదత్వ మితి యావత్. క్రమః వర్ణానాం క్రమికతా, వ్యక్తాక్షరత్వ మితి యావత్. కల్యాణీం ఇతరగుణవతీం, హృదయహారిణీం మధురాం, వాణీం, ఉచ్చారయతి ఉచ్చరతి. తదిద ముక్తం శిక్షాయాం 'మాధుర్య మక్షరవ్యక్తిః పదచ్ఛేద స్తథా త్వరా, ధైర్యం లయసమత్వం చ షడేతే పాఠగా గుణా' ఇతి. ౩౨

మాధుర్యపరకాష్ఠా మాహ (అనయేతి.) చిత్రయా ఆశ్చర్యావహయా, త్రిస్థానాని ఉరః కంఠశిరాంసి, వ్యజ్యంతే ఏషు వర్ణా ఇతి వ్యంజనాని, త్రిస్థానరూపవ్యంజనేషు తిష్ఠతీతి తథా. తథాత్వం చ న తదుత్పన్నత్వం; శిరస్యత్వస్య నిషిద్ధత్వాత్. "శీర్షగతం తథే"తి హ్యుదాహృతం; కింతు ఉదాత్తానుదాత్తస్వరితవత్త్వం. తథోక్తం శిక్షాయాం 'అనుదాత్తో హృది జ్ఞేయో, మూర్ధ్న్యుదాత్త ఉదాహృతః, స్వరితః కంఠమూలీయః, పార్శ్వే ప్రచయస్య' త్వితి. నాఽఽరాధ్యతే న తోష్యతే, కస్యేత్యస్య వివరణం (ఉద్యతాసే రరే రపీతి.) ఉద్యతాసేః - ఛేత్తు ముద్ధృతాసే రిత్యతిక్రూరతోక్తిః. అనేన హనుమదాదిభిః రామాదీనాం సంస్కృతభాషయైవ వ్యవహార ఇతి గమ్యతే. ౩౩

ఏవం హనుమతో వాక్చాతురీ మభినంద్య, బుద్ధిచాతురీ మభినందతి (ఏవంవిధ ఇతి.) ఏవంవిధః ఏవం ప్రష్టా, అస్మత్ప్రశంసావ్యాజేన కులగోత్రనామధేయరాజ్యత్యాగకారణాదీనాం ప్రష్టా, గతయ స్సిద్ధయః. ౩౪

ఏవం గుణగణై ర్యు క్తా యస్య స్యుః కార్యసాధకాః,
తస్య సిధ్యంతి సర్వార్థా దూతవాక్యప్రచోదితాః. ౩౫

ఏవ ముక్తస్తు సౌమిత్రి స్సుగ్రీవసచివం కపిం,
అభ్యభాషత వాక్యజ్ఞో వాక్యజ్ఞం పవనాత్మజం. ౩౬

విదితా నౌ గుణా విద్వన్ సుగ్రీవస్య మహాత్మనః,
తమేవ చావాం మార్గావ స్సుగ్రీవం ప్లవగేశ్వరం. ౩౭

యథా బ్రవీషి హనుమన్ సుగ్రీవవచనా దిహ,
తత్తథా హి కరిష్యావో వచనా త్తవ సత్తమ. ౩౮

తత్తస్య వాక్యం నిపుణం నిశమ్య ప్రహృష్టరూపః పవనాత్మజః కపిః,
మన స్సమాధాయ జయోపపత్తౌ సఖ్యం తదా కర్తు మియేష తాభ్యాం. ౩౯

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాణ్డే, తృతీయ స్సర్గః.

ఉక్త మర్థ మన్వయముఖేనాపి దర్శయతి (ఏవ మితి.) దూతవాక్యప్రచోదితాః దూతవాక్యమూలా ఏవ, సిద్ధ్యంతి, న ప్రధానాపేక్షా ఇతి భావః. ౩౫

(ఏవ మితి.) వాక్యజ్ఞో వాక్యజ్ఞ మిత్యుక్త్యా యథారీత్యా హనుమతోక్తం తథైవ సౌమిత్రిణాపీ త్యుచ్యతే. ౩౬

(విదితా ఇతి.) విద్వన్నితి హనుమత్సంబోధనం. ౩౭

(యథేతి.) అనేన యే తావత్ ఆచార్యాభిమాననిష్ఠాః తేషాం కార్యం తద్వచనాదేవ కరిష్యామీతి భగవతః ప్రతిజ్ఞా సూచితా. ౩౮

(త దితి.) జయోపపత్తౌ వాలిజయోపపత్తినిమిత్తం. ౩౯

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే.
తృతీయ స్సర్గః

అథ చతుర్థస్సర్గః

తతః ప్రహృష్టో హనుమాన్ కృత్యవా నితి తద్వచః,
శ్రుత్వా మధురసంభాషం సుగ్రీవం మనసా గతః. ౧

భవ్యో రాజ్యాగమ స్తస్య సుగ్రీవస్య మహాత్మనః,
య దయం కృత్యవా న్ప్రాప్తః కృత్యం చైత దుపాగతం. ౨

తతః పరమసంహృష్టో హనుమాన్ ప్లవగర్షభః,
ప్రత్యువాచ తతో వాక్యం రామం వాక్యవిశారదః. ౩

కిమర్థం త్వం వనం ఘోరం పంపాకాననమండితం,
ఆగత స్సానుజో దుర్గం నానావ్యాళమృగాయుతం. ౪

అథ చతుర్థస్సర్గః

అవతారికా - అథాఽఽచార్యముఖేన చేతనలాభ శ్చతుర్థే. (తత ఇత్యాది.) మధురసంభాషం మధురభాషణం, తద్వచ శ్శ్రుత్వా, కృత్యవాన్ కార్యవా నాస్మి ఇతి హేతోః, ప్రహృష్ట స్సన్. 'సుగ్రీవం మనసా గతః' 'త మేవ చాఽఽవాం మార్గావ' ఇతి వచనభావతయా రామస్య కృత్యవత్త్వజ్ఞానం. ౧

మనసా గత ఇత్యేత ద్దర్శయతి (భవ్య ఇతి.) య ద్యస్మా దయం కృత్యవాన్ ప్రాప్తః, తస్మాత్ మహాత్మనః మహాభాగ్యస్య, తస్య సుగ్రీవస్య, రాజ్యాగమః, భవ్యః భావీ, ఏతత్కృత్యం రాజ్యాగమన రూపకార్యం, ఉపాగతం సమీపే ఆగతం, నిష్పన్నప్రాయ మిత్యర్థః, ౨

(తత ఇతి.) అస్మిన్ శ్లోకే ప్లవగర్షభ ఇత్యత్ర గకారో గాయత్ర్యాః దశమాక్షరం. నవ సహస్రశ్లోకా గతాః. (కిమర్థ మితి.) పంపాకాననేన పంపోపవనేన, మండితం, వనం దండకారణ్యం, దండకారణ్యేఽప్యేతత్ప్రదేశం కిమర్థ మాగత ఇతి భావః. అనుజత్వ మాకారసామ్యా' త్త మభ్యభాషే'తి నియోజనా చ్చేతి జ్ఞేయం. ౩-౪

* తస్య త ద్వచనం శ్రుత్వా లక్ష్మణో రామచోదితః,
ఆచచక్షే మహాత్మానం రామం దశరథాత్మజం. ౫

రాజా దశరథో నామ ద్యుతిమా న్ధర్మవత్సలః,
చాతుర్వర్ణ్యం స్వధర్మేణ నిత్య మేవాఽభ్యపాలయత్. ౬

న ద్వేష్టా విద్యతే తస్య న చ స ద్వేష్టి కంచన,
స చ సర్వేషు భూతేషు పితామహ ఇవాఽపరః.
అగ్నిష్టోమాదిభి ర్యజ్ఞై రిష్టవా నాప్తదక్షిణైః, ౭౪

తస్యాఽయం పూర్వజః పుత్రో రామో నామ జనైః శ్రుతః.
శరణ్య స్సర్వభూతానాం పితు ర్నిర్దేశపారగః. ౮౪

వీరో దశరథస్యాఽయం పుత్రాణాం గుణవత్తమః.
రాజలక్షణసంపన్న స్సంయుక్తో రాజసంపదా, ౯౪

రాజ్యా ద్భ్రష్టో వనే వస్తుం మయా సార్ధ మిహాఽఽగతః.
† భార్యయా చ మహాతేజా స్సీతయాఽనుగతో వశీ,
దినక్షయే మహాతేజః ప్రభయేవ దివాకరః. ౧౧

(తస్యేతి.) మహాత్మత్వేన దశరథాత్మజత్వేన చాఽఽచచక్ష ఇత్యర్థః ౫

(న ద్వేష్టేతి.) సర్వేషు భూతేషు మధ్యే, పితామహ ఇవ శ్రేష్ఠ ఇత్యర్థః. ౬-౭౪

(వీర ఇతి.) పుత్రాణాం పుత్రాణాం మధ్యే. ౯౪

(రాజ్యాదిత్యాది.) (భార్యయేతి.) ఐశ్వర్యభ్రంశదశాయామ ప్యనువర్తనద్యోతనాయ దినక్షయ ఇత్యుక్తం. ౧౧

---

* రామానుజీయం. (తస్యేతి.) దశరథాత్మజం మహాత్మాన మిత్యేత ద్ద్వయమపి విధేయవిశేషణం.

† రామానుజీయం. (భార్యయేతి.) దివాకరప్రభయా దివాకరానుగమనస్య సాయంతన ఏవ సమ్యక్ప్రతీయమానత్వా ద్దినక్షయపదోపాదానం.

(లక్ష్మణేన స్వవృత్తాంత కథనం)

* అహ మస్యాఽవరో భ్రాతా గుణై ర్దాస్య ముపాగతః,
కృతజ్ఞస్య బహుజ్ఞస్య లక్ష్మణో నామ నామతః. ౧౨

సుఖార్హస్య మహార్హస్య సర్వభూతహితాత్మనః,
ఐశ్వర్యేణ చ హీనస్య వనవాసాశ్రితస్య చ. ౧౩

రక్షసాఽపహృతా భార్యా రహితే కామరూపిణా,
తచ్చ న జ్ఞాయతే రక్షః పత్నీ యేనాఽస్య సా హృతా, ౧౪

(అహ మితి.) భవా నస్య కః ఇత్యాకాంక్షాయా మాహ (అస్యావరో భ్రాతా.) ఏతదభిప్రాయేణ భ్రాతాఽస్మి, అహం తు గుణైర్దాస్య ముపాగతః గుణవశీకృతహృదయ స్సన్ తస్య దాసోఽస్మి. యద్యపి పరవా నస్మీ త్యాదౌ స్వరూపప్రయుక్తదాస్యముక్తం. తథాపి యోగ్యతాప్రకర్షాత్ గుణోత్తంభితం తద్దాస్య మితి తదవిరోధో ద్రష్టవ్యః. ఉపేత్యానేన సర్వదేశసర్వకాలసర్వావస్థోచితసర్వవిధకైంకర్యం ప్రాప్త ఇత్యుచ్యతే. ఇదమపి కైంకర్యం తన్ముఖోల్లాసార్థం, న తు మదర్థ మిత్యాహ (కృతజ్ఞస్య బహుజ్ఞస్యేతి.) అల్ప మపి కృతం బహుతయా జానత ఇత్యర్థః. ఇద మపి కైంకర్యం సహజ మిత్యాశయేనాహ (నామ్నా లక్ష్మణో నామేతి.) స్వనామతః కైంకర్యలక్ష్మీసంపన్న ఇతి ప్రసిద్ధః. ౧౨

(సుఖేత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. యద్వా - ప్రథమశ్లోకస్య పూర్వేణాన్వయః. సహజత్వ ముపపాదయతి (సుఖేతి.) మహార్హస్య ఐశ్వర్యసంపన్నస్య, వనవాసాశ్రితస్య దుఃఖితస్యే త్యర్థః. తథా చ సమృద్ధి దశాయా మసమృద్ధిదశాయాం చ దాస్యోక్త్యా సహజత్వ ముపపాదితం. సహజ మేవ కైంకర్యం, గుణాస్తు తద్వర్ధకా ఇతి భావః. ౧౩

(రక్షసేతి.) రహితే ఆవాభ్యాం రహితదేశే. ౧౪

---

* తనిశ్లోకీ. అస్యాఽవరో భ్రాతా, అహం తు దాస్యం గతః, సర్వదేశసర్వకాలాదిషు అవిశ్లేషేణ కైంకర్యకారిత్వం ద్యోతయితు ముపపదం. సహజసిద్ధదాస్యవ్రతసంబంధినోఽపి భోగ్యతమత్వ మాహ (గుణై రితి.)

దను ర్నామ దితేః పుత్ర శ్శాపా ద్రాక్షసతాం గతః,
ఆఖ్యాత స్తేన సుగ్రీవ స్సమర్థో వానరర్షభః. ౧౫

స జ్ఞాస్యతి మహావీర్య స్తవ భార్యాపహారిణం,
ఏవ ముక్త్వా దను స్స్వర్గం భ్రాజమానో గత స్సుఖం. ౧౬

ఏత త్తే సర్వ మాఖ్యాతం యాథాతథ్యేన పృచ్ఛతః, ౧౬౹

అహం చైవ హి రామశ్చ సుగ్రీవం శరణం గతౌ. ౧౭

ఏష దత్వా చ విత్తాని ప్రాప్య చానుత్తమం యశః,
* లోకనాథః పురా భూత్వా సుగ్రీవం నాథ మిచ్ఛతి. ౧౮

(దను రితి.) దనుః దనువంశజః కబంధః, దితేః పుత్రః పుత్రప్రాయః, తేన సుగ్రీవ స్సమర్థ ఇత్యాఖ్యాతః. ౧౫

(స ఇతి.) స్పష్టం. ౧౬

(ఏత దితి.) తే తుభ్యం, యాథాతథ్యేనాఽఽఖ్యాతం, ౧౬౹

(అహ మిత్యర్థం.) ౧౭

పరత్వసౌశీల్యే దర్శయతి(ఏష ఇతి.)త్రైలోక్యనాథత్వమేవ సుగ్రీవనాథత్వేచ్ఛాయాం హేతుః: పరత్వం వినా సౌశీల్యస్యాఽగుణత్వాత్. (ఇచ్ఛతి) లప్స్యతే న వా, స్వయ మభిలషతి, అపర్యనుయోజ్యా హి స్వతంత్రా ఇతి భావః. చకారేణ లబ్ధ్వా చేత్యుచ్యతే. అనుత్తమం పరత్వాపేక్షయాఽవతారప్రయుక్తాతిశయవత్, లోకనాథః సర్వలోకై ర్యాచ్యమానః సర్వస్వామీ చ, 'నాథృనాధృయాచ్ఞోపతాపైశ్వర్యాశీ' ష్షితి ధాతుః. ౧౮

---

* తనిశ్లోకీ. అత్ర సౌశీల్య మభివ్యనక్తి (లోకనాథ ఇతి.) నిరుపపదేన సకలలోకానాం నాథత్వం నాథనీయత్వం చ వ్యంజితం. అనుత్తమం యశ ఇతి పూర్వాపేక్షయా అవతారప్రయుక్తాతిశయితకీర్తిమత్వం. ఏవంవిధః క్షోదీయసం జనం కథ మర్థయత ? ఇత్యత్రాహ (ఇచ్ఛతీతి.) స్వతంత్రేచ్ఛయా తదర్థనం గుణాయైవే త్యర్థః.

(లక్ష్మణేన స్వవృత్తాంతకథనం)

పితా యస్య పురా హ్యాసీ చ్ఛరణ్యో ధర్మవత్సలః.
తస్య పుత్ర * శ్శరణ్యశ్చ సుగ్రీవం శరణం గతః. ౧౯

సర్వలోకస్య ధర్మాత్మా శరణ్య శ్శరణం పురా.
గురు ర్మే రాఘవ స్సోఽయం సుగ్రీవం శరణం గతః. ౨౦

యస్య ప్రసాదే సతతం ప్రసీదేయు రిమాః ప్రజాః,
స రామో వానరేంద్రస్య ప్రసాద మభికాంక్షతే. ౨౧

† యేన సర్వగుణోపేతాః పృథివ్యాం సర్వపార్థివాః,
మానితా స్సతతం రాజ్ఞా సదా దశరథేన వై. ౨౨

తస్యాఽయం పూర్వజః పుత్ర స్త్రిషు లోకేషు విశ్రుతః,
సుగ్రీవం వానరేంద్రం తు రామ శ్శరణ మాగతః. ౨౩

తదేవ సౌశీల్యం ప్రకారాంతరేణాహ (పితేతి.) శరణ్యః ప్రాప్యః, శరణం రక్షకం. ౧౯

శరణ్య ఇత్యుక్తం విశేషయతి (సర్వలోకస్యేతి.) గురుః అగ్రజః. ౨౦

(యస్య ప్రసాద ఇతి.) ఇమాః ప్రజాః, సతతం ప్రసీదేయుః తత్ప్రసాదలబ్ధసకలపురుషార్థతయా సర్వదా ప్రసన్నచిత్తా భవేయుః, వానరేంద్రస్య స్వప్రసాద్యప్రజైకదేశక్షుద్రతర జనస్య, ప్రసాద మభికాంక్షతే. స్వతంత్రేచ్ఛస్య నియంతు మశక్యత్వా దితి భావః. ౨౧

(యేనేత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. యేన, సతతం సర్వగుణోపేతా స్సర్వోపచారోపేతా యథా భవంతి తథా సదా మానితాః, వానరేంద్రం వనమాత్రప్రసిద్ధశాఖామృగ మితి సౌశీల్యాతిశయధ్వనిః. ౨౨-౨౩

---

* రామానుజీయం. శరణ్యః ప్రాప్యః, శరణం రక్షకం.

† రామానుజీయం. (యేనేతి.) సతత మిత్యస్య సర్వగుణోపేతా ఇత్యనేన సంబంధః. అన్యథా పునరుక్తి స్స్యాత్.

శోకాభిభూతే రామే తు శోకార్తే శరణం గతే,
కర్తు మర్హతి సుగ్రీవః ప్రసాదం హరియూథపః. ౨౩

ఏవం బ్రువాణం సౌమిత్రిం కరుణం సాశ్రులోచనం,
హనుమా న్ప్రత్యువా చేదం వాక్యం వాక్యవిశారదః. ౨౪

ఈదృశా బుద్ధిసంపన్నా జితక్రోధా జితేంద్రియాః,
ద్రష్టవ్యా వానరేంద్రేణ * దిష్ట్యా దర్శన మాగతాః, ౨౫

స హి రాజ్యా త్పరిభ్రష్టః కృతవైరశ్చ వాలినా,
హృతదారో వనే త్యక్తో భ్రాత్రా వినికృతో భృశం. ౨౬

కరిష్యతి స సాహాయ్యం యువయో ర్భాస్కరాత్మజః,
సుగ్రీవ స్సహ చాఽస్మాభి స్సీతాయాః పరిమార్గణే. ౨౭

ఇత్యేవ ముక్త్వా హనుమా౯ శ్లక్ష్ణం మధురయా గిరా,
బభాషే సోఽభిగచ్ఛేమ సుగ్రీవ మితి రాఘవం. ౨౮

(శోకేతి.) శోకేనాఽభిభూతే శోకపరతంత్రే, శోకార్తే శోకపీడితే, కర్మపరతంత్రం శోకాకులం స్వజన మాలోక్య స్వయం శోకాకులస్యాఽఽచార్యముఖం వినోభయశోకానుద్ధారా దితి భావః. ౨౩

(ఏవ మితి.) సాశ్రులోచన మితి రామదుఃఖదర్శనాత్ దుఃఖిత్వ ముచ్యతే. ౨౪

(ఈదృశా ఇతి.) ద్రష్టవ్యాః అన్వేషితవ్యాః. ౨౫

(స హీతి.) వినికృతః వంచితః. ౨౬

(కరిష్యతీతి.) పరిమార్గణే సాహాయ్యం కరిష్యతి, తతః పరం భవతో రగ్రే కా శత్రువార్తేతి భావః, ౨౭

(ఇతీతి.) బభాషే, పున రపీతి శేషః. ౨౮

---

* రామానుజీయం. 'దిష్ట్యా దర్శన మాగతా' ఇత్యనంతరం పఠ్యమాన 'ఇత్యేవ ముక్త్వే'తి శ్లోకః 'సీతాయాః పరిమార్గణ' ఇత్యస్యాఽనంతరం ద్రష్టవ్యః.

(హనుమతా రామలక్ష్మణయోః ఋశ్యమూకానయనం)

ఏవం బ్రువాణం ధర్మాత్మా హనుమంతం స లక్ష్మణః,
ప్రతిపూజ్య యథాన్యాయ మిదం ప్రోవాచ రాఘవం. ౩౦

* కపిః కథయతే హృష్టో యథాఽయం మారుతాత్మజః,
కృత్యవా న్సోఽపి సంప్రాప్తః కృతకృత్యోఽసి రాఘవ. ౩౧

◆ ప్రసన్నముఖవర్ణశ్చ వ్యక్తం హృష్టశ్చ భాషతే,
నాఽనృతం వక్ష్యతే వీరో హనుమా న్మారుతాత్మజః. ౩౨

తత స్స తు మహాప్రాజ్ఞో హనుమా న్మారుతాత్మజః,
జగామాఽఽదాయ తౌ వీరౌ హరిరాజాయ రాఘవౌ. ౩౩

(ఏవ మితి.) యథాన్యాయం దూతానురూపం. ౩౦

(కపి రితి.) అయం హృష్టస్సన్, యథా యథార్థం, కథయతే. యథార్థకథనే హృష్టత్వం హేతుః. సీతాపరిమార్గణం కరిష్యతీతి యథార్థ మేవ. సోఽపి సుగ్రీవః, కృత్యవాన్, సంప్రాప్తః జాతః, తస్మాత్ కృతకృత్యోఽసి. ౩౧

హృష్టపదసూచితం వివృణోతి (ప్రసన్నేతి.) వక్ష్యతే వక్ష్యతి, అనృతం న వదే దిత్యర్థః. ౩౨

(తత ఇతి.) హరిరాజాయ వానరరాజాయ. ౩౩

---

* రామానుజీయం. అత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం. రాఘవ, సంప్రాప్తోఽయం కపి ర్మారుతాత్మజో, హృష్టః మద్వాక్యశ్రవణా త్సంజాతహర్షః, సోఽపి సుగ్రీవోఽపి, కృత్యవా నితి యథావత్ కథయతే, అతః కృతకృత్యో సీతి యోజనా.

◆ రామానుజీయం. హనూమదుక్తవాక్యస్య యాథార్థ్యం సమర్థయతే (ప్రసన్నేతి.)

భిక్షురూపం పరిత్యజ్య వానరం రూప మాస్థితః,
పృష్ఠ మారోప్య తౌ వీరౌ జగామ కపికుంజరః. ౩౪

స తు విపులయశాః కపిప్రవీరః పవనసుతః కృతకృత్యవ ద్ప్రహృష్టః,
గిరివర మురువిక్రమః ప్రయాత స్సుశుభమతి స్సహ రామలక్ష్మణాభ్యాం. ౩౫

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాణ్డే, చతుర్థ స్సర్గః.

అథ పఞ్చమ స్సర్గః

ఋశ్యమూకాత్తు హనుమాన్ గత్వా తు మలయం గిరిం,
ఆచచక్షే తదా వీరౌ కపిరాజాయ రాఘవౌ. ౧

ఉక్తం వివృణోతి (భిక్ష్వితి.) ౩౪

(స త్వితి.) విపులయశాః సర్వదేవవరప్రసాదేన విశాలకీర్తిః, కపిప్రవీరః సుగ్రీవ మపి నియంతుం సమర్థః. అనేన భగవల్లాభ ఆచార్యాధీన ఇత్యుక్తమ్. ౩౫

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే, చతుర్థ స్సర్గః.

అథ పఞ్చమ స్సర్గః

అథ పాపభీతస్య కర్మానురూపం ఫలం దిశతో భగవతోఽపి త్రస్తస్య ఆచార్యముఖాత్ భగవద్గుణాన్ శ్రుత్వా తదేకోపాయనిష్ఠా సూచ్యతే పంచమే. (ఋశ్యమూకాత్త్విత్యాది.) రామలక్ష్మణదర్శనభీత స్సుగ్రీవః ఋశ్యమూకా దుత్ప్లుత్య గహనం మలయాఖ్య మృశ్యమూకపర్యంతపర్వతం గతః. హనుమాన్ రామలక్ష్మణౌ తత్ర ప్రతిష్ఠాప్య సుగ్రీవం తత్రాఽఽనీతవా నితి బోధ్యం. ౧

(హనుమతా సుగ్రీవాయ రామలక్ష్మణ వృత్తాంతకథనం)

* అయం రామో మహాప్రాజ్ఞ స్సంప్రాప్తో దృఢవిక్రమః,
లక్ష్మణేన సహ భ్రాత్రా రామోఽయం సత్యవిక్రమః. ౨

ఇక్ష్వాకూణాం కులే జాతో రామో దశరథాత్మజః,
ధర్మే నిగదితశ్చైవ పితు ర్నిర్దేశపారగః. ౩

తస్యాఽస్య వసతోఽరణ్యే నియతస్య మహాత్మనః,
రావణేన హృతా భార్యా స త్వాం శరణ మాగతః. ౪

రాజసూయాశ్వమేధైశ్చ వహ్ని ర్యేనాఽభితర్పితః,
దక్షిణాశ్చ తథోత్సృష్టా గావ శ్శతసహస్రశః. ౫

తపసా సత్యవాక్యేన వసుధా యేన పాలితా.
స్త్రీహేతో స్తస్య పుత్రోఽయం రామ స్త్వాం శరణం గతః, ౬

భవతా సఖ్యకామౌ తౌ భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ,
ప్రతిగృహ్యాఽర్చయస్వైతౌ పూజనీయతమా వుభౌ. ౭

శ్రుత్వా హనుమతో వాక్యం సుగ్రీవో హృష్టమానసః,
భయం చ రాఘవా ద్ఘోరం ప్రజహౌ విగతజ్వరః. ౮

(అయ మితి.) అయం రామః, సంప్రాప్తః, అయం రామ స్సత్యవిక్రమః, త్వచ్ఛత్రునిబర్హణక్షమ ఇత్యర్థః. ౨

(ఇక్ష్వాకూణా మితి.) నిగదితః ప్రసిద్ధః. ౩

(తస్యేత్యాది.) ౪-౮

---

* రామానుజీయం. మహాప్రాజ్ఞో దృఢవిక్రమోఽయం సంప్రాప్తః, అయం రామ స్సత్యవిక్రమః, తవ శత్రునిరసనదక్ష ఇతి భావః. ఏవం వాక్యభేదేన యోజనా అయంరామశబ్దయోః పునరుక్తిపరిహారార్థా.

* స కృత్వా మానుషం రూపం సుగ్రీవః ప్లవగర్షభః,
దర్శనీయతమో భూత్వా ప్రీత్యా ప్రోవాచ రాఘవం. ౯

భవా న్ధర్మవినీత శ్చ విక్రాంత స్సర్వవత్సలః,
ఆఖ్యాతా వాయుపుత్రేణ త త్త్వతో మే భవద్గుణాః. ౧౦

త స్మమై వైష సత్కారో లాభశ్చైవో త్తమః ప్రభో,
య త్త్వ మిచ్ఛసి సౌహార్దం వానరేణ మయా సహ. ౧౧

రోచతే యది వా సఖ్యం బాహు రేష ప్రసారితః,
గృహ్యతాం పాణినా పాణి ◊ ర్మర్యాదా బధ్యతాం ధ్రువా. ౧౨

ఏత త్తు వచనం శ్రుత్వా సుగ్రీవేణ సుభాషితం,
స ప్రహృష్టమనా హ స్తం పీడయామాస పాణినా. ౧౩

హృద్యం సౌహృద మాలంబ్య పర్యష్వజత పీడితం. ౧౩½

(స కృత్వేతి.) రాఘవం, ప్రాప్యేతి శేషః. ౯-౧౦

(రోచత ఇతి.) మర్యాదా వ్యవస్థా. ౧౧-౧౨

(ఏత త్త్వితి.) రామ ఇతి శేషః. ౧౩

(హృద్య మిత్యర్థం.) పీడితం దృఢం. ౧౩½

---

* రామానుజీయం. హనుమద్వచనశ్రవణానంతరం సుగ్రీవస్య మానుషరూపపరిగ్రహాభిధానాత్ హనూమా న్రామలక్ష్మణౌ స్థలాంతరే నివేశ్య తదాగమనం సుగ్రీవాయ న్యవేదయ దిత్యవగమ్యతే.

◊ రామానుజీయం. మర్యాదా అనుల్లంఘనీయా వ్యవస్థా.

(శ్రీరామసుగ్రీవయోః మైత్రీబంధనం)

తతో హనూమా స్సంత్యజ్య భిక్షురూప మరిందమః.
కాష్ఠయో స్స్వేన రూపేణ జనయామాస పావకం, ౧౪

దీప్యమానం తతో వహ్నిం పుష్పై రభ్యర్చ్య సత్కృతం.
తయో ర్మధ్యేఽథ సుప్రీతో నిదధే సుసమాహితః, ౧౫

తతోఽగ్నిం దీప్యమానం తౌ చక్రతుశ్చ ప్రదక్షిణం.
సుగ్రీవో రాఘవశ్చైవ వయస్యత్వ ముపాగతౌ, ౧౬

తత స్సుప్రీతమనసౌ తా వుభౌ హరిరాఘవౌ.
అన్యోన్య మభివీక్షంతౌ న తృప్తి ముపజగ్మతుః, ౧౭

త్వం వయస్యోఽసి మే హృద్యో హ్యేకం దుఃఖం సుఖం చ నౌ.
సుగ్రీవో రాఘవం వాక్య మిత్యువాచ ప్రహృష్టవత్, ౧౮

మర్యాదా బధ్యతా మితి వదత స్సుగ్రీవస్యాఽఽశయం విదిత్వాఽఽచరతి (తత ఇతి.) భిక్షురూపం సంత్యజ్యే త్యనేన సుగ్రీవవిశ్వాసార్థం 'తౌ త్వయా ప్రాకృతే నైవ గత్వా జ్ఞేయౌ ప్లవంగమే'తి తదుక్తప్రకారేణ పున ర్భిక్షురూపేణైవ తదంతికం గత ఇత్యవగమ్యతే, స్వేన రూపేణ వానరరూపేణ, కాష్ఠయోః అరణీభూతశమీకాష్ఠయోః, సప్తమ్యంతం పదం. ౧౪

(దీప్యమాన మితి.) సత్కృత మిత్యభ్యర్చ్యే త్యస్యాఽనువాదః; తయోః రామసుగ్రీవయోః. ౧౫

(తత ఇతి.) ప్రదక్షిణం చక్రతుః, అన్యోన్యం పాణిం, గృహీత్వేతి శేషః. ఉపాగతౌ, అగ్నిసాక్షిక మితి శేషః. ౧౬

(తత ఇతి.) అభివీక్షంతౌ అభివీక్షమాణౌ, ౧౭

(త్వ మితి.) ఏకం సమానం. త్వద్దుఃఖేన మమ దుఃఖం భవతు, త్వత్సుఖేన మమ సుఖం భవ త్విత్యర్థః. అనేన పరసామ్యాపత్త్యభ్యర్థనం సూచితం. ౧౮

తత స్స పర్ణబహుళాం ఛిత్త్వా శాఖాం సుపుష్పితాం.
సాలస్యాఽఽస్తీర్య సుగ్రీవో నిషసాద సరాఘవః, ౧౯॥

లక్ష్మణాయాఽథ సంహృష్టో హనుమాన్ ప్లవగర్షభః.
శాఖాం చందనవృక్షస్య దదౌ పరమపుష్పితాం, ౨౦॥

తతః ప్రహృష్ట స్సుగ్రీవః శ్లక్ష్ణం మధురయా గిరా.
ప్రత్యువాచ తదా రామం హర్షవ్యాకులలోచనః, ౨౧॥

* అహం వినికృతో రామ చరామీహ భయార్దితః.
హృతభార్యో వనే త్రస్తో దుర్గ మేత దుపాశ్రితః, ౨౨॥

సోఽహం త్రస్తో వనే భీతో వసా మ్యుద్భ్రాంతచేతనః.
వాలినా నికృతో భ్రాత్రా కృతవైరశ్చ రాఘవ, ౨౩॥

వాలినో మే మహాభాగ భయార్తస్యాఽభయం కురు.
కర్తు మర్హసి కాకుత్స్థ భయం మే న భవే ద్యథా. ౨౪॥

(తత ఇతి,) సరాఘవ ఇత్యనేన ఏకాసనత్వ ముక్తం. ౨౦॥

(తత ఇతి.) 'ప్రత్యువాచ తదా రామ' మితి పాఠః. ౨౧-౨౨॥

(సోఽహ మితి.) త్రస్తః భీతః ఉత్తరోత్తరం భీతః; యద్వా — వాలిత్రస్తోఽహ మస్మిన్ వనే అభీతో వసా మీత్యర్థః. ౨౩॥

(వాలిన ఇతి.) అభయం భయాభావం, కురు. ఆర్త్యతిశయేన దార్ఢ్యాయ పున రుచ్యతే కర్తు మిత్యర్థేన. మే భయం యథా న భవే త్తథా కర్తు మర్హసీ త్యన్వయః. ౨౪॥

---

* రామానుజీయం. (అహ మితి.) త్రస్తః చకితః, అత్రస్త ఇతి వా.

(రామసుగ్రీవయోః పరస్పరోపకారప్రతిజ్ఞా)

ఏవ ముక్తస్తు తేజస్వీ ధర్మజ్ఞో ధర్మవత్సలః.
ప్రత్యభాషత కాకుత్స్థ స్సుగ్రీవం ప్రహస న్నివ, ౨౫॥

ఉపకారఫలం మిత్రం విదితం మే మహాకపే.
వాలినం తం వధిష్యామి తవ భార్యాపహారిణం, ౨౬॥

అమోఘా స్సూర్యసంకాశా మమైతే నిశితా శ్శరాః.
తస్మిన్ వాలిని దుర్వృత్తే నిపతిష్యంతి వేగితాః, ౨౭॥

కంకపత్రప్రతిచ్ఛన్నా మహేంద్రాశనిసన్నిభాః.
తీక్ష్ణాగ్రా ఋజుపర్వాణ స్సరోషా భుజగా ఇవ. ౨౮॥

త మద్య వాలినం పశ్య క్రూరై రాశీవిషోపమైః.
శరై ర్వినిహతం భూమౌ వికీర్ణ మివ పర్వతం. ౨౯॥

స తు త ద్వచనం శ్రుత్వా రాఘవస్యాఽఽత్మనో హితం.
సుగ్రీవః పరమప్రీత స్సుమహ ద్వాక్య మబ్రవీత్, ౩౦॥

(ఏవ ముక్త ఇతి.) ప్రహసన్నివ కియన్మాత్ర మేత దితి వా హసిత్వా. ఇవశబ్దో మందస్మితత్వే. ౨౫॥-౨౬॥

(అమోఘా ఇత్యాది.) కంకపత్రప్రతిచ్ఛన్నాః, కంకపత్రై ర్బద్ధా ఇత్యర్థః. ౨౭॥-౨౮॥

(త మితి.) అద్య పశ్యేత్యనేన క్రియాయూటిత్యు ముక్తం. ౩౦॥

తవ ప్రసాదేన నృసింహ రాఘవ ప్రియాం చ రాజ్యం చ సమాప్నుయా మహం.
తథా కురు త్వం నరదేవ వైరిణం యథా నిహంస్యద్య రిపుం మమాఽగ్రజం, ౩౧॥

సీతాకపీంద్రక్షణదాచరాణాం రాజీవహేమజ్వలనోపమాని.
సుగ్రీవరామప్రణయప్రసంగే వామాని నేత్రాణి సమం స్ఫురంతి, ౩౨॥

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాణ్డే, పఞ్చమ స్సర్గః.

అథ షష్ఠ స్సర్గః

పునరేవాబ్రవీత్ ప్రీతో రాఘవం రఘునందనమ్, ౧

(తవేతి.) కురు, యతస్వే త్యర్థః. వైరిణం రిపు మితి ద్విరుక్త్యా వైరకృతం శాత్రవం, న తు జాత్యేత్యుక్తం. ౩౧॥

ప్రసంగా త్కపి రాహ (సీతేతి.) సీతానేత్రం రాజీవోపమం, వాలినేత్రం హేమోపమం; పింగాక్షత్వాత్. రావణనేత్రాణి జ్వలనోపమాని. పురుషస్య వామనేత్రస్ఫురణ మనర్థకరం, స్త్రియాస్తు శోభన మితి నిమిత్తశాస్త్రవిదః. ౩౨॥

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే, పఞ్చమ స్సర్గః.

అథ షష్ఠ స్సర్గః

ఏవం రామేణ వాలివధే ప్రతిజ్ఞాతే, సుగ్రీవేణాపి రామకార్యసిద్ధిః ప్రతిజ్ఞాయతే షష్ఠే. (పునరేవేత్యాది,) రాఘవ మితి నామ. సుగ్రీవ ఇతి శేషః. ౧

(రామసుగ్రీవయోః పరస్పరోపకారప్రతిజ్ఞా)

అయ * మాఖ్యాతి మే రామ సచివో మంత్రిసత్తమః.
హనుమాన్ యన్నిమిత్తం త్వం నిర్జనం వన మాగతః, ౧౹

లక్ష్మణేన సహ భ్రాత్రా వసతశ్చ వనే తవ.
రక్షసాఽపహృతా భార్యా మైథిలీ జనకాత్మజా, ౨౹

త్వయా వియుక్తా రుదతీ లక్ష్మణేన చ ధీమతా.
అంతరప్రేప్సునా తేన హత్వా గృధ్రం జటాయుషమ్, ౩౹

భార్యావియోగజం దుఃఖ మచిరా త్త్వం విమోక్ష్యసే.
అహం తా మానయిష్యామి † నష్టాం వేదశ్రుతీ మివ. ౪౹

రసాతలే వా వర్తంతీం వర్తంతీం వా నభస్తలే.
అహ మానీయ దాస్యామి తవ భార్యా మరిందమ, ౫౹

(అయ మితి.) త్వం యన్నిమిత్తం వన మాగతః త దాఖ్యాతి స్మ. ౧౹

(లక్ష్మణేనేత్యాది) శ్లోకద్వయమ్. తేన పూర్వ మవిజ్ఞాతేన. ౩౹

(భార్యేతి.) విమోక్ష్యసే త్యక్ష్యసి, నష్టాం మధుకైటభాపహృతాం, వేదశ్రుతిం - శ్రూయత ఇతి శ్రుతిః శబ్దః, వేదరూపశ్రుతి మివ వేదగిర మివ, దీర్ఘ ఆర్షః. ౪౹

(రసాతల ఇతి.) వర్తంతీం వర్తమానామ్. ౫౹

---

* రామానుజీయం. ఆఖ్యాతి ఆఖ్యాతవాన్; 'వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవద్వే'తి సూత్రే లట్.

† రామానుజీయం. 'నష్టాం వేదశ్రుతిం యథే' తి. శ్రూయత ఇతి శ్రుతి రితి వ్యుత్పత్త్యా శ్రుతిత్వం వేదశాస్త్రాదే స్సాధారణం. తద్వ్యావృత్త్యర్థం వేదశ్రుతి మిత్యుక్తం.

ఇదం తథ్యం మమ వచ _స్త్వ మవేహి చ రాఘవ. ౬

న శక్యా సా జరయితు మపి సేంద్రై స్సురాసురైః,
తవ భార్యా మహాబాహో భక్ష్యం విషకృతం యథా. ౭

త్యజ శోకం మహాబాహో తాం కాంతా మానయామి తే,
అనుమానా త్తు జానామి * మైథిలీ సా న సంశయః. ౮

హ్రియమాణా మయా దృష్టా రక్షసా క్రూరకర్మణా,
క్రోశంతీ రామ రామేతి లక్ష్మణేతి చ విస్వరం.
స్ఫురంతీ రావణస్యాంకే పన్నగేంద్రవధూ ర్యథా, ౯

ఆత్మనా పంచమం మాం హి దృష్ట్వా శైలతటే స్థితం.
ఉత్తరీయం తయా త్యక్తం శుభా న్యాభరణాని చ, ౧౦

తా న్యస్మాభి ర్గృహీతాని నిహితాని చ రాఘవ.
ఆనయిష్యా మ్యహం తాని ప్రత్యభిజ్ఞాతు మర్హసి, ౧౧

త మబ్రవీ _త్తతో రామ స్సుగ్రీవం ప్రియవాదినం.
ఆనయస్వ సఖే శీఘ్రం • కిమర్థం ప్రవిళంబసే, ౧౨

(ఇద మిత్యాది.) జరయితుం ఆత్మసాత్కర్తుం. విషకృతం విషేణ పక్వం. ౭

(త్యజ శోక ఇత్యాది.)అనుమానాత్ యోగ్యతయా, యా దృష్టా సా మైథిలీ, న సంశయః. "అనుమానా త్తు జానామీ' త్యస్యైవ వివరణ మిదం. ౮-౯

(ఆత్మనేతి.) ఆత్మనా మయా, పంచమం. ౧౦

(తా నీతి.) ప్రత్యభిజ్ఞాతుం స్మర్తుం. ౧౧-౧౨

---

* రామానుజీయం. మైథిలీ త్యత్ర ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం.

• రామానుజీయం, 'కిమర్థం ప్రవిళంబసే' ఇతి పాఠః.

(రామలక్ష్మణాభ్యాం సీతాయా ఆభరణదర్శనం)

ఏవ ముక్తస్తు సుగ్రీవ శ్శైలస్య గహనాం గుహాం.
ప్రవివేశ తత శ్శీఘ్రం రాఘవప్రియకామ్యయా. ౧౩॥

ఉత్తరీయం గృహీత్వా తు శుభా న్యాభరణాని చ.
ఇదం పశ్యేతి రామాయ దర్శయామాస వానరః, ౧౪॥

తతో గృహీత్వా తద్వాస శ్శుభా న్యాభరణాని చ.
అభవ ద్బాష్పసంరుద్ధో నీహారేణేవ చంద్రమాః, ౧౫॥

సీతాస్నేహప్రవృత్తేన స తు బాష్పేణ దూషితః.
హా ప్రియేతి రుదన్ ధైర్య ముత్సృజ్య న్యపత త్క్షితౌ, ౧౬॥

హృది కృత్వా తు బహుశ స్త మలంకార ముత్తమం.
నిశశ్వాస భృశం సర్పో బిలస్థ ఇవ రోషితః, ౧౭॥

అవిచ్ఛిన్నాశ్రువేగ స్తు సౌమిత్రిం వీక్ష్య పార్శ్వతః.
పరిదేవయితుం దీనం రామ స్సముపచక్రమే, ౧౮॥

పశ్య లక్ష్మణ వైదేహ్యా సంత్యక్తం హ్రియమాణయా.
ఉత్తరీయ మిదం భూమౌ శరీరా ద్భూషణాని చ, ౧౯॥

(ఉత్తరీయ మితి,) ఉత్తరీయ మాభరణాని చ, ఉత్తరీయబద్ధానీ త్యర్థః. ౧౪—౧౬॥

(హృదీతి.) అలంకార మితి జాత్యేకవచనం. రోషితః సంజాతరోషః. ౧౭॥

(అవిచ్ఛిన్నేతి.) పరిదేవయితుం ప్రలపితుం, దీన మితి క్రియావిశేషణం. ౧౮॥

(పశ్యేతి.) శరీరాత్, అపనీయేతి శేషః. ౧౯॥

శాద్వలిన్యాం ధ్రువం భూమ్యాం సీతయా హ్రియమాణయా.
ఉత్సృష్టం భూషణ మిదం * తథారూపం హి దృశ్యతే. ౨౦॥

ఏవ ముక్తస్తు రామేణ లక్ష్మణో వాక్య మబ్రవీత్. ౨౧

నాऽహం జానామి కేయూరే నాऽహం జానామి కుండలే,
నూపురే త్వభిజానామి నిత్యం పాదాభివందనాత్, ౨౨

తత స్స రాఘవో దీన స్సుగ్రీవ మిద మబ్రవీత్, ౨౨॥

బ్రూహి సుగ్రీవ కం దేశం హ్రియంతీ లక్షితా త్వయా.
రక్షసా రౌద్రరూపేణ మమ ప్రాణైః ప్రియా ప్రియా. ౨౩॥

క్వ వా వసతి త ద్రక్షో మహ ద్వ్యసనదం మమ.
యన్నిమిత్త మహం సర్వా న్నాశయిష్యామి రాక్షసాన్. ౨౪॥

హరతా మైథిలీం యేన మాం చ రోషయతా భృశం.
ఆత్మనో జీవితాంతాయ మృత్యుద్వార మపావృతం. ౨౫॥

(శాద్వలిన్యా మిత్యాది.) అత్ర శాద్వలశబ్దేన హరితతృణా న్యుచ్యంతే. స్వార్థే వల జార్షః. తద్వత్యాం భూమౌ మృదుస్థలే ఉత్సృష్టత్వాత్ తథారూపం అవికలరూపం, దృశ్యతే. ౨౦॥

(బ్రూహీతి.) కం దేశం కాం దిశం ప్రతి, హ్రియమాణేత్యర్థః. ప్రాణైః ప్రాణేభ్యః. ౨౩॥

(క్వేత్యాది.) అపావృతం ఉద్ఘాటితం యేన, త త్క్వ వసతీ త్యన్వయః. ౨౫॥

---

* రామానుజీయ. తథారూపం పూర్వం యథారూపం తథారూపం అక్షత మితి యావత్.

(సుగ్రీవేణ స్వసహాయనివేదనం)

* మమ దయితతరా హృతా వనాంతా ద్రజనిచరేణ విమథ్య యేన సా,
కథయ మమ రిపుం త్వ మద్య వై ప్లవగపతే యమసాదనం నయామి. ౨౬॥

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాణ్డే, షష్ఠ స్సర్గః.

అథ సప్తమ స్సర్గః

ఏవ ముక్తస్తు సుగ్రీవో రామేణాఽఽర్తేన వానరః,
అబ్రవీ త్ప్రాంజలి ర్వాక్యం సబాష్పం బాష్పగద్గదః. ౧

(మమేతి.) విషమవృత్తం. ౨౬॥

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే, షష్ఠ స్సర్గః.

అథ సప్తమ స్సర్గః.

ఏవ మాభరణదర్శనవ్యాజేన చేతనస్య యాదృచ్ఛికప్రాసంగికసుకృతదర్శనేన తల్లాభత్వరా భగవత ఉచ్యతే సప్తమే. (ఏవ ముక్త ఇత్యాది.) బాష్పగద్గదః రామబాష్పదర్శనేన స్వయ మపి బాష్పగద్గదః. 'ఏకం దుఃఖం సుఖం చ నా' విత్యస్య ప్రథమోదాహరణ మిదం. ౧

---

* రామానుజీయం. అస్మిన్ సర్గాంతే 'మమ దయితతరే' త్యయం శ్లోకో బహుషు కోశేషు న దృశ్యతే.

న జానే నిలయం తస్య సర్వథా పాపరక్షసః,
సామర్థ్యం విక్రమం వాపి దౌష్కులేయస్య వా కులం. ౨

సత్యం తే ప్రతిజానామి త్యజ శోక మరిందమ,
కరిష్యామి తథా యత్నం యథా ప్రాప్స్యసి మైథిలీం. ౩

(న జాన ఇతి.) దౌష్కులేయస్య - దుష్కులే భవో దౌష్కులేయః 'దుష్కులాడ్ఢ' గితి ఢక్. తస్య, పాపరక్షసః పరదారాపహరణరూపపాపకృతో రాక్షసస్య, నిలయం వాసస్థానం, సామర్థ్యం శక్తిం విక్రమం వా, సర్వథా న జానే. కించిదపి న జానా మీత్యర్థః. నన్విదం వక్ష్యమాణేన విరుధ్యతే, వక్ష్యతి వానరప్రేషణావసరే 'ద్వీప స్తస్యాఽపరే పారే శతయోజన మాయతః, అగమ్యో మానుషై ర్దీప్తై స్తం మార్గధ్వం సమంతతః. స హి దేశ స్తు వధ్యస్య రావణస్య దురాత్మనః, రాక్షసాధిపతే ర్వాస స్సహస్రాక్ష సమద్యుతే' రితి. తత్ర హి రావణస్య నిలయసామర్థ్యపరాక్రమా స్సుగ్రీవేణ స్పష్ట మవగతా ఇతి గమ్యతే. సత్యం, తథాపి స్వకార్యే ప్రథమం ప్రవర్తయితు మేవ ముక్తవాన్ సుగ్రీవః. అత ఏవ 'బ్రూహి సుగ్రీవ కం దేశం హ్రియంతీ లక్షితా త్వయే'త్యస్యాపి ప్రతివచనం నోక్తవాన్. కథం గమనదేశ మపి న జానీయాత్ ? య ఏవ మాహ - 'హ్రియమాణా మయా దృష్టే'తి. న చైవ మాదావేవ మిత్రద్రోహః కృత స్స్యా దితి వాచ్యం; దూరదర్శినా సుగ్రీవేణైవం మనసి కృతం - 'యది మయా రావణవృత్తాంతో మయా జ్ఞాత ఇత్యుక్తిః స్యాత్ తదాఽతివ్యసనీ రామోఽయం సీతాన్వేషణే ప్రథమం మాం ప్రవర్తయేత్. తచ్చాఽయుక్తం; వానరాణాం వాలివశంవదత్వేనాఽస్మదధీనత్వాభావాత్. కథంచిత్ కేషాంచి ద్వశీకరణేఽపి రావణేన కృతసఖ్యో వాలీ చాఽస్మన్మనోరథానురూపాం ప్రవృత్తిం కథం సహేత ? తథా చోభయకార్యభంగః' ఇ త్యజ్ఞాన మభినీతవా నుమతి స్సుగ్రీవః. న చైవం సతి వానరప్రేషణకాలికసుగ్రీవవచనేన కథమివ రామో నాఽశంకతేతి వాచ్యం; తారోక్తలక్ష్మణవచనశ్రవణేన రామస్య న శంకావకాశః. పూర్వ మయం న జానాతి, పశ్చా త్తారావచనై ర్జ్ఞాతవా నితి రామస్యాపి ప్రతిపత్తి ర్భవేత్. ఏవం హ్యాహ లక్ష్మణం ప్రతి తారా "శతకోటిసహస్రాణి లంకాయాం కిల రాక్షసాః, అయుతాని చ షట్త్రింశత్సహస్రాణి శతాని చ. అహత్వా తాంశ్చ దుర్ధర్షాన్ రాక్షసాన్ కామరూపిణః, న శక్యో రావణో హంతుం యేన సా మైథిలీ హృతే" త్యాది. కించ, కథం వా లోకాలోకపర్యంతం పర్యటత స్తదపరిజ్ఞానం ? అత ఏవ హి రామబలపరీక్షాసమయే దుందుభ్యాదిధర్షణకథనప్రసంగే వక్తవ్య మపి రావణజయవృత్తాంతం నోక్తవాన్. నన్వేవ మిదానీం పరమార్థతో న విజానాతి సుగ్రీవః, పశ్చా త్తారయా జ్ఞాతవా నితి కి న్న వికల్ప్యతే ? ఇతి చే న్న; తారాదర్శనాత్ ప్రభృతి కామపరవశేన సుగ్రీవేణ తారయా సహ-

(సుగ్రీవేణ శ్రీరామసాంత్వనమ్)

రావణం సగణం హత్వా పరితోష్యాఽఽత్మపౌరుషం
తథాఽస్మి కర్తా న చిరా ద్యథా ప్రీతో భవిష్యసి. ౪

అలం వైక్లబ్య మాలంబ్య ధైర్య మాత్మగతం స్మర,
త్వద్విధానా మసదృశ మీదృశం విద్ధి లాఘవం. ౫

మయాపి వ్యసనం ప్రాప్తం భార్యాహరణజం మహత్,
న చాఽహ మేవం శోచామి న చ ధైర్యం పరిత్యజే. ౬

రామకార్యపర్యాలోచనాప్రసక్తేః. యది చ సుగ్రీవః సర్వథా న జానీయాత్ తదా సీతాక్రోశాదినా స్ఫుట మవగతాం దిశం వదే దేవ. యచ్చ కైశ్చి దుక్తం - 'నిలయం న జానామీత్యస్య ఇదానీం తదవస్థాన దేశం న జానామీ త్యర్థ' ఇతి. తన్న; సర్వాత్మనా రావణవృత్తాంత మపరిజ్ఞాయ కియ దపి తత్స్వరూపజ్ఞానం భవ త్వితి తాత్పర్యేణ 'క్వ వా వసతి తద్రక్షః' ఇతి పృష్టవంతం ప్రతి జ్ఞాతాంశమాత్ర మ ప్యనుక్త్వా, ఇదానీం తదవస్థానభూమిం న జానామీ త్యుత్తరస్య ఛలత్వాపత్తేః. తద్వాసమాత్రజ్ఞానే తద్భంజనే స స్వయమేవేహాఽఽగమిష్యతీతి హి రామాభిప్రాయః. కిం చ ఇదానీం నిలయాపరిజ్ఞానేఽపి సామర్థ్యపరాక్రమౌ వా వక్తవ్యౌ స్యాతాం. ఇతరదిశః ప్రతి వానరాణాం ప్రేషణం, తాన్ప్రతి 'రావణ స్సహ వైదేహ్యా మార్గితవ్య స్తత స్తత' ఇతి వచనం, బహుకాలవిళంబేన యత్ర కుత్రాపి సీతాం స్థాపయే త్తిష్ఠే ద్వేతి సంగచ్ఛతే. ఏతేనేద మపి నిరస్తం. సర్వథా సర్వప్రకారేణాపి తన్నిలయం న జానామీతి విశిష్టాభావోఽర్థః. తథా చాఽగ్రే కేనచిత్ ప్రకారేణ తన్నిలయజ్ఞానాఽవిరోధ ఇతి వానరాన్ ప్రతి యావన్మాత్ర ముచ్యతే, తావ దాదావపి వక్తవ్యత్వాత్. యదపి కేనచి దున్నీతం - 'సంవత్సర పర్యంతం సీతాదుఃఖకరణాభావే రావణకృతశివపూజాఫలం న భవే దితి దైవప్రతిబంధవశా త్తదానీం సుగ్రీవస్యాఽజ్ఞాన' మితి, తత్తుచ్ఛం; దృష్టే సంభవ త్యదృష్టకల్పనాయా అన్యాయ్యత్వాత్, సమ్యక్చ పరదారధర్షణం శివపూజాఫల మితి, తస్మాద్యథోక్త ఏవాఽర్థో గ్రాహ్యః. ౨-౩

(రావణ మితి.) సగణం సపరివారం, రావణం హత్వా భవంతం పరితోష్య ఆత్మపౌరుషం తథా కర్తాఽస్మి, యథా ప్రీతో భవిష్యసీతి సంబంధః. ౪

(అల మిత్యాది.) వైక్లబ్యం దైన్యం.

(మ మేతి,) పరిత్యజే పరిత్యజామి. ౬

నాఽహం తా మనుశోచామి ప్రాకృతో వానరోఽపి సన్,
మహాత్మా చ వినీతశ్చ కిం పున ర్ధృతిమా న్భవాన్. ౭

బాష్ప మాపతితం ధైర్యా న్నిగ్రహీతుం త్వ మర్హసి,
మర్యాదాం సత్త్వయుక్తానాం ధృతిం నోత్స్రష్టు మర్హసి. ౮

వ్యసనే వాఽర్థకృచ్ఛ్రే వా భయే వా జీవితాంతకే,
విమృశన్ వై స్వయా బుద్ధ్యా ధృతిమా న్నాఽవసీదతి. ౯

బాలిశస్తు నరో నిత్యం వైక్లబ్యం యోఽనువర్తతే,
స మజ్జ త్యవశ శ్శోకే భారాక్రాంతేవ నౌ ర్జలే. ౧౦

ఏషోఽఞ్జలి ర్మయా బద్ధః ప్రణయా త్త్వాం ప్రసాదయే,
పౌరుషం శ్రయ శోకస్య నాఽంతరం దాతు మర్హసి. ౧౧

యే శోక మనువర్తంతే న తేషాం విద్యతే సుఖం,
తేజశ్చ క్షీయతే తేషాం న త్వం శోచితు మర్హసి. ౧౨

శోకేనాఽభిప్రపన్నస్య జీవితే చాఽపి సంశయః,
స శోకం త్యజ రాజేంద్ర ధైర్య మాశ్రయ కేవలం. ౧౩

(నాఽహ మితి.) ప్రాకృతః హీనః, వినీతః వృద్ధై ర్సుశిక్షితః. ౭

(బాష్ప మితి.) సత్త్వయుక్తానాం వ్యవసాయవతాం. 'ద్రవ్యాసువ్యవసాయేషు సత్త్వ మస్త్రీ తు జంతు ష్వి'త్యమరః. మర్యాదాం వ్యవస్థారూపాం ధృతిం. ౮

(వ్యసన ఇతి,) అర్థకృచ్ఛ్రే ధననాశే. ౧౦

(ఏష ఇతి.) అంతరం అవకాశం. ౧౧-౧౩

(శ్రీరామస్య ప్రకృతిసంప్రాప్తిః)

హితం వయస్యభావేన బ్రూమి నోపదిశామి తే,
వయస్యతాం పూజయ న్మే న త్వం శోచితు మర్హసి. ౧౪

మధురం సాంత్విత స్తేన సుగ్రీవేణ స రాఘవః,
ముఖ మశ్రుపరిక్లిన్నం వస్త్రాంతేన ప్రమార్జయత్. ౧౫

ప్రకృతిస్థ స్తు కాకుత్స్థ స్సుగ్రీవవచనా త్ప్రభుః,
సంపరిష్వజ్య సుగ్రీవ మిదం వచన మబ్రవీత్. ౧౬

కర్తవ్యం య ద్వయస్యేన స్నిగ్ధేన చ హితేన చ,
అనురూపం చ యుక్తం చ కృతం సుగ్రీవ తత్త్వయా. ౧౭

ఏష చ ప్రకృతిస్థోఽహ మనునీత స్త్వయా సఖే,
దుర్లభో హీదృశో బంధు రస్మి న్కాలే విశేషతః. ౧౮

కింతు యత్న స్త్వయా కార్యో మైథిల్యాః పరిమార్గణే,
రాక్షసస్య చ రౌద్రస్య రావణస్య దురాత్మనః. ౧౯

మయా చ య దనుష్ఠేయం విస్రబ్ధేన త దుచ్యతాం,
వర్షాస్వివ చ సుక్షేత్రే సర్వం సంపద్యతే మయి. ౨౦

(హిత మితి.) బ్రూమి బ్రవీమి, వయస్యతాం మిత్రత్వం. ౧౪

(మధుర మితి.) ప్రమార్జయత్, స్వార్థే ణిచ్. 'అనిత్య మాగమశాసన' మి త్యడభావః. ౧౫

(కర్తవ్య మితి.) అనురూపం మిత్రత్వానురూపం, యుక్తం శోకనివారణయోగ్యం, కృతం, ఉక్త మిత్యర్థః. ౧౫-౧౯

(మయేతి.) విస్రబ్ధేన స్నిగ్ధేన. ౨౦

మయా చ య దిదం వాక్య మభిమానా త్సమీరితం,
త త్త్వయా హరిశార్దూల త త్త్వ మిత్యుపధార్యతాం. ౨౧

అనృతం నోక్తపూర్వం మే న చ వక్ష్యే కదాచన,
ఏత త్తే ప్రతిజానామి సత్యేనైవ చ తే శపే. ౨౨

తతః ప్రహృష్ట స్సుగ్రీవో వానరై స్సచివై స్సహ,
రాఘవస్య వచ శ్శ్రుత్వా ప్రతిజ్ఞాతం విశేషతః. ౨౩

ఏవ మేకాంతసంపృక్తౌ తత స్తౌ నరవానరౌ,
ఉభా వన్యోన్యసదృశం సుఖం దుఃఖ మభాషతాం. ౨౪

మహానుభావస్య వచో నిశమ్య హరి ర్నరాణా మృషభస్య తస్య,
కృతం స మేనే హరివీరముఖ్య స్తదా స్వకార్యం హృదయేన విద్వాన్. ౨౫

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాణ్డే, సప్తమ స్సర్గః.

(మయేతి.) అభిమానాత్ శౌర్యాభిమానాత్, త్వ య్యభిమానాద్వా, త త్త్వం యథార్థం. ౨౧-౨౩

(ఏవ మితి.) ఏకాంతసంపృక్తౌ - ఏకాంతే రహసి సంపృక్తౌ, ఏకాంతం నియతం యథాతథా సంయుక్తౌ వా, ప్రభాషతాం, వ్యత్యయేన పరస్మైపదం, అడభావశ్చ. ౨౪

(మహానుభావస్యేతి.) స్పష్టం. ౨౫

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే.
సప్తమ స్సర్గః

అథ అష్టమ స్సర్గః

పరితుష్ట స్తు సుగ్రీవ స్తేన వాక్యేన వానరః,
లక్ష్మణస్యాఽగ్రతో రామ మిదం వచన మబ్రవీత్. ౧

సర్వథాఽహ మనుగ్రాహ్యో దేవతానా మసంశయః,
ఉపపన్నగుణోపేత స్సఖా యస్య భవా న్మమ. ౨

శక్యం ఖలు భవే ద్రామ సహాయేన త్వయాఽనఘ,
సురరాజ్య మపి ప్రాప్తుం స్వరాజ్యం కిం పునః ప్రభో. ౩

సోఽహం సభాజ్యో బంధూనాం సుహృదాం చైవ రాఘవ,
యస్యాఽగ్నిసాక్షికం మిత్రం లబ్ధం రాఘవవంశజం, ౪

అహ మ ప్యనురూప స్తే వయస్యో జ్ఞాస్యసే శనైః,
న తు వక్తుం సమర్థోఽహం స్వయ మాత్మగతాన్ గుణాన్. ౫

అథ అష్టమ స్సర్గః

అథ సుగ్రీవస్య స్వశోకమూలవిజ్ఞాపన ముష్టమే.

(పరితుష్ట మిత్యాది.) ౧

(సర్వథేతి.) దేవతానా మనుగ్రాహ్యః దయనీయోఽభవం, యస్య మే, భవాన్ సఖాఽఽసీత్. కీదృశ స్సఖా ? ఉపపన్నగుణోపేతః రాజయోగ్యశౌర్యవీర్యాదిసర్వగుణోపపన్నః. ౨

(శక్య) మిత్యాది చతుశ్చత్వారింశత్. ౩

(సోఽహ మితి.) సభాజ్యః పూజ్యః, ౪-౫

మహాత్మనాం తు భూయిష్ఠం త్వద్విధానాం కృతాత్మనాం,
నిశ్చలా భవతి ప్రీతి ర్ధైర్య మాత్మవతా మివ. ౬

రజతం వా సువర్ణం వా వస్త్రా ణ్యాభరణాని చ,
అవిభక్తాని సాధూనా మవగచ్ఛంతి సాధవః. ౭

ఆఢ్యో వాఽపి దరిద్రో వా దుఃఖిత స్సుఖితోఽపి వా.
నిర్దోషో వా సదోషో వా వయస్యః పరమా గతిః. ౮

ధనత్యాగ స్సుఖత్యాగో దేహత్యాగోఽపి వా పునః,
వయస్యార్థే ప్రవర్తంతే స్నేహం దృష్ట్వా తథావిధం. ౯

తత్తథే త్యబ్రవీ ద్రామ స్సుగ్రీవం ప్రియవాదినం,
లక్ష్మణస్యాఽగ్రతో లక్ష్మ్యా * వాసవస్యేవ ధీమతః. ౧౦

(మహాత్మనా మితి.) భూయిష్ఠం అతిశయేన, ఆత్మవతాం ఆత్మజ్ఞానినాం. ౬

(రజత మితి.) సాధూనాం మిత్రాణాం, సాధవో మిత్రాణి. ౭-౮

(ధనత్యాగ ఇతి.) తథావిధం స్వస్నేహసదృశం స్నేహం, దృష్ట్వా స్థితస్య, వయస్యస్య వయస్యార్థే, ధనత్యాగాదయః ప్రవర్తంత ఇతి యోజనా. అనయా సుగ్రీవవచనభంగ్యా ఆవాభ్యా మేవం వర్తితవ్య మితి వ్యవస్థా ద్యోత్యతే. ౯

(తత్తథేతి.) లక్ష్మ్యా కాంత్యా, వాసవస్యేవ స్థితస్య లక్ష్మణస్యాఽగ్రత ఇతి సంబంధః. అనేనోక్తార్థే లక్ష్మణానుమతి ర్ద్యోతితా. ౧౦

---

* రామానుజీయం. లక్ష్మణ స్తేజోవిశేషేణ వాసవసదృశ ఇత్యర్థః.

(సుగ్రీవేణ ఆత్మకష్టదశానివేదనమ్)

తతో రామం స్థితం దృష్ట్వా లక్ష్మణం చ మహాబలం.
సుగ్రీవ స్సర్వత శ్చక్షు ర్వనే లోల మపాతయత్. ౧౧

స దదర్శ తత స్సాల మవిదూరే హరీశ్వరః,
సుపుష్ప మీష త్పత్రాఢ్యం భ్రమరై రుపశోభితం. ౧౨

* తస్యైకాం పర్ణబహుళాం భఙ్క్త్వా శాఖాం సుపుష్పితాం,
సాలస్యాఽఽస్తీర్య సుగ్రీవో నిషసాద సరాఘవః. ౧౩

తా వాసీనౌ తతో దృష్ట్వా హనూమా నపి లక్ష్మణం,
సాలశాఖాం సముత్పాట్య వినీత ముపవేశయత్, ౧౪

◊ సుఖోపవిష్టం రామం తు ప్రసన్న ముదధిం యథా,
ఫలపుష్పసమాకీర్ణే తస్మి న్గిరివరోత్తమే. ౧౫

(తత ఇతి.) స్థితం, ఘోషణగ్రహణకాలాత్ప్రభృతి తిష్ఠంత మిత్యర్థః. (లోలం చక్షుర పాతయ దితి.) సమీచీనశాఖాలాభార్థం సర్వత్రాఽన్వేషయామాసే త్యర్థః. ౧౧

(స దదర్శేతి.) ఈషత్పత్రాఢ్య మితి. పల్లవప్రచుర మిత్యర్థః. ౧౨

(తస్యేతి.) పర్ణబహుళాం పల్లవబహుళాం. ౧౩

(తా వితి.) వినీతం, ఏకాసనే స్థితి మనంగీకుర్వంత మిత్యర్థః. ఉపవేశయత్ ఉపావేశయత్. ౧౪

(సుఖోపవిష్ట మిత్యాది.) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం, ద్వితీయరామపద మభిరామార్థకం. ప్రసన్న ముదధిం యథా తద్వత్ ప్రసన్నం, గంభీర మిత్యర్థః. ౧౫

---

* రామానుజీయం. (తస్యేతి.) ఆస్తీర్యేతి పునరాసనప్రదానకథనేన అయం పరేద్యు ర్వృత్తాంత ఇత్యవగమ్యతే.

◊ రామానుజీయం. అత్ర ద్వితీయో రామశబ్దోఽభిరామవచనః, క్రియావిశేషణం వా.

తతః ప్రహృష్ట స్సుగ్రీవ శ్లక్ష్ణం మధురయా గిరా,
ఉవాచ ప్రణయా ద్రామం హర్షవ్యాకులితాక్షరం. ౧౬

అహం వినికృతో భ్రాత్రా చరా మ్యేష భయార్దితః,
ఋశ్యమూకం గిరివరం హృతభార్య స్సుదుఃఖితః. ౧౭

సోఽహం త్రస్తో భయే మగ్నో వసా మ్యుద్భ్రాంతచేతనః,
వాలినా నికృతో భ్రాత్రా కృతవైరశ్చ రాఘవ. ౧౮

* వాలినో మే భయార్తస్య సర్వలోకాభయంకర,
మమాఽపి త్వ మనాథస్య ప్రసాదం కర్తు మర్హసి. ౧౯

ఏవ ముక్తస్తు తేజస్వీ ధర్మజ్ఞో ధర్మవత్సలః.
ప్రత్యువాచ స కాకుత్స్థ స్సుగ్రీవం ప్రహస న్నివ. ౨౦

ఉపకారఫలం మిత్ర మపకారోఽరిలక్షణం.
అద్యైవ తం హనిష్యామి తవ భార్యాపహారిణం. ౨౧

(వాలిన ఇతి,) హే సర్వలోకాభయంకర, వాలినః సకాశాత్ భయార్తస్య, మే, మమాఽపి అత్యంతభాగ్యహీనస్యాపి, ప్రసాదం కర్తు మర్హసి. ౧౯

(ఏవ మితి,) ప్రహసన్నివ, పూర్వమేవ ప్రతిజ్ఞాతేఽపి చాపలాతిశయాత్ పునః ప్రార్థయత ఇతి మందస్మితవా నిత్యర్థః. ౨౦

(ఉపకారేతి.) అరిలక్షణ మిత్యనంతరం అత ఇత్యుపస్కార్యం. ౨౧

---

* రామానుజీయం. (వాలిన ఇతి.) సర్వలోకాభయంకర, అత ఏవ మమా ప్యభయంకర, వాలినో భయార్తస్య మే, ప్రసాదం కర్తు మర్హసి, సఖిత్వేన మహ్యం విశేషతః ప్రసాదః కర్తవ్య ఇత్యభిప్రాయః.

(సుగ్రీవేణ స్వమర్దశానివేదనమ్)

ఇమే హి మే మహావేగాః పత్రిణ స్తిగ్మతేజసః,
కార్తికేయవనోద్భూతా శ్శరా హేమవిభూషితాః. ౨౨

కంకపత్రప్రతిచ్ఛన్నా మహేంద్రాశనిసన్నిభాః,
సుపర్వాణ స్సుతీక్ష్ణాగ్రా స్సరోషా భుజగా ఇవ, ౨౩

భ్రాతృసంజ్ఞ మమిత్రం తే వాలినం కృతకిల్బిషం,
శరై ర్వినిహతం పశ్య వికీర్ణ మివ పర్వతం. ౨౪

రాఘవస్య వచ శ్శ్రుత్వా సుగ్రీవో వాహినీపతిః.
ప్రహర్ష మతులం లేభే సాధు సాధ్వితి చాఽబ్రవీత్. ౨౫

రామ శోకాభిభూతోఽహం శోకార్తానాం భవా న్గతిః,
వయస్య ఇతి కృత్వా హి త్వ య్యహం పరిదేవయే. ౨౬

త్వం హి పాణిప్రదానేన వయస్యో మే ఽగ్నిసాక్షికం,
కృతః ప్రాణై ర్బహుమత స్సత్యేనాఽపి శపామి తే. ౨౭

వయస్య ఇతి కృత్వా చ విస్రబ్ధం ప్రవదా మ్యహం.
దుఃఖ మంతర్గతం య న్మే మనో హరతి నిత్యశః. ౨౮

(ఇమే హీతి,) పత్రిణః ప్రశస్తపత్రిణః, తిగ్మతేజసః క్రూరతేజసః, కార్తికేయవనోద్భూతాః శరవణోద్భూతాః. కంకపత్రప్రతిచ్ఛన్నా ఇతి పత్రిణ ఇత్యుక్తం విశేష్యతే. మహేంద్రపదేనాఽశనే స్సన్నిహితత్వాతిశయ ఉచ్యతే. ఇమే మే శరాః మహావేగత్వాదివిశిష్టా హి, అతః ఏతై శ్శరై ర్వాలినం వినిహతం పశ్యేతి సంబంధః. ౨౨—౨౪

(రాఘవస్యేతి.) వాహినీపతిః వానరసేనాధిపతిః ౨౫

(రామేతి.) వయస్య ఇతి వయస్య ఇతి చేత్యర్థః. త్వయి త్వత్సమీపే, ౨౬

* ఏతావ దుక్త్వా వచనం బాష్పదూషితలోచనః,
బాష్పోపహతయా వాచా నోచ్చై శ్శక్నోతి భాషితుం. ౨౯

బాష్పవేగం తు సహసా నదీవేగ మివాఽఽగతం,
ధారయామాస ధైర్యేణ సుగ్రీవో రామసన్నిధౌ. ౩౦

సన్నిగృహ్య తు తం బాష్పం ప్రమృజ్య నయనే శుభే,
వినిశ్శ్వస్య చ తేజస్వీ రాఘవం వాక్య మబ్రవీత్. ౩౧

పురాఽహం వాలినా రామ రాజ్యా త్స్వా దవరోపితః,
పరుషాణి చ సంశ్రావ్య నిర్ధూతోఽస్మి బలీయసా. ౩౨

హృతా భార్యా చ మే తేన ప్రాణేభ్యోఽపి గరీయసీ,
సుహృదశ్చ మదీయా యే సంయతా † బంధనేషు తే. ౩౩

యత్నవాంశ్చ సుదుష్టాత్మా మద్వినాశాయ రాఘవ,
బహుశ స్తత్ప్రయుక్తా శ్చ వానరా నిహతా మయా. ౩౪

(ఏతావ దితి.) ఏతావ దుక్త్వా 'పురాఽహం వాలినే' త్యాది వక్తుకామ స్తదుపోద్ఘాతత్వేన "దుఃఖ మంతర్గతం య న్మే మనో హరతి నిత్యశ' ఇత్యేతావ దుక్త్వా, శక్నోతి అశక్నోత్. ౨౯

(బాష్పవేగ మితి.) (రామసన్నిధా వితి.) మాం ప్రత్యుపదిశ్య స్వయం న శక్నోతీతి రామో మన్యేతేతి భియా ధారయామాసేతి భావః. ౩౦—౩౧

(పురాఽహ మితి,) స్వా ద్రాజ్యాత్ యౌవరాజ్యాత్, నిర్ధూతః నిరస్తః. ౩౨

(హృతేతి.) బంధనేషు కారాగృహేషు. ౩౩—౩౪

---

* రామానుజీయం. అత్ర పునశ్శబ్దోఽధ్యాహర్తవ్యః. ఏతావ దుక్త్వా వచనం 'రామ శోకాభిభూతోఽహ' మిత్యారభ్య 'మనోహరతి నిత్యశ' ఇత్యేతదంతం వచనజాతం పున రుక్త్వా. ఉచ్చై ర్భాషితుం న శక్నోతీతి సంబంధః. శక్నోతీతి భూతే లట్.

† రామానుజీయం. బంధనేషు - బధ్యతేఽస్మిన్నితి బంధనం కారాగారం.

(శ్రీరామేణ వాలివైరకారణప్రశ్నః)

శంకయా త్వేతయా చేహ దృష్ట్వా త్వా మపి రాఘవ,
* నోపసర్పా మ్యహం భీతో భయే సర్వో హి బిభ్యతి. ౩౫

కేవలం హి సహాయా మే హనుమత్ప్రముఖా స్త్విమే,
అతోఽహం ధారయా మ్యద్య ప్రాణాన్ కృచ్ఛ్రగతోఽపి సన్. ౩౬

ఏతే హి కపయ స్స్నిగ్ధా మాం రక్షంతి సమంతతః.
సహ గచ్ఛంతి గంతవ్యే నిత్యం తిష్ఠంతి చ స్థితే. ౩౭

సంక్షేప స్త్వేష తే రామ కి ముక్త్వా వి స్తరం హి తే,
స మే జ్యేష్ఠో రిపు ర్భ్రాతా వాలీ విశ్రుతపౌరుషః. ౩౮

తద్వినాశా ద్ధి మే దుఃఖం ప్రణష్టం స్యా దనంతరం,
సుఖం మే జీవితం చైవ తద్వినాశనిబంధనమ్. ౩౯

(శంకయేతి.) ఏతయా శంకయా వాలిప్రయుక్తత్వశంకయా. భీతః నోపసర్పామి నోపాసర్పం, భయే భయనిమిత్తే. ౩౫

(కేవల మితి,) కేవలం అద్వితీయం యథా తథా. ౩౬

కేవలత్వ ముపపాదయతి (ఏతే హీతి.) గంతవ్యే, మయి గచ్ఛతీ త్యర్థః. ౩౭

(సంక్షేప) ఇత్యాది ద్వయం. తద్వినాశా దనంతరం మే దుఃఖం ప్రణష్టం స్యాత్, మే సుఖం మే జీవితం చైవ తద్వినాశనిబంధన మిత్యేష సంక్షేప ఇత్యన్వయః. ౩౯–౪౦

---

* రామానుజీయం. హే రాఘవ, అహం, త్వామపి పరమకారుణికం త్వా మపి, దృష్ట్వా, ఏతయా శంకయా వాలిప్రయుక్తత్వశంకయా, భీతః, అత ఏవాఽహం నోపసర్పామి. భూతే లట్.

† ఏష మే రామ శోకాంత శ్శోకార్తేన నివేదితః,
దుఃఖిత స్సుఖితో వాఽపి సఖ్యు ర్నిత్యం సఖా గతిః. ౪౦

శ్రుత్వైత ద్వచనం రామ స్సుగ్రీవ మిద మబ్రవీత్,
కింనిమిత్త మభూ ద్వైరం శ్రోతు మిచ్ఛామి తత్త్వతః. ౪౧

సుఖం హి కారణం శ్రుత్వా వైరస్య తవ వానర.
ఆనంతర్యం విధాస్యామి * సంప్రధార్య బలాబలం. ౪౨

బలవాన్ హి మమాఽమర్ష శ్శ్రుత్వా త్వా మవమానితం,
వర్తతే హృదయోత్కంపీ ప్రావృడ్వేగ ఇవాఽంభసః. ౪౩

హృష్టః కథయ విస్రబ్ధో యావ దారోప్యతే ధనుః,
సృష్టశ్చ హి మయా బాణో నిరస్త శ్చ రిపు స్తవ. ౪౪

(సుఖ మితి.) తవ వైరస్య కారణం శ్రుత్వా, బలాబలం సంప్రధార్య వైరకారణం వా వైరం వా బలవ దితి విచార్య, ఆనంతర్యం అనంతరం, స్వార్థే ష్యఞ్. తవ సుఖం విధాస్యామి, స్వల్పాపరాధే ప్రబలవైరం తేన కృతం చే త్త మద్యైవ హత్వా తవ సుఖం విధాస్యామి; అనల్పాపరాధే స్వల్పవైరం చే త్సమాధానముఖేన సుఖం విధాస్యామీతి భావః. ౪౦–౪౨

అపరాధ స్వల్పత్వపక్ష ఆహ (బలవా నితి.) ప్రావృషి వేగః ప్రావృడ్వేగః. ౪౩

వాలివైరిస్వల్పత్వ ఆహ (హృష్ట ఇతి.) హృష్ట ఇత్యనేన వాలిహననానంతరం శోకం మా కుర్వి త్యర్థః. క్రమేణ తత్కాలే వక్ష్యత ఇత్యత్రాహ (సృష్ట ఇతి.) యదా బాణో విసృష్ట స్తదైవ రిపు ర్నష్ట ఇత్యవేహీ త్యర్థః, ౪౪

---

† రామానుజీయం, సఖ్యకరణాదినా లబ్ధ మపి సుఖాదికం న లబ్ధప్రాయ మితి భావః.

* రామానుజీయం. సంప్రధార్య బలాబలం గుణదోషౌ విచార్య, ఆనంతర్యం అనంతరప్రాప్తం కర్మ, తవ సుఖం యథా భవతి తథా, విధాస్యామి హి విధాస్యామ్యేవ, గర్హిత మగర్హితం వా తవాఽభిమతం కరిష్యా మ్యేవేత్యర్థః.

(సుగ్రీవేణ వాలివైరకారణకథనమ్)

ఏవ ముక్తస్తు సుగ్రీవః కాకుత్స్థేన మహాత్మనా,
ప్రహర్ష మతులం లేభే చతుర్భి స్సహ వానరైః. ౪౫

తతః ప్రహృష్టవదన స్సుగ్రీవో లక్ష్మణాగ్రజే,
వైరస్య కారణం తత్త్వ మాఖ్యాతు ముపచక్రమే. ౪౬

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాణ్డే, అష్టమ స్సర్గః.

అథ నవమ స్సర్గః.

వాలీ నామ మమ భ్రాతా జ్యేష్ఠ శ్శత్రునిషూదనః,
పితు ర్బహుమతో నిత్యం మమాపి చ తథా పురా. ౧

పిత ర్యుపరతేఽస్మాకం జ్యేష్ఠోఽయ మితి మన్త్రిభిః,
కపీనా మీశ్వరో రాజ్యే కృతః పరమసమ్మతః. ౨

(తత ఇతి.) లక్ష్మణాగ్రజ ఇతి నిమిత్తసప్తమీ; తన్నిమిత్త మిత్యర్థః. ౪౬

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే, అష్టమ స్సర్గః.

అథ నవమ స్సర్గః

అథ వాల్యపరాధవృత్తాంతో నవమే.

(వాలీ నామేత్యాది.) షడ్వింశతిశ్లోకాః. ౧

(పితరీతి.) అయం జ్యేష్ఠః, అతః కపీనా మీశ్వర ఇతి రాజ్యే, కృతః స్థాపితః. ౨

రాజ్యం ప్రశాసత స్తస్య పితృపైతామహం మహత్,
అహం సర్వేషు కాలేషు ప్రణతః ప్రేష్యవత్ స్థితః. ౩

మాయావీ నామ తేజస్వీ పూర్వజో దుందుభే స్సుతః,
తేన తస్య మహ ద్వైరం స్త్రీకృతం విశ్రుతం పురా. ౪

స తు సుప్తజనే రాత్రౌ కిష్కింధాద్వార మాగతః,
నర్దతి స్మ సుసంరబ్ధో వాలినం చాఽఽహ్వాయ ద్రణే. ౫

ప్రసుప్తస్తు మమ భ్రాతా నర్దితం భైరవస్వనం,
శ్రుత్వా న మమృషే వాలీ నిష్పపాత జవా త్తదా. ౬

స తు వై నిస్సృతః క్రోధా త్తం హంతు మసురోత్తమం,
వార్యమాణ స్తత స్త్రీభి ర్మయా చ ప్రణతాత్మనా. ౭

స తు నిర్ధూయ సర్వా న్నో నిర్జగామ మహాబలః,
తతోఽహ మపి సౌహార్దా న్నిస్సృతో వాలినా సహ. ౮

స తు మే భ్రాతరం దృష్ట్వా మాం చ దూరా దవస్థితం,
అసురో జాతసంత్రాసః ప్రదుద్రావ తతో భృశం. ౯

(రాజ్య మితి.) పితృపైతామహం స్వపితుః ఋక్షరజసః పిత్రా బ్రహ్మణా తస్మై దత్తత్వాత్. ౩

(మాయావీతి.) దుందుభేః పూర్వజః అగ్రజః, సుతః, మయస్యేతి శేషః. వక్ష్యత్యుత్తర కాండే మయః - 'మాయావీ ప్రథమ స్తాత దుందుభి స్తదనంతర' ఇతి. తేన మాయావినా, తస్య వాలినః, స్త్రీకృతం స్త్రీనిమిత్తం, మహ ద్వైర మస్తీతి పురా విశ్రుతం. ౪

(స త్వితి.) సుప్తజనే సుప్తః జనో యస్మిన్ రాత్ర్యంశే స సుప్తజనః, అర్ధరాత్ర ఇత్యర్థః. ౫

(ప్రసుప్త ఇతి.) భైరవస్వనం భైరవస్వరూపం, నర్దితం గర్జితం. ౬

(సుగ్రీవేణ వాలివైరకారణకథనమ్)

తస్మిన్ ద్రవతి సంత్రస్తే హ్యావాం ద్రుతతరం గతౌ,
ప్రకాశశ్చ కృతో మార్గ శ్చంద్రే ణోద్గచ్ఛతా తదా. ౧౦

స తృణై రావృతం దుర్గం ధరణ్యా వివరం మహత్,
ప్రవివేశాఽసురో వేగా దావా మాసాద్య విష్ఠితౌ. ౧౧

తం ప్రవిష్టం రిపుం దృష్ట్వా బిలం రోషవశం గతః,
మా మువాచ తదా వాలీ వచనం క్షుభితేంద్రియః. ౧౨

ఇహ త్వం తిష్ఠ సుగ్రీవ బిలద్వారి సమాహితః,
యావ త్తత్ర ప్రవిశ్యాఽహం నిహన్మి సహసా రిపుం. ౧౩

మయా త్వేత ద్వచ శ్శ్రుత్వా యాచిత స్స పరంతపః.
శాపయిత్వా తు మాం పద్భ్యాం ప్రవివేశ బిలం మహత్. ౧౪

తస్య ప్రవిష్టస్య బిలం సాగ్ర స్సంవత్సరో గతః,
స్థితస్య చ మమ ద్వారి స కాలో వ్యత్యవర్తత. ౧౫

(తస్మి న్నితి.) ఉద్గచ్ఛతా ఉదయమానేన. ౧౦

(స ఇతి.) ఆసాద్య, బిల ద్వార మితి శేషః. ౧౧—౧౩

(మయా త్వితి.) యాచితః, సహ ప్రవేశన మితి శేషః. పద్భ్యాం స్వపదాభ్యాం 'శ్లాఘ హ్నుఙ్స్థాశపాం జ్ఞీప్స్యమాన' ఇతి చతుర్థీ. ౧౪

(తస్యేతి.) తస్య ప్రవిష్టస్య తస్మిన్ ప్రవిష్టే, సాగ్రః సంపూర్ణః, స కాలః సంవత్సరః, మమాపి సంవత్సరో గత ఇత్యర్థః. ౧౫

అహం తు నష్టం జ్ఞాత్వా తం స్నేహా దాగతసంభ్రమః,
భ్రాతరం న చ పశ్యామి పాపాశంకి చ మే మనః. ౧౬

అథ దీర్ఘస్య కాలస్య బిలా త్తస్మా ద్వినిస్సృతం,
సఫేనం రుధిరం ర క్త మహం దృష్ట్వా సుదుఃఖితః. ౧౭

నర్దతా మసురాణాం చ ధ్వని ర్మే శ్రోత్ర మాగతః.
నిర స్తస్య చ సంగ్రామే క్రోశతో నిస్స్వనో గురోః. ౧౮

అహం త్వవగతో బుద్ధ్యా చిహ్నై స్తై ర్భ్రాతరం హతం,
పిధాయ చ బిలద్వారం శిలయా గిరిమాత్రయా.
శోకా ర్త శ్చోదకం కృత్వా కిష్కింధా మాగత స్సఖే, ౧౯½

గూహమానస్య మే త త్త్వం యత్నతో మంత్రిభి శ్శ్రుతం.
తతోఽహం తై స్సమాగమ్య సమ్మతై రభిషేచితః, ౨౦½

రాజ్యం ప్రశాసత స్తస్య న్యాయతో మమ రాఘవ.
ఆజగామ రిపుం హత్వా వాలీ త మసురో త్తమం, ౨౧½

అభిషి క్తం తు మాం దృష్ట్వా వాలీ సంర క్తలోచనః.
మదీయా న్మంత్రిణో బద్ధ్వా పరుషం వాక్య మబ్రవీత్. ౨౨½

(అహం త్వితి.) అహం తం, నష్టం జ్ఞాత్వా సాగ్రసంవత్సర మదృష్టం బుద్ధ్వా, స్నేహా దాగతసంభ్రమోఽభవం, భ్రాతరం చ న పశ్యామి నాఽపశ్యం, తతః మే మనః. పాపాశంకి తన్మరణాశంకి, జాతం. ౧౬

(అథేతి.) ర క్తం ర క్తవర్ణం. ౧౭

(అహం త్వితి.) చిహ్నైః మరణకాలికస్వరైః. ౧౯

(గూహమానస్యేతి.) త త్త్వం యథార్థం వాలిమరణం, గూహమానస్య ప్రచ్ఛాదయతః, మే మత్తః, యత్నతః బహుయత్నేన, స్వవిషయశాపాదినా, శ్రుత మాసీత్. ౨౨½

(సుగ్రీవేణ స్వదురవస్థాకథనమ్)

నిగ్రహేఽపి సమర్థస్య తం పాపం ప్రతి రాఘవ.
న ప్రావర్తత మే బుద్ధి ర్భ్రాతృ గ్గౌరవయన్త్రితా, ౨౩

హత్వా శత్రుం స మే భ్రాతా ప్రవివేశ పురం తదా.
మానయం స్తం మహాత్మానం యథావ చ్చాఽభ్యవాదయమ్.
ఉక్తాశ్చ నాఽఽశిష స్తేన సన్తుష్టేనాఽన్తరాత్మనా. ౨౫

నత్వా పాదా వహం తస్య ముకుటే నాఽస్పృశం ప్రభో,
అపి వాలీ మమ క్రోధా న్న ప్రసాదం చకార సః. ౨౬

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాణ్డే, నవమ స్సర్గః.

(నిగ్రహేఽపీతి.) పాపం అజ్ఞానకృత మితి సాన్త్వనేఽపి ధిక్కారకాత్ పాపిష్ఠం, తం ప్రతి, నిగ్రహే సమర్థస్య ప్రకృతిబలసంపన్నత్వా దితి భావః. యన్త్రితా నియమితా. ౨౩

(హత్వేతి.) ప్రవివేశ పుర మిత్యుక్త్యా మన్త్రిబన్ధనాదికం పురా ద్బహి రితి జ్ఞేయం. ౨౪-౨౫

(నత్వేతి.) మమ క్రోధా న్మయి కోపాత్. ౨౬

ఇతి శ్రీగోవిన్దరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే, నవమ స్సర్గః.

అథ దశమ స్సర్గః

తతః క్రోధసమావిష్టం సంరబ్ధం త ముపాగతం,
అహం ప్రసాదయాంచక్రే భ్రాతరం ప్రియకామ్యయా. ౧

దిష్ట్యాఽసి కుశలీ ప్రాప్తో నిహత శ్చ త్వయా రిపుః,
అనాథస్య హి మే నాథ స్త్వ మేకో * ఽనాథనందనః. ౨

ఇదం బహుశలాకం తే పూర్ణచంద్ర మివోదితం,
ఛత్రం సవాలవ్యజనం ప్రతీచ్ఛస్వ మయోద్యతం. ౩

ఆర్త శ్చాఽథ బిలద్వారి స్థిత స్సంవత్సరం నృప,
దృష్ట్వాఽహం శోణితం ద్వారి బిలాచ్చాపి సముత్థితం. ౪

అథ దశమ స్సర్గః

అథ వాలిదోషదర్శనేన రామస్య దృఢతరా వాలివధప్రతిజ్ఞా దశమే.

(తత ఇత్యాది.) ౧

(దిష్ట్యేతి.) అనాథాన్ నందయతీ త్యనాథనందనః, ౨

(ఇద మితి.) ఉద్యతం అర్పితం, ప్రతీచ్ఛస్వ ప్రతీచ్ఛ. ౩

(ఆర్త ఇతి.) సంవత్సరం బిలద్వారి స్థితః. అహం చ బిలద్వారి సముత్థితం శోణితం దృష్ట్వా ఆర్త శ్చాఽస్మి. ౪

---

* రామానుజీయం. త్వ మేకోఽనాథనందన ఇత్యత్ర అహాథేతి పదచ్ఛేదః.

(సుగ్రీవేణ స్వదురవస్థాకథనమ్)

శోకసంవిగ్నహృదయో భృశం వ్యాకులితేంద్రియః,
అపిధాయ బిలద్వారం శైలశృంగేణ త త్తథా.
తస్మా ద్దేశా దపాక్రమ్య కిష్కింధాం ప్రావిశం పునః, ౫॥

విషాదా త్త్విహ మాం దృష్ట్వా పౌరై ర్మంత్రిభి రేవ చ.
అభిషిక్తో న కామేన త న్మే త్వం క్షంతు మర్హసి, ౬॥

త్వమేవ రాజా మానార్హ స్సదా చాఽహం యథాపురం.
రాజభావనియోగోఽయం మయా త్వద్విరహా త్కృతః. ౭॥

సామాత్యపౌరనగరం స్థితం నిహతకంటకం.
న్యాసభూత మిదం రాజ్యం తవ నిర్యాతయా మ్యహం, ౮॥

మా చ రోషం కృథా స్సౌమ్య మయి శత్రునిబర్హణ.
యాచే త్వాం శిరసా రాజ న్మయా బద్ధోఽ యమంజలిః. ౯॥

బలా దస్మి సమాగమ్య మంత్రిభిః పురవాసిభిః.
రాజభావే నియుక్తోఽహం * శూన్యదేశజిగీషయా, ౧౦॥

(శోకేతి.) శోకసంవిగ్నహృదయః శోకకంపితహృదయః, త ద్బిలద్వారం, తథా త్వయా దృష్టప్రకారేణ, అపిధాయ ప్రచ్ఛాద్య, ప్రావిశం. ౫॥

(విషాదా దితి.) ఇహ విషాదా దాగతం మాం దృష్ట్వా, విషాదాత్ రాజ్యనాశవిషాదాత్. ౬॥

(త్వమే వేతి.) అహం, యథాపురం పూర్వవ ద్యువరాజో భవామీ త్యర్థః. రాజభావనియోగః రాజత్వేన రాజ్యశాసనం. ౭-౯॥

(బలా దితి.) శూన్యదేశజిగీషయా రాజశూన్యదేశవశీకరణేచ్ఛయా. ౧౦॥

---

* రామానుజీయం. శూన్యదేశ జిగీషయా - దేశస్య రాజశూన్యత్వాపనినీషయే త్యర్థః.

స్నిగ్ధ మేవం బ్రువాణం మాం స తు నిర్భర్త్స్య వానరః.
ధి గ్స్త్వి మితి చ మా ముక్త్వా బహు తత్త దువాచ హ, ౧౧½

* ప్రకృతీ శ్చ సమానీయ మంత్రిణ శ్చైవ సంమతాన్.
మా మాహ సుహృదాం మధ్యే వాక్యం పరమగర్హితం, ౧౨½

విదితం వో యథా రాత్రౌ మాయావీ స మహాసురః.
మాం సమాహ్వయత క్రూరో యుద్ధకాంక్షీ సుదుర్మతిః, ౧౩½

తస్య త ద్వచనం శ్రుత్వా నిస్సృతోఽహం నృపాలయాత్.
అనుయాతశ్చ మాం తూర్ణ మయం భ్రాతా సుదారుణః, ౧౪½

స తు దృష్ట్వైవ మాం రాత్రౌ సద్వితీయం మహాబలః.
ప్రాద్రవ ద్భయసంత్రస్తో వీక్ష్యాఽఽవాం త మనుద్రుతౌ,
అనుద్రుతశ్చ వేగేన ప్రవివేశ మహాబిలం. ౧౬

తం ప్రవిష్టం విదిత్వా తు సుఘోరం సుమహ ద్బిలం,
అయ ముక్తోఽథ మే భ్రాతా మయా తు క్రూరదర్శనః. ౧౭

అహత్వా నాఽస్తి మే శక్తిః ప్రతిగంతు మితః పురీం,
బిలద్వారి ప్రతీక్ష త్వం యావ దేనం నిహ న్మ్యహం. ౧౮

స్థితోఽయ మితి మత్వా తు ప్రవిష్టోఽహం దురాసదం,
తం చ మే మార్గమాణస్య గత స్సంవత్సర స్తదా. ౧౯

(స్నిగ్ధ మితి.) తత్త త్పరుషభాషణం, అశ్లీలతయా విశిష్య నోక్తం. ౧౧½

(ప్రకృతీ రితి.) మా ముద్దిశ్య ప్రకృత్యాదీ నాహేత్యర్థః, ౧౨½—౧౯

---

* రామానుజీయం. మా మపదిశ్య మంత్ర్యాదీన్ ప్రత్యాహ.

(సుగ్రీవేణ స్వదురవస్థాకథనమ్)

స తు దృష్టో మయా శత్రు రనిర్వేదా ద్భయావహః,
నిహత శ్చ మయా తత్ర సోఽసురో బంధుభి స్సహ, ౨౦

తస్యాస్యా త్తు ప్రవృత్తేన రుధిరౌఘేన తద్బిలం,
పూర్ణ మాసీ ద్దురాక్రామం స్తనత స్తస్య భూతలే. ౨౧

సూదయిత్వా తు తం శత్రుం విక్రాంతం దుందుభే స్సుతం,
నిష్క్రామ * న్నేవ పశ్యామి బిలస్య పిహితం ముఖం. ౨౨

విక్రోశమానస్య తు మే సుగ్రీవేతి పునః పునః,
యదా ప్రతివచో నాస్తి తతోఽహం భృశదుఃఖితః. ౨౩

(స త్వితి.) అనిర్వేదాత్ అక్లేశాత్. ౨౦

(తస్యేతి.) భూతలే భూవివరే, స్తనతః గర్జతః, తత్పూర్వోక్తం, తస్య బిలం, స్తనతః తస్య ఆస్యాత్ ప్రవృత్తేన రుధిరౌఘేణ పూర్ణం సత్ దురాక్రమ మాసీ దితి యోజనా. ౨౧

(సూదయిత్వేతి.) దుందుభేః సుతం, భ్రాతర మిత్యర్థః. యద్వా - నాఽయం మాయావీ మయపుత్రః - కింతు దుందుభిపుత్రోఽన్య ఇతి బోధ్యం, 'పూర్వజో దుందుభే స్సుత' ఇతి హి పూర్వ మ ప్యుక్తం. పిహిత మితి హేతుగర్భం. పిహితత్వా న్ముఖం న పశ్యామి. ౨౨

(విక్రోశమానస్యేతి.) విక్రోశమానస్య ఆహ్వయతః. 'క్రుశ ఆహ్వానే రోదనే' చేతి ధాతుః. ౨౩

• రామానుజీయం. భూతలే భువః అధస్తలే. 'అధ స్స్వరూపయో రస్త్రీ తల' మిత్యమరః. తత్ ప్రసిద్ధం.

* రామానుజీయం. అత్రైక స్తచ్ఛబ్దః ప్రసిద్ధపరః; న పశ్యామి నాఽపశ్యం,

పాదప్రహారై స్తు మయా బహుభి స్త ద్విదారితం,
తతోఽహం తేన నిష్క్రమ్య యథాపుర ముపాగతః. ౨౪

అత్రాఽనేనాఽస్మి సంరుద్ధో రాజ్యం ప్రార్థయతాఽఽత్మనః,
సుగ్రీవేణ నృశంసేన విస్మృత్య భ్రాతృసౌహృదం. ౨౫

ఏవ ముక్త్వా తు మాం తత్ర వస్త్రే ణైకేన వానరః,
నిర్వాసమాయాస తదా వాలీ విగతసాధ్వసః. ౨౬

తేనాఽహ మపవిద్ధశ్చ హృతదారశ్చ రాఘవ,
తద్భయా చ్చ మహీ కృత్స్నా క్రాంతేయం సవనార్ణవా. ౨౭

ఋశ్యమూకం గిరివరం భార్యాహరణదుఃఖితః,
ప్రవిష్టోఽస్మి దురాధర్షం వాలినః కారణాంతరే. ౨౮

ఏత త్తే సర్వ మాఖ్యాతం వైరానుకథనం మహత్,
అనాగసా మయా ప్రాప్తం వ్యసనం పశ్య రాఘవ. ౨౯

(పాదేతి.) త ద్బిలం, విదారితం క్వచి త్సరంధ్రీకృతం. తేన పథా రంధ్రమార్గేణ. ౨౪

(అత్రేతి.) అత్ర బిలే, ౨౫—౨౬

(తేనేతి.) అపవిద్ధః తాడితః. ౨౭

(ఋశ్యమూక మితి.) కారణాంతరే మతంగశాపనిమిత్తే సతి, వాలినో, దురాధర్షం దురాక్రమం. ౨౮

(ఏత దితి.) వైరానుకథనం వైరకారణాఖ్యానం, ౨౯

(సుగ్రీవేణ వాలిబలవిశేషనివేదనమ్)

వాలినస్తు భయా_ర్తస్య సర్వలోకాభయంకర,
క_ర్తు మర్హసి మే వీర ప్రసాదం తస్య నిగ్రహాత్. ౩౦

ఏవ ము_క్తస్తు తేజస్వీ ధర్మజ్ఞో ధర్మసంహితం,
వచనం వక్తు మారేభే సుగ్రీవం ప్రహస న్నివ. ౩౧

అమోఘా స్సూర్యసంకాశా మమైతే నిశితా శ్శరాః,
తస్మి న్వాలిని దుర్వృ_త్తే నిపతిష్యంతి వేగితాః. ౩౨

యావ _త్తం నాఽభిపశ్యామి తవ భార్యాపహారిణం,
తావ త్స జీవే త్పాపాత్మా వాలీ చారిత్రదూషకః. ౩౩

ఆత్మానుమానా త్పశ్యామి మగ్నం త్వాం శోకసాగరే,
త్వా మహం తారయిష్యామి కామం ప్రాప్స్యసి పుష్కలం. ౩౪

తస్య త ద్వచనం శ్రుత్వా రాఘవస్యాఽఽత్మనో హితం,
సుగ్రీవః పరమప్రీత స్సుమహ ద్వాక్య మబ్రవీత్. ౩౫

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాణ్డే, దశమ స్సర్గః.

(వాలిన ఇతి.) వాలిన ఇతి పంచమీ. ౩౦—౩౩

(ఆత్మానుమానా దితి.) ఆత్మానుమానాత్ 'ఆత్మవ త్సర్వభూతా నీ' తి న్యాయా దిత్యర్థః. [తా]రయిష్యామి, శోకసాగరా దితి శేషః. ౩౪—౩౫

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ము_క్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే, దశమ స్సర్గః.

అథ ఏకాదశ స్సర్గః

రామస్య వచనం శ్రుత్వా హర్షపౌరుషవర్ధనం,
సుగ్రీవః పూజయాంచక్రే రాఘవం ప్రశశంస చ. ౧

అసంశయం ప్రజ్వలితై స్తీక్ష్ణై ర్మర్మాతిగై శ్శరైః,
త్వం దహేః కుపితో లోకాన్ యుగాంత ఇవ భాస్కరః. ౨

వాలినః పౌరుషం యత్త ద్యచ్చ వీర్యం ధృతిశ్చ యా,
త న్మమైకమనా శ్శ్రుత్వా విధత్స్వ య దనంతరం. ౩

* సముద్రా త్పశ్చిమా త్పూర్వం దక్షిణా దపి చోత్తరం,
క్రామ త్యనుదితే సూర్యే వాలీ వ్యపగతక్లమః. ౪

అథ ఏకాదశ స్సర్గః

అథ సుగ్రీవో వాలివధక్షమం రామబలం పరీక్షితుకామ స్తద్బలం దర్శయ త్యేకాదశే. (రామస్యేత్యాది.) పూజయాంచక్రే అంజలిబంధాదినా, ప్రశశంస తుష్టావ. ౧-౨

(వాలిన ఇతి.) పౌరుషం బలం, అనంతరం యత్కర్తవ్యం త ద్విధత్స్వ. ౩

(సముద్రా దితి.) 'బ్రాహ్మే ముహూర్త ఉత్థాయే' తి బ్రాహ్మముహూర్తస్య సంధ్యాకర్మకాలత్వేన తస్మి న్నుత్థాయ, అనుదితే సూర్యే సంధ్యాకర్మకరణార్థం పశ్చిమా త్సముద్రా త్పూర్వ సముద్రం, దక్షిణా త్సముద్రా దుత్తరం సముద్రం చ వ్యపగతక్లమస్సన్ క్రామతి. ఇదం వ్యక్త ముత్తరకాండే. తారః - 'చతుర్భ్యోఽపి సముద్రేభ్య స్సంధ్యా మన్వాస్య రావణ, ఇమం ముహూర్త మాయాతి వాలీ తిష్ఠ ముహూర్తక' మితి. నను కథం చతుర్ష్వ ప్యేకసంధ్యాకరణం? ఉచ్యతే - ఏకస్మిన్ తటాకే పార్శ్వభేద ఇవ స్నానాచమనార్ఘ్య ప్రదానజపానాం కర్తుం శక్యత్వాత్. ౪

---

* రామానుజీయం. (సముద్రా దితి,) అనుదితే సూర్య ఇ త్యుత్తరావధి రభిహితః. పూర్వావధి స్తు 'బ్రాహ్మే ముహూర్త ఉత్థాయే' త్యనుష్ఠానాంగత్వేన విహితః కాలః. చతుస్సముద్ర పరిక్రమణస్యాఽనుష్ఠానార్థత్వం. 'చతుర్భ్యోఽపి సముద్రేభ్యః సంధ్యా మన్వాస్య రావణ, ఇమం ముహూర్తమాయాతి వాలీ తిష్ఠ ముహూర్తక' మిత్యుత్తర శ్రీరామాయణోక్తతారవచనా దవగమ్యతే.

(దుందుభిమహిషవిజయకథా)

అగ్రా ణ్యారుహ్య శైలానాం శిఖరాణి మహాం త్యపి,
ఊర్ధ్వ ముత్క్షిప్య తరసా ప్రతిగృహ్ణాతి వీర్యవాన్. ౫

బహవ స్సారవంతశ్చ వనేషు వివిధా ద్రుమాః,
వాలినా తరసా భగ్నా బలం ప్రథయతాఽఽత్మనః. ౬

మహిషో దుందుభి ర్నామ కైలాసశిఖరప్రభః,
బలం నాగసహస్రస్య ధారయామాస వీర్యవాన్. ౭

వీర్యోత్సేకేన దుష్టాత్మా వరదానా చ్చ మోహితః,
జగామ సుమహాకాయ స్సముద్రం సరితాంపతిం. ౮

ఊర్మిమంత మతిక్రమ్య సాగరం రత్నసంచయం,
మహ్యం యుద్ధం ప్రయచ్ఛేతి త మువాచ మహార్ణవం. ౯

తత స్సముద్రో ధర్మాత్మా సముత్థాయ మహాబలః,
అబ్రవీ ద్వచనం రాజ న్నసురం కాలచోదితం. ౧౦

(అగ్రాణీతి.) కందుకానీ వేతి భావః. ౫

(బహవ ఇతి.) మక్షికోత్సారణరీత్యేతి భావః. సారవంతః స్థిరాంశవంతః. 'సారో బలే స్థిరాంశే' చే త్యమరః. ౬

(మహిషో దుందుభి ర్నామేతి.) కైలాసశిఖరప్రభః, తదాకార ఇత్యర్థః. ౭

(వీర్యేతి.) వీర్యోత్సేకేన వీర్యగర్వేణ, దుష్టాత్మా దుర్బుద్ధిః, అతిక్రమ్య జగామ. పూర్వకాలో న వివక్షితః. అక్రామ న్ జగామేత్యర్థః. ౮-౯

(తత ఇతి.) సముత్థాయ పురుషవేషేణోత్థాయ. ౧౦

సమర్థో నాఽస్మి తే దాతుం యుద్ధం యుద్ధవిశారద,
శ్రూయతాం చాఽభిధాస్యామి య స్తే యుద్ధం ప్రదాస్యతి. ౧౧

శైలరాజో మహారణ్యే తపస్విశరణం పరం,
శంకరశ్వశురో నామ్నా హిమవా నితి విశ్రుతః. ౧౨

గుహాప్రస్రవణోపేతో బహుకందరనిర్దరః,
స సమర్థ స్తవ ప్రీతి మతులాం కర్తు మాహవే. ౧౩

తం భీత ఇతి విజ్ఞాయ సముద్ర మసురోత్తమః,
హిమవద్వన మాగచ్ఛ చ్ఛర శ్చాపా దివ చ్యుతః. ౧౪

తత స్తస్య గిరే శ్శ్వేతా గజేంద్రవిపులా శ్శిలాః,
చిక్షేప బహుధా భూమౌ దుందుభి ర్విననాద చ. ౧౫

తత శ్శ్వేతాంబుదాకార స్సౌమ్యః ప్రీతికరాకృతిః.
హిమవా నబ్రవీ ద్వాక్యం స్వ ఏవ శిఖరే స్థితః. ౧౬

క్లేష్టు మర్హసి మాం న త్వం దుందుభే ధర్మవత్సల,
రణకర్మ స్వకుశల స్తపస్విశరణం హ్యహం. ౧౭

తస్య త ద్వచనం శ్రుత్వా గిరిరాజస్య ధీమతః,
ఉవాచ దుందుభి ర్వాక్యం రోషా త్సంరక్తలోచనః. ౧౮

యది యుద్ధేఽసమర్థ స్త్వం మద్భయా ద్వా నిరుద్యమః,
త మాచక్ష్వ ప్రదద్యా న్మే యోఽద్య యుద్ధం యుయుత్సతః. ౧౯

(శైలరాజ ఇతి.) పరం తపస్విశరణం తపస్వినాం పర మావాసస్థానం, నిత్యనపుంసకం. ప్రస్రవణం నిర్ఝరః, నిర్దరాః విదీర్ణపాషాణరంధ్రాణి. ౧౧-౧౮

(యదీతి.) త్వం యుద్ధాసమర్థో యది, యది వా సమర్థోఽపి మద్భయా న్నిరుద్యమః, ఉభయథాఽపి న త్వాం యోత్స్యామీత్యర్థః. యుయుత్సతః యోద్ధు మిచ్ఛతః. ౧౯

(దుందుభిమహిషవిజయకథా)

హిమవా నబ్రవీ ద్వాక్యం శ్రుత్వా వాక్యవిశారదః,
అనుక్తపూర్వం ధర్మాత్మా క్రోధా త్త మసురోత్తమం. ౨౦

వాలీ నామ మహాప్రాజ్ఞ శ్శక్రతుల్యపరాక్రమః.
అధ్యాస్తే వానర శ్శ్రీమాన్ కిష్కింధా మతులప్రభాం. ౨౧

స సమర్థో మహాప్రాజ్ఞ స్తవ యుద్ధవిశారదః,
ద్వంద్వయుద్ధం మహ ద్దాతుం నముచే రివ వాసవః. ౨౨

తం శీఘ్ర మభిగచ్ఛ త్వం యది యుద్ధ మిహేచ్ఛసి,
స హి దుర్ధర్షణో నిత్యం శూర స్సమరకర్మణి. ౨౩

శ్రుత్వా హిమవతో వాక్యం క్రోధావిష్ట స్స దుందుభిః,
జగామ తాం పురీం తస్య కిష్కింధాం వాలిన స్తదా. ౨౪

ధారయ న్మాహిషం రూపం తీక్ష్ణశృంగో భయావహః,
ప్రావృషీవ మహామేఘ స్తోయపూర్ణో నభ స్తలే. ౨౫

తత స్తద్ద్వార మాగమ్య కిష్కింధాయా మహాబలః,
ననర్ద కంపయ న్భూమిం దుదుంభి ర్దుందుభి ర్యథా. ౨౬

సమీపస్థాన్ ద్రుమా న్భంజ న్వసుధాం దారయన్ ఖురైః,
విషాణేనోల్లిఖ న్దర్పా త్త ద్వారం ద్విరదో యథా. ౨౭

(హిమవానితి.) అనుక్తపూర్వం ఇతః పూర్వం కేనా ప్యనుక్తం వాక్యం, అత ఏవ క్రోధాత్. ౨౦-౨౧

(స ఇతి.) దాతుం సమర్థ ఇత్యన్వయః. ౨౨-౨౫

(తత ఇతి.) తద్ద్వారం కిష్కింధాద్వారం, విషాణేన ఉల్లిఖ న్ ఉద్భిందన్. ౨౬-౨౭

అంతఃపుర గతో వాలీ శ్రుత్వా శబ్ద మమర్షణః,
నిష్పపాత సహ స్త్రీభి స్తారాభి రివ చంద్రమాః. ౨౮

మితం వ్యక్తాక్షరపదం త మువాచాఽథ దుందుభిం.
హరీణా మీశ్వరో వాలీ సర్వేషాం వనచారిణాం. ౨౯

కిమర్థం నగరద్వార మిదం రుద్ధ్వా వినర్దసి,
దుందుభే విదితో మేఽసి రక్ష ప్రాణా న్మహాబల. ౩౦

తస్య త ద్వచనం శ్రుత్వా వానరేంద్రస్య ధీమతః,
ఉవాచ దుందుభి ర్వాక్యం రోషా త్సంరక్తలోచనః. ౩౧

న త్వం స్త్రీసన్నిధౌ వీర వచనం వక్తు మర్హసి,
మమ యుద్ధం ప్రయచ్ఛాఽద్య తతో జ్ఞాస్యామి తే బలం. ౩౨

అథవా ధారయిష్యామి క్రోధ మద్య నిశా మిమాం,
గృహ్యతా ముదయ స్స్వైరం కామభోగేషు వానర. ౩౩

దీయతాం * సంప్రదానం చ పరిష్వజ్య చ వానరాన్,
సర్వశాఖామృగేంద్ర స్త్వం సంసాదయ సుహృజ్జనాన్. ౩౪

(అంతఃపురగత ఇతి.) సహ స్త్రీభి రితి మదాతిరేకా దితి భావః. ౨౮

(మిత మితి.) వ్యక్తా న్యక్షరాణి యేషు తాని వ్యక్తాక్షరాణి పదాని యస్మిన్ కర్మణి త ద్వ్యక్తాక్షరపద మితి క్రియావిశేషణం. వనచారిణాం భల్లూకాదీనాం. ౨౯-౩౦

(న త్వ మితి.) స్త్రీసన్నిధౌ వచనం, స్త్రీజనభ్రామకం వచన మిత్యర్థః. ౩౨

(అథవేతి.) ఉదయః సూర్యోదయః, గృహ్యతాం అవధిత్వేన గృహ్యతాం. ౩౩

(దీయతా మితి.) సంప్రదానం దేయద్రవ్యం, వానరాన్ బంధూన్ పరిష్వజ్య తేభ్యః సంప్రదానం దీయతాం, చరమకాలదానం దీయతా మిత్యర్థః. సంసాదయ కంచిదపి కాలం సంగచ్ఛస్వ. ౩౪

---

* సంప్రదానం యుద్ధం. ఇతి టీ.

(దుందుభిమహిషవిజయకథా)

సుదృష్టాం కురు కిష్కింధాం కురుష్వాఽఽత్మసమం పురే,
క్రీడస్వ చ సహ స్త్రీభి రహం తే దర్పనాశనః. ౩౫

యో హి మత్తం ప్రమత్తం వా సుప్తం వా రహితం భృశం,
హన్యా త్స భ్రూణహా లోకే త్వద్విధం * మదమోహితం. ౩౬

స ప్రహస్యాఽబ్రవీ న్మందం క్రోధా త్త మసురోత్తమం,
విసృజ్య తా స్త్రియ స్సర్వా స్తారాప్రభృతికా స్తదా. ౩౭

మత్తోఽయ మితి మా మంస్థా య ద్యభీతోఽసి సంయుగే,
మదోఽయం సంప్రహారేఽస్మి న్వీరపాణం సమర్థ్యతాం. ౩౮

త మేవ ముక్త్వా సంక్రుద్ధో మాలా ముత్క్షిప్య కాంచనీం,
పిత్రా దత్తాం మహేంద్రేణ యుద్ధాయ వ్యవతిష్ఠత. ౩౯

(ఆత్మసమం)రాజాన మిత్యర్థః. క్రీడస్వ క్రీడ, అద్యేతి శేషః. దర్పనాశనః.పశ్చాదితి శేషః.౩౫

(యో హీతి.) మత్తం మధుపానాదినా మత్తం, ప్రమత్తం అనవహితం, రహితం ఆయుధాదిహీనం, త్వద్విధం త్వామివ స్త్రీమధ్యగతం, మదమోహితం మదనమోహితం, యో హన్యా త్సః, భ్రూణహా గర్భవధకృత్. ౩౬

(స ఇతి.) మందం ప్రహస్య, ధర్మాన్వితవాక్యత్వా దితి భావః. తా విసృజ్యాఽబ్రవీత్. ౩౭

(మత్త ఇతి.) సంయుగే య ద్యభీతోఽసి తదా అయం మత్త ఇతి మా మంస్థాః. అయం మదః, అస్మి న్సంప్రహారే యుద్ధే, వీరపాణం సమర్థ్యతాం వీరపాణం కృత మితి మన్యతాం, వీరపాణం నామ యుద్ధోపక్రమే ఉత్సాహవర్ధనాయ వీరైః క్రియమాణం పానం. ౩౮

(త మేవ మితి.) ఉత్క్షిప్య అంసయో రుపరి విన్యస్య, ఏతత్కాంచనమాలాధారణకాలే యః పురో యుద్ధాయాఽఽగచ్ఛతి, తస్య బలం సర్వం తవైవ భవిష్యతీతి మహేంద్రేణ దత్తా మిత్యర్థః. వ్యవతిష్ఠత వ్యవాతిష్ఠత. ౩౯

---

* రామానుజీయం. మదమోహితం స్త్రీభోగార్థమధుపానమదా దితిక ర్తవ్యతామూఢం.

విషాణయో ర్గృహీత్వా తం దుందుభిం గిరిసన్నిభం,
ఆవిధ్యత తదా వాలీ వినద న్కపికుంజరః. ౪౦

వాలీ వ్యాపాతయాంచక్రే ననర్ద చ మహాస్వనం,
శ్రోత్రాభ్యా మథ రక్తం తు తస్య సుస్రావ పాత్యతః. ౪౧

తయో స్తు క్రోధసంరంభా త్పరస్పరజయైషిణోః,
యుద్ధం సమభవ ద్ఘోరం దుందుభే ర్వానరస్య చ. ౪౨

అయుధ్యత తదా వాలీ శక్రతుల్యపరాక్రమః,
ముష్టిభి ర్జానుభి శ్చైవ శిలాభిః పాదపై స్తథా. ౪౩

పరస్పరం ఘ్నతో స్తత్ర వానరాసురయో స్తదా.
ఆసీద దసురో యుద్ధే శక్రసూను ర్వ్యవర్ధత. ౪౪

వ్యాపారవీర్యధైర్యైశ్చ పరిక్షీణం పరాక్రమైః,
తం తు దుందుభి ముత్పాట్య ధరణ్యా మభ్యపాతయత్. ౪౫

(విషాణయో రితి.) ఆవిధ్యత అభ్రామయత్. ౪౦

(వాలీతి.) వ్యాపాతయాంచక్రే భూమౌ పాతయామాస. అథ పాత్యతః పాత్యమానస్య, శ్రోత్రాభ్యాం రక్తం సుస్రావ. శ్రోత్రమూలవిషాణపీడనా దితి భావః. ౪౧

(తయో రితి.) క్రోధసంరంభాత్ క్రోధవేగాత్. ౪౩

(పరస్పర మితి.) ఘ్నతో స్సతోః. ౪౩-౪౫

(దుందుభిమహిషవిజయకథా)

యుద్ధే ప్రాణహరే తస్మిన్ నిష్పిష్టో దుందుభి స్తదా,
పపాత చ మహాకాయః క్షితౌ పంచత్వ మాగతః. ౪౬

తం తోలయిత్వా బాహుభ్యాం గతసత్త్వ మచేతనం,
చిక్షేప బలవా న్వాలీ వేగే నైకేన యోజనం. ౪౭

తస్య వేగప్రవిద్ధస్య వక్త్రా త్క్షతజబిందవః,
ప్రపేతు ర్మారుతోత్క్షిప్తా మతంగస్యాఽఽశ్రమం ప్రతి. ౪౮

* తాన్ దృష్ట్వా పతితాం స్తస్య ముని శ్శోణితవిప్రుషః,
క్రుద్ధ స్తత్ర మహాభాగ శ్చింతయామాస ♦ కో న్వయం. ౪౯

యేనాఽహం సహసా స్పృష్ట శ్శోణితేన దురాత్మనా,
కోఽయం దురాత్మా దుర్బుద్ధి రకృతాత్మా చ బాలిశః. ౫౦

(యుద్ధ ఇతి.) ప్రాణహరే తస్మిన్ యుద్ధే నిష్పిష్టో దుందుభిః, పంచత్వం భూతానాం పృథగ్భావం, మరణ మితి యావత్. ఆగతః ప్రాప్తః, పపాత. ౪౬

(త మితి.) తోలయిత్వా చాలయిత్వా, ఏకేన వేగేన ఏకప్రయత్నేన. ౪౭

(తస్యేతి.) వేగప్రవిద్ధస్య వేగేన క్షిప్తస్య. ౪౮

(తాన్ దృష్ట్వేతి.) శోణితవిప్రుష ఇతి పుల్లింగత్వ మార్షం. తత్ర శోణితబిందువిషయే, క్రుద్ధస్సన్ కో న్వయ మితి చింతయామాస. ౪౯

కో న్వయ మిత్యేత ద్వివృణోతి (యేనేతి.) స్పృష్టః, అంతర్భావితణ్యర్థః. దురాత్మా దుస్స్వభావః, అత ఏవ దుర్బుద్ధిః, అకృతాత్మా అవశీకృతాంతఃకరణః, బాలిశః మూర్ఖః. ౫౦

---

* రామానుజీయం. (తా నితి.) శోణితరూపాః విప్రుషో యస్యేతి విగ్రహః.

♦ రామానుజీయం. కో న్వయ మిత్యత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం, అయం ఏతదకృత్యకారీ.

ఇత్యుక్త్వాఽథ వినిష్క్రమ్య దదర్శ మునిపుంగవః,
మహిషం పర్వతాకారం గతాసుం పతితం భువి. ౫౧ ।

స తు విజ్ఞాయ తపసా వానరేణ కృతం హి తత్,
ఉత్ససర్జ మహాశాపం క్షేప్తారం వాలినం ప్రతి. ౫౨

*ఇహ తేనాఽప్రవేష్టవ్యం ప్రవిష్టస్య వధో భవేత్,
వనం మత్సంశ్రయం యేన దూషితం రుధిరస్రవైః.
సంభగ్నాః పాదపా శ్చేమే క్షిపతేహాసురీం తనుం, ౫౩ ।

సమంతా ద్యోజనం పూర్ణ మాశ్రమం మామకం యది.
ఆగమిష్యతి దుర్బుద్ధి ర్వ్యక్తం స న భవిష్యతి, ౫౪ ।

యే చాఽపి సచివా స్తస్య సంశ్రితా మామకం వనం.
న చ తై రిహ వ స్తవ్యం శ్రుత్వా యాంతు యథాసుఖం, ౫౫ ।

(స త్వితి.) తపసా తపోమాహాత్మ్యేన. ౫౧-౫౨

(ఇహేతి.) అప్రవేష్టవ్యం, న ప్రవేష్టవ్య మిత్యర్థః, (సంభగ్నా ఇతి.) ఆసురీం తను మిహ క్షిపతే త్యన్వయః. ౫౩

(సమంతా దితి.) స న భవిష్యతి, నశ్యతీ త్యర్థః. ౫౪
(యే చేతి.) తస్య వాలినః. ౫౫

---

* రామానుజీయం. ఇహ తేనాఽప్రవేష్టవ్యం ప్రవిష్టస్య వధో భవే దిత్యతఃపరం 'వనం మత్సంశ్రయం' 'సంభగ్నాః' 'సమంతాత్' 'ఆగమిష్యతి' 'యేచాఽస్య' 'న చ తై రిహ' 'యది తే' 'వనేఽస్మిన్' 'పత్రాంకుర' 'దివసశ్చాఽస్య' 'బహువర్ష' 'తత స్తే' 'నిశ్చక్రముః' 'కింభవంతః' 'మత్సమీపం' 'తత స్తే కారణం' 'శశంసుః' 'ఏత చ్ఛ్రుత్వా' 'స మహర్షిం తదాసాద్య యాచతే స్మ కృతాంజలి' రితి పాఠక్రమః. అన్యథాపాఠ స్తు లేఖకప్రమాదకృతః.

(వాలినః మతంగశాపప్రాప్తికథనం)

యది తేఽపీహ తిష్ఠంతి శపిష్యే తా నపి ధ్రువం.
వనేఽస్మి న్మామకే నిత్యం పుత్త్రవ త్పరిరక్షితే,
పత్త్రాంకురవినాశాయ ఫలమూలాభవాయ చ. ౫౭

దివస శ్చాఽస్య మర్యాదా యం ద్రష్టా శ్వోఽస్మి వానరం.
బహువర్షసహస్రాణి స వై శైలో భవిష్యతి. ౫౮

తత స్తే వానరా శ్శ్రుత్వా గిరం మునిసమీరితాం,
నిశ్చక్రము ర్వనా త్తస్మా త్తాన్ దృష్ట్వా వాలి రబ్రవీత్. ౫౯

కిం భవంత స్సమస్తాశ్చ మతంగవనవాసినః,
మత్సమీప మనుప్రాప్తా అపి స్వస్తి వనౌకసాం. ౬౦

తత స్తే కారణం సర్వం తదా శాపం చ వాలినః,
శశంసు ర్వానరా స్సర్వే వాలినే హేమమాలినే. ౬౧

(యదీతి.) అస్మిన్ వనే, పత్త్రాంకురవినాశాయ ఫలమూలాభవాయ చ యదీహ తిష్ఠంతీ త్యన్వయః. ౫౭

(దివస ఇతి.) అస్య శాపస్య, ఏకోఽయం దివసో మర్యాదా, శ్వః పరేద్యుః, యం ద్రష్టాఽస్మి సః శైలో భవిష్యతి. ౫౮

(తత స్త్వితి.) గిరం శాపం. ౫౯

(కిం భవంత ఇతి.) వనౌకసాం వానరేభ్యః. ౬౦

(తత స్తే కారణ మితి) కారణం దుందుభిపతనం. ౬౧

ఏత చ్ఛ్రుత్వా తదా వాలీ వచనం వానరేరితం,
స మహర్షిం తదాఽఽసాద్య యాచతే స్మ కృతాంజలిః. ౬౨

మహర్షి స్త మనాదృత్య ప్రవివేశాఽఽశ్రమం తదా,
శాపధారణభీతస్తు వాలీ విహ్వలతాం గతః. ౬౩

తత శ్శాపభయా ద్భీత ఋశ్యమూకం మహాగిరిం,
ప్రవేష్టుం నేచ్ఛతి హరి ర్ద్రష్టుం వాఽపి నరేశ్వర. ౬౪

తస్యాఽప్రవేశం జ్ఞాత్వాఽహ మిదం రామ మహావనం,
విచరామి సహామాత్యో విషాదేన వివర్జితః. ౬౫

ఏషోఽస్థినిచయ స్తస్య దుందుభే స్సంప్రకాశతే,
వీర్యోత్సేకా న్నిర స్తస్య గిరికూటోపమో మహాన్. ౬౬

ఇమే చ విపులా స్సాలా స్సప్త శాఖావలంబినః,
యత్రైకం ఘటతే వాలీ నిష్పత్రయితు మోజసా. ౬౭

(ఏత చ్ఛ్రుత్వేతి.) స్పష్టం. ౬౨

(మహర్షి రితి.) విహ్వలతాం గత ఇతి - జగామేతి శేషః. ౬౩-౬౫

(ఏష ఇతి.) అస్థినిచయః శుష్కకాయ ఇతి యావత్. ౬౬

(ఇమేచేతి.) విపులాః స్థూలాః, శాఖావలంబినః లంబితశాఖాః, శాఖావృతత్వేన దుర్జ్ఞేయలక్ష్యా ఇత్యర్థః. యత్ర సాలేషు, ఏకం సాలం, ఓజసా, న తు ధనుషా. నిష్పత్రయితుం నిర్గతశరపత్రం కర్తుం, ఘటతే శక్నోతి. ఏకం సాలం భిత్త్వా శరో నిష్పత్రం యథా తథా వృక్షాంతరాసక్తమూలం గచ్ఛతి తథా వేద్ధుం సమర్థ ఇత్యర్థః. ధనుర్వినా కేవలబాణేన ఏకం సాలం విధ్యతీ త్యర్థః.

ఏత ద స్యాఽసమం వీర్యం మయా రామ ప్రకీర్తితం,
కథం తం వాలినం హంతుం సమరే శక్ష్యసే నృప. ౭౮

తథా బ్రువాణం సుగ్రీవం ప్రహస స్లక్ష్మణోఽబ్రవీత్,
కస్మి న్కర్మణి నిర్వృత్తే శ్రద్దధ్యా వాలినో వధం. ౭౯

త ముపాచాఽథ సుగ్రీవ స్సప్త సాలా నిమా న్పురా.
ఏవ మేకైకశో వాలీ వివ్యాధాఽథ స చాఽసకృత్. ౮౦

రామోఽపి దారయే దేషాం బాణే నైకేన చే ద్ద్రుమం,
వాలినం నిహతం మన్యే దృష్ట్వా రామస్య విక్రమం. ౮౧

హతస్య మహిషస్యాఽస్థి పాదే నైకేన లక్ష్మణ,
* ఉద్యమ్యాఽథ ప్రక్షిపే చ్చే త్తరసా ద్వే ధనుశ్శతే. ౮౨

యద్వా — వేద్ధుం శక్తః, న తు కదాచి త్తథా కృతవా నితి ఘటత ఇతి పదేన వ్యజ్యతే. ఏవ ముత్తరత్రాపి యోజ్యం. యద్వా — స్వజాతివిరుద్ధత్వేన యుద్ధే ధనుర్గ్రహణాభావేఽపి లీలార్థం ధను రస్తీతి ధ్యేయం. ౭౮

(తథేతి.) (కస్మి న్నితి.) ముహూర్తేన చతుస్సముద్రగమనే ఉత్క్షిప్త పర్వతశిఖరగ్రహణే దుందుభికాయోత్క్షేపణే సాలభేదనే వేత్యర్థః. ౭౯

(త మితి.) పురా వాలీ ఇమా న్సప్త సాలా న్వివ్యాధ, అథ చ అనంతరమపి, ఏవ మేకైకశః అసకృ ద్వివ్యాధేతి యోజనా. యద్వా — స వాలీ ఏవంవిధా నిమా న్సప్త సాలా నేకైకశః పురా వివ్యాధ, అనంతర మ ప్యసకృ ద్వివ్యాధ, ౮౦

(రామ ఇతి.) ఏషాం మధ్యే ఏకం ద్రుమం ఏకేన బాణేన యది విదారయేత్, తదా తాదృశం విక్రమం దృష్ట్వా, వాలినం నిహతం మన్యే. ఉద్యమ్య ప్రకోష్ఠేనోత్క్షిప్య, ద్వే ధనుశ్శతే ధనుశ్శతద్వయదూరం, ధను ర్నామ చతుర్హస్తమానం 'కిష్కు స్స్యా దరత్నో హస్త శ్చతుర్వింశతిరంగులః, చతుర్హస్తో ధనుర్దండో ధనుర్ధన్వంతరం యుగ' మితి వైజయంతీ. ఏవం సుగ్రీవ స్త ముపాచేతి పూర్వేణాఽన్వయః. ౮౧-౮౨

---

* రామానుజీయం. 'ఉద్యమ్యాఽథ ప్రక్షిపేచ్చే' దితి పాఠః.

ఏవ ముక్త్వా తు సుగ్రీవో రామం రక్తాంతలోచనం,
ధ్యాత్వా ముహూర్తం కాకుత్స్థం పునరేవ వచోఽబ్రవీత్. ౭౩

శూరశ్చ శూరఘాతీ చ ప్రఖ్యాతబలపౌరుషః,
బలవా న్వానరో వాలీ సంయుగే ష్వపరాజితః. ౭౪

దృశ్యంతే చాఽస్య కర్మాణి దుష్కరాణి సురై రపి,
యాని సంచింత్య భీతోఽహ మృశ్యమూకం సమాశ్రితః. ౭౫

త మజయ్య మధృష్యం చ వానరేంద్ర మమర్షణం,
విచింతయ న్న ముంచామి ఋశ్యమూక మహం త్విమం. ౭౬

ఉద్విగ్న శ్శంకిత శ్చాపి విచరామి మహావనే,
అనురక్తై స్సహాఽఽమాత్యై ర్హనుమత్ప్రముఖై ర్వరైః. ౭౭

ఉపలబ్ధం చ మే శ్లాఘ్యం సన్మిత్రం మిత్రవత్సల,
త్వా మహం పురుషవ్యాఘ్ర హిమవంత మివాఽఽశ్రితః. ౭౮

కిం తు తస్య బలజ్ఞోఽహం దుర్భ్రాతు ర్బలశాలినః,
అప్రత్యక్షం తు మే వీర్యం సమరే తవ రాఘవ. ౭౯

న ఖ ల్వహం త్వాం తులయే నాఽవమన్యే న భీషయే,
కర్మభి స్తస్య భీమై స్తు కాతర్యం జనితం మమ. ౮౦

ఏవ మవిశ్వాసకరణే సుహృ ద్దుర్మనాయేతే త్యాలోచ్య యథా రామః సంతుష్యతి తథా వదతి (ఏవ ముక్త్వేత్యాదినా.) ౭౩—౭౬

(ఉద్విగ్న ఇతి.) ఉద్విగ్నః భీతః. ౭౭—౭౯

(నేత్యాది.) ౮౦

(శ్రీరామేణ దుఃదుభికంకాళవిక్షేపణమ్)

* కామం రాఘవ తే వాణీ ప్రమాణం ధైర్య మాకృతిః,
సూచయంతి పరం తేజో భస్మచ్ఛన్న మివాఽనలం. ౧

తస్య త ద్వచనం శ్రుత్వా సుగ్రీవస్య మహాత్మనః,
స్మితపూర్వ మథో రామః ప్రత్యువాచ హరిం ప్రభుః. ౨

యది న ప్రత్యయోఽస్మాసు విక్రమే తవ వానర,
ప్రత్యయం సమరే శ్లాఘ్య మహ ముత్పాదయామి తే. ౩

ఏవ ముక్త్వా తు సుగ్రీవం సాంత్వం లక్ష్మణపూర్వజః,
† రాఘవో దుందుభేః కాయం పాదాంగుష్ఠేన లీలయా.
తోలయిత్వా మహాబాహు శ్చిక్షేప దశయోజనం, ౪౹

అసురస్య తనుం శుష్కం పాదాంగుష్ఠేన వీర్యవాన్.
క్షిప్తం దృష్ట్వా తతః కాయం సుగ్రీవః పున రబ్రవీత్, ౫౹

(కామ మితి.) వాణీ ఏకరూపం వచనం, ప్రమాణం బుద్ధిః, ధైర్యం అచంచలతా, ఆకృతి ర్వేషశ్చ, భస్మచ్ఛన్న మనల మివ స్థితం, తే పరం తేజః, కామం అతిశయేన, సూచయంతి. అథాఽపి మే కాతర్యం జనిత మితి పూర్వేణాఽన్వయః. ౧–౨

(యదీతి.) విక్రమే విషయే, ప్రత్యయం విశ్వాసం, సమరే విషయే. ౩

(ఏవ మితి.) సాంత్వ మిత్యనేన ప్రత్యయప్రశ్నేన సుగ్రీవస్య దుఃఖితత్వం ద్యోత్యతే. పాదాంగుష్ఠేన అనుద్ధృతేన, తోలయిత్వా చాలయిత్వా. ౪౹

(అసురస్యేతి.) తనుం పూర్వాపేక్షయా స్వల్పం, కాయం శరీరం. ౫౹

---

* రామానుజీయం. (కామ మితి.) భస్మచ్ఛన్న మనల మివ స్థితం తేజ ఇతి సంబంధః.

† రామానుజీయం. 'రాఘవో దుందుభేః' 'తోలయిత్వా' 'అసురస్య' 'క్షిప్తం దృష్ట్వా' "లక్ష్మణస్యాఽగ్రతో రామ మిదం వచన మర్థవ' దితి పాఠక్రమః. పాదాంగుష్ఠేన చిక్షేప, అనుద్ధృత పాదతలస్య అంగుష్ఠాగ్రేణ చిక్షేపే త్యర్థః.

లక్ష్మణస్యాఽగ్రతో రామ మిదం వచన మబ్రవీత్. ౮౬

ఆర్ద్ర స్సమాంసః * ప్రత్యగ్రః క్షిప్తః కాయః పురా సఖే,
లఘు స్సంప్రతి నిర్మాంస స్తృణభూత శ్చ రాఘవ. ౮౭

పరిశ్రాంతేన మత్తేన భ్రాత్రా మే వాలినా తదా,
క్షిప్త మేవం ప్రహర్షేణ భవతా రఘునందన,
నాఽత్ర శక్యం బలం జ్ఞాతుం తవ వా తస్య వాఽధికం, ౮౮

ఆర్ద్రం శుష్క మితి హ్యేత త్సుమహ ద్రాఘవాఽంతరమ్.
స ఏవ సంశయ స్తాత తవ తస్య చ య ద్బలే, ౮౯

సాల మేకం తు నిర్భింద్యా భవే ద్వ్యక్తి ర్బలాబలే. ౯౦

కృత్వేదం కార్ముకం సజ్యం హస్తిహస్తమివాఽఽతతం,
ఆకర్ణపూర్ణ మాయమ్య విసృజస్వ మహాశరం. ౯౧

కథం క మిత్యత్రాహ. (లక్ష్మణస్యేతి.) ౮౬

(ఆర్ద్ర ఇతి.) ఆర్ద్రః సరక్తః, ప్రత్యగ్రః యత్కించిత్ ప్రాణచేష్టాయుక్తః. లఘుత్వం సదృష్టాంత మాహ, (తృణభూత ఇతి.) ౮౭

ఏవం ప్రక్షేప్యవైషమ్య ముక్త్వా ప్రక్షేప్తృతారతమ్య మాహ (పరిశ్రాంతేనేతి.) ఏవం ప్రహర్షేణ ఏవంవిధప్రహర్షవతా. (నాత్రేతి.) అత్ర దుందుభికాయక్షేపకర్మణి, తవ వా తస్య వా, అధికం బల మితి జ్ఞాతుం న శక్యం. ౮౮

పున స్సంగ్రహేణాహ (ఆర్ద్ర మితి.) ఆర్ద్రం శుష్క మిత్యేత త్సుమహత్, అంతరం తారతమ్యం, య దస్మా దస్తి, అత స్తవ చ తస్య చ బలే యువయో ర్బలతారతమ్యే, స ఏవ సంశయో వర్తతే, సంశయో న నివృత్త ఇత్యర్థః. ౮౯

(సాల మితి.) నిర్భింద్యాః భంజయ, వ్యక్తిః విశేషజ్ఞానం. ౯౦

---

* రామానుజీయం. ప్రత్యగ్రః అభినవః.

(శ్రీరామేణ సప్తసాలభేదనమ్)

ఇమం హి సాలం సహిత స్త్వయా శరో న సంశయోఽత్రాస్తి విదారయిష్యతి,
అలం విమర్శేన మమ ప్రియం ధ్రువం కురుష్వ రాజాత్మజ శాపితో మయా. ౯౨

యథా హి తేజస్సు వర స్సదా రవి ర్యథా హి శైలో హిమవాన్ మహాద్రిషు,
యథా చతుష్పాత్సు చ కేసరీ వర స్తథా నరాణా మపి విక్రమే వరః. ౯౩

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాణ్డే, ఏకాదశ స్సర్గః.

అథ ద్వాదశ స్సర్గః

ఏతచ్చ వచనం శ్రుత్వా సుగ్రీవేణ సుభాషితం,
ప్రత్యయార్థం మహాతేజా రామో జగ్రాహ కార్ముకం. ౧

పున ర్నిర్బంధేన కుపితో భవే దితి సాంత్వయతి (ఇమ మితి.) సహితః సంహితః 'సమో వా హితతతయో' రితి మలోపః. శరో విదారయిష్యతి, విమర్శేన పునః కిమర్థం ప్రత్యయోత్పాదన మితి విమర్శేన, మమ ప్రియం, న తు త్వత్పరీక్షార్థం. ౯౨

(యథేతి.) తేజస్సు తేజస్విషు, విక్రమే, స్థితానా మితి శేషః. అస్మిన్ సర్గే త్ర్యుత్తరనవతిశ్లోకాః. ౯౩

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే. ఏకాదశ స్సర్గః

అథ ద్వాదశ స్సర్గః

అథ ప్రత్యయపూర్వకం వాలివధాయ గమనం ద్వాదశే.

(ఏతచ్చేత్యాది.) ౧

స గృహీత్వా ధను ర్ఘోరం శర మేకం చ మానదః,
సాల ముద్దిశ్య చిక్షేప జ్యాస్వనైః పూరయన్ దిశః. ౨

స విసృష్టో బలవతా బాణ స్స్వర్ణపరిష్కృతః,
భిత్వా సాలాన్ గిరిప్రస్థే † సప్తభూమిం వివేశ హ. ౩

ప్రవిష్టశ్చ ముహూర్తేన ధరాం భిత్వా మహాజవః,
నిష్పత్య చ పున స్తూర్ణం స్వతూణీం ప్రవివేశ హ. ౪

తాన్ దృష్ట్వా సప్త నిర్భిన్నాన్ సాలా న్వానరపుంగవః,
రామస్య శరవేగేన విస్మయం పరమం గతః. ౫

స మూర్ధ్నా న్యపత ద్భూమౌ * ప్రలంబీకృతభూషణః.
సుగ్రీవః పరమప్రీతో రాఘవాయ కృతాంజలిః, ౬

(స విసృష్ట ఇతి.) సః ఏకసాలోద్దేశేన విసృష్టః, స్వర్ణపరిష్కృతః స్వర్ణపట్టాలంకృతః. అనేన సర్వోత్తమత్వ ముక్తం. (సాలానితి.) సప్తసాలాన్, భిత్వా, గిరిప్రస్థే గిరిప్రస్థమార్గేణ, (సప్త) భూమిం వివేశ, ఇత్థం హ్యుక్త మభియుక్తైః - 'సాలాంశ్చ సప్త సగిరీన్ సరసాతలా' నితి. సంక్షేపే చ 'గిరిం రసాతలం చైవ' వేతి. అన్య స్త్వపపాఠః. ౨-౩

(ప్రవిష్ట ఇతి.) ధరాం భిత్వా ప్రవిష్ట స్స శరః, మహాజవత్వా న్ముహూర్తేన, నిష్పత్య నిర్గత్య, పున స్తాం తూణీం ప్రవివేశ. మంత్రప్రభావేనాఽచేతనస్యాపి పున రాగమనం. ౪

(తా నితి.) దృష్ట్వే త్యనేనాఽల్పజ్ఞత్వా త్సుగ్రీవ స్సాలానేవ భిన్నాన్ దదర్శ, సప్తభూమిప్రవేశం త్వహ మేవ ధర్మవీర్యేణ పశ్యామీతి భావః. ౫

(స ఇతి.) స సుగ్రీవః, పరమప్రీతస్సన్ రాఘవాయ కృతాంజలిః. మూర్ధ్నా భూమౌ న్యపతత్, శిరసా భూమిం స్పృష్ట్వా ప్రణనామే త్యర్థః. ప్రలంబీకృతభూషణ ఇత్యనేన ఉదరాస్పర్శ ఉక్తః. అనేన భగవద్విషయే ప్రణామప్రకార శ్శిక్షితో భవతి. ౬

---

* రామానుజీయం. ప్రలంబగతభూషణః ప్రలంబత్వం ప్రాప్తభూషణ ఇత్యర్థః.

† స్కాందే - సప్తభూమీ స్సప్తగిరీన్ సప్తసాలాన్ మహాబలాన్,
స బాణో వేగసంపన్నో భిత్త్వా తూణీర మావిశ" దితి.

(సుగ్రీవాదీనాం కిష్కింధాగమనం)

ఇదం చోవాచ ధర్మజ్ఞం కర్మణా తేన హర్షితః,
రామం సర్వాస్త్రవిదుషాం శ్రేష్ఠం హర మవస్థితం. ౭

సేంద్రా నపి సురా న్సర్వాం స్త్వం బాణైః పురుషర్షభ,
సమర్థ స్సమరే హంతుం కిం పున ర్వాలినం ప్రభో. ౮

యేన సప్త మహాసాలా గిరి ర్భూమిశ్చ దారితాః,
బాణేనైకేన కాకుత్స్థ స్థాతా తే కో రణాగ్రతః. ౯

అద్య మే విగత శ్శోకః ప్రీతి రద్య పరా మమ,
సుహృదం త్వాం సమాసాద్య మహేంద్రవరుణోపమం. ౧౦

త మద్యైవ ప్రియార్థం మే వైరిణం భ్రాతృరూపిణం,
వాలినం జహి కాకుత్స్థ మయా బద్ధోఽయ మంజలిః. ౧౧

తతో రామః పరిష్వజ్య సుగ్రీవం ప్రియదర్శనం,
ప్రత్యువాచ మహాప్రాజ్ఞో లక్ష్మణానుమతం వచః. ౧౨

అస్మా ద్గచ్ఛేమ కిష్కింధాం క్షిప్రం గచ్ఛ త్వ మగ్రతః.
గత్వా చాఽఽహ్వయ సుగ్రీవ వాలినం భ్రాతృగంధినం. ౧౩

సర్వే తే త్వరితం గత్వా కిష్కింధాం వాలినః పురీం,
వృక్షై రాత్మాన మావృత్య వ్యతిష్ఠ న్గహనే వనే. ౧౪

(తత ఇతి.) లక్ష్మణానుమత మితి క్రియావిశేషణం. భ్రాతృగంధినం భ్రాతృహింసకం, 'గంధనావక్షేపణే'త్యతః తథా ప్రయోగాత్. ఇతి రామ స్సుగ్రీవం ప్రత్యువాచేతి పూర్వేణాన్వయః. ౭-౧౩

(సర్వ ఇతి.) ఆత్మానం స్వం స్వ మిత్యర్థః. ౧౪

సుగ్రీవో వ్యనద ద్ఘోరం వాలినో హ్వానకారణాత్,
గాఢం పరిహితో వేగా న్నాదై ర్భింద న్నివాఽంబరం. ౧౫

తం శ్రుత్వా నినదం భ్రాతుః క్రుద్ధో వాలీ మహాబలః,
నిశ్చక్రామ సుసంరబ్ధో * భాస్కరోఽస్తతటా దివ. ౧౬

తత స్సుతుములం యుద్ధం వాలిసుగ్రీవయో రభూత్,
గగనే గ్రహయో ర్ఘోరం బుధాంగారకయో రివ. ౧౭

తలై రశనికల్పైశ్చ వజ్రకల్పైశ్చ ముష్టిభిః,
జఘ్నతు స్సమరేఽన్యోన్యం భ్రాతరౌ క్రోధమూర్ఛితౌ, ౧౮

తతో రామో ధనుష్పాణి స్తౌ వుభౌ సముదీక్ష్య తు,
అన్యోన్యసదృశౌ వీరా వుభౌ దేవా వివాఽశ్వినౌ. ౧౯

(సుగ్రీవ ఇతి.) హ్వానం ఆహ్వానం, గాఢం పరిహితః బలవృద్ధయే దృఢబద్ధపరిధానః. ౧౫
(త మితి.) (భాస్కరోఽస్తతటా దివేతి.) యథా సూర్యోఽస్తతటా దవతర న్నదృష్టరశ్మి ర్భవతి, తథేదానీం కిష్కింధానిర్గమనం వాలినోఽల్పకాలేన నాశహేతు రితి ద్యోతనార్థ మస్తతటా దిత్యుక్తం. అస్మద్దేశోదయగిరిః ప్రదేశాంతరాపేక్షయా అస్తగిరి రిత్యుక్త మిత్య ప్యాహుః. ౧౬
(తత స్సుతుముల మితి.) బుధాంగారకాఖ్యయో ర్గ్రహయో రివ. ౧౭
(తలై రితి.) అశనిః మేఘజ్యోతిః. ౧౮
(తత ఇత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. ఉభా వశ్వినౌ దేవా వివ స్థితౌ తా వుభౌ,

---

* రామానుజీయం. (భాస్కరోఽస్తతటా దివేతి.) అస్మాక ముదయపర్వతః సిద్ధపురవాసినా మస్తగిరి రితి తదపేక్షయా అస్తతటా దిత్యుక్తం. 'ఉదయో యో లంకాయాం సోఽస్తమయ స్సవితు రేవ సిద్ధపుర' ఇత్యార్యభటోక్తేః. ఏతచ్ఛ్లోకానంతరం, 'తత స్సుతుములం యుద్ధం వాలిసుగ్రీవయో రభూత్, గగనే గ్రహయో ర్ఘోరం బుధాంగారకయో రివ. తలై రశనికల్పైశ్చ వజ్రకల్పైశ్చ ముష్టిభిః, జఘ్నతు స్సమరేఽన్యోన్యం భ్రాతరౌ క్రోధమూర్ఛితౌ' ఇతి పాఠక్రమః.

(సుగ్రీవస్య యుద్ధాత్ పరావర్తనమ్)

య న్నావగచ్ఛ త్సుగ్రీవం వాలినం వాఽపి రాఘవః,
తతో న కృతవా న్బుద్ధిం మోక్తు మంతకరం శరం. ౨౧

ఏతస్మి న్నంతరే భగ్న స్సుగ్రీవ స్తేన వాలినా.
అపశ్య న్రాఘవం నాథ మృశ్యమూకం ప్రదుద్రువే. ౨౨

క్లాంతో రుధిరసిక్తాంగః ప్రహారై ర్జర్ఝరీకృతః.
వాలినాఽభిద్రుతః క్రోధా త్ప్రవివేశ మహావనం. ౨౩

తం ప్రవిష్టం వనం దృష్ట్వా వాలీ శాపభయార్దితః,
ముక్తో హ్యసి త్వ మిత్యుక్త్వా సన్నివృత్తో మహాద్యుతిః. ౨౪

రాఘవోఽపి సహ భ్రాత్రా సహ చైవ హనూమతా,
తదేవ వన మాగచ్ఛ త్సుగ్రీవో యత్ర వానరః. ౨౫

తం సమీక్ష్యాగతం రామం సుగ్రీవ స్సహలక్ష్మణం,
హ్రీమా న్దీన మువాచేదం వసుధా మవలోకయన్. ౨౬

* ఆహ్వాయస్వేతి మా ముక్త్వా దర్శయిత్వా చ విక్రమం,
వైరిణా ఘాతయిత్వా చ కి మిదానీం త్వయా కృతం. ౨౭

సముదీక్ష్య సుగ్రీవం వాలినం వా విశేషతో య న్నాఽవగచ్ఛత్, తతః తస్మాత్, రామ శ్శరం మోక్తుం బుద్ధిం న కృతవా నిత్యన్వయః. ౧౯-౨౧

(క్లాంత ఇతి.) జర్ఝరీకృతః పరుషత్వక్కృతః. ౨౨—౨౪

(త మితి.) వసుధా మవలోకయ న్నితి లజ్జానుభావః. ౨౬

(ఆహ్వాయస్వేతి.) 'దర్శయిత్వా చ విక్రమ' మితి వ్యతిరేకోక్తిః. త్వయా కిం కృతం? కిం చింతిత మిత్యర్థః. కృతి రనేకార్థః. ౨౭

* రామానుజీయం. (ఆహ్వాయస్వేతి.) విక్రమం దర్శయిత్వా, సాలభేదనాదినేతి శేషః.

† తా మేవ వేళాం వక్తవ్యం త్వయా రాఘవ తత్త్వతః,
వాలినం న నిహన్మీతి తతో నాఽహ మితో వ్రజే. ౨౭

తస్య చైవం బ్రువాణస్య సుగ్రీవస్య మహాత్మనః,
కరుణం దీనయా వాచా రాఘవః పున రబ్రవీత్. ౨౮

సుగ్రీవ శ్రూయతాం తాత క్రోధశ్చ వ్యపనీయతాం,
* కారణం యేన బాణోఽయం న మయా స విసర్జితః. ౨౯

అలంకారేణ వేషేణ ప్రమాణేన గతేన చ,
త్వం చ సుగ్రీవ వాలీ చ సదృశౌ స్థః పరస్పరం. ౩౦

స్వరేణ వర్చసా చైవ ప్రేక్షితేన చ వానర,
విక్రమేణ చ వాక్యైశ్చ వ్యక్తిం వాం నోపలక్షయే. ౩౧

(తామేవ వేళా మితి.) అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా. "వాలినం జహి కాకుత్స్థేతి". ప్రార్థనవేళాయా మిత్యర్థః. తతః తథోక్తం చేత్. ౨౭

(తస్యేతి.) కరుణం సదయం, అబ్రవీత్, ౨౮

(సుగ్రీవేతి.) యేన కారణేన బాణో న విసర్జితః, తత్కారణం శ్రూయతాం? శ్రుత్వా క్రోధ శ్చాఽపనీయతా మితి యోజనా. ౨౯

(అలంకారేణేతి.) వేషేణ ఆకారేణ, ప్రమాణేన ఔన్నత్యేన, గతేన గమనేన. ౩౦

(స్వరేణేతి.) వర్చసా తేజసా, ప్రేక్షితేన వీక్షణేన, వాక్యైః భాషణైః, వ్యక్తిం విశేషం. ౩౧

---

† రామానుజీయం. తామేవ వేళాం వేలాయాం, 'వాలినం జహి కాకుత్స్థ మయా బద్ధోఽయ మంజలి' రితి ప్రార్థనావేళాయాం, వాలినం న నిహన్మీతి వక్తవ్యం. కుత శ్శక్తేన త్వయా స న హన్యతే?. 'తతో నాఽహమితో వ్రజ' ఇతి వా పాఠః,

* రామానుజీయం. 'కారణం' 'యేన' 'అలంకారేణ' 'త్వం చ' 'స్వరేణ' 'విక్రమేణ' 'ఇతోఽహం' ఇతి పాఠక్రమః.

(శ్రీరామేణ సుగ్రీవస్య పునః ప్రోత్సాహనం)

తతోఽహం రూపసాదృశ్యా న్మోహితో వానరోత్తమ. ౩౧½

నోత్సృజామి మహావేగం శరం శత్రునిబర్హణం.
జీవితాంతకరం ఘోరం సాదృశ్యా త్తు విశంకితః,
మూలఘాతో న నౌ స్యాద్ధి ద్వయో రపి కృతో మయా. ౩౩

త్వయి వీరే విపన్నే హి అజ్ఞానా ల్లాఘవా న్మయా,
మౌఢ్యం చ మమ బాల్యం చ ఖ్యాపితం స్యా ద్ధరీశ్వర. ౩౪

దత్తాభయవధో నామ పాతకం మహ దుచ్యతే, ౩౪½

అహం చ లక్ష్మణ శ్చైవ సీతా చ వరవర్ణినీ.
త్వదధీనా వయం సర్వే వనేఽస్మిన్ శరణం భవాన్, ౩౫½

తస్మా ద్యుద్ధ్యస్వ భూయ స్త్వం మా మా శంకీశ్చ వానర.
ఏతన్ముహూర్తే సుగ్రీవ పశ్య వాలిన మాహవే,
నిరస్త మిషుణైకేన వేష్టమానం మహీతలే. ౩౭

(తత ఇతి.) మోహితః సంజాతమోహః. విశేషానభిజ్ఞ ఇత్యర్థః. ౩౧½

(నోత్సృజామీత్యాది) సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. అంతే ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం. ద్వయో రపి నౌ, మయా మూలఘాతో న కృత స్స్యా దితి హి శరం, నోత్సృజామి నోత్సృష్టవా నస్మీత యోజనా. నను కాంచనమాలారూపో వాలినో విశేషోఽస్తి. సత్యం; తస్మిన్ దినే త న్న ధృత్వాఽఽగతవా నితి జ్ఞేయం. యద్య ప్యత్ర మత్తత్సంభోగచిహ్నాక్రాంతత్వపురనిర్గతత్వాదికం వాల్యసాధారణ మస్తి, సమీపస్థా హనుమదాదయశ్చ ద్రష్టుం శక్యాః, స్వయం చ సూక్ష్మజ్ఞః 'ప్రేక్షితజ్ఞాస్తు కోసలా' ఇత్యుక్తేః. తథాపి. 'త్వయా మయా చ తుల్యా చే'తి న్యాయేన సాధారణ్యం పరిహర్తుం దృష్టహేతూన్ కాంశ్చి దుక్తవా న్రామ ఇతి జ్ఞేయం. ౩౨-౩౫½

(తస్మా దితి.) (మా మా శంకీ రితి.) మా మాం ప్రతి, మా శంకీః శంకాం మా కురు, వ్యత్యయేన పరస్మైపదం. ౩౭

అభిజ్ఞానం కురుష్వ త్వ మాత్మనో వానరేశ్వర,
యేన త్వా మభిజానీయాం ద్వంద్వయుద్ధ ముపాగతం, ౩౮

* గజపుష్పీ మిమాం ఫుల్లా ముత్పాట్య + ఛుఘలక్షణాం,
కురు లక్ష్మణ కంఠేఽస్య సుగ్రీవస్య మహాత్మనః. ౩౯

తతో గిరితటే జాతా ముత్పాట్య కుసుమాకులాం,
లక్ష్మణో గజపుష్పీం తాం తస్య కంఠే వ్యసర్జయత్. ౪౦

స తయా శుశుభే శ్రీమాన్ లతయా కంఠసక్తయా,
విపరీత ఇవాఽఽకాశే సూర్యో నక్షత్రమాలయా. ౪౧

మాలయేవ బలాకానాం ససంధ్య ఇవ తోయదః,
విభ్రాజమానో వపుషా రామవాక్యసమాహితః.
జగామ సహ రామేణ కిష్కింధాం వాలిపాలితాం. ౪౨½

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాణ్డే, ద్వాదశ స్సర్గః.

(అభిజ్ఞాన మితి,) అభిజ్ఞానం చిహ్నం. ౩౮

(గజపుష్పీ మితి.) గజపుష్పీం నాగపుష్పీం నామ లతాం. ౩౯

(తత ఇతి.) వ్యసర్జయత్ అమోచయత్, బద్ధవాన్. ౪౦

(స తయేత్యాది.) విపరీత ఇవేత్యా ద్యుపరి విప్రియతే. 'ససంధ్య ఇవ తోయద' ఇతి-
సుగ్రీవస్య హేమపింగళత్వా దితి భావః. అస్మిన్ సర్గే సార్ధద్విచత్వారింశచ్ఛ్లోకాః. ౪౨½

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే,
ద్వాదశ స్సర్గః.

---

* గజపుష్పీం కుందలతాం వా ఇతి టీకా.

+ శుభదారుజామ్. పా.

అథ త్రయోదశ స్సర్గః

ఋశ్యమూకా త్స ధర్మాత్మా కిష్కిన్ధాం లక్ష్మణాగ్రజః,
జగామ సహసుగ్రీవో వాలివిక్రమపాలితాం. ౧

సముద్యమ్య మహ చ్చాపం రామః కాంచనభూషితం,
శరాంశ్చాదిత్యసంకాశా గృహీత్వా రణసాధకా. ౨

అగ్రత స్తు యయౌ తస్య రాఘవస్య మహాత్మనః,
సుగ్రీవ స్సంహతగ్రీవో లక్ష్మణ శ్చ మహాబలః. ౩

పృష్ఠతో హనుమా న్వీరో నళో నీలశ్చ వానరః,
తారశ్చైవ మహాతేజా హరియూథపయూథపః. ౪

తే వీక్షమాణా వృక్షాం శ్చ పుష్పభారావలంబినః,
ప్రసన్నాంబువహాశ్చైవ సరిత స్సాగరంగమాః. ౫

* కందరాణి చ శైలాంశ్చ నిర్దరాణి గుహా స్తథా,

అథ త్రయోదశ స్సర్గః

అథ పునః కిష్కింధాప్రవేశ స్త్రయోదశే. (ఋశ్యమూకా దిత్యాది.) ౧-౨

(అగ్రత ఇతి.) సంహతగ్రీవః నిబిడకంఠ ఇత్యర్థః. ఇదం స్వరూపకీర్తనం, గజపుష్పీబంధనేన వా. ౩-౪

అథ కార్యసిద్ధిసూచకపదార్థానుభవవిశేషం దర్శయతి (తే వీక్షమాణా ఇత్యాదినా.) కందరాణి గృహాకారగుహావిశేషా, నిర్దరాణి స్ఫుటితశైలరంధ్రవిశేషా, గుహాః దేవఖాతబిలాని,

---

* రామానుజీయం. 'కందరాణి గుహాశ్చైవ శైలాం స్తాని వనాని చ, శిఖరాణి చ ముఖ్యాని దరీ శ్చ ప్రియదర్శనాః' ఇతి బహుకోశేషు పాఠః. కందరాణి మందిరాకారాకారితశిలావివరవిశేషా, గుహా దేవఖాతబిలాని, దరీః స్ఫుటితశైలరంధ్రవిశేషా. 'వైడూర్యవిమలైః పర్ణైః పద్మై శ్చాకోశకుట్మలైః, శోభితా న్సజలా న్మార్గే తటాకాంశ్చ వ్యలోకయ' న్నితి పాఠః. ఆకోశకుట్మలైః ఆకోశైః వికసితైః కుట్మలైః ముకుళైః.

శిఖరాణి చ ముఖ్యాని దరీశ్చ ప్రియదర్శనాః. ౬

వైడూర్యవిమలైః పర్ణైః పద్మైశ్చాకోశకుట్మలైః.
శోభితా న్సజలా న్మార్గే తటాకాంశ్చ వ్యలోకయన్. ౭

కారండైః స్సారసైర్హంసైర్వంచులైర్జలకుక్కుటైః.
చక్రవాకై స్తథా చాఽన్యై శ్శకునై రుపనాదితాన్. ౮

మృదుశష్పాంకురాహారా న్నిర్భయా న్వనగోచరాన్,
* చరత స్సర్వతోఽపశ్యన్ స్థలీషు హరిణాన్ స్థితాన్. ౯

† తటాకవైరిణ శ్చాపి శుక్లదంతవిభూషితాన్,
ఘోరా నేకచరా న్వన్యాన్ ద్విరదా న్కూలఘాతినః. ౧౦

మత్తా న్గిరితటోత్కృష్టా న్పర్వతా నివ జంగమాన్,
వారణా న్వారిదప్రఖ్యాన్ మహీరేణుసముత్క్షితాన్. ౧౧

వనే వనచరాం శ్చాఽన్యాన్ ఖేచరాం శ్చ విహంగమాన్,
పశ్యంత స్త్వరితా జగ్ముః సుగ్రీవవశవర్తినః. ౧౨

దరీః గుహావిశేషాన్, ఆకోశకుట్మలైః ఈషద్వికసితముకుళైః, కారండైః. 'కారణ్డకో మహాపక్షీ' తి వైజయంతీ. సారసైః సరోనివాసైః, శకునై రుపనాదితాన్ తటాకాన్ వ్యలోకయ న్నితి పూర్వేణాన్వయః. ౬—౮

(మృదుశష్పేతి.) చరతః స్థితాం శ్చాఽపశ్యన్. ౯

(తటాకవైరిణ ఇత్యాది.) తటాకవైరిణః కలుషీకరణాత్, ఏకచరాః ఏకాకినః, ద్విరదాః ద్విదంతా ఇతి చతుర్దంతవ్యావృత్తిః. గిరితటోత్కృష్టాన్ ఉల్లిఖితగిరితటాన్. ౧౦-౧౨

---

* రామానుజీయం. 'చరత స్సర్వతః పశ్య' న్నితి పాఠః.

† రామానుజీయం. (తటాకవైరిణ ఇత్యాది.) ద్విరదవారణశబ్దయో స్తత్తత్స్థలావస్థితవ్యక్తిభేదవాచకత్వేన న పౌనరుక్త్యం. గిరితటా నుత్కర్షంతీతి గిరితటోత్కృష్టాః, తాన్, కర్తరి క్తః.

(సుగ్రీవాదీనాం కిష్కింధాగమనం)

తేషాం తు గచ్ఛతాం తత్ర త్వరితం రఘునందనః,
ద్రుమషండం వనం దృష్ట్వా రామ స్సుగ్రీవ మబ్రవీత్. ౧౩

ఏష మేఘ ఇవాఽఽకాశే వృక్షషండః ప్రకాశతే,
మేఘసంఘాతవిపులః పర్యంతకదళీవృతః. ౧౪

కి మేత ద్జ్ఞాతు మిచ్ఛామి సఖే కౌతూహలం హి మే.
కౌతూహలాపనయనం కర్తు మిచ్ఛా మ్యహం త్వయా. ౧౫

తస్య త ద్వచనం శ్రుత్వా రాఘవస్య మహాత్మనః,
గచ్ఛ న్నేవాఽఽచచక్షేఽథ సుగ్రీవ స్త న్మహ ద్వనం. ౧౬

ఏత ద్రాఘవ వి స్తీర్ణ మాశ్రమం శ్రమనాశనం.
ఉద్యానవనసంపన్నం స్వాదుమూలఫలోదకం. ౧౭

అత్ర సప్తజనా నామ మునయ స్సంశితవ్రతాః,
సప్తైవాఽఽస న్నధశ్శీర్షా నియతం జలశాయినః. ౧౮

సప్తరాత్రకృతాహారా వాయునా వనవాసినః.
దివం వర్షశతై ర్యాతా స్సప్తభి స్సకళేబరాః. ౧౯

(తేషాం త్వితి.) ద్రుమషండం వృక్షషండమయ మితి లతాగుల్మావ్యావృత్తిః. ౧౩

(ఏష ఇతి.) మేఘ ఇవేతి నీలవర్ణే ఉపమా. ౧౪—౧౭

(అత్రే త్యాది.) (సప్తరాత్రేతి.) సప్తరాత్రకృతాహారాః వాయునా సప్తరాత్రస్య ఏక వారం కృతాహారాః, సప్తభి ర్వర్ష శతై రిత్యన్వయః. ౧౮—౧౯

తేషా మేవంప్రభావానాం ద్రుమప్రాకారసంవృతం,
ఆశ్రమం సుదురాధర్ష మపి సేంద్రై స్సురాసురైః. ౨౦

పక్షిణో వర్జయం త్యేత త్తథాఽన్యే వనచారిణః,
విశంతి మోహా ద్యే తత్ర నివర్తంతే న తే పునః. ౨౧

విభూషణరవా స్తత్ర శ్రూయంతే సకలాక్షరాః,
తూర్యగీతస్వనా శ్చాఽత్ర గంధో దివ్య శ్చ రాఘవ. ౨౨

త్రేతాగ్నయోఽపి దీప్యంతే ధూమో హ్యత్ర ప్రకాశతే,
వేష్టయ న్నివ వృక్షాగ్రా న్కపోతాంగారుణో ఘనః, ౨౩

ఏతే వృక్షాః ప్రకాశంతే ధూమసంసక్తమస్తకాః,
మేఘజాలప్రతిచ్ఛన్నా వైడూర్యగిరయో యథా. ౨౪

కురు ప్రణామం ధర్మాత్మం స్తా న్సముద్దిశ్య రాఘవ,
లక్ష్మణేన సహ భ్రాత్రా ప్రయత స్సంయతాంజలిః. ౨౫

(తేషా మిత్యాది.)(విశంతీతి.) యే మోహా ద్యత్రాఽఽశ్రమే విశంతి న తే నివర్తంతే. కింతు తత్రైవ నశ్యంతీ త్యర్థః. ౨౦—౨౧

దివం గతా శ్శరీరాంతరేణ పున రత్రాగత్యాఽప్సరోభిః క్రీడంతీ త్యాశయేనాహ (విభూషణే త్యాదినా.) భూషణరవేణ నృత్త ముపలక్ష్యతే. సకలాక్షరా ఇతి గీతస్వనవిశేషణం. తూర్యశబ్దోఽత్ర గీతభిన్నవాద్యపరః. ౨౨

(త్రేతేతి.) త్రేతాగ్నిదీపనే లింగ మాహ (ధూమో హీతి.) ఘనః నిబిడః. ౨౩—౨౪

(కుర్వితి.) సముద్దిశ్య కించిత్ఫల ముద్దిశ్య. తేషాం ప్రణామం కురు. ౨౫

(శ్రీరామేణ సుగ్రీవస్య త్రాసనిరాకరణం)

* ప్రణమన్తి హి యే తేషాం మునీనాం భావితాత్మనాం,
న తేషా మశుభం కించి చ్ఛరీరే రామ దృశ్యతే. ౨౬

తతో రామ స్సహ భ్రాత్రా లక్ష్మణేన కృతాంజలిః,
సముద్దిశ్య మహాత్మాన స్తా నృషీ నభ్యవాదయత్. ౨౭

అభివాద్య తు ధర్మాత్మా రామో భ్రాతా చ లక్ష్మణః,
సుగ్రీవో వానరా శ్చైవ జగ్ము స్సంహృష్టమానసాః. ౨౮

తే గత్వా దూర మధ్వానం తస్మా త్సప్తజనాశ్రమాత్,
దదృశు స్తాం దురాధర్షాం కిష్కింధాం వాలిపాలితాం. ౨౯

తతస్తు రామానుజరామవానరాః ప్రగృహ్య శస్త్రా ణ్యుదితాగ్ర్యతేజసః,
పురీం సురేశాత్మజవీర్యపాలితాం వధాయ శత్రోః పున రాగతా స్సహ. ౩౦

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాణ్డే, త్రయోదశ స్సర్గః.

(ప్రణమంతీతి.) శరీరే అశుభం వ్యాధ్యాదికం. ౨౬

(తతో రామ ఇతి.) మహాత్మానః మహాత్మనః. ౨౭

(అభివాద్యేతి.) అనేన సర్వేషా మభివాదన మనూద్యతే. అత్రాభివాదనం నమస్కారః, తేషాం పరోక్షత్వాత్. అనేన సజ్జనప్రణామో విజయావహ ఇ త్యయ మర్థ స్సూచితః. తదిదం ద్యోత్యతే ఉపరితనశ్లోకే 'ఉదితాగ్ర్యతేజస' ఇతి. ప్రణామేనేతి భావః. ౨౮—౨౯

(తత ఇతి.) సహ యుగపత్. ౩౦

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే, త్రయోదశ స్సర్గః.

---

* తపసా దేవత్వం గతా అపి స్వసామర్థ్యేనేచ్ఛయా అమరగణాః పూర్వస్థానే విహరంతీతి భావః. ఇతి టీకా.

అథ చతుర్దశ స్సర్గః

సర్వే తే త్వరితం గత్వా కిష్కింధాం వాలిపాలితాం,
వృక్షై రాత్మాన మావృత్య వ్యతిష్ఠ న్గహనే వనే. ౧

విచార్య సర్వతో దృష్టిం కాననే కాననప్రియః,
సుగ్రీవో విపులగ్రీవః క్రోధ మాహారయ ద్భృశం. ౨

తత స్స నినదం ఘోరం కృత్వా యుద్ధాయ చాహ్వయత్.
పరివారైః పరివృతో నాదై ర్భింద న్నివాఽంబరం.
గర్జ న్నివ మహామేఘో వాయువేగపురస్సరః, ౩౻

అథ బాలార్కసదృశో దృప్తసింహగతి స్తదా.
దృష్ట్వా రామం క్రియాదక్షం సుగ్రీవో వాక్య మబ్రవీత్, ౪౻

* హరివాగురయా వ్యాప్తాం తప్తకాంచనతోరణాం,

అథ చతుర్దశ స్సర్గః

అథ వాల్యాహ్వానభీతం సుగ్రీవం నిస్త్రాసయతి రామ శ్చతుర్దశే. (సర్వ ఇత్యాది.) ౧-౨

(తత ఇత్యాది.) వాయువేగపురస్సరః వాయువేగా న్మేఘే అధికో ధ్వని రితి ప్రసిద్ధిః. యతః వాయువేగ పురస్సరః అత ఏవ గర్జన్మహామేఘ ఇవ స్థితః, పరివారైః పరివృతః సః నాదై రంబరం భింద న్నివ ఘోరం నినదం కృత్వా యుద్ధాయాఽఽహ్వయత్, వాలిన మితి శేషః.౩-౪౻

(హరీతి.) హరివాగురయా - హరయ ఏవ వాగురా మృగగ్రహణపాశః, తయా, వ్యాప్తాం.

---

* రామానుజీయం. హరివాగురయా శత్రుభూతవానరగ్రాహిణ్యా వాగురయా; యద్వా - శత్రుగ్రాహకత్వేన వానరా ఏవ వాగురాత్వేన నిరూపితాః. తయా.

(శ్రీరామేణ సుగ్రీవస్య త్రాసనిరాకరణం)

ప్రాప్తా స్స్మ ధ్వజయంత్రాఢ్యాం కిష్కింధాం వాలినః పురీం. ౫॥

ప్రతిజ్ఞా యా త్వయా వీర కృతా వాలివధే పురా.
సఫలాం తాం కురు క్షిప్రం * లతాం కాల ఇవాఽఽగతః, ౬॥

ఏవ ముక్తస్తు ధర్మాత్మా సుగ్రీవేణ స రాఘవః.
త మథోవాచ సుగ్రీవం వచనం శత్రుసూదనః, ౭॥

కృతాభిజ్ఞానచిహ్న స్త్వ మనయా గజసాహ్వయా.
లక్ష్మణేన సముత్పాట్య యైషా కంఠే కృతా తవ, ౮॥

శోభసే హ్యధికం వీర లతయా కంఠసక్తయా.
విపరీత ఇవాకాశే † సూర్యో నక్షత్రమాలయా, ౯॥

ఇతరదుష్ప్రవేశా మిత్యర్థః. యద్వా - హరివాగురయా హరిగ్రహైః; జాత్యేకవచనం. 'వాగురా మృగశాలికే' తి వైజయంతీ. ౫॥

(ప్రతిజ్ఞేతి.) ఆగతః కాలః ఫలకాలః. ౬॥

(కృతాభిజ్ఞానచిహ్న ఇత్యాది.) అభిజ్ఞాపకం చిహ్నం అభిజ్ఞానచిహ్నం. కృత మభిజ్ఞాన చిహ్నం యస్య స తథా, గజపుష్ప్యేమేవ గజసాశబ్దః. యద్వా — గజేన సమా ఆహ్వా ఆఖ్యా యస్యా స్సా గజసాహ్వా, తయా. ౮॥

(శోభస ఇతి.) అత్రాహుః - విపరీతే రాత్రౌ, సూర్యః పూర్ణచంద్రః. 'పరీతం తు దివా ప్రోక్తం విపరీతం తు శర్వరీ, రాకామధ్యగత శ్చంద్ర స్సూర్య ఇత్యభిధీయతే' ఇతి వచనాత్. యద్వా — నక్షత్రమాలయా, విపరీతః విశేషేణ పరివృతః, సూర్య ఇవ చంద్ర ఇవ.

---

* రామానుజీయం. 'లతాం కాల ఇవాగత' ఇతి సమ్యక్. కాలో వసంతాదికాలః.

† రామానుజీయం. చంద్రస్య సూర్యకిరణానుప్రవేశప్రకాశవత్త్వం విష్ణుపురాణే ప్రసిద్ధం- "క్షీణం సోమం సురైః పీత మాప్యాయయతి దీప్తిమాన్, మైత్రేయైకకళం సంతం రశ్మినైకేన భాస్కరః' ఇత్యాదినా.

అద్య వాలిసముత్థం తే భయం వైరం చ వానర.
ఏకేనాఽహం ప్రమోక్ష్యామి బాణమోక్షేణ సంయుగే, ౧౦॥

మమ దర్శయ సుగ్రీవ వైరిణం భ్రాతృరూపిణం.
వాలీ వినిహతో యావ ద్వనే పాంసుషు వేష్టతే, ౧౧॥

✪ యది దృష్టిపథం ప్రాప్తో జీవ స్స వినివర్తతే.
తతో దోషేణ మా గచ్ఛే త్సద్యో గర్హేచ్ఛ మా భవాన్, ౧౨॥

ప్రత్యక్షం స ప్త తే సాలా మయా బాణేన దారితాః.
తేనాఽవేహి బలేనాఽద్య వాలినం నిహతం మయా. ౧౩॥

అన్యశబ్దేనాఽన్యస్యాఽభిధానం కథ మితి చేత్ 'నవో నవో భవ తీ' తి శ్రుతౌ అహ్నాం కేతు స్సూర్యః చంద్రాప్యాయకత్వా చ్చంద్రమా ఇత్యుచ్యతే, తద్వ చ్చంద్రోఽపి సూర్యకిరణానుప్రవేశాయత్త ప్రకాశవిశేషవత్త్వాత్ సూర్యశబ్దేనాఽభిధీయత ఇతి. యద్వా - విశేషేణ పరీతో విపరీతః, నక్షత్రావృత స్సూర్య ఇవే త్యభూతోపమా. విపరీత ఇత్యనేన తాత్కాలికతేజోవత్త్వ ముచ్యతే. యద్వా - విపరీతే విపరీతకాలే, సూర్యో నక్షత్రమాలయేవాఽనయా లతయా శోభసే. ఉత్పాతకాలే హి మధ్యాహ్నే నక్షత్రాణి దృశ్యంత ఇత్యుచ్యతే జ్యోతిశ్శాస్త్రే 'రాత్రా వింద్రధను ర్దర్శే దివా నక్షత్రదర్శనే, తద్రాష్ట్రినాథనాశ స్స్యా దితి గర్గస్య భాషిత' మితి. అతః భావివాలివధరూపఫలానుసారేణ తేజసా జ్వలన్ సుగ్రీవ శ్శుభ్రపుష్పావలీశోభమానగజపుష్పీమాలయా ఉత్పాతకాలే నక్షత్రమాలయా సూర్య ఇవ బభౌ విత్యస్మదాచార్యోక్తం. ౯॥

(అద్యేతి.) ప్రమోక్ష్యామి ప్రమోచయిష్యామి. అనిట్త్వ మార్షం. ౧౦॥

(మమేతి.) యావ ద్వేష్టతే వేష్టిష్యతే. 'యావత్పురానిపాతయో ర్లట్' డితి లట్. ౧౧॥

(యదీతి.) స వాలీ దృష్టిపథం ప్రాప్తస్సన్ పునర్జీవ న్యది నివర్తతే, తతః తదా, దోషేణోపలక్షితం, మా మాం, ఆగచ్ఛేత్, సద్యో, మా మాం, భవాన్ గర్హేచ్ఛ గర్హేత చ. యది దృష్టమాత్రేణ తం న హన్యాం తదా మత్సమీప మాగచ్ఛ, మాం గర్హస్వ చే త్యర్థః. ౧౨॥—౧౩॥

✪ రామానుజీయం. (యది దృష్టిపథ మితి.) స యది దృష్టిపథం ప్రాప్తః జీవ న్స నివర్తతే తతః భవాన్ మాం దోషేణోపలక్షితం, మా గచ్ఛే న్నాగచ్ఛేత్, సద్యో మా గర్హేచ్ఛ.

(శ్రీరామేణ సుగ్రీవస్య త్రాస నిరాకరణం)

అనృతం నోక్తపూర్వం మే వీర కృచ్ఛ్రేఽపి తిష్ఠతా.
ధర్మలోభపరీతేన న చ వక్ష్యే కథంచన, ౧౪॥

సఫలాం చ కరిష్యామి ప్రతిజ్ఞాం జహి సంభ్రమం.
ప్రసూతం కలమం క్షేత్రే వర్షేణేవ శతక్రతుః, ౧౫॥

తదాహ్వాననిమిత్తం త్వం వాలినో హేమమాలినః.
సుగ్రీవ కురు తం శబ్దం నిష్పతేద్యేన వానరః, ౧౬॥

* జితకాశీ బలశ్లాఘీ త్వయా చాఽధర్షితః పురా.
నిష్పతిష్య త్యసంగేన వాలీ స ప్రియసంయుగః, ౧౭॥

రిపూణాం దర్షణం శూరా మర్షయంతి న సంయుగే.
జానంతస్తు స్వకం వీర్యం స్త్రీసమక్షం విశేషతః. ౧౮॥

(అనృత మితి.) మే మయా, 'తే మయా ఏకవచనస్యే' త్యేతత్తృతీయాయామప్యార్షే దృశ్యతే. అతస్తద్విశేషణేఽపి తృతీయాప్రయోగః. ధర్మలోభపరీతేన - లోభో లబ్ధస్య త్యాగాసహిష్ణుతా, ధర్మహాన్యసహిష్ణు నేత్యర్థః. ౧౪॥

(సఫలా మితి.) సంభ్రమం సంశయకృతచాంచల్యం. పరాక్రమేణ ప్రతిజ్ఞాసఫలత్వ కారణే దృష్టాంత మాహ (ప్రసూత మితి.) కళమం సస్యం. ౧౫॥

(తదాహ్వానేతి.) తత్తస్మాత్. ౧౬॥

(జితేతి.) జితేన జయేన కాశతే ప్రకాశత ఇతి జితకాశీ. తాచ్ఛీల్యే ణినిః. అసంగేన అవిళంబేన. ౧౭॥

(రిపూణా మితి.) స్త్రీసమక్ష మిత్యనేన తదానీం సాయంకాల ఇత్యవగమ్యతే. 'ప్రాత ర్మూత్రపురీషాభ్యాం మధ్యాహ్నే క్షుత్పిపాసయా, సాయం కామేన పీడ్యంతే జంతవో నిశి నిద్రయే' తి వచనాత్. ౧౮॥

---

* రామానుజీయం. జితకాశీ జితశ్రమః.

స తు రామవచ శ్శ్రుత్వా సుగ్రీవో హేమపింగళః.
ననర్ద క్రూరనాదేన వినిర్భింద న్నివాఽంబరం, ౧౯॥

తస్య శబ్దేన విత్రస్తా గావో యాంతి హతప్రభాః.
రాజదోషపరామృష్టాః కులస్త్రియ ఇవాఽఽకులాః, ౨౦॥

ద్రవంతి చ మృగా శ్శీఘ్రం భగ్నా ఇవ రణే హయాః.
పతంతి చ ఖగా భూమౌ క్షీణపుణ్యా ఇవ గ్రహాః, ౨౧॥

తత స్స జీమూతగణప్రణాదో నాదం హ్యముంచ త్త్వరయా ప్రతీతః.
సూర్యాత్మజ శ్శౌర్యవివృద్ధతేజా స్సరిత్పతి ర్వాఽనిలచంచలోర్మిః. ౨౨॥

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాణ్డే, చతుర్దశ స్సర్గః.

(తస్యేతి.) హతప్రభాః భీతివికృతముఖకాంతయః. గావ ఇత్యనేన గవాం పురీప్రవేశకాలసూచనా త్తత్కాలస్య సాయంతనత్వం గమ్యతే. 'రాజదోషపరామృష్టాః' - రాజదోషేణ అరాజకత్వరూపదోషేణ, పరామృష్టాః - పరైః పరపురుషైః, ఆమృష్టాః కేశేషు గృహీతాః, కులస్త్రియ ఇవ, ఆకులాః గంతవ్యప్రదేశాభావేనాఽఽకులాః. ౨౦॥

(తత ఇతి.) ప్రతీతః నాదమోచనే ప్రసిద్ధః. సరిత్పతి ర్వా సముద్ర ఇవ. ౨౨॥

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే, చతుర్దశ స్సర్గః.

అథ పఞ్చదశ స్సర్గః

అథ తస్య నినాదం తు సుగ్రీవస్య మహాత్మనః,
శుశ్రావాఽన్తఃపురగతో వాలీ భ్రాతు రమర్షణః. ౧

శ్రుత్వా తు తస్య నినదం సర్వభూతప్రకమ్పనమ్,
మద శ్చైకపదే నష్టః క్రోధ శ్చాఽఽపతితో మహాన్ ౨

స తు రోషపరీతాఙ్గో వాలీ * సన్ధ్యాతపప్రభః,
ఉపరక్త ఇవాఽఽదిత్య స్సద్యో నిష్ప్రభతాం గతః. ౩

అథ పఞ్చదశ స్సర్గః

అథ తారాబుద్ధిః పంచదశే.

(అథ తస్యేత్యాది.) మహాత్మనః మహాధైర్యస్య. ౧

(శ్రుత్వేతి.) స్థితస్యేతి శేషః. ఏకపదే ఏకస్మిన్నేవ స్థానే, సద్య ఇత్యర్థః. ఆపతితః ఉత్పన్న ఇత్యర్థః. ౨

(స త్వితి.) రోషేణ పరీతాంగః విపరీతాంగః, వికృతవేష ఇత్యర్థః. అత ఏవ సంధ్యాతపప్రభః. "కోపపావకయావకితానన" ఇతి ప్రయోగా త్కోపరక్తదేహత్వా త్సంధ్యాతపప్రభత్వం. కించ ఉపరక్తః సమీపరక్తః, కృతపరివేష ఇత్యర్థః. పరివేషయుక్తో హి సూర్యో నిష్ప్రభో దృశ్యతే. ఉపరక్తో రాహుగ్రస్తో వా. ౩

---

* రామానుజీయం. సంధ్యాతపప్రభః సంధ్యాతపవ త్పింగళవర్ణః, స వాలీ, రోషపరీతాంగః, అత ఏవోపరక్త ఆదిత్య ఇవ సద్యో నిష్ప్రభతాం గత ఇతి సంబంధః.

* వాలీ దంష్ట్రాకరాళస్తు క్రోధా ద్దీప్తాగ్నిసన్నిభః,
భా త్యుత్పతితపద్మాభ స్సమృణాళ ఇవ హ్రదః. ౪

శబ్దం దుర్మర్షణం శ్రుత్వా నిష్పపాత తతో హరిః,
వేగేన చరణన్యాసై ర్దారయ న్నివ మేదినీం, ౫

తం తు తారా పరిష్వజ్య స్నేహా ద్దర్శితసౌహృదా,
ఉవాచ త్రస్తసంభ్రాంతా హితోదర్క మిదం వచః. ౬

సాధు క్రోధ మిమం వీర నదీవేగ మివాఽఽగతం,
శయనా దుత్థితః కాల్యం త్యజ భుక్తా మివ స్రజం. ౭

కాల్య మేతేన సంగ్రామం కరిష్యసి చ వానర,
వీర తే శత్రుబాహుళ్యం ఫల్గుతా వా న విద్యతే. ౮

(వాలీతి.) దంష్ట్రాకరాళః దంష్ట్రాదంతురః. 'కరాళో దంతురే తుంగ' ఇత్యమరః క్రోధా ద్ధేతోః దీప్తాగ్నిసన్నిభః, అత ఏవోత్పతితపద్మః వికసితరక్తోత్పలః. 'ఉత్పతితపద్మాభ' ఇతి పాఠే - ఉత్పతితా స్యోపరి ప్రసృతా పద్మానా మాభా యస్మి న్స ఇత్యర్థః. సమృణాళో హ్రద ఇవ, భాతి బభౌ, ౪

(తం త్వితి.) పరిష్వజ్య స్వవచనశ్రవణాభిముఖ్యాయాఽఽలింగ్య, స్నేహాత్ పరిష్వజ్యే త్యన్వయః. దర్శితసౌహృదా యథా భవతి తథోవాచే త్యర్థః. సంభ్రాంతా త్వరితా. 'సంభ్రమ స్త్వరే' త్యమరః. హితోదర్కం హితఫలకం. ౫-౬

(సాధ్వితి.) కాల్యం ప్రాతః, శయనా దుత్థితః పురుషః భుక్తాం స్రజ మివ, నదీవేగ మివ ఆగతం అప్రతిబద్ధం క్రోధం, సాధు నిశ్శేషం, త్యజ. ౭

(కాల్య మితి.) కాల్యం ప్రాతఃకాలే, ఏతేన యుద్ధం కరిష్యసి, తే ఫల్గుతా లాఘవం వా, శత్రుబాహుళ్యం శత్రుగౌరవం వా, న విద్యతే. అతః కి మర్థ మద్యైవ నిర్గచ్ఛసీ త్యర్థః. ౮

---

* రామానుజీయం. (వాలీతి.) దీప్తాగ్నిసన్నిభో వాలీ క్రోధా ద్దంష్ట్రాకరాళః, ఉత్పతితపద్మాభః గజాదిభి రుద్ధృతపద్మాభః, సమృణాళో హ్రద ఇవ భాతీతి యోజనా. దంష్ట్రా మృణాళస్థానీయా.

(వాలినే తారాహితోపదేశః)

సహసా తవ నిష్క్రామో మమ తావ న్న రోచతే.
శ్రూయతాం చాఽభిధాస్యామి యన్నిమిత్తం నివార్యసే. ౯

పూర్వ మాపతితః క్రోధా త్స త్వా మాహ్వయతే యుధి,
నిష్పత్య చ నిర స్త స్తే హన్యమానో దిశో గతః. ౧౦

త్వయా తస్య నిరస్తస్య పీడితస్య విశేషతః,
ఇహైత్య పున రాహ్వానం శంకాం * జనయతీవ మే. ౧౧

దర్పశ్చ వ్యవసాయశ్చ యాదృశ స్తస్య నర్దతః,
నినాదస్యాపి సంరంభో నైత దల్పం హి కారణం. ౧౨

నాఽసహాయ మహం మన్యే సుగ్రీవం త మిహాఽఽగతం,
అవష్టబ్ధసహాయశ్చ య మాశ్రిత్యైష గర్జతి. ౧౩

సహసా నిర్గమే కో దోషః ఇత్యత్రాహ (సహసేతి.) ౯

ప్రథమం యుక్తి మాహ (పూర్వమిత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. పూర్వ మాపతితః. తే త్వయా, క్రోధా న్నిష్పత్య యో యుధి నిరస్తః, హన్యమానో దిశో గత శ్చ, స త్వా మాహ్వయతే. పున రేత్య స్థితస్య త స్యైత దాహ్వానం, మే శంకాం సహాయసహితత్వశంకాం, జనయతీతి యోజనా. ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే. ౧౦—౧౧

అవధారణే హేత్వంతర మప్యాహ (దర్పశ్చేతి.) నర్దత స్తస్య దర్పశ్చ, వ్యవసాయశ్చ యత్నశ్చ, నినాదశ్చ సంరంభశ్చ, యాదృశః, అస్య ఏతత్కారణ మల్పం న భవతీతి యోజనా. ౧౨

ఫలిత మాహ (నాఽసహాయ మితి.) అవష్టబ్ధసహాయశ్చ పరిగృహీతసహాయ ఏవ. కుతః? ఏషః య మాశ్రిత్య గర్జతి, తాదృశగర్జనహేతుసహాయాశ్రిత ఏష ఇత్యర్థః. ౧౩

---

* రామానుజీయం. అవ్యయానా మనేకార్థత్వా దవధారణే వా.

ప్రకృత్యా నిపుణ శ్చైవ బుద్ధిమాం శ్చైవ వానరః,
అపరీక్షితవీర్యేణ సుగ్రీవ స్సహ నైష్యతి. ౧౪

◊ పూర్వమేవ మయా వీర శ్రుతం కథయతో వచః,
అంగదస్య కుమారస్య వక్ష్యామి త్వా హితం వచః. ౧౫

అంగదస్తు కుమారోఽయం వనాంత ముపనిర్గతః,
ప్రవృత్తి స్తేన కథితా చారై రాప్తై ర్నివేదితా. ౧౬

అయోధ్యాధిపతేః పుత్రౌ శూరౌ సమరదుర్జయౌ,
ఇక్ష్వాకూణాం కులే జాతౌ ప్రథితౌ రామలక్ష్మణౌ.
సుగ్రీవప్రియకామార్థం ప్రాప్తౌ తత్ర దురాసదౌ, ౧౭½

* తవ భ్రాతు ర్హి విఖ్యాత స్సహాయో రణకర్కశః.

సహాయస్యాఽతిశయే కిం మాన? మిత్యత ఆహ (ప్రకృత్యేతి.) ౧౪

న కేవలం యుక్త్యాఽయం నిర్ణయః, వచనాచ్చే త్యాహ (పూర్వ మితి.) వచో యత్ ప్రాసంగికం కథయతోఽంగదస్య వచః మయా శ్రుతం, తత్ హితం వచః త్వాం ప్రతి వక్ష్యామి. ౧౫

(అంగద ఇతి.) వనాంత ముపవనాంత, మభినిర్గతః విహారార్థం గతః, ప్రవృత్తి ర్వార్తా. 'వార్తా ప్రవృత్తి ర్వృత్తాంత' ఇత్యమరః. తత్ర ఋశ్యమూకే, దురాసదా విత్యనంతర మితి కరణం బోధ్యం. ౧౬

(ప్రాప్తావితి.) ప్రవృత్తి స్తేన కథితేతి సంబంధః. ౧౭½

తౌ కీదృశా విత్యపేక్షాయాం ఏకస్య స్వరూపకథనేనాఽన్యస్య స్వరూప మప్యర్థా దుక్తం

◊ రామానుజీయం. 'పూర్వమేవ మయా వీర శ్రుతం కథయతో వచః, అంగదస్య కుమారస్య వక్ష్యామి త్వా హితం వచ' ఇతి పాఠః.

* రామానుజీయం. 'స్వరక్షణే వ్యశక్తస్య కో హేతుః పరరక్షణే' ఇతి న్యాయేన రాజ్యాచ్చ్యావితో రామ స్సుగ్రీవం కథం రక్షితుం శక్తః? శక్తో వాఽసదృశం మాం విహాయ దుర్బలం

(వాలినే తారాహితోపదేశః)

రామః పరబలామర్దీ యుగాంతాగ్ని రివోత్థితః, ౧౮॥

* నివాసవృక్ష స్సాధూనా మాపన్నానాం పరా గతిః.
ఆర్తానాం సంశ్రయ శ్చైవ యశస శ్చైకభాజనం, ౧౯॥

జ్ఞానవిజ్ఞానసంపన్నో నిదేశే నిరతః పితుః.

భవతీతి మత్వా ప్రధానభూతరామస్వరూప మాహ (తవేత్యాదినా) శ్లోకత్రయేణ. రామః ఉక్తవిశేషణ విశిష్ట ఇత్యన్వయః. ౧౮॥

తత్త్వస్థితిం సూచయం త్యాహ (నివాసేతి.) యథా సుగ్రీవస్య సహాయః, ఏవం మమాపి కుతో న స్యా? దిత్యత్రాహ (సాధూనా మితి.) స్వచ్ఛాయాపేక్షిణాం అనుకూలానాం నివాస వృక్షః. వృక్ష ఇత్యభేదాధ్యవసాయేన సర్వథా సాదృశ్య ముచ్యతే. యథా వృక్షః ప్రథమం తాప మపహృత్య పుష్పఫలప్రదానాదినా సర్వేంద్రియతర్పణః, తథాఽయ మిత్యర్థః. నివాస ఇతి విశేషణేన కాదాచిత్కచ్ఛాయకతరువ్యావృత్తిః. 'వాసుదేవతరుచ్ఛాయా నాతిశీతా న ఘర్మదా, నరకాంగారశమనీ సా కి మర్థం న సేవ్యతే' ఇత్యుక్తత్వాత్. సుగ్రీవద్రోహకరణేన నాఽస్మాకం సాధుత్వలేశ ఇత్యాశయః.

సుగ్రీవం కథ మవలంబత ? ఇత్యాశంకాయా మాహ (తవ భ్రాతు రిత్యాదినా.) (ఆర్తానాం) నష్టైశ్వర్య కామానాం, జ్ఞానవిజ్ఞానసంపన్నః, జ్ఞానం బ్రహ్మవిషయకం జ్ఞానం, విజ్ఞానం శిల్పశాస్త్రయో ర్జ్ఞానం "మోక్షే ధీ ర్జ్ఞాన మన్యత్ర విజ్ఞానం శిల్పశాస్త్రయో' రిత్యమరః. యద్వా - జ్ఞానం సామాన్యజ్ఞానం, విజ్ఞానం విశేషజ్ఞానం.

* తన్నిశ్లోకీ. ('నివాసవృక్ష స్సాధూనాం') సాధూనాం సంసారతాపతప్తానాం, నివాస వృక్షః విశ్రమస్థానం. 'వాసుదేవతరుచ్ఛాయా నాతిశీతా న ఘర్మదా' ఇత్యుక్తత్వాత్. సాధూనాం 'సాధవ స్త్వభిగంతవ్యా' ఇత్యుక్త్యా అభిగంతవ్యతయా యే ప్రసిద్ధా స్తేషా మావాసవృక్షః అభిగంతవ్యస్థానం. సాధూనాం జ్ఞానినాం, ఆవాసవృక్షః ప్రాప్యదేశ ఇతి చ. ఆపన్నానాం ఆకించన్యా త్సంగపురస్కారేణ శరణం గతానాం దృప్తానాం, సదాగతిః అపునరావృత్తి ప్రాప్యస్థానం, అభ్యుప మప్రారబ్ధసహిష్ణుతయా దేహస్థితికాలేఽపి గతి రితి చ. ఆర్తానాం ప్రారబ్ధదేహానాఽర్దితానాం,

ధాతూనా మివ శైలేంద్రో గుణానా మాకరో మహాన్, ౨౦౪

సాధూనా మేవం.' 'ఆపన్నానాం తు పరా గతిః' 'యోగక్షేమం వహామి' ఇత్యుక్తరీత్యా ఆశ్రితవిషయే ఉపాయదశాప్రభృతి ఫలపర్యంతసర్వకర ఇత్యర్థః. తత్రా ప్యార్తానాం సంశ్రయశ్చైవ. ఆశ్రితేష్వపి ఆర్తానాం తు సర్వదా సమీచీనాశ్రయః, సర్వకార్యనిర్వాహక ఇత్యర్థః. భవ త్వేవం, మమాపి కశ్చిదాశ్రయో భవిష్యతీ త్యత్రాహ (యశస శ్చైకభాజన మితి.) ఏవంవిధరక్షకో లోకేఽన్యో నాస్తీత్యర్థః. అత్ర 'చతుర్విధా భజంతే మాం జనా స్సుకృతినోఽర్జున, ఆర్తో జిజ్ఞాసు రర్థార్థీ జ్ఞానీ చ భరతర్షభ' ఇత్యుక్తా శ్చతుర్విధాధికారిణ ఉచ్యంతే. (సాధూనాం) జిజ్ఞాసూనాం, కైవల్యకామానా మిత్యర్థః. (ఆపన్నానాం) అపూర్వైశ్వర్యకామానాం, (ఆర్తానాం) భ్రష్టైశ్వర్యకామానాం, (యశసః) 'జ్ఞానీ త్వాత్మైవ మే మత' మిత్యుక్తయశోయుక్తస్య, ఏకవచనేన తస్య సుదుర్లభత్వ ముక్తం. ఏకభాజనం అద్వితీయాశ్రయః. యద్వా, (సాధూనా) ముపాసకానాం, (ఆపన్నానాం) 'సకృదేవ ప్రపన్నాయే' త్యుక్తరీత్యా శేషత్వప్రపన్నానాం, (ఆర్తానాం) ఆర్తప్రపన్నానాం, 'ఆర్తో వా యది వా దృప్తః పరేషాం శరణాగత' ఇతి వక్ష్యమాణత్వాత్. (యశస శ్చైకభాజన) మిత్యనేన ఏవంభూతోఽన్యో నాస్తీ త్యుచ్యతే. ఆశ్రితఫలప్రదానోపయోగిజ్ఞానసంపత్తి మాహ (జ్ఞానవిజ్ఞానసంపన్న ఇతి.) జ్ఞానం లౌకికజ్ఞానం, విజ్ఞానం శాస్త్రజన్యజ్ఞానం, తాభ్యాం సంపన్నః. యద్వా — విజ్ఞానేన ధర్మభూతేన సంపన్నః, జ్ఞానశ్చాసౌ విజ్ఞానసంపన్నశ్చేతి కర్మధారయః. జ్ఞానస్వరూపో జ్ఞానగుణక శ్చేత్యర్థః. జ్ఞానసంపత్తి ముక్త్వాఽనుష్ఠానసంపత్తి మాహ (నిదేశే నిరతః పితు రితి.) ప్రధానత్వా త్పితృవచనపరిపాలనత్వ ముక్తం. ఇద ముపలక్షణం ధర్మాంతరాణాం. అనేన సౌలభ్యం చోక్తం. సమస్తకల్యాణగుణసమృద్ధి మాహ (గుణానా మాకర ఇతి,) బహువచనేనాఽసంఖ్యేయత్వ ముక్తం. (ఆకర) ఇత్యనేన గుణాతిరిక్తత్వం గుణిన ఉక్తం. (మహా నిత్యనేన) గుణానాము ప్యత్కర్షాపాదకం గుణిస్వరూప ముచ్యతే. (ధాతూనా మిత్యనేన) గుణానాం జ్ఞానశక్తిబలైశ్వర్యాదిభేదేన నానావిధత్వ ముక్తం. (శైలేంద్రో హిమవాన్.) అనేనాఽప్రకంప్యత్వ ముక్తం. ౨౦౪

సంశ్రయః ఇతరవైలక్షణ్యేనాఽఽశ్రయణీయః. యద్వా — సాధూనాం భగవత్ప్రాప్తికామానాం. ఆపన్నానాం కైవల్యనిష్ఠానాం, ఆర్తానా మైశ్వర్యకామానాం, ఇతరవైలక్షణ్యేనాఽఽశ్రయణీయః. యశసశ్చ యశస ఏవ, నాఽయశసః, ఏకభాజనం అనితరసాధారణ్యేనాఽఽశ్రయః. సుప్రతిష్ఠితత్వ పరిపూర్ణత్వాదిద్యోతనాయ భాజనగ్రహణం, అత్ర యశశ్శబ్దేనౌదార్యప్రతాపజనితకీర్తి ర్లోకప్రసిద్ధా. 'న తస్యేశే కశ్చన తస్య నామ మహ ద్యశః' ఇత్యుక్తవైదికప్రసిద్ధా చ కీర్తిః కథితా.

(వాలినే తారాహితోపదేశః)

త త్క్షమం న విరోధ స్తే సహ తేన మహాత్మనా.
దుర్జయేనాఽప్రమేయేన రామేణ రణకర్మసు, ౨౧॥

శూర వక్ష్యామి తే కించి న్న చేచ్ఛా మ్యభ్యసూయితుమ్.
శ్రూయతాం క్రియతాం చైవ తవ వక్ష్యామి య ద్ధితం. ౨౨॥

యౌవరాజ్యేన సుగ్రీవం తూర్ణం సా ధ్వభిషేచయ.
విగ్రహం మా కృథా వీర భ్రాత్రా రాజ న్బలీయసా, ౨౩॥

అహం హి తే క్షమం మన్యే తేన రామేణ సౌహృదమ్,
సుగ్రీవేణ చ సంప్రీతిం వైర ముత్సృజ్య దూరతః, ౨౪॥

లాలనీయో హి తే భ్రాతా యవీయా నేష వానరః.
తత్ర వా స న్నిహస్థో వా సర్వథా బంధు రేవ తే, ౨౫॥

న హి తేన సమం బంధుం భువి పశ్యామి కంచన.
దానమానాదిసత్కారైః కురుష్వ ప్రత్యనంతరం, ౨౬॥

వైర మేత త్సముత్సృజ్య తవ పార్శ్వే స తిష్ఠతు.
సుగ్రీవో విపులగ్రీవ స్తవ బంధు స్సదా మతః, ౨౭॥

(త దితి.) రణకర్మసు దుర్జయేనే త్యన్వయః. ౨౧॥

(శూరేతి.) తే అభ్యసూయితుం నేచ్ఛామి త్వద్విషయే అభ్యసూయాం దోషావిష్కరణం కర్తుం కదాచి దపి నేచ్ఛామీ త్యర్థః. యద్వా - మయా వక్ష్యమాణే హితే త్వయా అభ్యసూయా న కార్యే త్యర్థః. ౨౨॥

(యౌవరాజ్యేనేతి.) యౌవరాజ్యేనాఽభిషేచయ, యౌవరాజ్యోపలక్షితో యథా భవతి తథాఽభిషించే త్యర్థః. ౨౩॥

(నహీ తి.) ప్రత్యనంతరం త్వదనంతరం, సమీపవర్తినం వా కురుష్వ. ౨౬-౨౭॥

భ్రాతు స్సౌహృద మాలంబ నాఽన్యా గతి రిహాఽస్తి తే. ౨౮

యది తే మత్ప్రియం కార్యం యది చాఽవైషి మాం హితాం,
యాచ్యమానః ప్రయత్నేన సాధు వాక్యం కురుష్వ మే. ౨౯

ప్రసీద పథ్యం శృణు జల్పితం హి మే న రోష మేవాఽనువిధాతు మర్హసి,
క్షమో హి తే కోసలరాజసూనునా న విగ్రహ శ్శక్రసమానతేజసా. ౩౦

తదా హి తారా హిత మేవ వాక్యం తం వాలినం పథ్య మిదం బభాషే,
న రోచతే త ద్వచనం హి తస్య కాలాభిపన్నస్య వినాశకాలే. ౩౧

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాణ్డే, పఞ్చదశ స్సర్గః.

(భ్రాతు రిత్యర్ధం.) ఆలంబ ఆలంబస్వ. ౨౮

(యదీతి.) అవైషి జానాసి, ప్రయత్నేన బహుప్రయత్నేన. ౨౯

స్వవచనాశ్రవణే బాధకం సూచయం త్యాహ (ప్రసీదేతి.) ప్రసీద త్యక్తరోషో భవ. పథ్యం హితం, జల్పితం వచనం, భావే క్తః. శక్రసమానతేజసా శక్రతేజస స్తుల్యతేజసా. అనేన వాలినో రామస్యాఽఽధిక్య ముక్తం. ౩౦

(తదేతి.) తదా వక్తవ్యకాలే, వాలినం ప్రతీతి శేషః. భాషతేః ద్వికర్మకత్వాత్; తస్య తస్మై, చతుర్థ్యర్థే షష్ఠీ. 'రుచ్యర్థానా' మితి హి స్మృతిః. వినాశకాలత్వే హేతుః (కాలాభిపన్నస్యేతి.) మృత్యునా గృహీతస్యే త్యర్థః. ౩౧

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే,
పంచదశ స్సర్గః

అథ షోడశ స్సర్గః

తా మేవం బ్రువతీం తారాం తారాధిపనిభాననామ్,
వాలీ నిర్భర్త్సయామాస వచనం చేద మబ్రవీత్. ౧

గర్జతోఽస్య చ సంరంభం భ్రాతు శ్శత్రో ర్విశేషతః.
మర్షయిష్యా మ్యహం కేన కారణేన వరాననే. ౨

అధర్షితానాం శూరాణాం సమరే ష్వనివర్తినాం,
ధర్షణామర్షణం భీరు మరణా దతిరిచ్యతే. ౩

సోఢుం న చ సమర్థోఽహం యుద్ధకామస్య సంయుగే,
సుగ్రీవస్య చ సంరంభం హీనగ్రీవస్య గర్జతః. ౪

న చ కార్యో విషాద స్తే రాఘవం ప్రతి మత్కృతే,
ధర్మజ్ఞశ్చ కృతజ్ఞశ్చ కథం పాపం కరిష్యతి. ౫

అథ షోడశ స్సర్గః

అథ వాలివధ ష్షోడశే. (తా మేవ) మిత్యాది. ౧-౨

(అధర్షితానా మితి.) ధర్షణామర్షణం ధర్షణస్య ఆమర్షణం సహన మితి వా, ధర్షణాయాః తిరస్కారస్య మర్షణ మితి వాఽర్థః. ౩

(సోఢు మితి.) 'సుగ్రీవస్య చ సంరంభం హీనగ్రీవస్య గర్జత' ఇతి హీనగ్రీవస్యేతి పరుషోక్తిః. ౪

(న చేతి.) పాపం నిరపరాధవధం. ౫

నివర్తస్వ సహ స్త్రీభిః కథం భూయోఽనుగచ్ఛసి,
సౌహృదం దర్శితం తారే మయి భక్తిః కృతా త్వయా. ౬

ప్రతియోత్స్యా మ్యహం గత్వా సుగ్రీవం జహి సంభ్రమం,
దర్పమాత్రం వినేష్యామి న చ ప్రాణై ర్విమోక్ష్యతే. ౭

అహం హ్యాజిస్థితస్యాఽస్య కరిష్యామి యథేప్సితం,
వృక్షై ర్ముష్టిప్రహారైశ్చ పీడితః ప్రతియాస్యతి. ౮

న మే గర్విత మాయస్తం సహిష్యతి దురాత్మవాన్,
కృతం తారే సహాయత్వం సౌహృదం దర్శితం మయి. ౯

శాపితాఽసి మమ ప్రాణై ర్నివర్తస్వ ◈ జయేన చ,
* అహం జిత్వా నివర్తిష్యే త మహం భ్రాతరం రణే. ౧౦

(నివర్తస్వేతి.) నివర్తనే క్రియమాణేఽపి, భూయః సౌహృదం సుహృత్కర్తవ్యం, హితోపదేశ ఇతి యావత్. భక్తిః, కృతా ప్రకాశితే త్యర్థః. ౬

(ప్రతియోత్స్యా మీతి.) సుగ్రీవం ప్రతియోత్స్యామి. ౭

సంప్రహారవ్యాకులేన త్వయా కథం తస్య ప్రాణరక్షణం కర్తుం శక్యం? తత్రాహ (అహం హీతి.) యథేప్సితం ఈప్సితం త్వత్ప్రాణరక్షణ మనతిక్రమ్య, ఆజౌ యుద్ధే, స్థితస్య. ౮

(నేతి.) గర్వితం గర్వం, ఆయస్తం ఆయాసం, ప్రయత్న మితి యావత్. సహిష్యతీతి పరస్మైపద మార్షం. సహాయత్వం బుద్ధిసాహాయ్యం. ౯

◈ రామానుజీయం. జవేన మనోజవేన, యద్వా - జయేనేతి పాఠః. జయాశిషే త్యర్థః. చోఽవధారణే.

* అహ మితి. అహం జిత్వా అహం నివర్తిష్య ఇతి అహంశబ్దద్వయస్య నిర్వాహః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

(వాలిసుగ్రీవయో ర్యుద్ధం)

తం తు తారా పరిష్వజ్య వాలినం ప్రియవాదినీ,
చకార రుదతీ మందం దక్షిణా సా ప్రదక్షిణం. ౧౧

తత స్స్వస్త్యయనం కృత్వా మంత్రవ ద్విజయైషిణీ,
అంతఃపురం సహ స్త్రీభిః ప్రవిష్టా శోకమోహితా. ౧౨

ప్రవిష్టాయాం తు తారాయాం సహ స్త్రీభి స్స్వ మాలయం,
నగరా న్నిర్యయౌ క్రుద్ధో మహాసర్ప ఇవ శ్వసన్. ౧౩

స నిశ్శ్వస్య మహాతేజా వాలీ పరమరోషణః,
సర్వత శ్చారయ న్దృష్టిం శత్రుదర్శనకాంక్షయా. ౧౪

స దదర్శ తత శ్శ్రీమా న్సుగ్రీవం హేమపింగళం,
సుసంవీత మవష్టబ్ధం దీప్యమాన మివానలం. ౧౫

స తం దృష్ట్వా మహావీర్యం సుగ్రీవం పర్యవస్థితం,
గాఢం పరిదధే వాసో వాలీ పరమరోషణః. ౧౬

(తంత్వితి.) దక్షిణా స్వస్మి న్పరస్మింశ్చ తుల్యహితా. ౧౧

(తత ఇతి.) మంత్రవత్ స్వస్త్యయనమంత్రవత్, మంత్రశ్చ వైదికాదన్య ఇతి జ్ఞేయః. ౧౨

(స నిశ్శ్వస్యేతి.) చారయ న్, ప్రస్థిత ఇతి శేషః. ౧౪

(స దదర్శేతి.) సుసంవీతం వాససా సుష్ఠు పరివీతం, అవష్టబ్ధం యుయుత్సయా భూమి మాక్రమ్య స్థితం. ౧౫

(స త మితి.) పర్యవస్థితం సమీపే అవస్థితం. ౧౬

స వాలీ గాఢసంవీతో ముష్టి ముద్యమ్య వీర్యవాన్,
సుగ్రీవ మేవాఽభిముఖో యయౌ యోద్ధుం కృతక్షణః. ౧౭

శ్లిష్టముష్టిం సముద్యమ్య సంరబ్ధతర మాగతః,
సుగ్రీవోఽపి త ముద్దిశ్య వాలినం హేమమాలినం. ౧౮

తం వాలీ క్రోధతామ్రాక్ష స్సుగ్రీవం రణపండితం,
ఆపతంతం మహావేగ మిదం వచన మబ్రవీత్. ౧౯

ఏష ముష్టి ర్మయా బద్ధో గాఢ స్సన్నిహితాంగుళిః,
మయా వేగవిముక్త స్తే ప్రాణా నాదాయ యాస్యతి. ౨౦

ఏవ ముక్తస్తు సుగ్రీవః క్రుద్ధో వాలిన మబ్రవీత్.
తవైవ చాఽఽహర న్ప్రాణాన్ ముష్టిః పతతు మూర్ధని. ౨౧

తాడిత స్తేన సంక్రుద్ధ స్సమభిక్రమ్య వేగితః,
అభవ చ్ఛోణితోద్గారీ సోత్పీడ ఇవ పర్వతః. ౨౨

సుగ్రీవేణ తు నిస్సంగం సాల ముత్పాట్య తేజసా,
గాత్రే ష్వభిహతో వాలీ వజ్రేణేవ మహాగిరిః. ౨౩

(స వాలీతి.) కృతక్షణః కృతోత్సవః, లబ్ధావసరో వా. 'నిర్వ్యాపారస్థితౌ కాలవిశేషోత్సవయోః క్షణ' ఇత్యమరః. ౧౭-౨౦

(ఏవ మితి.) 'పతతు మూర్ధ' నీత్యనంతర మితికరణం ద్రష్టవ్యం. ౨౧

(తాడిత ఇతి.) తేన వాలినా, తాడితః, అత ఏవ సంక్రుద్ధః, వేగితః సంజాతవేగః, పునః ప్రహారాయేతి శేషః. అత్ర సుగ్రీవ ఇత్యధ్యాహార్యం. సోత్పీడః సనిర్ఝరః. ౨౩

(వాలిసుగ్రీవయో ర్యుద్ధం)

స తు వాలీ ప్రచలిత స్సాలతాడనవిహ్వలః,
గురుభారసమాక్రాంతో * నౌసార్థ ఇవ సాగరే. ౨౪

తౌ భీమబలవిక్రాంతౌ సుపర్ణసమవేగినౌ,
ప్రవృద్ధౌ ఘోరవపుషౌ చంద్రసూర్యా వివాఽంబరే.
పరస్పర మమిత్రఘ్నౌ ఛిద్రాన్వేషణతత్పరౌ, ౨౫½

తతోఽవర్ధత వాలీ తు బలవీర్యసమన్వితః.
సూర్యపుత్రో మహావీర్య స్సుగ్రీవః పరిహీయతే, ౨౬½

వాలినా భగ్నదర్పస్తు సుగ్రీవో మందవిక్రమః.
వాలినం ప్రతి సామర్షో దర్శయామాస లాఘవం, ౨౭½

వృక్షై స్సశాఖై స్సశిఖై ర్వజ్రకోటినిభై ర్నఖైః. ౨౮

ముష్టిభి ర్జానుభిః పద్భి ర్బాహుభిశ్చ పునః పునః,
తయో ర్యుద్ధ మభూ ద్ఘోరం వృత్రవాసవయో రివ. ౨౯

(స త్వితి.) నౌః పోతః. ౨౪

(తా విత్యాది.) విక్రాంతౌ విక్రమవంతౌ, భీమబలౌ చ తౌ విక్రాంతౌ చేతి కర్మధారయః. సుపర్ణసమవేగినౌ గరుడవేగతుల్యవేగవంతౌ, కర్మధారయా న్మత్వర్థీయః. చంద్రసూర్యావివ పౌర్ణమాసీచంద్రసూర్యా వివ, ప్రవృద్ధా వభూతా మిత్యర్థః. ౨౫½

(తత ఇతి.) అవర్ధత, తేజసేతి శేషః. పరిహీయతే, పర్యహీయతే త్యర్థః. ౨౬½

(వాలినేతి.) లాఘవం శైఘ్ర్యం. 'లఘు మాధుర్యశీఘ్రయో' రితి నిఘంటుః. ౨౭½

(వృక్షై రిత్యాది.) 'తయో ర్యుద్ధ మభూ ద్ఘోర' మితి పాఠః. ౨౯

---

* రామానుజీయం. (స త్వితి.) నౌసార్థం నౌసమూహః.

తౌ శోణితాక్తౌ యుద్ధ్యేతాం వానరౌ వనచారిణౌ,
మేఘా వివ మహాశబ్దై స్తర్జయానౌ పరస్పరం. ౩౦

* హీయమాన మథోఽపశ్య త్సుగ్రీవం వానరేశ్వరం,
వీక్షమాణం దిశశ్చైవ రాఘవ స్స ముహు ర్ముహుః. ౩౧

† తతో రామో మహాతేజా ఆర్తం దృష్ట్వా హరీశ్వరం,
శరం చ వీక్షతే వీరో వాలినో వధకారణాత్. ౩౨

తతో ధనుషి సంధాయ శర మాశీవిషోపమం,
పూరయామాస త చ్చాపం కాలచక్ర మివాఽంతకః. ౩౩

తస్య జ్యాతలఘోషేణ త్రస్తాః పత్రరథేశ్వరాః,
ప్రదుద్రువు ర్మృగా శ్చైవ యుగాంత ఇవ మోహితాః. ౩౪

(తా వితి.) యుద్ధ్యేతాం అయుద్ధ్యేతాం. తర్జయానా వితి ఉభయత్ర ఆగమశాసనస్యా నిత్యత్వా దడభావః. ముమభావశ్చ. ౩౦-౩౧

(తతో రామ ఇతి.) శరం వీక్షతే. వాలివధోచితం శరం పర్యాలోచయ దిత్యర్థః. ౩౨

(తత ఇతి.) కాలచక్రం యమస్యాఽఽయుధవిశేషః. ౩౩

(తస్యేతి.) పత్రరథేశ్వరాః పక్షిశ్రేష్ఠాః, ౩౪

---

* రామానుజీయం. 'హీయమాన మథోఽపశ్య త్సుగ్రీవం వానరేశ్వరం, వీక్షమాణం దిశశ్చైవ రాఘవ స్స ముహూర్ముహు' రితి పాఠః.

† రామానుజీయం. 'శరం చ వీక్షతే వీరః' ఇతి సమ్యక్.

(శ్రీరామేణ వాలివక్షసి బాణప్రక్షేపః)

ముక్తస్తు వజ్రనిర్ఘోషః ప్రదీప్తాశనిసన్నిభః,
రాఘవేణ మహాబాణో వాలివక్షసి పాతితః. 35

తత స్తేన మహాతేజా వీర్యోత్సిక్తః కపీశ్వరః,
వేగేనాఽభిహతో వాలీ నిపపాత మహీతలే. 36

* ఇంద్రధ్వజ ఇవోద్ధూతః పౌర్ణమాస్యాం మహీతలే,
ఆశ్వయుక్సమయే మాసి గతశ్రీకో విచేతనః. 37

నరోత్తమః † కాలయుగాంతకోపమం శరోత్తమం కాంచనరూప్యభూషితం,
ససర్జ దీప్తం త మమిత్రమర్దనం సధూమ మగ్నిం ముఖతో యథా హరః. 38

(ముక్త స్త్వితి.) వజ్రస్యేవ నిర్ఘోషో యస్య తథా, ప్రదీప్తాశనిసన్నిభః ప్రదీప్తవిద్యుత్తుల్యః "అశనిస్తు ద్వయో ర్వజ్రే సౌదామిన్యా' మితి దర్పణః. 35

(తత ఇత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. ఉద్ధూతః పాతితః, ఆశ్వయుక్ సమయే ఆశ్వయుక్ సమయ రూపే, మాసి పౌర్ణమాస్యాం, మహీతలే పాతిత ఇత్యన్వయః. 36—37

ఉక్త మర్థం వృత్తాంతరేణ సంగృహ్ణాతి (నరోత్తమ ఇత్యాది) శ్లోకద్వయేన. కాలయుగాంతకోపమం, యుగాంతకాలోపమ మిత్యర్థః. స్వార్థే కప్రత్యయః. యుగాంతకాలో యుగాంతమృత్యుః, కాంచన రూప్యభూషితం పరభాగాయ స్వర్ణరజతాభ్యా మలంకృతం, సధూమ మిత్యనేన జ్వాలోన్ముఖత్వ

---

* (ఇంద్రధ్వజ ఇతి.) గౌడదేశే కస్మింశ్చి దుత్సవే ఆశ్వయుక్పౌర్ణమాస్యా మింద్ర ముద్దిశ్య ధ్వజం సంస్థాప్య ఉత్సవానంతరం ధ్వజం పాతయంతి. తద్వ ద్వాలీ పాతిత ఇత్యర్థః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

† కాలయుగాంతకోపమం - అంతయతీ త్యంతకః, యుగానాం కృతత్రేతాదీనా మంతకః యుగాంతకః, కాలశ్చాసౌ యుగాంతకశ్చేతి విశేష్యపూర్వపదకర్మధారయః; విశేషణవిశేష్యభావస్య కామచారత్వాత్. స ఉపమా యస్య తం. ఇతి తత్త్వదీపికా.

* అథోక్షిత శ్శోణితతోయవిస్రవై స్సుపుష్పితాశోక ఇవాఽనలోద్ధతః,
విచేతనో వాసవసూను రాహవే విభ్రంశితేంద్రధ్వజవ త్క్షితిం గతః. ౩౯

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాణ్డే, షోడశ స్సర్గః.

అథ సప్తదశ స్సర్గః

తత శ్శరేణాఽభిహతో రామేణ రణకర్కశః,
పపాత సహసా వాలీ నికృత్త ఇవ పాదపః. ౧

ముచ్యతే. హరః ప్రళయే సంహర్తా. నన్వత్ర ఏకవచనా దేకేన బాణేన వాలీ హత ఇత్యుక్తం. ఇదం ఉత్తరత్ర తారావాక్యేన 'రామేణ ప్రహితై రౌద్రై ర్మార్గణై ర్దూరపాతిభి' రిత్యనేన బహుబాణ హతత్వవచనేన విరుధ్యతే. మైవం; వ్యాకులవచనత్వా త్తస్య. యతః తారా ఏకబాణహతం శ్రుత్వా ప్యేవ మాహ. వక్ష్యతి హి 'తం భార్యా బాణమోక్షేణ రామదత్తేన సంయుగే, హతం ప్లవగశార్దూలం తారా శుశ్రావ వాలిన' మితి. స్వర్గోపక్రమే చ 'నిజఘాన చ తత్రైనం శరేణైకేన రాఘవః' ఇత్యత్ర ఏకశబ్దః ప్రయుక్తః. 'ప్రతిజ్ఞాతం చ రామేణ తథా వాలివధం ప్రతీ'తి ప్రతిజ్ఞానిర్వాహాయ ఛద్మనాఽపి వాలివధః కృతః.అస్మిన్ సర్గే ఏకోనచత్వారింశచ్ఛ్లోకాః. ౩౮-౩౯

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే, షోడశ స్సర్గః.

అథ సప్తదశ స్సర్గః

అథ రామం ప్రతి వాలినిందా సప్తదశే. (తత శ్శరేణేత్యాది.) ఆరంభణార్థోఽయ మనువాదః. ౧

---

* రామానుజీయం. 'వాలివక్షసి పాతిత' ఇత్యతఃపరం 'తత స్తేన మహాతేజా' ఇత్యయం శ్లోకః. తతఃపరం 'ఇంద్రధ్వజ ఇవోద్ధూత' ఇతి శ్లోకః. తతః పరం 'నరోత్తమః' 'అథోక్షిత' ఇతి శ్లోకద్వయ ముక్తార్థనిగమనపరమ్.

(శ్రీరామ ముద్దిశ్య వాలినిందాప్రకారః)

స భూమౌ న్యస్తసర్వాంగ స్తప్తకాంచనభూషణః,
అపత ద్దేవరాజస్య ముక్తరశ్మి రివ ధ్వజః. ౨

తస్మి న్నిపతితే భూమౌ వానరాణాం గణేశ్వరే,
నష్టచంద్ర మివ వ్యోమ న వ్యరాజత భూతలం. ౩

భూమౌ నిపతితస్యాపి తస్య దేహం మహాత్మనః,
న శ్రీ ర్జహాతి న ప్రాణా న తేజో న పరాక్రమః. ౪

శక్రదత్తా వరా మాలా కాంచనీ వజ్రభూషితా,
దధార హరిముఖ్యస్య ప్రాణాం స్తేజ శ్శ్రియం చ సా. ౫

స తయా మాలయా వీరో హైమయా హరియూథపః,
సంధ్యానుగతపర్యంతః పయోధర ఇవాఽభవత్. ౬

తస్య మాలా చ దేహశ్చ మర్మఘాతీ చ య శ్శరః,
త్రిధేవ రచితా లక్ష్మీః పతితస్యాపి శోభతే. ౭

(స భూమా వితి.) రశ్మిః బంధనరజ్జుః. ౨-౩

(భూమా వితి.) తేజః ప్రతాపః. ౪

ఉక్తేఽర్థే హేతు మాహ (శక్రేతి.) ౫

(స ఇతి.) హైమయేతి జీబభావ ఆర్షః. ౬

(తస్యేతి.) లక్ష్మీః తేజః. ౭

త దస్త్రం తస్య వీరస్య స్వర్గమార్గప్రభావనం,
రామబాణాసనక్షిప్త మావహ త్పరమాం గతిం. ౮

తం తదా పతితం సంఖ్యే గతార్చిష మివాఽనలం,
బహుమాన్య చ తం వీరం వీక్షమాణం శనై రివ. ౯

యయాతి మివ పుణ్యాంతే దేవలోకా త్పరిచ్యుతం,
ఆదిత్య మివ కాలేన యుగాంతే భువి పాతితం. ౧౦

మహేంద్ర మివ దుర్ధర్షం మహేంద్ర మివ దుస్సహం,
మహేంద్రపుత్రం పతితం వాలినం హేమమాలినం. ౧౧

సింహోరస్కం మహాబాహుం దీప్తాస్యం హరిలోచనం,
లక్ష్మణానుగతో రామో దదర్శోపససర్ప చ. ౧౨

(తదస్త్రి మితి.) స్వర్గమార్గస్య ప్రభావనం ప్రాపకం, 'భూ ప్రాప్తా' విత్యస్మా ల్లుట్. అత ఏవ పరమాం గతిం ఆవహత్. సంపాదయామాసే త్యర్థః. ౮

(తం తదేత్యాది.) చత్వారః. సంఖ్యే యుద్ధే, తం వీరం రామం, బహుమాన్య సాధు బాణం పాతితవానసీతి శ్లాఘయిత్వా, స కుత్ర స్థిత ఇతి శనైః వేదనాతిశయా న్మందం వీక్షమాణం, ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే. యయాతి మివ, కాలేన దైవేన. 'కాల శ్శ్యామళదిష్టయో' రితి దర్పణః. మహేంద్ర మివ దుస్సహం అభిముఖ్యేన స్థాతు మశక్యం. ౯—౧౧

(సింహేతి.) దీప్తాస్యం దీప్తముఖం, హరిలోచనం కపిలనేత్రం. ౧౨

---

* రామానుజీయం. (తదస్త్ర మితి.) ఆవహత్, సంపాదయామాసే త్యర్థః. ఏతదనంతరం 'తం తథా పతిత' మితి శ్లోకః, అతః పరం 'యయాతి మివ పుణ్యాంత' ఇతి శ్లోకః, అతః పరం 'మహేంద్ర మివే' తి శ్లోకః, అతః పరం 'సింహోరస్క' మితి శ్లోకః, అతః పరం 'తం దృష్ట్వా రాఘవం వాలీ లక్ష్మణం చ మహాబలం, అబ్రవీ త్ప్రశ్రితం వాక్యం పరుషం ధర్మసంహిత' మిత్యేవం పాఠక్రమ స్సాధుః.

(శ్రీరామ ముద్దిశ్య వాలినిందాప్రకారః)

తం దృష్ట్వా రాఘవం వాలీ లక్ష్మణం చ మహాబలం,
అబ్రవీ త్ప్రశ్రితం వాక్యం పరుషం ధర్మసంహితమ్. ౧౩

త్వం నరాధిపతేః పుత్త్రః ప్రథితః ప్రియదర్శనః,
కులీన స్సత్త్వసంపన్న స్తేజస్వీ చరితవ్రతః. ౧౪

పరాఙ్ముఖవధం కృత్వా కో ను ప్రాప్త స్త్వయా గుణః,
య దహం యుద్ధసంరబ్ధ శ్శరేణోరసి తాడితః. ౧౫

రామః కరుణవేదీ చ ప్రజానాం చ హితే రతః,
సానుక్రోశో జితోత్సాహ స్సమయజ్ఞో దృఢవ్రతః.
ఇతి తే సర్వభూతాని కథయంతి యశో భువి, ౧౬

దమ శ్శమః క్షమా ధర్మో ధృతి స్సత్యం పరాక్రమః.
పార్థివానాం గుణా రాజ న్దండశ్చా ప్యపరాధిషు, ౧౭

తా న్గుణా న్సంప్రధార్యాహ మగ్ర్యం చాఽభిజనం తవ.
తారయా ప్రతిషిద్ధోఽపి సుగ్రీవేణ సమాగతః, ౧౮

(తం దృష్ట్వేతి.) ప్రశ్రితం వినయాన్వితం. ౧౩

ప్రశ్రితం వచన మాహ (త్వ మిత్యాదినా,) ప్రియదర్శనః ప్రియం దర్శనం శాస్త్రం యస్య సః 'దర్శనం దృశి శాస్త్రే స్యా' దితి దర్పణః. పరాఙ్ముఖవధం పరయుద్ధాసక్తవధం, గుణః ఉత్కర్షః, యుద్ధసంరబ్ధః, అన్యయుద్ధపరాఙ్ముఖ ఇత్యర్థః. ౧౫

(రామ ఇతి.) కరుణవేదీ కారుణ్యజ్ఞః, సానుక్రోశః సదయః, సమయజ్ఞః ఆచారజ్ఞః, తే యశ ఇత్యన్వయః. ౧౬

(దమ ఇతి.) 'శమ శ్చిత్తప్రశాంతి స్స్యా ద్దమ ఇంద్రియనిగ్రహః'. అభిజన మాభిజాత్యం, సమాగతః. యుద్ధం కృతవా నస్మీ త్యర్థః. ౧౭—౧౮

స మా మన్యేన సంరబ్ధం ప్రమత్తః యోద్ధు మర్హతి.
ఇతి మే బుద్ధి రుత్పన్నా బభూవాఽదర్శనే తవ, ౧౯॥

న త్వాం * వినిహతాత్మానం ధర్మధ్వజ మధార్మికం.
జానే పాపసమాచారం తృణైః కూప మివాఽఽవృతం, ౨౦॥

సతాం వేషధరం పాపం ప్రచ్ఛన్న మివ పావకం.
నాఽహం త్వా మభిజానామి ధర్మచ్ఛద్మాభిసంవృతం, ౨౧॥

◊ విషయే వా పురే వా తే యదా † నాపకరో మ్యహం.
న చ త్వా మవజానే చ కస్మా త్త్వం హ న్స్యకిల్బిషం, ౨౨॥

(న మా మితి.) ప్రమత్తం యుద్ధపరవశం, అర్హతి. ఉక్తగుణో రామ ఇతి శేషః. అదర్శనే తవ, దర్శనే త్వేవ మభూ దితి భావః. ౧౯॥

(న త్వా మితి.) వినిహతాత్మానం విశేషేణ నిహతబుద్ధిం, ధర్మధ్వజం ధర్మలింగం. వస్తుతో ధర్మరహిత మిత్యర్థః. ౨౦॥

ఏతదేవ స్పష్టయతి (సతా మితి.) ధర్మచ్ఛద్మాభిసంవృతం ధర్మవ్యాజయుక్తం. ౨౧॥

(విషయ ఇతి.) యదా నాఽపకరోమి యస్మా న్నాఽపాకరవం. త్వాం నాఽవజానే, త్వయ్యవమానం నాఽకరవ మిత్యర్థః. తస్మా దకిల్బిషం మాం కిమర్థం హన్సీతి సంబంధః. ౨౨॥

---

* రామానుజీయం. వినిహతాత్మానం గూఢాత్మానం.

◊ తనిశ్లోకీ. అవిభావ్యం కలహనిమిత్త మిత్యాహ - విషయే దేశే, పురే పట్టణే వా, తే తుభ్యం, నాఽపకరోమి. భూతే లట్. త్వాం నాఽవజానే త్వయి విషయే అవజ్ఞాం నాఽకరవం. ఆవయో స్సామంతత్వాద్యభావా త్సీమావివాదో వా జలవివాదో వా గోభూమ్యాదివివాదో వా కులగతవైరం వా స్వయంవరాదౌ నార్యాదివిషయకవివాదో వా నాస్తీతి భావః.

† రామానుజీయం. అపకరో మీత్యాదౌ భూతే లట్.

(శ్రీరామ ముద్దిశ్య వాలినిందాప్రకారః)

ఫలమూలాశనం నిత్యం వానరం వనగోచరం.
మా మిహాఽప్రతియుధ్యంత మన్యేన చ సమాగతం, ౨౩

లింగ మప్యస్తి తే రాజ\u0C28్ దృశ్యతే ధర్మసంహితం.
కః క్షత్రియకులే జాత శ్శ్రుతవా న్నష్టసంశయః,
ధర్మలింగప్రతిచ్ఛన్నః క్రూరం కర్మ సమాచరేత్. ౨౪

రామ రాజకులే జాతో ధర్మ వా నితి విశ్రుతః,
అభవ్యో భవ్యరూపేణ కిమర్థం పరిధావసి. ౨౫

సామ దానం క్షమా ధర్మ స్సత్యం ధృతిపరాక్రమౌ,
పార్థివానాం గుణా రాజ\u0C28్ దండశ్చా ప్యపరాధిషు. ౨౬

* వయం వనచరా రామ మృగా మూలఫలాశనాః,
ఏషా ప్రకృతి రస్మాకం పురుష స్త్వం నరేశ్వరః. ౨౭

(ఫలే) త్యస్య శ్లోకస్య మా మితి పూర్వేణ సంబంధః. ౨౩

(లింగ మితి.) హే రాజ\u0C28్, అధర్మసంహితం అధర్మకృతం, లింగమపి, తే, అస్తి దృశ్యతే చ, స్పష్ట మవగమ్యతే చేత్యర్థః. కుత ఇత్యత్రాహ (క ఇతి.) ౨౪

(రామేతి.) అభవ్యః క్రూరః, భవ్యరూపేణ సౌమ్యరూపేణ, పరిధావసి చరసి. ౨౫

(సామేతి.) సామ సాంత్వనం. ౨౬

లోకే కస్యచి ద్వధే అపరాధ స్తదర్థలాభేచ్ఛా వా హేతు ర్భవేత్. తత్ర నాఽద్య ఇత్యాహ (వయ మితి.) పురుషః మనుష్యః, న చ కేవల మనుష్యః, అపి తు నరేశ్వరః. ౨౭

---

* తనిశ్లోకీ. వయం వనచరాః, భవంతః పురచరాః; వయం మృగాః, భవంతో మనుష్యాః; వయం మూలఫలాశనాః, యూయం రాజాన్నభోజనాః; నరేశ్వర స్త్వం, వయం పరిచారకాః.

భూమి ర్హిరణ్యం రూప్యం చ విగ్రహే కారణాని చ,
అత్ర క స్తే వనే లోభో మదీయేషు ఫలేషు వా. ౨౯

నయశ్చ వినయ శ్చోభౌ నిగ్రహానుగ్రహా వపి,
రాజవృత్తి రసంకీర్ణా న నృపాః కామవృత్తయః. ౩౦

త్వం తు కామప్రధానశ్చ కోపన శ్చాఽనవస్థితః,
రాజవృత్తైశ్చ సంకీర్ణ శ్శరాసనపరాయణః. ౩౧

న తేఽ స్త్యపచితి ర్ధర్మే నాఽర్థే బుద్ధి రవస్థితా,
ఇంద్రియైః కామవృత్త స్సన్ కృష్యసే మనుజేశ్వర. ౩౨

హత్వా బాణేన కాకుత్స్థ మా మిహాఽనపరాధినం,
కిం వక్ష్యసి సతాం మధ్యే కర్మ కృత్వా జుగుప్సితం. ౩౩

ద్వితీయోఽపి నేత్యాహ (భూమి రితి.) లోకే భూమ్యాదీని కలహే కారణాని భవంతి. తత్ర అన్యేషు వా మదీయేషు ఫలేషు, తే, కో లోభః కింవిషయేచ్ఛా వర్తతే. ౨౯

(నయ శ్చేతి.) నయోఽనుగ్రహశ్చ సద్రాజధర్మౌ, వినయో విపరీతనయః, నిగ్రహశ్చ కురాజధర్మౌ. ఇత్యేషా రాజవృత్తి రసంకీర్ణాఽగ్రాహ్యా. తథా చ నృపాః కామవృత్తయో న స్యుః, స్వేచ్ఛయా నయో వినయశ్చ నిగ్రహోఽనుగ్రహశ్చ రాజభి ర్న కార్యా ఇత్యర్థః. ౩౦

(త్వం త్వితి.) అనవస్థితః అమర్యాదః, రాజవృత్తైః రాజచరితైః హేతుభిః, సంకీర్ణః సంకీర్ణరాజవృత్త ఇత్యర్థః. శరాసనపరాయణః, యదృచ్ఛయా యం హంతు మిచ్ఛసి తం హంసీత్యర్థః. ౩౧

(న త ఇతి.) అపచితిః పూజా, ధర్మశ్రద్ధా నాస్తీ త్యర్థః. అవస్థితాఽవ్యవస్థితా, పరద్రవ్యాభిలాషిణీ త్యర్థః. కామే చ న వ్యవస్థేత్యాహ (ఇంద్రియై రితి.) ౩౨

(హత్వేతి.) మాం హత్వా స్థితః త్వం జుగుప్సితం కర్మ కృత్వా, సతాం సాధుకర్మకారిణాం మధ్యే కిం వక్ష్యసి. ౩౩

(శ్రీరామ ముద్దిశ్య వాలినిందాప్రకారః)

రాజహా బ్రహ్మహా గోఘ్న శ్చోరః ప్రాణివధే రతః,
నాస్తికః పరివేత్తా చ సర్వే నిరయగామినః. ౩౪

సూచకశ్చ కదర్యశ్చ మిత్రఘ్నో గురుతల్పగః,
లోకం పాపాత్మనా మేతే గచ్ఛంతే నాఽత్ర సంశయః. ౩౫

* అధార్యం చర్మ మే సద్భి రోమా ణ్యస్థి చ వర్జితం,
అభక్ష్యాణి చ మాంసాని త్వద్విధై ర్ధర్మచారిభిః. ౩౬

పంచ పంచనఖా భక్ష్యా బ్రహ్మక్షత్రేణ రాఘవ,

(రాజహేతి.) పరివేత్తా జ్యేష్ఠేఽనూఢే దారపరిగ్రహకృత్. 'పరివేత్తాఽనుజోఽనూఢే జ్యేష్ఠే దారపరిగ్రహా' దిత్యమరః. నిరయగామినః నరకగామినః. ౩౪

(సూచక శ్చేతి.) సూచకః పిశునః, కదర్యః లుబ్ధః, గచ్ఛంతే గచ్ఛంతి. ౩౫

కి మేవం నిందసి ?, మృగయాయాం మృగవధస్యాఽదోషత్వా దిత్యత్రాహ(అధార్య మితి.) మృగచర్మవత్ మే చర్మ న ధార్యం. మే రోమాణి ఊర్ణాదివ న్నాస్తరణార్హాణి, మే అస్థి చ గజాస్థివత్ న స్పృశ్యం, మాంసాని చ న భక్ష్యాణి, అతః కిమర్థం మాం హతవా నసి ? ౩౬

అభక్ష్యతా కుత? ఇత్యత్రాహ (పంచేతి.) శల్యకః, శ్వావిట్, గోధా, శశః, కూర్మశ్చేతి పంచనఖాః పంచ భక్ష్యాః. పంచనఖేషు జంతుషు ఏతే పంచైవ భక్ష్యాః. నాఽన్య ఇత్యర్థః. పరిసంఖ్యా విధి రయం. బ్రహ్మక్షత్రేణే త్యుపలక్షణం, త్రైవర్ణికేనేత్యర్థః. శలతీతి శల్యః 'శల శ్వల్ల ఆశు గమనే' ఇత్యస్మాద్ధాతోః 'సానసివర్ణసిపర్ణసితండులాంకుశచషాలేల్వలధిష్ణ్యశల్యా' ఇతి నిపాతనా ద్యత్ప్రత్యయః. తత స్స్వార్థే కః. యద్వా - శల్యం శంకుః. 'వా పుంసి శల్యం శంకు ర్నా' త్యమరః, తత్సదృశాని రోమాణి శల్యాని, తద్వా౯ శల్యః. అర్శ ఆద్యజంతః. తత స్స్వార్థే కః.

---

* తనిశ్లోకే. న ధార్యం చర్మ మే సద్భిః మే చర్మ వ్యాఘ్రాజినాదివ న్నధారణయోగ్యం. రోమాణి చామరాదివ న్న గ్రాహ్యాణి, అస్థి గజదంతాదిక మివ న గ్రాహ్యమ్.

శల్యక శ్శ్వావిధో గోధా శశః కూర్మశ్చ పంచమః. ౩౭

చర్మ చాఽస్థి చ మే రాజన్ న స్పృశంతి మనీషిణః,
అభక్ష్యాణి చ మాంసాని సోఽహం పంచనఖో హతః. ౩౮

తారయా వాక్య ముక్తోఽహం సత్యం సర్వజ్ఞయా హితం,
త దతిక్రమ్య మోహేన కాలస్య వశ మాగతః. ౩౯

త్వయా నాథేన కాకుత్స్థ న సనాథా వసుంధరా,
ప్రమదా శీలసంపన్నా ధూర్తేన పతినా యథా. ౪౦

శఠో నైకృతికః క్షుద్రో మిథ్యాప్రశ్రితమానసః,
కథం దశరథేన త్వం జాతః పాపో మహాత్మనా. ౪౧

ఛిన్నచారిత్రకక్ష్యేణ సతాం ధర్మాఽతివర్తినా;
త్యక్తధర్మాంకుశేనాఽహం నిహతో రామహస్తినా. ౪౨

శ్వానం విధ్యతీతి శ్వావిధః - పచాద్యచ్. 'అన్యేషా మపీ' తి దీర్ఘః. పృషోదరాదిత్వా ద్డకారః. ఇమౌ వరాహవిశేషౌ. ౩౭

ఉపసంహరతి (చర్మ చేతి.) సోఽహం అభక్ష్యపంచనఖాంతర్భూతోఽహం. ౩౮—౩౯

(త్వయేతి.) పతినా పత్యా. ౪౦

(శఠ ఇతి,) శఠః గూఢవిప్రియకృత్, నికృత్యా అపకారేణ జీవతీతి నైకృతికః. క్షుద్రః క్షుద్రకర్మకారీ. మిథ్యాప్రశ్రితమానసః మిథ్యాశాంతమనస్కః. ౪౧

(ఛిన్నేతి.) ఛిన్నా చారిత్ర మేవ కక్ష్యా ఇభబంధనం యేన స తథా. సతాం ధర్మాతివర్తినా - సతాం ధర్మాః పూర్వోక్తా స్సామదానసాపరాధిజనదండనాదయః, తా నతీత్య వర్తత ఇతి తథా; గజవిషయే అతిక్రాంతమర్యాదేనే త్యర్థః. ౪౨

* అశుభం చాఽప్యయుక్తం చ సతాం చైవ విగర్హితం,
వక్ష్యసే చేదృశం కృత్వా సద్భి స్సహ సమాగతః. ౪౩

ఉదాసీనేషు యోఽస్మాసు విక్రమ స్తే ప్రకాశితః,
అపకారిషు తం రాజ న్న హి పశ్యామ విక్రమం. ౪౪

దృశ్యమానస్తు యుధ్యేథా మయా యది నృపాత్మజ,
అద్య వైవస్వతం దేవం పశ్యే స్త్వం నిహతో మయా. ౪౫

త్వయాఽదృశ్యేన తు రణే నిహతోఽహం దురాసదః,
ప్రసుప్తః పన్నగేనేవ నరః పానవశం గతః. ౪౬

మా మేవ యది పూర్వం త్వ మేతదర్థ మచోదయః,
మైథిలీ మహ మేకాహ్నా తవ చాఽఽనీతవా న్భవేత్. ౪౭

(అశుభ మితి.) ఈదృశం కృత్వా స్థిత స్త్వం, సద్భిః, ఈదృశం అశుభత్వాదివిశిష్టం-
వక్ష్యసే, అశుభకారీ త్యేవం వక్ష్యసీ త్యర్థః. ౪౩

(ఉదాసీనే ష్వితి.) అపకారిషు రావణాదిషు. ౪౪

'దృశ్యమాన స్తు యుధ్యేథా' ఇతి పాఠః. ౪౫

(త్వయేతి.) అదృశ్యేనేతి ఛేదః. ౪౬

(మా మేవేతి.) ఏతదర్థం మైథిల్యానయనార్థం, భవేత్ భవేయం. పురుషవ్యత్యయ ఆర్షః. ౪౭

---

* రామానుజీయం. (అశుభ మితి.) చకారోఽప్యర్థే. వక్ష్యసే, వక్ష్యసీ త్యర్థః, ఆత్మనేపద
మార్షం.

సుగ్రీవప్రియకామేన * యత్కృతేఽస్మి హత స్త్వయా,
కంఠే బద్ధ్వా ప్రదద్యాం తే నిహతం రావణం రణే. ౪౮

న్యస్తాం సాగరతోయే వా పాతాళే వాఽపి మైథిలీం,
◊ ఆనయేయం తవాఽఽదేశా చ్ఛ్వేతా మశ్వతరీ మివ. ౪౯

యుక్తం య త్ప్రాప్నుయా ద్రాజ్యం సుగ్రీవ స్స్వర్గతే మయి,
అయుక్తం య దధర్మేణ త్వయాఽహం నిహతో రణే. ౫౦

(సుగ్రీవేతి.) యత్కృతే యస్య రావణస్య కృతే, హతోఽస్మి, తం కంఠే బద్ధ్వా తే ప్రదద్యా మితి యోజనా. సుగ్రీవసఖ్యనిమిత్తభూతం మైథిల్యానయనం చ తారయా పూర్వం నివేదిత మితి జ్ఞేయం. ౪౮

(న్యస్తా మితి.) శ్వేతా మశ్వతరీ మివ, మధుకైటభాభ్యాం పాతాళే నిరుద్ధాం శ్వేతాశ్వతరీరూపాం శ్రుతిం హయగ్రీవ ఇవేత్యర్థః. ౪౯

(యుక్త మితి.) రాజ్యార్థం సుగ్రీవో మాం హతవా నిత్యేత ద్యుక్తం. త్వం తు మాం హతవా నిత్యేత త్త్వయుక్త మిత్యర్థః. జ్ఞాతీనా మేవంవిధకృత్యస్య స్వాభావికత్వా దితి భావః. ౫౦

---

* రామానుజీయం. య దస్మాత్ రావణప్రధర్షణలక్షణాత్. 'కంఠే బద్ధ్వా ప్రదద్యాంతే నిహతం రావణం రణ' ఇత్యుక్త్యా అంగదవాక్యా న్యనువదంత్యా తారయా రావణవధపూర్వకం సీతాప్రత్యాహరణార్థం రామ స్సుగ్రీవేణ సఖ్యం కృతవా నిత్యుక్త మిత్యవగమ్యతే.

◊ (ఆనయేయ మితి.) నను ఉక్తరీత్యా వాలిన స్సీతానయనసామర్థ్యం జ్ఞాత్వా వాలినా సఖ్యం రామేణ కి మితి న కృతః మితి చేత్, తత్ర సుగ్రీవం ప్రతి వాలివధస్య ప్రతిజ్ఞాతత్వా ద్ధేత్వంతర సద్భావాచ్చ. తథా చ స్కాందే — 'అభయం వాలినే దత్తే ప్రతిజ్ఞా పరిహీయతే, రావణస్య సఖా వాలీ రావణోఽపి వ్రజేత్తు మామ్. రావణస్య వధాభావా దవతారఫలం న హీ' తి. ఇతి టీకా.

(శ్రీరామ ముద్దిశ్య వాలినిందాప్రహారః)

కామ మేవంవిధో లోకః కాలేన వినియుజ్యతే,
క్షమం చే ద్భవతా ప్రాప్త ముత్తరం సాధు చింత్యతాం. ౫౧

ఇత్యేవ ముక్త్వా పరిశుష్కవక్త్ర శ్శరాభిఘాతా ద్వ్యథితో మహాత్మా,
సమీక్ష్య రామం రవిసన్నికాశం తూష్ణీం బభూవా౽మరరాజసూనుః. ౫౨

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాణ్డే, సప్తదశ స్సర్గః

(కామ మితి.) లోకః ఏవంవిధే మరణరూపే కర్మణి వినియుజ్యతే. జాతస్య మరణం స్వభావ ఇత్యర్థః, భవతా ప్రాప్తం అదృశ్యతయా ప్రహరణం క్షమం చేత్ తత్ర సాధూత్తరం చింత్యతా మిత్యర్థః. ౫౧

(ఇతీతి.) పరిశుష్కవక్త్రః బహుభాషణక్లేశా దితి భావః. అస్మిన్ సర్గే ద్విపంచాశచ్ఛ్లోకాః. ౫౨

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే,
సప్తదశ స్సర్గః

అత్ర తత్త్వదీపికా.

* తం దృష్ట్వా రాఘవం వాలీ లక్ష్మణం చ మహాబల' మిత్యారభ్య సర్గసమాప్తిపర్యం తస్య వాస్తవార్థో౽య మర్థః. వాలీ శ్రీరామనిష్ఠురభాషణే ప్రవృత్తో౽పి వాలివాణీ శ్రీరామ మీశ్వరం మత్వా స్తౌతి (దృష్ట్వేత్యాది.) పరుషం బాహ్యదృష్ట్యా పరుషవత్ ప్రతీయమానం, వస్తుతః ప్రశ్రితం ధర్మసంయుతం, అగర్వితం వాక్య మబ్రవీ దిత్యన్వయః. త దేవాహ (పరాఙ్ముఖే త్యాది.) పరాఙ్ముఖ వధం పరాఙ్ముఖస్య విషయలోలుపస్య మమ వధం, కృత్వా, త్వయా కో ను గుణః నిర్వక్తు మశక్యః సద్గుణః, ప్రాప్తః. యతః, యస్మా త్కారణాత్, యుద్ధసంరబ్ధో౽హం, త్వత్కృతే నిధనం గతః,

త్వత్కృతే త్వన్నిమిత్తం. త్వయా నిధనం గత ఇత్యర్థః. అతో మయాఽపీతి శేషః. సుగుణః ప్రాప్త ఇతి యోజనా. * 'రాజా త్వశాసన్ పాపస్య త దవాప్నోతి కిల్బిష' మితి వచనాత్ మద్దండనేన తత్పరిహారరూపగుణ స్త్వయా ప్రాప్తః. 'రాజభి ర్ధృతదండాస్తు కృత్వా పాపాని మానవాః, నిర్మలాః స్వర్గ మాయాంతి సంత స్సుకృతినో యథే' తి వచనాత్ మయాఽపి నిష్కల్మషత్వరూపగుణః ప్రాప్త ఇతి భావః. * మమ సుగ్రీవసఖ్యం శ్రుత్వాఽపి యుద్ధాయాఽఽగత్య మయా కిమర్థం హతోఽ సీ త్యాశంక్య, సుగ్రీవ హస్తవధా న్మమ దైవా దుత్కృష్టముక్తికారణత్వద్ధ స్తవధో జాత ఇత్యాహ (కులీన ఇత్యాది శ్లోకపంచకేన.)కులీనత్వాదికాన్ తవ గుణాన్ శ్రుత్వా, శమదమాదిరాజధర్మ మపి విచార్య, తవాఽఽగ్ర్య మభిజనం చ సంప్రధార్య, యుద్ధాయ న గంతవ్య మితి తారయా ప్రతిషిద్ధోఽపి, అన్యేన సంసక్తం వేద్ధుం నాఽర్హతీతి తవాఽదర్శనే సతి మే బుద్ధి రుత్పన్నా బభూవేతి కృత్వా, సుగ్రీవేణ సమాగతః. తథాపి త్వం తు ప్రమత్తం మాం హతవాన్. అతో మమ త్వద్ధస్తహననం మంగళం జాత మిత్యంతే వాక్యశేషేణ యోజనా. * అత ఏవ త్వా మేవం మన్య ఇత్యాహ (న త్వా మిత్యాదినా.) త్వాం వినిహితాత్మత్వధర్మధ్వజత్వాధార్మికత్వపాపసమాచారత్వాదివిశేషణవిశిష్టం న జానే, కించ సతాం వేషధరత్వాదివిశేషణవిశిష్టం చ న జానామి, కింతు అపహతపాప్మత్వాదిగుణక మీశ్వర మేవ త్వాం జానామీ త్యర్థః. * నను అనపరాధిన స్తవ ఘాతుకస్య మమేశ్వరత్వం దోషరాహిత్యం వా కుత ? ఇత్యత ఆహ (విషయ ఇత్యాదినా.) త్వ మ ప్యకిల్బిషం న హన్సి. అహ మపి, తే విషయే దేశే, పురే వా యదా, నాఽపకరోమి అపకారం న కృతవాన్, త్వాం నాఽవజానే చ. తథాపి ఫలమూలాశినం వానరం, అప్రతియుధ్యంతం అన్యేన సమాగతం మాం హన్సి, త త్తస్మాత్, మయి దోష సద్భావా దేవేత్యర్థః. * కించ క్షత్రియకులేఽవతీర్య లోకానుగ్రహార్థం జగన్మర్యాదాం పాలయతః పరమకరుణా శాలిన స్తవ సుతరా మన్యాయాచరణం న సంభవిష్యతీ త్యాశయేనాహ (ధర్మలింగేత్యాది) సార్ధ శ్లోకేన. హే రామ, రాజకులే జాతః ధర్మవా నితి విశ్రుతస్సన్ అర్థం ప్రయోజన ముద్దిశ్య, అభవ్య స్సన్ భవ్యరూపేణ పరిధావసి కిం? క్రూరకర్మ సమాచరః కిం ? ఉభయమపి తవ న ఘటత ఇతి భావః. * రాజనీతౌ విచార్యమాణాయాం మద్వధ స్తవ యుక్త ఏవే త్యాశయేనాఽఽహ (సామ దాన మితి.). అపకారిషు పాపిషు వైరబుద్ధ్యా హతవంతం మాం కథ మేవం స్తౌషీ త్యాశంక్య విచార్యమాణే తవ మమ చ వైరప్రసక్తి రేవ నాస్తీ త్యాశయేనాహ (వయ మితి.) * కాని తర్హి వైరకారణానీ త్యాకాంక్షాయా మాహ (భూమి రితి.) తవ మమ చ ఏతాదృశకారణాని న సంతీతి భావః. * కించ (నయ శ్చేతి.) నృపా అపి కామవృత్తయో న భవంతి, కిము తేశ్వర స్త్వ మితి భావః. * రాగద్వేషాదియుక్తస్య ఇంద్రియపరవశస్య మర్త్యస్య మమే శ్వరత్వం కుత ? ఇత్యాకాంక్షాయాం నిర్గుణేశ్వరత్వ మేవ ప్రతిపాద

(తత్త్వదీపికా)

యతి (త్వ మిత్యాది) శ్లోకద్వయేన. తు కిమి త్యర్థే. మనుజేశ్వర - మనుజ శ్చాసా వీశ్వరశ్చేతి తథా. మనుష్యరూపేణావతీర్ణేశ్వర ఇత్యర్థః. కామప్రధానః కామస్య ప్రధానః, నిర్జితకామ ఇత్యర్థః. కోపనః, శత్రుసంహారవిషయ ఇతి శేషః. తత్సంహారార్థ మనవస్థితః తత్ర తత్ర సంచరమాణః, రాజవృత్తైశ్చ సంకీర్ణః, త్యక్తరాజధర్మ ఇత్యర్థః. వానప్రస్థధర్మయుక్తత్వా దితి భావః. తే ధర్మే సామాన్య ధర్మేఽపి, అపచితిః పూజా, ఆదర ఇత్యర్థః. కాఽస్తి?, మనుష్యాధికారత్వా చ్ఛాస్త్రస్యేతి భావః. * తే బుద్ధిః అర్థేఽపి నాఽవస్థితా; లక్ష్మీపతిత్వాత్. అత ఏవై తాదృశవిశేషణవిశిష్ట స్త్వం కామవృత్త స్సన్ ఇంద్రియైః కృష్యసే కిం? న కృష్యస ఏవ. అత ఏవ త్వ మీశ్వర ఇతి భావః. * తథా ప్యనపరాధి త్వద్వధజనితదుష్కృతకర్మాఽహం సతాం కి ముత్తరం వక్ష్యామీ త్యత ఆహ (హత్వేతి.) బాణేన అన పరాధినం మాం హత్వా, దుష్కృతం కర్మ కృత్వా, సతాం మధ్యే వక్ష్యసి కిం? కింతు అనపరాధిన మేవ మాం హత్వా, అత ఏవ సుకృతం కృత్వా సతాం మధ్యే వక్ష్యసీ త్యర్థః. * కించ సాపరాధినో వానరస్య మమ వధేన తవ దోషశంకైవ నా స్తీ త్యాశయేనాహ (రాజహేత్యాది) శ్లోకద్వయేన. ఏతాదృశానా మేవ నరకః, అనపరాధినో మమ ఘాతుకస్య, తవ తు నా స్తీతి భావః. * కించ అనుప యోగిచర్మాదియుక్తమద్వధ ఏవ మయి దోషసద్భావద్యోతక ఇత్యాశయేనాహ (అధార్యం చర్మేత్యాది) శ్లోకత్రయేణ. * తారయా నివారితోఽపి త్వద్ధస్తవధకాంక్షయైవ యుద్ధాయాఽఽగతోఽస్మీత్యాశయే నాహ (తారయేతి.) సర్వజ్ఞయాఽపి తారయా భర్తృమోహేనాఽహిత ముక్తస్సన్, తదతిక్రమ్య కాలస్య ఈశ్వరస్య తవ, వశం పార్షదత్వ మాగతః, సత్యం న సందేహః. * (త్వయేతి.) విధర్మిణా పత్యా శీలసంపన్నా ప్రమదా యథా సనాథా, తథా తాదృశనాథేన త్వయా పృథివీ సనాథా న. కింతు దుష్టనిగ్రహాదిరూపపరమకల్యాణగుణనాథేన త్వయా సనాథే త్యర్థః. * మమ కపటయుద్ధకరణ హేతునా శఠత్వాదిగుణయుక్తత్వా దేతాదృశేన పృథివీ సనాథా కథం భవతీ త్యాశంక్యాహ (శఠ ఇత్యాది.) యతో మహాత్మనా దశరథేన త్వం జాతః, అతః కారణగుణపూర్వకత్వా త్కార్యగుణ స్యేతి న్యాయేన సకలకల్యాణగుణయుక్త స్త్వం కథం శఠః? కథం నైకృతికః: కథం పాప? ఇత్యేవం యోజనా. తాదృశో న భవసీతి భావః. * ఈశ్వరేణ త్వయా నిహతోఽహం కృతార్థ ఇత్యాశయేన శ్రీరామే స్వతంత్రేశ్వరగుణాన్ ప్రకటయతి (ఛిన్నచారిత్రేత్యాది.) రామహస్తినా నిహతోఽహం, కృతార్థ ఇతి శేషః. రామస్యేశ్వరత్వా దేవ ఛిన్నచారిత్రత్వాదియుక్తత్వ మితి భావః. * మయా హతస్య తవ కథం కృతార్థత్వ? మత ఆహ(అశుభ మితి.)సమాగతఇత్యత్ర సః, మా, గత ఇతి చ్ఛేదః.

అశుభ మయుక్తం సతాం విగర్హితం చ, మా మితి శేషః, ఈదృశం కృత్వా హత్వేత్యర్థః. సః వాలీ. మా మాం, గతః మత్సార్షదత్వం ప్రాప్త ఇతి, త్వం సద్భి స్సహ వక్ష్యసే. ఏతాదృశత్వత్కథన మేవ మమ కృతార్థత్వసూచక మితి భావః. * నిరుపాధికకరుణామృతసాగరస్య తవ మహిమానం కో వా వర్ణయితుం శక్తః ఇత్యాశయేనాఽఽహ (ఉదాసీనేష్వితి.) హే రామ, అపకారిష్వస్మాసు - త్వద్భక్త సుగ్రీవాయ కృతాపకార ఏవ. తస్మై కృతాపకార ఇతి కృత్వా అపకారి ష్విత్యుక్తిః. అస్మా స్వితి బహువచనం తారాంగదాద్యభిప్రాయేణ. ఏతాదృశాపకారి ష్వస్మాసు తే యో విక్రమః బ్రహ్మాదీనా మపి దుర్లభః పాదారవిందవిన్యాసః ప్రకాశితః పాదారవిందం ప్రదర్శిత మిత్యర్థః. * ఉదాసీనేషు సర్వతో నివృత్తేషు మునిషు, తం విక్రమం పాదారవిందవిన్యాసం, న పశ్యామీతి యోజనా. అతోఽ హం కృతకృత్య ఇతి భావః. పాదారవిందప్రదర్శనం తు 'బహుమాన్య చ తం వీరం వీక్ష మాణం శనై రివ, ఉపయాతౌ మహావీరౌ భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ' విత్యుక్తేః రామస్య పాదారవింద ప్రదర్శనార్థ మేవ ఆసన్నమరణవాలిసమీపాగమన మిత్యవగంతవ్యం. ౹౹ త్వయా దృశ్యమానః త్వ త్ప్రతియోద్ధా జీవితుం న శక్నోతీతి శంకయా అహ మదృశ్య ఏవ త్వాం హతవా నిత్యాశంకాయాం సత్యాం తథాత్వం త్వదన్యేషా మేవ, తవ తు నాస్తీత్యాశయేనాహ (దృశ్యమాన ఇత్యాది.) యదిః కిమి త్యర్థే. హే నృపాత్మజ, అద్య మయా దృశ్యమానస్సన్ యుధ్యేథా అపి, మయా హతస్సన్ వైవస్వ తం దేవం పశ్యేః కిం? న పశ్యే రిత్యర్థః. ఈశ్వరస్య తవ మరణశంకా నాస్తీతి భావః. * సమక్షం రామేణ సహ ప్రతియుధ్య వాలీ నిహత ఇతి కీర్తి ర్మయా న లబ్ధేతి దుఃఖిత ఆహ — (త్వయా దృశ్యే నేతి.) పాపవశం గతోఽహం అదృశ్యేన త్వయా నిహత ఇతి సంబంధః. * త్వదాజ్ఞాకరణరూపసేవా భాగ్యం మయా న లబ్ధ మిత్యాశయేన ఖిద్యతి (సుగ్రీవప్రియకామేనేత్యాది.) * పూర్వం రాజ్యస్థం సుగ్రీవం కిమర్థం నిష్కాసితవా? ని త్యత ఆహ (యుక్త మితి.) అధర్మేణ మన్మాశనిమిత్తబిలద్వార పిధానరూపాధర్మేణ, సుగ్రీవః రాజ్యం ప్రాప్నుయా దితి యత్, త దయుక్తం. అహం త్వయా రణే నిహతః, ఇతః పరం మయి స్వర్గతే సతి సుగ్రీవో రాజ్యం ప్రాప్నుయా దితి యత్, త ద్యుక్తమితి సంబంధః. అధర్మతో రాజ్యస్వీకారా న్నిష్కాసిత ఇతి భావః. * ఏతాదృశం కిమర్థం హతవా నస్మీతి చింతాక్రాంతం ప్రత్యాహ (కామ మితి.) ఏవంవిధో లోకః క్షత్రియవృత్తిమాన్ జనః. యద్వా, లోక ఏవంవిధ శ్చేత్, మాదృశాధర్మచారీ జనశ్చే దిత్యర్థః. కామం కాలేన వినియుజ్యతే. అతో హేతోః రామ భవతా ప్రాప్తం మద్వధరూపం, ఉత్తరం ఉత్తమం, క్షమం యుక్తం, ఉత్తమం, యథా తథా చింత్యతాం, మయా కృత పాపప్రాయశ్చిత్తరూపత్వాత్ మద్వధస్య యుక్తత్వ ముత్తమత్వం చేతి భావః, ఇతి తత్త్వదీపికా.

అథ అష్టాదశ స్సర్గః

† * ఇత్యుక్తః ప్రశ్రితం వాక్యం ధర్మార్థసహితం హితం,
పరుషం వాలినా రామో నిహతేన విచేతసా. ౧

ⓖ తం నిష్ప్రభ మివాఽదిత్యం ముక్తతోయ మివాఽంబుదం,
ఉక్తవాక్యం హరిశ్రేష్ఠ ముపశాంత మివాఽనలం. ౨

ధర్మార్థగుణసంపన్నం హరీశ్వర మనుత్తమం,
అధిక్షిప్త స్తదా రామః పశ్చా ద్వాలిన మబ్రవీత్. ౩

అథ అష్టాదశ స్సర్గః

అథ రామస్యోత్తర మష్టాదశే. (ఇత్యుక్త ఇత్యాది.) వాలినా ఇత్యుక్త ఇత్యన్వయః. విచేతసే త్యనేన పరుషవచన మజ్ఞానకృత మిత్యుచ్యతే. ౧

(త మిత్యాది) ద్వౌ. తదా పూర్వం అధిక్షిప్తో రామః, ధర్మార్థగుణసంపన్నం అనుత్తమం యథా భవతి తథా, పశ్చా ద్వాలిన మబ్రవీ దితి యోజనా ౨-౩

---

† * రామానుజీయం. ఇత్యుక్త ఇతి శ్లోకః స్వతంత్రం వాక్యం. అన్యథా రామశబ్దోఽతిరిచ్యతే.

(ఇత్యుక్త ఇత్యాది.) వాలినా రామః పరుష ముక్తః. అధిక్షిప్త ఇత్యాదే రయ మాశయః — యద్యపి వాలినో వాణీ రామ మస్తౌషీత్, వాలీ తం రామం పరుష ముక్తవా నితి కృత్వా వాలినా రామః పరుష ముక్తః అధిక్షిప్త ఇత్యాద్యుక్తిః. అత ఏవ శ్రీరామోఽపి వాలిపరుషోక్తి మనుస్మృత్యైవ ఉత్తరం వక్తి (ధర్మ మర్థం చ కామంచేత్యాదినా.) (ఇత్యుక్త ఇతి.) రామో వాలినా పరుషం వాక్య ముక్త ఇతి సంబంధః, ఇతి తత్త్వదీపికా.

ⓖ రామానుజీయం. (తం నిష్ప్రభ మిత్యాది.) అధిక్షిప్తో రామః ధర్మార్థగుణసంపన్న మనుత్తమం యథా భవతి తథా వాలిన మబ్రవీ దితి సంబంధః.

ↀ ధర్మ మర్థం చ కామం చ సమయం చాఽపి లౌకికం,
అవిజ్ఞాయ కథం బాల్యా న్మా మిహాఽద్య విగర్హసే. ४

అపృష్ట్వా బుద్ధిసంపన్నా న్వృద్ధా నాచార్యసమ్మతాన్,
సౌమ్య వానర చాపల్యా త్కిం మాం వక్తు మిహేచ్ఛసి. ౫

* ఇక్ష్వాకూణా మియం భూమి స్సశైలవనకాననా,
మృగపక్షిమనుష్యాణాం నిగ్రహప్రగ్రహా వపి. ౬

(ధర్మమితి.) సమయం ఆచారం. 'సమయా శ్శపథాచారకాలసిద్ధాంతసంవిదః' ఇత్యమరః. బాల్యాత్ అజ్ఞానాత్. ४

(అపృష్ట్వేతి.) అపృష్ట్వా, ధర్మాదిక మితి శేషః. వానరచాపల్యాత్ వానరత్వకృతచాపల్యాత్. ౫

(ఇక్ష్వాకూణా మితి.) ఇయం జంబూద్వీపాత్మికా, లోకే కస్యచిత్ భూమే స్స్వత్వేఽపి శైలవనాదిక మాక్రమ్యాన్యే భూమిం పీడయంతి, తద్వ్యావృత్త్యర్థ మాహ–(సశైలేతి) కాననం మహారణ్యం, మృగాదినిగ్రహానుగ్రహా వపి, ఇక్ష్వాకూణా మేవ కృత్యమితి శేషః. ౬

ↀ తనిశ్లోకీ. ధర్మం వైదికపురుషార్థం, లౌకికం సమయం లౌకికాచారం, తేన ద్వయో రేకభార్యాత్వేఽపి మాససంవత్సరాదిప్రతినియతకాలసంకేతః.

* తనిశ్లోకీ. విషయే వా పురే వా తే కలహనిమిత్తం నా స్తీ త్యస్యోత్తరం. త్వదుపభుక్తవనగిర్యుపవనపత్తనా న్యస్మదీయాని న భవంతి కిం? జ్ఞాతిభావో ప్యస్తి. "త్వం వయస్యశ్చ హృద్యో మే." 'ఏకం దుఃఖం సుఖం చ నా'వితి సుగ్రీవసఖస్య మమ భవాన్ జ్ఞాతి ర్న భవతి కిం? 'తేనాఽహం ప్రతిషిద్ధశ్చ హృతదారశ్చ రాఘవే'తి తేన మాం ప్రతి నోక్తం కిం? 'వస్త్రేణైకేన వానర' ఇత్యుక్తరీత్యా ఏకవస్త్ర స్స న నిర్వాసితః కిం? సుగ్రీవ గృహదారభూజలాదికం త్వయా న గృహీతం కిం? స్త్రీవివాదశ్చ 'భ్రాతు ర్వర్తసి భార్యాయా' మిత్యనేన దర్శితః,

(శ్రీరామేణ వాలిదూషణప్రత్యుత్తరమ్)

* తాం పాలయతి ధర్మాత్మా భరత స్సత్యవా గృజుః,
ధర్మకామార్థతత్త్వజ్ఞో నిగ్రహానుగ్రహే రతః. ౭

నయశ్చ వినయ శ్చోభౌ యస్మి న్సత్యం చ సుస్థితం,
విక్రమశ్చ యథాదృష్ట స్స రాజా దేశకాలవిత్. ౮

తస్య ధర్మకృతాదేశా వయ మన్యే చ పార్థివాః,
చరామో వసుధాం కృత్స్నాం ధర్మసంతాన మిచ్ఛవః. ౯

తస్మి న్నృపతిశార్దూలే భరతే ధర్మవత్సలే.
పాలయ త్యఖిలాం భూమిం క శ్చరే ద్ధర్మనిగ్రహం. ౧౦

(తా మితి.) తాం భూమిం. ౭

(నయ శ్చేతి.) నయో నీతిః, వినయ శ్శిక్షా, తా వుభౌ, సత్యం చ, యథాదృష్టః శాస్త్రవిహితః, విక్రమశ్చ, ఏత త్సర్వం యస్మిన్ సుస్థితం, దేశకాలవిత్ స భరతో రాజేతి యోజనా. ౮

(వశ్యేతి.) ధర్మకృతాదేశాః ధర్మకృతనియోగాః. కథం కనిష్ఠేన జ్యేష్ఠనియోగ? ఇత్యపేక్షాయాం రాజధర్మోఽయ మిత్యాశయేనోక్తం ధర్మపదం. ధర్మసంతానం ధర్మవృద్ధిం. యద్యపి భరతేన నాఽఽదేశః కృతః, తథాపి నేద మసత్యం; యథాకథంచిత్ భరతేన రాజ్యభరణస్య స్వీకృతత్వాత్తదన్యేషాం తత్కులీనానాం తదాదిష్టత్వం సిద్ధ మితి హృదయం. అత ఏవాఽయోధ్యాకాండే దర్శితం 'త్వం రాజే' తి. ౯

(తస్మి న్నితి.) ధర్మనిగ్రహం ధర్మహానిం. ౧౦

---

* తనిశ్లోకీ. మమ తవ చ పరస్పరజ్ఞానం పరిచయశ్చ నాస్తి. మమ గృహ మాగత్య నిరపరాధినం హతవానసీ త్యస్యోత్తర మాహ - 'తాం పాలయతి ధర్మాత్మే' త్యారభ్య 'కామతంత్రప్రధానశ్చ న స్థితో రాజవర్త్మ నీ'త్యంతం. త్వం సాపరాధ ఏవే త్యర్థః.

తే వయం ధర్మవిభ్రష్టం స్వధర్మే పరమే స్థితాః,
భరతాజ్ఞాం పురస్కృత్య నిగృహ్ణీమో యథావిధి. ౧౧

త్వం తు సంక్లిష్టధర్మా చ కర్మణా చ విగర్హితః,
కామతంత్రప్రధానశ్చ న స్థితో రాజవర్త్మని. ౧౨

జ్యేష్ఠో భ్రాతా పితా చైవ యశ్చ విద్యాం ప్రయచ్ఛతి,
త్రయ స్తే పితరో జ్ఞేయా ధర్మ్యే పథి హి వర్తినః. ౧౩

యవీయా నాత్మనః పుత్ర శ్శిష్య శ్చాపి గుణోదితః,
పుత్రవ త్తే త్రయ శ్చిన్త్యా ధర్మ శ్చే దత్రకారణం. ౧౪

సూక్ష్మః పరమదుర్జ్ఞేయ స్సతాం ధర్మః ప్లవంగమ,
హృదిస్థ స్సర్వభూతానా మాత్మా వేద శుభాశుభం. ౧౫

(తే వయ మితి.) ధర్మవిభ్రష్టం, జన మితి శేషః. ౧౧

(త్వం త్వితి.) సంక్లిష్టధర్మా ధర్మవిలోపకృత్. (కర్మణా చ విగర్హిత ఇతి.) అకృత్యకారీ త్యర్థః. ౧౩

(యవీయా నితి.) ఆత్మన ఇతి శిష్య ప్యన్వేతి, గుణోదిత ఇతి చ, తే త్రయః పుత్రవ చ్చింత్యాః. పుత్రశబ్దోఽత్ర దృష్టాంతార్థః, యథా పుత్రే పుత్రవ ద్వర్తతే తథాఽన్యయో రపి వర్తితవ్య మిత్యర్థః. పుత్రే పుత్రవద్వృత్తి ర్నామ సమ్యక్ స్నేహః. 'గగనం గగనాకార' మితివత్. ఏవం చింత్యత్వే కిం ప్రమాణం? తత్రాహ (ధర్మ శ్చే దితి.) అత్ర అస్మి న్నర్థే, ధర్మః, కారణం వ్యవస్థాపకం చేత్ యది ధర్మో నాఽనువర్తనీయః, తదా నైవం ద్రష్టవ్యం. అనువర్తనీయ శ్చేత్ అవశ్య మేవం ద్రష్టవ్య మితి చేచ్ఛబ్దస్య భావః. ౧౪

(సూక్ష్మ ఇతి.) సూక్ష్మః అతీంద్రియః, అత ఏవ సతా మపి పరమదుర్జ్ఞేయః, కిముత భవాదృశ స్యేతి భావః. యద్వా, జనస్య ధర్మాధర్మకరణం న కోఽపి వేత్తు మర్హతి. తర్హి కో వేత్తీ త్యత్రాహ (హృదిస్థ ఇతి.) సర్వభూతానాం హృదిస్థః సర్వాంతర్యామీ, అలుక్. ఆత్మా పరమాత్మా, శుభాశుభం శుభాశుభకరణం, వేత్తీ త్యర్థః. సూక్ష్మం ధర్మం పరమాత్మనా మయా వినా కో వేత్తుం దక్షః? ఇతి భావః. ౧౫

(శ్రీరామేణ వాలిభాషణ ప్రత్యుత్తరమ్)

* చపల శ్చపలై స్సార్ధం వానరై రకృతాత్మభిః,
జాత్యంధ ఇవ జాత్యంధై ర్మంత్రయ న్ద్రక్ష్యసే ను కిం. ౧౬

అహం తు వ్యక్తతా మస్య వచనస్య బ్రవీమి తే,
న హి మాం కేవలం రోషా త్త్వం విగర్హితు మర్హసి. ౧౭

త దేత త్కారణం పశ్య యదర్థం త్వం మయా హతః,
భ్రాతు ర్వర్తసి భార్యాయాం త్యక్త్వా ధర్మం సనాతనం. ౧౮

◊ అస్య త్వం ధరమాణస్య సుగ్రీవస్య మహాత్మనః,
రుమాయాం వర్తసే కామాత్ స్నుషాయాం పాపకర్మకృత్. ౧౯

త్వయా తు న శక్య ఇత్యాహ (చపల ఇతి.) కిం ను ద్రక్ష్యసే? న కిమపి ద్రక్ష్యసీత్యర్థః. ౧౬

(అహ మితి.) అస్య వచనస్య "యదీయా నాఽఽత్మన" ఇతి పూర్వోక్తవచనస్య. ౧౭

(త దితి.) వర్తసి వర్తసే. ౧౮

(అస్యేతి.) ధరమాణస్య జీవితం ధారయతః. అనేన జీవతో భ్రాతు ర్భార్యా భ్రాత్రా

---

* రామానుజీయం. వాలిన స్సూక్ష్మధర్మపరిజ్ఞానాభావే హేతు మాహ (చపల ఇతి.)

◊ నను భ్రాతృభార్యావమర్శనం సుగ్రీవస్యాపి సమాన మిత్యాశంక్య సుగ్రీవో మాయావినా బిలాంతర్గతయుద్ధేన త్వన్మరణం నిశ్చిత్య తారాయా మవర్తిష్ట. త్వం తు తజ్జీవనం జ్ఞాత్వాఽపి రుమాయాం వర్తస ఇతి వైషమ్య మస్తీ త్యాహ (అస్య త్వ మితి.) ధరమాణస్య ప్రాణా న్ధారయితుః. 'చరమాణస్యే' తి పాఠేఽపి జీవత ఇత్యర్థః. వాలినో బిలనిర్గమనా త్పూర్వం సుగ్రీవస్య తారాపరిగ్రహోఽస్తీతి 'భ్రాతు ర్జ్యేష్ఠస్య యో భార్యాం జీవతో మహిషీం ప్రియాం, ధర్మేణ మాతరం యస్తు స్వీకరోతి జుగుప్సిత' మితి ప్రాయోపవేశసమయో క్తాంగదవాక్యా దవగమ్యతే. ఇతి తత్త్వదీపికా.

త ద్వ్యతీతస్య తే ధర్మా త్కామవృత్తస్య వానర,
భ్రాతృభార్యావమర్శేఽస్మి న్ దండోఽయం ప్రతిపాదితః. ౨౦

న హి ధర్మవిరుద్ధస్య లోకవృత్తా దపేయుషః,
దండా దన్యత్ర పశ్యామి నిగ్రహం హరియూథప. ౨౧

న హి తే మర్షయే పాపం క్షత్త్రియోఽహం కులోద్భవః, ౨౧½

ఔరసీం భగినీం వాఽపి భార్యాం వా ప్యనుజస్య యః.
ప్రచరేత నరః కామా త్తస్య దండో వధః స్మృతః. ౨౨½

భరతస్తు మహీపాలో వయం త్వాదేశవర్తినః.
త్వం తు ధర్మా దతిక్రాంతః కథం శక్య ఉపేక్షితుం, ౨౩½

గురు * ర్ధర్మవ్యతిక్రాంతం ప్రాజ్ఞో ధర్మేణ పాలయన్.

న గ్రాహ్యా, మృతస్య తు గ్రాహ్యేతి తత్కాలధర్మ ఇతి ప్రతీయతే. అత ఏవ హి వాలినో బిలగమనానంతరం మంత్రిభి రభిషిక్తస్య సుగ్రీవస్య తారాపరిగ్రహం రామో న నిందితవాన్. అత ఏవ ప్రాయోపవేశేఽంగదో వక్ష్యతి 'భ్రాతు ర్జ్యేష్ఠస్య యో భార్యాం జీవతో మహిషీం ప్రియాం ధర్మేణ మాతరం య స్తు స్వీకరోతి జుగుప్సిత' ఇతి. ౨౦

తర్హి శిక్షైవ కర్తవ్యా కిమర్థ మవధీ ? స్తత్రాహ (న హీతి.) ౨౧½

(ఔరసీం) పుత్రీం, ప్రచరేత గచ్ఛేత్. ౨౨½—౨౩½

'భరతస్తు మహీపాల' ఇత్యుక్తం వివృణోతి (గురు రితి.) ధర్మవ్యతిక్రాంతం ధర్మవ్యతిక్రమణం, పాలయన్ పరామృశన్, గురుః భరతశ్చ నిగ్రహే పర్యవస్థితః, వయం చ తదాదేశం

---

* రామానుజీయం. ధర్మవ్యతిక్రాంతం వ్యతిక్రాంతధర్మాణం.

(శ్రీరామేణ వాలిదూషణ ప్రత్యుత్తరమ్)

భరతః కామవృత్తానాం నిగ్రహే పర్యవస్థితః, ౨౪॥

వయం తు భరతాదేశవిధిం కృత్వా హరీశ్వర.
త్వద్విధా న్భిన్నమర్యాదాన్ నియంతుం పర్యవస్థితాః, ౨౫॥

సుగ్రీవేణ చ మే సఖ్యం లక్ష్మణేన యథా తథా.
దారరాజ్యనిమిత్తం చ నిశ్శ్రేయసి రత స్స మే, ౨౬॥

ప్రతిజ్ఞా చ మయా దత్తా తదా వానరసన్నిధౌ.
ప్రతిజ్ఞా చ కథం శక్యా మద్విధేనాఽనవేక్షితుం, ౨౭॥

తదేభిః కారణై స్సర్వై ర్మహద్భి ర్ధర్మసంహితైః.
శాసనం తవ య ద్యుక్తం తద్భవా ననుమన్యతాం, ౨౮॥

సర్వథా ధర్మ ఇత్యేవ ద్రష్టవ్య స్తవ నిగ్రహః. ౨౯

విధిం శాస్త్రం కృత్వా నియంతుం పర్యవస్థితాః, అతః కథం శక్య ఉపేక్షితు? మితి పూర్వేణ సంబంధః. ౨౫॥

ఏవం నిరపరాధవధదోషశంకాయాః పరిహార ముక్త్వా మామేవ యది పూర్వం త్వ మేతదర్ధ మచోదయ ఇత్యుక్తస్య పరిహార మాహ (సుగ్రీవేణేతి.) మే సుగ్రీవేణ య త్సఖ్యం, త ల్లక్ష్మణసఖ్యతుల్యం, తద్వ దపరిహార్యం, దారరాజ్యనిమిత్తం చ దారరాజ్యఫలకం చ, స చ మే నిశ్శ్రేయసి రత శ్చ. అతః కథ ముపేక్షితుం శక్య? ఇత్యన్వయః. ౨౬॥

హేత్వంతర మప్యాహ (ప్రతిజ్ఞా చేతి.) తదా సఖ్యకరణకాలే, అనపేక్షితుం, ఉపేక్షితు మితి యావత్. ౨౭॥

(త దితి.) త త్తస్మాత్ ఉపేక్షితు మశక్యత్వాత్. ఏభిః భ్రాతృభార్యాపహరణాదికారణైః, తవ భ్రాతృభార్యావమర్శకస్య, యచ్ఛాసనం కృతం, త ద్యుక్తం శాస్త్రవిహిత మితి భవా ననుమన్యతాం. ౨౮॥

పున ర్హేత్వంతరాణి వక్తుం పీఠికాం సూచయతి (సర్వథేతి.) ౨౯

* వయస్యస్యాఽపి కర్తవ్యం ధర్మమే వాఽనుపశ్యతః,
శక్యం త్వయాఽపి త త్కార్యం ధర్మ మేవాఽనుపశ్యతా. ౩౦

శ్రూయతే మనునా గీతౌ శ్లోకౌ చారిత్రవత్సలౌ,
గృహీతౌ ధర్మకుశలై స్తత్తథా చరితం హరే. ౩౧

రాజభి ర్ధృతదండాస్తు కృత్వా పాపాని మానవాః,
నిర్మలా స్స్వర్గ మాయాంతి సంత స్సుకృతినో యథా. ౩౨

శాసనా ద్వా విమోక్షా ద్వా స్తేన స్స్తేయా ద్విముచ్యతే,
రాజా త్వశాస న్పాపస్య త దవాప్నోతి కిల్బిషం. ౩౩

ఆర్యేణ మమ మాంధాత్రా వ్యసనం ఘోర మీప్సితం.
శ్రమణేన కృతే పాపే యథా పాపం కృతం త్వయా. ౩౪

(వయస్యస్యాఽపీతి.) శత్రువ ద్ధర్మ మేవాఽనుపశ్యతో వయస్యస్యాపి స్వమిత్రశత్రునిరసనం కర్తవ్యం. ధర్మ మేవాఽనుపశ్యతా త్వయాఽపి తత్కార్యం ఆత్మనిగ్రహరూపం శక్యం, ప్రాయశ్చిత్తత్వే నానుమంతుం యోగ్య మిత్యర్థః. ౩౦

స్వేనాఽవశ్యం హంతవ్యత్వే వాలినాఽవశ్య మనుమంతవ్యత్వే చ సంవాదం దర్శయతి (శ్రూయత ఇతి.) చారిత్రవత్సలౌ ఆచారైకపరౌ, గృహీతౌ ధృతౌ, తత్ శ్లోకద్వయోక్తం. ౩౧

శ్లోకౌ పఠతి (రాజభి రిత్యాదినా.) ౩౨

శాసనే పరస్యాఽభ్యుదయ ముక్త్వా, అశాసనే రాజ్ఞోఽనభ్యుదయ మాహ (శాసనా దితి.) రాజ్ఞా శాసనే మోచనే వా స్తేన శ్చోరో ముచ్యత ఏవ పాపాత్, పాపస్య పాపిష్ఠస్యాఽశాసనా ద్రాజా, తత్ కిల్బిషం పాప మాప్నోతి. ౩౩

న కేవలం వచనం, ఆచారశ్చాస్మిన్నర్థేఽస్తీత్యాహ (ఆర్యేణేతి.) యథా త్వయా పాపం కృతం తథా శ్రమణేన క్షపణకేన, కేనచి త్పాపే కృతే, మమ ఆర్యేణ వృద్ధప్రపితామహేన మాంధాత్రా, ఘోరం వ్యసనం దండనం, ఈప్సితం, ప్రయుక్త మితి యావత్. ౩౪

---

* రామానుజీయం. వయస్యస్యాపీ త్యయం శ్లోకో బహుషు కోశేషు న దృష్టః.

(శ్రీరామేణ వాలిదూషణ ప్రత్యుత్తరమ్)

అన్యై రపి కృతం పాపం ప్రమత్తై ర్వసుధాధిపైః,
ప్రాయశ్చిత్తం చ * కుర్వంతి తేన త చ్ఛామ్యతే రజః. ౩౫

త దలం పరితాపేన ధర్మతః పరికల్పితః,
వధో వానరశార్దూల న వయం స్వవశే స్థితాః. ౩౬

శృణు చాఽప్యపరం భూయః కారణం హరిపుంగవ,
య చ్ఛ్రుత్వా హేతుమ ద్వీర న మన్యుం కర్తు మర్హసి. ౩౭

న మే తత్ర మనస్తాపో న మన్యు ర్హరియూథప,

(అన్యైరపీతి.)ప్రమత్తై ర్వసుధాధిపై ర్హేతుభిః, అన్యైరపి జనైః పాపం కృతం, తే వసుధాధిపాః, విగతానవధానా స్సంతః, కర్మపరామర్శవేళాయాం పాపినాం, ప్రాయశ్చిత్తం వధాదికం కుర్వంతి. తేన ప్రాయశ్చిత్తేన, తద్రజః తత్పాపం, శామ్యతి, అద్యాఽపీతి శేషః. ౩౫

(తదల మితి.) న స్వవశే స్థితాః న స్వతంత్రాః, శాస్త్రవశ్యా ఇత్యర్థః. అనేన పరాఙ్ముఖవధస్య దోషత్వమపి పరిహృతం. ప్రాయశ్చిత్తస్య యథాకథంచి త్కర్తవ్యత్వాత్. పంచమహాపాతకాది ప్రాయశ్చిత్తస్య మరణాంతికత్వా ద్బలా దేవ హి కార్యం భవతి నాఽన్యథా. ౩౬

ఏవం సంధ్యోపాసనరాజ్యపాలనాదికం నియమేనాఽనుతిష్ఠతో వాలిన శ్శాస్త్రవశ్యత్వమవలంబ్యోక్తం, అథ శాఖామృగత్వ మవలంబ్యాహ (శృణు చేత్యాదినా.) ౩౭

'దృశ్యమానస్తు యుధ్యేథా మయా యది నృపాత్మజ, అద్య వైవస్వతం దేవం పశ్యేస్త్వం నిహతో మయే'తి, 'త్వయాఽదృశ్యేన తు రణే నిహతోఽహం దురాసదః, ప్రసుప్తః పన్నగేనేవ నరః పానవశం గత' ఇతి చ వాలినా యదుక్తం తదుభయస్యోత్తర మాహ (న మే తత్ర మనస్తాప ఇతి.)తత్ర యమసదనప్రాపణోక్తిప్రచ్ఛన్న వేధననిందోక్తి విషయే, మే మన్యు ర్నాస్తి, శాఖామృగస్య తవాలక్ష్యత్వా దితి భావః. మనస్తాపాభావశ్చ మృగవిషయే ప్రచ్ఛన్నవేధనస్య రాజ్ఞాం స్వభావతయా

* రామానుజీయం. కుర్వంతి శామ్యత ఇత్యేత దుభయ మపి భూతార్థే లట్.

వాగురాభిశ్చ పాశైశ్చ కూటైశ్చ వివిధై ర్నరాః. ३८

ప్రతిచ్ఛన్నాశ్చ దృశ్యాశ్చ గృహ్ణంతి సుబహూ న్మృగాన్,
ప్రధావితా న్వా విత్రస్తాన్ విస్రబ్ధాం శ్చాఽపి నిష్ఠితాన్. ३९

ప్రమత్తా నప్రమత్తా న్వా నరా మాంసార్థినో భృశం,
* విధ్యంతి విముఖాం శ్చాపి న చ దోషోఽత్ర విద్యతే. ४०

యాంతి రాజర్షయ శ్చాఽత్ర మృగయాం ధర్మకోవిదాః,
తస్మా త్త్వం నిహతో యుద్ధే మయా బాణేన వానర.
అయుధ్య న్ప్రతియుధ్యన్వా యస్మా చ్ఛాఖామృగో హ్యసి, ४१॥

దుర్లభస్య చ ధర్మస్య జీవితస్య శుభస్య చ.
రాజానో వానరశ్రేష్ఠ ప్రదాతారో న సంశయః, ४२॥

తా న్న హింస్యా న్న చాఽఽక్రోశే న్నాఽఽక్షిపే న్నాఽప్రియం వదేత్.

దోషాభావాదితి భావః. తదేవోపపాదయతి (వాగురాభి రిత్యాదినా.) కూటైః కపట వ్యాపారైః, విస్రబ్ధాన్ విశ్వస్తాన్, యద్యపి ప్రకృతే న మాంసార్థితా, తథాపి పరాఙ్ముఖవధా న్న దోష ఇతి తాత్పర్యం. ४१॥

పరపీడాకరో రాజ్ఞాం వ్యాపారో నిష్ఫల ఇత్యాశంక్య వ్రణచికిత్సాన్యాయేన సః శ్రేయస్కర ఏవే త్యాహ (దుర్లభస్యేతి.) జీవితస్య జీవనస్య. ४२॥

(తా నితి.) న హింస్యా న్న పీడయేత్, తే ష్వనర్థకరత్వబుద్ధిం న కుర్యాదిత్యర్థః. నాక్రోశే న్ననిందేత్, నాఽఽక్షిపేత్, నోక్తిఖండనం కుర్యాత్, నోఽప్రియం వదేత్, పరుషం న వదే దిత్యర్థః.

---

* తనిశ్లోకీ. 'వాగురాభి రనేకాభిః కూటైశ్చ వివిధై ర్నరా' ఇతి. ప్రయోజనాంతరాభావేఽపి జనపదహింసాపరిహారార్థం నిఘ్నంతీతి భావః. 'విధ్యంతి విముఖాం శ్చాపి న చ దోషోఽత్ర విద్యతే, యాంతి రాజర్షయ శ్చాత్ర మృగయాం ధర్మకోవిదాః'. తేన మృగయాఽఽసక్తి ర్నదోషాయేతి సూచితం.

(వాలినో మన స్సమాధానపూర్వకపశ్చాత్తాపః)

దేవా మనుష్యరూపేణ చరం త్యేతే మహీతలే. ౪౩॥

త్వం తు ధర్మ మవిజ్ఞాయ కేవలం రోష మాస్థితః.
ప్రదూషయసి మాం ధర్మే పితృపైతామహే స్థితం, ౪౪॥

ఏవ ముక్తస్తు రామేణ వాలీ ప్రవ్యథితో భృశం. ౪౫.

న దోషం రాఘవే దధ్యౌ ధర్మేఽధిగతనిశ్చయః,
ప్రత్యువాచ తతో రామం ప్రాంజలి ర్వానరేశ్వరః. ౪౬

య త్త్వ మాత్థ నరశ్రేష్ఠ త దేవం నాఽత్ర సంశయః,
ప్రతివక్తుం ప్రకృష్టే హి నాఽప్రకృష్టస్తు శక్నుయాత్. ౪౭

త దయుక్తం మయా పూర్వం ప్రమాదా దుక్త మప్రియం,
తత్రాపి ఖలు మే దోషం కర్తుం నాఽర్హసి రాఘవ. ౪౮

తత్ర హేతుమాహ (దేవా ఇతి.) ఏతే పూర్వోక్తా రాజానః, దేవాః అష్టౌ లోకపాలాః. "అష్టాభి ర్లోకపాలానాం మాత్రాభిః కల్పితో నృపః" ఇతి వచనాత్. మనుష్యరూపేణ మనుష్యశరీరేణ, ఉపలక్షితా శ్చరంతి. ౪౩॥

(త్వం త్వితి.) పితృపైతామహే పితృపితామహప్రాప్తే, న న్వేవ మపి కథంచి త్పరిహార్యం పరతనుహతిం వాలిద్రోహం మనా గపసర్పణ మిత్యాద్యపవాదకరం ఛన్నవేధనం సమర్థోఽపి కిమర్థం కృతవాన్? త దవహితమనా శ్శృణు, యది రామో వాలినః పురత స్తిష్ఠే త్తదా విదితతదీయప్రభావ స్తయా వాలీ ప్రహ్వో భవేత్. తదా తద్వధో న యుక్తః, ప్రతిజ్ఞా చ వ్యాహన్యేత, తద్ద్వారా తన్మిత్రం రావణోఽపి శరణం వ్రజేత్. దేవకార్యం చ లుప్యేత్. అతః ప్రచ్ఛన్నో వాలిన మవధీత్. ౪౪॥

(ఏవ మితి.) ప్రవ్యథితః అజ్ఞానా ద్రామ మధిక్షిప్తవానస్మీ త్యనుతప్తః. ౪౫-౪౬

(య త్త్వ మితి.) ప్రకృష్టే విషయే. ౪౭

(త దితి.) కర్తుం చింతయితుం. ౪౮

త్వం హి దృష్టార్థత_త్త్వజ్ఞః ప్రజానాం చ హితే రతః,
కార్యకారణసిద్ధౌ తే ప్రసన్నా బుద్ధి రవ్యయా. ౪౯

మా మ ప్యగతధర్మాణం వ్యతిక్రాంతపురస్కృతం,
ధర్మసంహితయా వాచా ధర్మజ్ఞ పరిపాలయ. ౫౦

స త్వాత్మాన మహం శోచే న తారాం న చ బాంధవాన్,
యథా పుత్రం గుణశ్రేష్ఠ మంగదం కనకాంగదం. ౫౧

స మమాఽదర్శనా ద్దీనో బాల్యా త్ప్రభృతి లాలితః,
తటాక ఇవ పీతాంబు రుపశోషం గమిష్యతి. ౫౨

బాల శ్చాఽకృతబుద్ధిశ్చ ఏకపుత్రశ్చ మే ప్రియః,
తారేయో రామ భవతా రక్షణీయో మహాబలః. ౫౩

సుగ్రీవే చాఽంగదే చైవ విధత్స్వ మతి ము_త్తమాం,
త్వం హి శాస్తా చ గోప్తా చ కార్యాకార్యవిధౌ స్థితః. ౫౪

(త్వం హీతి.) దృష్టార్థ శ్చాసౌ త_త్త్వజ్ఞశ్చ దృష్టార్థత_త్త్వజ్ఞః. యద్వా, జ్ఞః పండితః దృష్టార్థత_త్త్వశ్చాసౌ జ్ఞశ్చేతి సమాసః. కార్యకారణసిద్ధౌ - కార్యం దండనం, కారణం తద్ధేతుభూతం పాపం, తయో స్సిద్ధౌ పరిజ్ఞానే, బుద్ధిః అంతఃకరణం. ౪౯

(మా మపీతి.) అగతధర్మాణం కృత్యాకరణవంతం, వ్యతిక్రాంతపురస్కృతం పురస్కృత వ్యతిక్రమం, అకృత్యకారిణ మిత్యర్థః, వాచా పరిపాలయ, సర్వం మయా క్షాంత మితి వదేత్యర్థః. ౫౦

కార్యాంతరమ ప్యర్థయతే (న త్వేత్యాదినా.) నాత్మానం ప్రతి శోచే, త్వయా ద_త్త సమ్య గ్గతికత్వాత్, నాఽపి తారాదికాన్ ప్రతి, సుగ్రీవస్య విద్యమానత్వాత్. పుత్రం 'అంగా దంగా త్సంభ వసీ' త్యు_క్తరీత్యా స్వానతిరి_క్తం, గుణశ్రేష్ఠం పితృశుశ్రూషాదిగుణై శ్శ్రేష్ఠం, కనకాంగదం, దర్శనీయ మిత్యర్థః. ౫౩

(సుగ్రీవేచేతి.) మతిం, తుల్యా మితి శేషః. ౫౪

(శ్రీరామేణ వాలిసమాశ్వాసనమ్)

యా తే నరపతే వృత్తి ర్భరతే లక్ష్మణే చ యా,
సుగ్రీవే చాఽంగదే రాజం స్తాం త్వ మాధాతు మర్హసి. ౫౫

మద్దోషకృతదోషాం తాం యథా తారాం తపస్వినీం,
సుగ్రీవో నాఽవమన్యేత తథాఽవస్థాతు మర్హసి. ౫౬

త్వయా హ్యనుగృహీతేన రాజ్యం శక్య ముపాసితుం,
త్వద్వశే వర్తమానేన తవ చిత్తానువర్తినా. ౫౭

శక్యం దివం చాఽఽర్జయితుం వసుధాం చాఽపి శాసితుం, ౫౭½

త్వత్తోఽహం వధ మాకాంక్ష న్వార్యమాణోఽపి తారయా.
సుగ్రీవేణ సహ భ్రాత్రా ద్వంద్వయుద్ధ ముపాగతః. ౫౮½

ఇత్యుక్త్వా సన్నతో రామం విరరామ హరీశ్వరః. ౫౯

స త మాశ్వాసయ ద్రామో వాలినం వ్యక్తదర్శనం,
సామసంపన్నయా వాచా ధర్మతత్త్వార్థయుక్తయా. ౬౦

(యా త ఇతి.) వృత్తిః, ప్రీతి రితి యావత్. ౫౫

(మద్దోషేతి.) నాఽవమన్యేత, పుత్రనిర్వాసనేనేతి భావః. అవస్థాతుం వ్యవస్థాపయితుం. ౫౬

(త్వయేతి.) ఉపాసితుం, మయేతి శేషః. న కేవలం మద్రాజ్యం, అన్యచ్చే త్యాహ (శక్యమితి.) ౫౭½

త్వర్హి తథా కిం న కృతం? తత్రాహ (త్వత్త ఇతి.) ఆకాంక్షన్. ఆకాంక్షమాణ ఇవేత్యర్థః. ౫౯

(స త మితి.) వ్యక్తదర్శనం విశదజ్ఞానం, సామ సాంత్వనం. ౬౦

న సంతాప స్త్వయా కార్య ఏతదర్థం ప్లవంగమ, ౬౦॥

* న వయం భవతా చింత్యా నాప్యాత్మా హరిసత్తమ.
వయం భవద్విశేషేణ ధర్మతః కృతనిశ్చయాః, ౬౧॥

దండ్యే యః పాతయే ద్దండం దండ్యో య శ్చాపి దండ్యతే.
కార్యకారణసిద్ధార్థా వుభౌ తౌ నాఽవసీదతః. ౬౨॥

(న సంతాప ఇతి.) ఏతదర్థం పుత్రపాలనార్థం. ౬౦॥

(న వయ మితి.) వయం న చింత్యాః, అకృత్యకారిణ ఇతి శేషః. నాప్యాత్మా; నివృత్త పాపత్వాత్. కుత ఇత్యత్రాహ (వయ మితి.) భవద్విశేషేణ భవతోఽకృత్యరూపవిశేషేణ హేతునా, ధర్మతః ప్రాయశ్చిత్తరూపే ధర్మే, సప్తమ్యర్థే తసిః. కృతనిశ్చయాః, అతో వయం న చింత్యా ఇత్యాది పూర్వేణాన్వయః. ౬౧॥

ఉక్తం వివృణోతి (దండ్య ఇతి,) కార్యకారణసిద్ధార్థౌ, దండ్యత్వదండయితృత్వాభ్యాం నిష్పన్నప్రయోజనా విత్యర్థః. ౬౨॥

---

* (న వయ మితి.) వయం భవతా న చింత్యాః న విచార్యాః, పరాఙ్ముఖస్య మే వధం ప్రచ్ఛన్నం కృత్వా, ఏష పాప మార్జితవాన్? ఉత పుణ్య? మితి భవతా న విచార్యా ఇత్యర్థః. నాప్యాత్మా చింత్యః, భ్రాతృభార్యాహరణాదికం కృత్వా గతోఽహం, కిం భవిష్యామీతి త్వం చ త్వయా న విచార్యః. కుతః? వయం భవద్విశేషేణ భవతో విశేషేణ, ధర్మతః ధర్మే, కృతనిశ్చయాః, అస్య వధః కిం ధర్మ్యః? ఉతాఽధర్మ్యః? ఇతి విశేషేణ విచార్య ధర్మే నిశ్చయం కృతవంత ఇత్యర్థః, యద్వా, భవద్విశేషేణ భవదకృత్యవిశేషేణ హేతునా. ధర్మతః ప్రాయశ్చిత్తరూపధర్మే, వయం కృతనిశ్చయాః, అతో వయం భవతా, అచింత్యాః అకృత్యం కృతవంత ఇతి న విచార్యాః, నాప్యాత్మా, మమ పరలోక ప్రతిబంధక మస్తీతి భవా నపి న విచార్య ఇత్యర్థః. 'రాజభి ర్ధృతదండాస్తు కృత్వా పాపాని మానవాః, నిర్మలా స్స్వర్గ మాయాంతి సంత స్సుకృతినో యథా. శాసనా ద్వా విమోక్షా ద్వా స్తేన స్తేయా ద్విముచ్యతే, రాజా త్వశాస న్పాపస్య త దవాప్నోతి కిల్బిష' మితి మనువచనానుసారేణ **ఉభయో రపి దోషాఽభావ ఇతి భావః. ఇతి తత్త్వదీపికా.**

(శ్రీరామేణ వాలిన స్సమాశ్వాసనమ్)

తద్భవా న్దండసంయోగా దస్మా ద్విగతకల్మషః.
గత స్స్వాం ప్రకృతిం ధర్మ్యాం ధర్మదృష్టేన వర్త్మనా, ౬౩

త్యజ శోకం చ మోహం చ భయం చ హృదయే స్థితం.
త్వయా విధానం హర్యగ్ర్య న శక్య మతివర్తితుం, ౬౪

యథా త్వ య్యంగదో నిత్యం వర్తతే వానరేశ్వర.
తథా వర్తేత సుగ్రీవే మయి చాఽపి న సంశయః, ౬౫

స తస్య వాక్యం మధురం మహాత్మన స్సమాహితం ధర్మపథానువర్తినః,
నిశమ్య రామస్య రణావమర్దినో వచ స్సుయుక్తం నిజగాద వానరః, ౬౬

శరాభితప్తేన విచేతసా మయా ప్రదూషిత స్త్వం య దజానతా ప్రభో,
ఇదం మహేంద్రోపమ భీమవిక్రమ ప్రసాదిత స్త్వం క్షమ మే నరేశ్వర, ౬౭

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాణ్డే, అష్టాదశ స్సర్గః.

(త దితి.) ధర్మదృష్టేన ధర్మశాస్త్రదృష్టేన, వర్త్మనా, దండసంయోగాత్ విగతకల్మషస్సన్ ధర్మ్యాం ధర్మాదనపేతాం, స్వాం ప్రకృతిం యథావస్థితశుద్ధస్వరూపం, గతః. ౬౩

హేత్వంతరేణాశ్వాసయతి (త్యజేతి.) విధానం విధిః, ప్రారబ్ధం కర్మేతి యావత్. ౬౪-౬౫

ఉక్తమర్థం సర్గాంతే శ్లోకాభ్యాం పున స్సంగృహ్ణాతి (స తస్యేతి.) సమాహితం సమాధానరూపం. ౬౬

(శరేతి.) ప్రదూషిత ఇతి యత్ ఇదం మే అపచరితం, క్షమ క్షమస్వ. అస్మిన్ సర్గే సార్ధసప్తషష్టిశ్లోకాః. ౬౭

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే, అష్టాదశ స్సర్గః.

అథ ఏకోనవింశ స్సర్గః

స వానరమహారాజ శ్శయాన శ్శరవిక్షతః,
ప్రత్యుక్తో హేతుమద్వాక్యై ర్నోత్తరం ప్రత్యపద్యత. ౧

అశ్మభిః ప్రవిభిన్నాంగః పాదపై రాహతో భృశం,
రామబాణేన చ క్రాంతో జీవితాంతే ముమోహ సః. ౨

తస్య భార్యా బాణమోక్షేణ రామదత్తేన సంయుగే,
హతం ప్లవగశార్దూలం తారా శుశ్రావ వాలినం. ౩

సా సపుత్రాఽప్రియం శ్రుత్వా వధం భర్తు స్సుదారుణం,
నిష్పపాత భృశం త్రస్తా * వివిధా ద్గిరిగహ్వరాత్. ౪

యే త్వంగదపరీవారా వానరా భీమవిక్రమాః,
తే సకార్ముక మాలోక్య రామం త్రస్తాః ప్రదుద్రువుః. ౫

అథ ఏకోనవింశ స్సర్గః

తారాగమన మేకోనవింశే. (స వానరమహారాజ ఇత్యాది.) విక్షతః విశేషేణ క్షతః, జీవితాంతే జీవితాంతకాలే. ౧-౩

(సా సపుత్రాఽప్రియమితి.) అప్రియమితి ఛేదః. వివిధా న్నానాకక్ష్యాత్, గిరిగహ్వరా ద్గిరిగుహాతః, గుహారూపా హి కిష్కింధే త్యుక్తం. ౪

(యే త్విత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. ౫

---

* రామానుజీయం. వివిధా ద్విచిత్రాంతఃప్రదేశాత్.

(తారాయాః వాలిసమీపాగమనమ్)

◈ సా దదర్శ తత ప్రస్తాన్ హరీ నాఽపతతో భృశం,
యూథా దివ పరిభ్రష్టాన్ మృగా న్నిహతయూథపాన్. ౬

తా నువాచ సమాసాద్య దుఃఖితాన్ దుఃఖితా సతీ,
రామ విత్రాసితా న్సర్వా ననుబద్ధా నివేషుభిః. ౭

వానరా రాజసింహస్య యస్య యూయం పురస్సరాః,
తం విహాయ సుసంత్రస్తాః కస్మా ద్ద్రవథ దుర్గతాః. ౮

రాజ్యహేతో స్స చే ద్భ్రాతా భ్రాత్రా రౌద్రేణ పాతితః,
రామేణ ప్రహితై రౌద్రై ర్మార్గణై ర్దూరపాతిభిః. ౯

కపిపత్న్యా వచ శ్రుత్వా కపయః కామరూపిణః,
ప్రాప్తకాల * మవిక్లిష్ట మూచు ర్వచన మంగనాం. ౧౦

జీవపుత్రే నివర్తస్వ పుత్రం రక్షస్వ చాఽంగదం,
అంతకో రామరూపేణ హత్వా నయతి వాలినం. ౧౧

పూర్వం సామాన్యతో విదితవృత్తాంతాఽపి విశేషజిజ్ఞాసయా పృచ్ఛతి (తా నితి.) ౬-౭

(వానరా ఇత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. దుర్గతాః అగతికాః. రాజ్యలాభాయ సుగ్రీవేణ వాలీ హత శ్చే ద్భవతాం కిం భయ? మిత్యర్థః. (మార్గణై రితి) బహువచనం సంభావనయోక్తం. ౮-౯

(కపిపత్న్యా ఇతి.) అవిక్లిష్టం. సయుక్తిక మితి యావత్. ౧౦

(జీవపుత్రే ఇతి.) అపుత్రాయాః ఖలు మృతభర్త్రనుగమన మితి భావః. నయతి, లోకాంతర మితి శేషః, ౧౧

◈ రామానుజీయం. 'సా దదర్శ తత స్త్రస్తా న్హరీ నాపతతో ద్రుతమ్, యూథాదివ పరిభ్రష్టా న్మృగా న్నిహతయూథపా' నితి పాఠః.

* అవిక్లిష్టం ఐకరూప్యం. ఇతి తత్త్వదీపికా.

క్షిప్తాన్ వృక్షాన్ సమావిధ్య విపులాశ్చ శిలా స్తథా,
వాలీ వజ్రసమై ర్బాణై రామేణ వినిపాతితః. ౧౨

అభిద్రుత మిదం సర్వం విద్రుతం ప్రసృతం బలం,
అస్మిన్ ప్లవగశార్దూలే హతే శక్రసమప్రభే. ౧౩

రక్ష్యతాం నగరద్వార మంగదశ్చాఽభిషిచ్యతాం,
పదస్థం వాలినః పుత్రం భజిష్యంతి ప్లవంగమాః. ౧౪

అథవాఽరుచితం స్థాన మిహ తే రుచిరాననే,
ఆవిశంతి హి దుర్గాణి క్షిప్ర మన్యాని వానరాః. ౧౫

అభార్యాశ్చ సభార్యాశ్చ సం త్యత్ర వనచారిణః,
లుబ్ధేభ్యో విప్రయుక్తేభ్య స్తేభ్యో న స్తుములం భయం. ౧౬

(అభిద్రుత మితి.) విద్రుతం పూర్వం కిష్కింధాతో నిర్గత మిదం బలం, ప్రసృతం ప్రకీర్ణం సత్, అభిద్రుతం కిష్కింధాభిముఖ్యేన ద్రుతం, ౧౨-౧౪

(అథవేతి.) హే రుచిరాననే, తే, ఇహ కిష్కింధాయాం, స్థానం అవస్థానం, అరుచితం అనభిమతం, అత్ర స్థాతుం అస్మాకం న రోచత ఇత్యర్థః. హి యస్మా త్కారణాత్ వానరా శ్శత్రుభూతాః, దుర్గాణి కిష్కింధాయాః దుష్ప్రవేశస్థలాని, ఆవిశంతి ఆక్రమిష్యంతి,, అన్యాని, అస్మదావాసస్థలభిన్నానీ త్యర్థః. ౧౫

అస్త్వాఽఽక్రమణం తతః కి మిత్యత్రాహ (అభార్యా ఇతి.) అభార్యాః భార్యావిరహితాః, సభార్యాః సమానభార్యాః, సాధారణభార్యా ఇత్యర్థః. యే వాలినా విప్రవాసితాః వనచారిణ స్సంతి, తేభ్యః, విప్రయుక్తేభ్యః స్వభార్యావిరహిభ్యః, లుబ్ధేభ్యః సాధారణభార్యాంతరాభిలాషిభ్యః, స్వేభ్యః జ్ఞాతిభ్య స్సుగ్రీవాదిభ్యః, నః అస్మాకం, అత్ర కిష్కింధాస్థానే, తుములం నిరంతరం, భయం భవతి. అనేన భావిసుగ్రీవవ్యాపార స్సూచితః. రుచిరానన ఇత్యాదిసంబోధనా త్తస్యా స్సహమరణసాహసం ద్యోత్యతే. ౧౬

(తారాయాః వాలిసమీపాగమనమ్)

అల్పాంతరగ్గతానాం తు శ్రుత్వా వచన మంగనా,
ఆత్మనః ప్రతిరూపం సా బభాషే చారుహాసినీ. ౧౭

పుత్రేణ మమ కిం కార్యం కిం రాజ్యేన కి మాత్మనా,
కపిసింహే మహాభాగే తస్మి౯ భర్తరి నశ్యతి. ౧౮

పాదమూలం గమిష్యామి తస్యైవాఽహం మహాత్మనః,
యోఽసౌ రామప్రయుక్తేన శరేణ వినిపాతితః. ౧౯

ఏవ ముక్త్వా ప్రదుద్రావ రుదంతీ శోకకర్శితా,
శిర శ్చోరశ్చ బాహుభ్యాం దుఃఖేన సమభిఘ్నతీ. ౨౦

ఆవ్రజంతీ దదర్శాఽథ పతిం నిపతితం భువి,
హంతారం దానవేంద్రాణాం సమరే ష్వనివర్తినాం. ౨౧

* క్షేప్తారం పర్వతేంద్రాణాం వజ్రాణా మివ వాసవం,

(అల్పేతి.) అల్పాంతరగతానాం కించి దవకాశం ప్రాప్తానాం, సంభాషణాయ కియన్మాత్రా వకాశం ప్రాప్తానా మిత్యర్థః. ఆత్మనః ప్రతిరూపం స్వబుద్ధ్యనుగుణం. యద్వా, ఆంతరం బుద్ధిః, అల్పబుద్ధీనా మిత్యర్థః, ౧౭-౧౯

(ఏవ మితి.) బాహుభ్యాం హస్తాభ్యా మిత్యర్థః. ౨౦

(ఆవ్రజంతీ త్యాది.) దానవేంద్రాణాం మాయావిప్రభృతీనాం. ౨౧

(వజ్రాణా మితి.) ప్రయోగబాహుళ్యాపేక్షయా బహువచననిర్దేశః. మహావాతసమావిష్టం సమావిష్టమహావాత మివ స్థితం, సమావేశః సంమీభావః. యద్వా, సమావిష్ట మితి భావే నిష్ఠా.

---

* రామానుజీయం. (క్షేప్తార మితి.) (వజ్రాణా మితి.) కింకరవజ్రాదిభేదవివక్షయా బహువచననిర్దేశః. ప్రయోగబాహుళ్యాపేక్షయా వా. (నర్దంత మితి.) నర్దతాం మధ్యే భీమం నర్దంతం, శూరం శూరేణ పాతిత మిత్యుభయో స్సమత్వాభిధానా దత్ర శార్దూలశబ్దేన సింహ ఉచ్యతే.

మహావాతసమావిష్టం మహామేఘౌఘనిస్స్వనం. ౨౨

శక్రతుల్యపరాక్రాంతం వృష్ట్వేవోపరతం ఘనం,
నర్దంతం నర్దంతాం భీమం శూరం శూరేణ పాతితం. ౨౩

శార్దూలేనాఽఽమిష స్యార్థే మృగరాజం యథా హతం,
అర్చితం సర్వలోకస్య సపతాకం సవేదికం. ౨౪

నాగహేతో స్సుపర్ణేన చైత్య మున్మథితం యథా,
అవష్టభ్య చ తిష్ఠంతం దదర్శ ధను రుత్తమం.
రామం రామానుజం చైవ భర్తు శ్చైవాఽనుజం శుభా, ౨౫

మహావాతసమావేశ మివ స్థితం, పరాక్రాంతం పరాక్రమః, నర్దతాం మధ్యే భీమం నర్దంతం, శార్దూలేన సింహేన. 'సింహో మృగేంద్రః పంచాస్యో హర్యక్ష శ్శ్వేతపింగళః, వ్యాదీర్ణాస్యో మహానాద శ్శార్దూలోఽతులవిక్రమః' ఇతి వైజయంతీ. యద్వా, అసంభావితత్వద్యోతనాయ శార్దూలహింసిత సింహ మివే త్యభూతోపమా. ౨౨—౨౩

(అర్చిత మితి.) అత్ర భాగవతాద్యుక్తకాళియనాగప్రహరణవేళాయాం బలిస్థానం చైత్య మప్యున్మథిత మిత్యవగంతవ్య మిత్యాహుః. సర్వలోకస్య సర్వలోకేన, అర్చితం, సపతాకం, అలంకృత మిత్యర్థః. సవేదికం శ్రమహరవేదికాసంపన్నం, ఏవం వర్తమాన మపి తత్ర నిగూఢ నాగగ్రహణాయ గరుడోన్మథితం చైత్య మివ స్థిత మిత్యర్థః. శౌర్యాదిసంపన్నోఽపి భ్రాతృభార్యాపహరణపాపవత్త్వేన హత ఇత్యత్ర దృష్టాంతోఽయం. (అవష్టభ్యేతి) ఊర్జితం దృఢం, ధను రవష్టభ్య తిష్ఠంతం, అనేనాఽఽకర్షకాకార ఉచ్యతే. చకారేణ తాదృశసంస్థానవిశేషేణాఽఽకర్షకతా కథ్యతే, భర్తారం హతవంతం రామం, తత్సాహాయ్యకృతం తదనుజం, తేన సంహారయితారం సుగ్రీవం చ దదర్శ. శుభా తత్ర శత్రుత్వబుద్ధిం విహాయ శుభహృదయా, బభూవ. న రామస్య దోషోఽస్తి, కింతు వాలిన ఏవ. పానీయపానాయ తటాకే ఖాతే తత్ర కంఠే గుర్వీం శిలాం బద్ధ్వా పతిత్వా మ్రియమాణస్యైవ హి దోషః. అయ మప్యనుకూల శ్చేత్ కథ మేనం న రక్షేత్ ? కించ 'మమ ప్రాణా హి పాండవాః' ఇత్యుక్తరీత్యా స్వప్రాణభూతే స్వాశ్రితే హింసాం కుర్వంతం కథం మృష్యేత్ ? అత ఏవ హి ప్రథమయుద్ధే న హింసితవాన్. కింతు స్వాశ్రితాపరాధం దృష్ట్వైవ పునర్యుద్ధే వాలినం హతవా-నిత్యమన్యతేతి భావః. ౨౫

(తారాయాః వాలిసమీపాగమనమ్)

తా నతీత్య సమాసాద్య భర్తారం నిహతం రణే,
సమీక్ష్య వ్యథితా భూమౌ సంభ్రాంతా నిపపాత హ, ౨౮॥

సుప్త్వేవ పున రుత్థాయ ఆర్యపుత్రేతి క్రోశతీ.
రురోద సా పతిం దృష్ట్వా * సందితం మృత్యుదామభిః, ౨౯॥

తా మవేక్ష్య తు సుగ్రీవః క్రోశంతీం కురరీ మివ.
విషాద మగమ త్కష్టం దృష్ట్వా చాఽంగద మాగతం, ౩౦॥

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాణ్డే, ఏకోనవింశ స్సర్గః.

త మిమ మర్థం వ్యంజయ న్నాహ (తా నితి.) అతీత్యేతి నాఽతిక్రమ ఉచ్యతే; సర్వేషాం సమీపస్థత్వాత్. కింతు తత్ర దోషబుద్ధి మకృత్వే త్యర్థః. (భర్తారం సమాసాద్యేతి.) ఉపసర్గేణ స్వాజ్ఞానేనాఽయం హత ఇతి బుద్ధవతీతి జ్ఞాప్యతే. ౨౮॥

(సుప్త్వేతి.) సందితం బద్ధం, మృత్యుదామభిః మృత్యుపాశైః, ఆసన్నప్రాణ మిత్యర్థః. ౨౯॥

(తా మితి.) కష్టం విషాదం, అత్యంతవిషాద మిత్యర్థః. ౩౦॥

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే, ఏకోనవింశ స్సర్గః.

---

* రామానుజీయం, సందితం బద్ధం. 'బద్ధే సందానితం మూత మ్ముద్దితం సందితం సిత' మిత్యమరః.

అథ వింశ స్సర్గః

◈ రామచాపవిసృష్టేన శరేణాఽంతకరేణ తం,
దృష్ట్వా వినిహతం భూమౌ తారా తారాధిపాననా.
సా సమాసాద్య భర్తారం పర్యష్వజత భామినీ, ౧౹

ఇషుణాఽభిహతం దృష్ట్వా వాలినం కుంజరోపమం.
వానరేంద్రం మహేంద్రాభం శోకసంతప్తమానసా,
తారా తరు మివోన్మూలం పర్యదేవయ దాతురా. ౩

రణే దారుణ విక్రాంత ప్రవీర ప్లవతాంవర,
కిం దీనా మపురోభాగా మద్య త్వం నాఽభిభాషసే. ౪

ఉత్తిష్ఠ హరిశార్దూల భజస్వ శయనోత్తమం,
నైవంవిధా శ్శేరతే హి భూమౌ నృపతిసత్తమాః. ౫

అథ వింశ స్సర్గః

అథ తారాప్రలాపో వింశే.(రామేత్యాది)సార్ధశ్లోకః. సా తారా, తం దృష్ట్వా పర్యష్వజత. ౧౹

(ఇషుణేత్యాది) సార్ధః. ౩

(రణ ఇతి.) అపురోభాగాం దోషదర్శనరహితాం, అనపరాధా మితి యావత్. ౪—౫

◈ రామానుజీయం, (రామచాపేతి.) ఏత దనంతరం 'సా సమాసాద్యే' తి శ్లోకః కతిపయ కోశేషు ప్రమాదా ల్లిఖితో వర్తతే. అయం ఉపరి - 'దుర్లభం దర్శనం తస్య తవ వత్స భవిష్య' తీత్యనంతరం ద్రష్టవ్యః.(సా సమాసాద్యేతి.)సా అంగదం ప్రతి తథోక్తవతీ. (తారా) ఉచ్చైస్స్వరా, అతో న పునరుక్తిః.

(తారాయాః దుఃఖాలాపాః)

అతీవ ఖలు తే కాంతా వసుధా వసుధాధిప,
గతాసు రపి యాం గాత్రై ర్మాం విహాయ నిషేవసే. ౬

వ్యక్త మన్యా త్వయా వీర ధర్మత స్సంప్రవర్తితా,
కిష్కింధేవ పురీ రమ్యా స్వర్గే మార్గవినిర్మితా. ౭

యా న్యస్మాభి స్త్వయా సార్ధం వనేషు మధుగంధిషు,
విహృతాని త్వయా కాలే తేషా ముపరమః కృతః. ౮

నిరానందా నిరాశాఽహం నిమగ్నా శోకసాగరే,
త్వయి పంచత్వ మాపన్నే మహాయూథపయూథపే. ౯

హృదయం సుస్థిరం * మహ్యం దృష్ట్వా వినిహతం పతిం,
య న్న శోకాభిసంతప్తం స్ఫుటతేఽద్య సహస్రధా. ౧౦

(వ్యక్త మితి.) హే వీర, అత్ర నిర్మితా కిష్కింధేవాఽన్యా పురీ స్వర్గమార్గే త్వయా ధర్మతః ప్రవర్తితా. అతః ఖ ల్విమాం త్యక్త్వా గంతు ముద్యతోఽసీతి భావః. ౬-౭

(యానీతి.) అస్మాభి రితి ఇతరస్త్ర్యపేక్షయా బహువచనం. అస్మాభి స్సహ త్వయా, యాని విహృతాని విహారాః, కృతానీ త్యధ్యాహారః. తేషాం త్వయా, ఉపరమః విరామః, కృతః. ౮

(నిరానందేతి.) అద్య నిరానందా నిరాశా, కాలాంతరే ఆనందో భవిష్యతీ త్యాశారహితాఽహం శోకసాగరే నిమగ్నా, అస్మీతి శేషః. పంచత్వం మరణం. ౯

(హృదయ మితి.) మహ్యం మమ. ౧౦

---

* రామానుజీయం. మహ్యం మమ. 'హృదయం సుస్థిరం మే య' దితి చ పాఠః.

సుగ్రీవస్య త్వయా భార్యా హృతా స చ వివాసితః,
యత్తు తస్య త్వయా వ్యుష్టిః ప్రాప్తేయం ప్లవగాధిప. ౧౧

నిశ్శ్రేయసపరా మోహా త్త్వయా చాఽహం విగర్హితా,
యైషాఽబ్రువం హితం వాక్యం వానరేంద్ర హితైషిణీ. ౧౨

రూపయౌవనదృప్తానాం దక్షిణానాం చ మానద,
నూన మప్సరసా మార్య చిత్తాని ప్రమథిష్యసి. ౧౩

కాలో నిస్సంశయో నూనం జీవితాంతకర స్తవ,
బలా ద్యేనాఽవపన్నోఽసి సుగ్రీవస్యాఽవశో వశం. ౧౪

వైధవ్యం శోకసంతాపం కృపణం కృపణా సతీ,
అదుఃఖోపచితా పూర్వం వర్తయిష్యా మ్యనాథవత్. ౧౫

లాలిత శ్చాఽంగదో వీర స్సుకుమార స్సుఖోచితః,
వత్స్యతే కా మవస్థాం మే పితృవ్యే క్రోధమూర్ఛితే. ౧౬

(సుగ్రీవస్యేతి.) వ్యుష్టిః ఫలం 'వ్యుష్టిః ఫలే సమృద్ధౌ చే' త్యమరః. వివాసిత ఇతి య త్తస్య వ్యుష్టి రిత్యన్వయః. ౧౧

(నిశ్శ్రేయసేతి.) నిశ్శ్రేయసపరా శ్రేయస్కామా. ౧౨

(రూపేతి.) దక్షిణానాం అనంగతంత్రే కుశలానాం, ప్రమథిష్యసి, వశీకరిష్యసీతి భావః. వీరస్వర్గసిద్ధే రితి భావః. ౧౩

(కాల ఇతి.) వశం, అవపన్నః ప్రాప్తః. ౧౪

(వైధవ్య మితి.) అహం పూర్వం అదుఃఖోపచితా అకృపణా చ సతీ సంప్రతి కృపణా భూత్వా వైధవ్యం శోకకృతసంతాపం చ, వర్తయిష్యామి ధారయిష్యామి. ౧౫

(లాలిత ఇతి.) మే మయా, లాలితః అంగదః, పితృవ్యే పితృభ్రాతరి, క్రోధమూర్ఛితే సతి, కా మవస్థాం, వత్స్యతే వర్తిష్యతి, నశ్యత్యేవేతి భావః. ౧౬

(తారాయాః దుఃఖాలాపాః)

కురుష్వ పితరం పుత్ర సుదృష్టం ధర్మవత్సలం,
దుర్లభం దర్శనం వత్స తవ తస్య భవిష్యతి. ౧౭

[సా సమాసాద్య భర్తారం పర్యష్వజత భామినీ,
ఇషుణాఽభిహతం దృష్ట్వా వాలినం కుంజరోపమం.]

సమాశ్వాసయ పుత్రం త్వం సందేశం సందిశస్వ చ,
మూర్ధ్ని చైనం సమాఘ్రాయ ప్రవాసం ప్రస్థితో హ్యసి. ౧౮

రామేణ హి మహత్కర్మ కృతం త్వా మభినిఘ్నతా,
ఆనృణ్యం చ గతం తస్య సుగ్రీవస్య ప్రతిశ్రవే. ౧౯

సకామో భవ సుగ్రీవ రుమాం త్వం ప్రతిపత్స్యసే,
భుంక్ష్వ రాజ్య మనుద్విగ్న శ్శస్తో భ్రాతా రిపు స్తవ. ౨౦

కిం మా మేవం విలపతీం ప్రేమ్ణా త్వం నాఽభిభాషసే,
ఇమాః పశ్య వరా బహ్వీ ర్భార్యా స్తే వానరేశ్వర. ౨౧

తస్యా విలపితం శ్రుత్వా వానర్య స్సర్వత శ్చ తాః,

(కురుష్వేతి.) అనేన తదానీ మంగద స్సమాగత ఇతి ద్యోత్యతే. ౧౭

(రామేణేతి.) మహత్ అన్యై రశక్యం, కర్మ, కృతం, ఆనృణ్యం చ గతం ప్రాప్తం, ప్రతిశ్రవే ప్రతిజ్ఞావిషయే. ౧౯

సుగ్రీవం ప్రత్యాహ (సకామ ఇతి.) శస్తః హింసితః. ౨౦

వాలినం ప్రత్యాహ (కిమితి.) ౨౧

(తస్యా ఇతి.) విలపితం విలాపం. ౨౨

* పరిగృహ్యాఽంగదం దీనం దుఃఖార్తాః పరిచుక్రుశుః. ౨౨

కి మంగదం సాంగదవీరబాహో విహాయ యా స్యద్య చిరప్రవాసం,
న యుక్త మేవం గుణసన్నికృష్టం విహాయ పుత్రం ప్రియపుత్ర గంతుం. ౨౩

కి మప్రియం తే ప్రియ చారువేష మయా కృతం నాథ సుతేన వా తే,
సహాంగదాం మాం స విహాయ వీర య త్ప్రస్థితో దీర్ఘ మితః ప్రవాసం. ౨౪

య ద్యప్రియం కించి దసంప్రధార్య కృతం మయా స్యా త్తవ దీర్ఘబాహో,
క్షమస్వ మే త ద్ధరివంశనాథ వ్రజామి మూర్ధ్నా తవ వీర పాదౌ. ౨౫

తథా తు తారా కరుణం రుదంతీ భర్తు స్సమీపే సహ వానరీభిః,

(కి మంగద మితి.) సాంగదౌ, వీరౌ వీర్యవంతౌ బాహూ యస్య స తథోక్తః. గుణసన్నికృష్టం గుణైః ప్రత్యాసన్నం, గుణై స్తవ సదృశ మిత్యర్థః, హే ప్రియపుత్రేతి సంబుద్ధిః. ప్రియః పుత్రో యస్య సః ప్రియపుత్ర ఇతి. ఇయం స్త్రీజనప్రలాపపరిపాటీ. ౨౩—౨౪

(యదీతి.) అసంప్రధార్య అవిజ్ఞాయ. ౨౫

(తథా త్వితి.) ప్రాయ ముపోపవేష్టుం, ప్రాయోపవేశం కర్తు మిత్యర్థః, 'ప్రసముపోదః

---

* రామానుజీయం. 'పరిగృహ్యాంగదం దీనం దుఃఖార్తాః పరిచుక్రుశు' రిత్యతః పరం 'కి మంగద' మితి శ్లోకః, తతః పరం 'కి మప్రియ' మితి శ్లోకః, తతః పరం 'య ద్యప్రియ' మితి శ్లోకః, తతః పరం 'తథా తు తారే' తి సర్గాంతశ్లోకః. అస్మి న్ సర్గే 'పరిగృహ్యాంగదం దీనం దుఃఖార్తాః పరిచుక్రుశు' రి త్యతః పరం ఉపరితనసర్గస్థాః హనుమద్వాక్యభూతాః 'గుణదోషకృతం జంతు' రిత్యాదయ శ్చత్వార శ్శ్లోకా స్సర్గసాంకర్యం చ కేషుచిత్ కోశేషు దృశ్యంతే. ఏత ల్లేఖకప్రమాదకృత మిత్యవగంతవ్యం.

(హనుమతా తారాసమాశ్వాసనమ్)

వ్యవస్యత ప్రాయ ముపోపవేష్టు మనిన్ద్యవర్ణా భువి యత్ర వాలీ. ౨౬

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాణ్డే, వింశ స్సర్గః.

అథ ఏకవింశ స్సర్గః

తతో నిపతితాం తారాం చ్యుతాం తారా మివాఽంబరాత్,
శనై రాశ్వాసయామాస హనుమాన్ హరియూథపః. ౧

గుణదోషకృతం జంతు స్స్వకర్మఫలహేతుకం,
అవ్యగ్ర స్త దవాప్నోతి సర్వం ప్రేత్య శుభాశుభం. ౨

పాదపూరణ' ఇతి ద్విర్వచనం. అత్ర సర్గే శ్లోకవ్యత్యాసో లేఖకకృతః. అస్మిన్ సర్గే షడ్వింశతి శ్లోకాః. ౨౬

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే, వింశ స్సర్గః.

అథ ఏకవింశ స్సర్గః

అథ హనుమత్సమాశ్వాసన మేకవింశే. (తత ఇత్యాది.) తారాం తారకాం. ౧

(గుణేతి.) జంతుః, గుణదోషకృతం జ్ఞానాజ్ఞానాభ్యాం కృతం, స్వకర్మఫలం స్వకర్మవాసనాహేతు ర్యస్య త త్తథోక్తం, యత్ కర్మాస్తి, త త్తస్య, శుభాశుభం ఫలభూతం సుఖదుఃఖం. ప్రేత్య లోకాంతరం ప్రాప్య, అవ్యగ్రః ఏకాగ్రస్సన్, అవాప్నోతి. అత్ర కృతం శుభాశుభరూపం కర్మ లోకాంతరే ఫలదానాయ సహైవ గచ్ఛతీ త్యర్థః. సుగ్రీవేణాఽయం మారిత ఇతి న మంతవ్యం, కింతు స్వకర్మణైవ హతః. నిమిత్తమాత్రం సుగ్రీవ ఇతి భావః. ౨

శోచ్యా శోచసి కం శోచ్యం దీనం దీనాఽనుకంపసే,
కస్య కో వాఽనుశోచ్యోఽస్తి దేహేఽస్మి న్బుద్బుదోపమే. ౩

అంగదస్తు కుమారోఽయం ద్రష్టవ్యో జీవపుత్రియా,
ఆయత్యాం చ విధేయాని సమర్థా న్యస్య చింతయ. ౪

జానా స్యనియతా మేవం భూతానా మాగతిం గతిం,
తస్మా చ్ఛుభం హి కర్తవ్యం పండితేనై హలౌకికం. ౫

యస్మి న్హరిసహస్రాణి ప్రయుతా న్యర్బుదాని చ,
వర్తయంతి కృతాంశాని సోఽయం దిష్టాంత మాగతః. ౬

య దయం న్యాయదృష్టార్థ స్సామదానక్షమాపరః,

నాయం శోచనీయః; స్వకర్మానురూపేణ గతత్వాత్. కింతు స్వాత్మైవ శోచ్యః కేన కర్మణా కం లోకం గమిష్యామీతి. త ద్దర్శయతి (శోచ్యేతి.) స్వయం శోచ్యా త్వం కం ప్రతి శోచసి? స్వయం దీనా కం దీనం, అనుకంపసే దయసే?. బుద్బుదోపమే జలబుద్బుదవ దస్థిరే, దేహే, నిమిత్తసప్తమీ. కస్య కో వాఽనుశోచ్యోఽస్తి? సర్వేషా మప్యస్థిరత్వావిశేషాత్. స్వయం స్థిర ఏవ హ్యస్థిరం శోచే దితి భావః. ౩

(అంగద స్త్వితి.) ద్రష్టవ్యః పరిపాలనీయః, ఆయత్యాం ఉత్తరకాలే, సమర్థాని హితాని. ౪

(జానాసీతి.) అనియతా మాగతిం గతిం. అస్థిరతా మితి యావత్. శుభం ఔర్ధ్వదైహికం, ఐహలౌకికం రోదనాదికం. ౫

(యస్మి న్నితి.) యస్మి న్విషయే, హరీ త్యవిభక్తికనిర్దేశః. హరీణా మిత్యర్థః. కృతాంశాని కృతవిభాగాని, సంతి వర్తయింతి జీవనం కుర్వంతి, సోఽయం, దిష్టాంతం - దిష్టస్య దైవకల్పిత కాలస్య అంతం సమాప్తిం, 'కాలో దిష్టోఽప్యనేహా పి' త్యమరః. బహూ న్స్వజనా న్జీవయిత్వా, గతః స్వసుకృతఫలం ప్రాప్తుం గతః. అత స్స న శోచ్య ఇతి భావః. ౬

(య దితి.) న్యాయదృష్టార్థః శాస్త్రదృష్టతత్త్వార్థః, సామ దుఃఖితానాం స్వజనానాం సాంత్వనం, దానం అభీష్టార్థదానం, క్షమా తత్కృతాపరాధసహనం, ఏతాసు పరః సక్తః, అయం

గతో ధర్మజితాం భూమిం నైనం శోచితు మర్హసి. ౭

సర్వే హి హరిశార్దూలాః పుత్ర శ్చాఽయం తవాఽఙ్గదః,
ఇదం * హర్యృక్షరాజ్యం చ త్వత్సనాథ మనిందితే, ౮

ф తా విమౌ శోకసంతాపౌ శనైః ప్రేరయ భామిని,
త్వయా పరిగృహీతోఽయ మంగద శ్శాస్తు మేదినీం. ౯

సంతతి శ్చ యథా దృష్టా కృత్యం య చ్చాఽపి సాంప్రతం,
రాజ్ఞ స్త త్క్రియతాం తావ దేష కాలస్య నిశ్చయః. ౧౦

ధర్మజితాం స్వాధీనధర్మాధర్మకాణాం, భూమిం లోకం, యత్ యస్మాత్, గతః, తస్మా న్నైనం శోచితు మర్హసి. ౭

(సర్వ ఇతి.) హరీణాం ఋక్షాణాం చ రాజ్యం, త్వత్సనాథం త్వయా సనాథం. ౮

(తా విమా వితి.) తా విమౌ శోకసంతాపౌ శోకతత్కృతతాపౌ, శనైః క్రమేణ, ప్రేరయ నివర్తయ, భర్తృమరణశోకస్య సద్యో దుస్త్యజత్వా దితి భావః. ౯

(సంతతి శ్చేతి.) సంతతిశ్చ యథా దృష్టా యత్ప్రయోజనక స్సంతానో లబ్ధః, సాంప్రతం ఇదానీం, యచ్చ కృత్యం కర్తుం యోగ్యం త త్సర్వం రాజ్ఞః క్రియతాం, ఏష నిశ్చయోఽస్య కాలస్య, యోగ్య ఇతి శేషః. న తు శోక ఇతి భావః. పుత్రోత్పాదనఫల మౌర్ధ్వదైహికం క్రియతా మిత్యర్థః. ౧౦

---

* రామానుజీయం. 'హర్యృక్షపతిరాజ్యం' చేతి పాఠః. అన్యథా వక్ష్యమాణాంగదాభిషేక వచనవిరోధ స్స్యాత్.

ф రామానుజీయం. 'తా విమౌ శోకసంతాపౌ శనైః ప్రేరయ భామి' నీతి పాఠః. ప్రేరయ నివర్తయ. (త్వయేతి.) అంగదాభిషేచనం తారాదుఃఖశాంతయే దర్శితం.

సంస్కార్యో హరిరాజశ్చ అంగదశ్చాఽభిషిచ్యతాం,
సింహాసనగతం పుత్రం పశ్యంతీ శాంతి మేష్యసి. ౧౧

సా తస్య వచనం శ్రుత్వా భర్తృవ్యసనపీడితా,
అబ్రవీ దుత్తరం తారా హనుమంత మవస్థితం. ౧౨

అంగదప్రతిరూపాణాం పుత్రాణా మేకత శ్శతం,
హతస్యా ప్యస్య వీరస్య గాత్రసంశ్లేషణం వరం. ౧౩

న చాఽహం హరిరాజస్య ప్రభవా మ్యంగదస్య వా,
పితృవ్య స్తస్య సుగ్రీవ స్సర్వకార్యే ష్వనంతరః. ౧౪

న హ్యేషా బుద్ధి రాస్థేయా హనుమ న్నంగదం ప్రతి,
పితా హి బంధుః పుత్రస్య న మాతా హరిసత్తమ. ౧౫

న హి మమ హరిరాజసంశ్రయాత్ క్షమతర మస్తి పరత్ర చేహ వా,

ఉక్త మర్థం వాచా దర్శయతి (సంస్కార్య ఇతి.) శాంతిం దుఃఖశమం. ౧౧—౧౨

(అంగదేతి.) అంగదప్రతిరూపాణాం అంగదతుల్యానాం, పుత్రాణాం సత్పుత్రాణాం, శతం, ఏకతః ఏకత్ర, ఏకతులాయా మస్తు, హతస్యా ప్యస్య, గాత్రసంశ్లేషణం గాఢాలింగనం, ఏకతోఽస్తు, తయో ర్మధ్యే భర్తృసంశ్లేషణ మేవ వర మిత్యర్థః. ౧౩

సంస్కార్య ఇత్యస్యోత్తర మాహ (న చేతి.) హరిరాజస్య న ప్రభవామి తస్య సంస్కార కరణే న సమర్థాఽస్మి, అంగదస్య వా న ప్రభవామి తస్య రాజ్యాభిషేకకరణే న ప్రభవా మీత్యర్థః. ౧౪

(న హీతి,) నాఽఽస్థేయా నాఽఽదర్తవ్యా, న కర్తవ్యేత్యర్థః. పితా పితృవ్యః. ౧౫

(న హీతి.) పరత్ర పరలోకే, ఇహ అస్మిన్ లోకే, శత్ర్వభిముఖతయా హతో

(వాలినా సుగ్రీవాదీనాం కర్తవ్యకార్యనిర్దేశః)

అభిముఖహతవీరసేవితం శయన మిదం మమ సేవితుం క్షమం. ౧౬

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాణ్డే, ఏకవింశస్సర్గః.

అథ ద్వావింశ స్సర్గః

* వీక్షమాణ స్తు మందాసు స్సర్వతో మంద ముచ్ఛ్వసన్,
ఆదా వేవ తు సుగ్రీవం దదర్శ త్వాఽఽత్మజాగ్రతః. ౧

తం ప్రాప్తవిజయం వాలీ సుగ్రీవం ప్లవగేశ్వరః,
ఆభాష్య వ్యక్తయా వాచా సస్నేహ మిద మబ్రవీత్. ౨

అభిముఖహతః, స చాసౌ వీరశ్చ, తేన సేవితం. ౧౬

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే, ఏకవింశ స్సర్గః.

అథ ద్వావింశ స్సర్గః

ఏవ మమోఘరామశరాభిఘాతేన మోహసమావిష్టం వాలినం మృతం నిశ్చిత్య సంస్కారాది కరణాయ త్వరమాణే హనుమతి, దైవా త్కించి త్సమాశ్వస్తో వాలీ కర్తవ్యభాగం నియచ్ఛతి ద్వావింశే. (వీక్షమాణ ఇత్యాది.) మందాసుః అల్పప్రాణః. ౧

(త మితి.) ఆభాష్య సంబోధ్య. ౨

---

* రామానుజీయం. నన్వత్ర వీక్షమాణ ఇత్యాదినా వాలినో జీవనం ప్రతీయతే. పూర్వసర్గే మరణోత్తరకాలీనసంస్కారాదివిధానం హనుమతా కథ ముచ్యత ? ఇతి చేత్, అమోఘరామబాణాభిఘాతేన మోహసమావిష్టం వాలినం మృతం నిశ్చిత్య తథోక్తవా నితి న దోషః.

సుగ్రీవ దోషేణ న మాం గంతు మర్హసి కిల్బిషాత్,
కృష్యమాణం భవిష్యేణ బుద్ధిమోహేన మాం బలాత్. ౩

యుగప ద్విహితం తాత న మన్యే సుఖ మావయోః,
సౌహార్దం భ్రాతృయుక్తం హి త దిదం తాత నాఽన్యథా. ౪

ప్రతిపద్య త్వ మద్యైవ రాజ్య మేషాం వనౌకసాం,
మా మ ప్యద్యైవ గచ్ఛంతం విద్ధి వైవస్వతక్షయం. ౫

జీవితం చ హి రాజ్యం చ శ్రియం చ విపులా మిమాం,
ప్రజహా మ్యేష వై తూర్ణం మహ చ్చాఽగర్హితం యశః. ౬

అస్యాం త్వహ మవస్థాయాం వీర వక్ష్యామి య ద్వచః,
యద్య ప్యసుకరం రాజన్ క ర్తు మేవ త దర్హసి. ౭

(సుగ్రీవేతి.)కిల్బిషాత్ రాజ్యవివాసనదారహరణరూపకిల్బిషా ద్ధేతోః, మాం దోషేణ గంతుం దోషసహితం జ్ఞాతుం, నాఽర్హసి. కింతు భవిష్యేణ భావిఫలేన హేతునా జాతేన, బుద్ధిమోహేన, బలాత్కృష్యమాణం మాం గంతు మర్హసి. ౩

(యుగప దితి.) ఆవయోః భ్రాత్రోః, భ్రాతృయుక్తం భ్రాతృత్వప్రయుక్తం, సౌహార్దం. సుఖం రాజ్యసుఖం చ, ఏత దుభయం, దైవేన యుగప న్న విహితం, మన్యే ధ్రువం, అవ్యయ మేతత్. తదిదం దైవకృతం యుగప దవిధానం, అన్యథా న హి అన్యప్రకారం న భవతి హి. ౪

(ప్రతీతి.) ప్రతిపద్య, పాలయేతి శేషః. యద్వా ప్రతిపద్య ప్రాప్నుహి. శ్యన్నంతోఽయం. యమక్షయం యమగృహం. ౫

(జీవిత మితి.) అగర్హితం యశః, కేనాఽప్యవధ్యో వాలీతి ప్రసిద్ధం యశః. ౬

(అస్యా మితి.) అస్యా మవస్థాయాం చరమావస్థాయాం, య ద్వచో వక్ష్యామి. ఏత ద్యద్య ప్యసుకరం తథా ప్యవశ్యం క ర్తు మర్హసి. మదు క్తరీత్యా రాజా భవే త్యర్థః. ౭

(వాలినా సుగ్రీవాదీనాం కర్తవ్యకార్యనిర్దేశః)

సుఖార్హం సుఖసంవృద్ధం బాల మేన మబాలిశం,
బాష్పపూర్ణముఖం పశ్య భూమౌ పతిత మంగదం.
మమ ప్రాణైః ప్రియతరం పుత్రం పుత్ర మివౌరసం, ౭-౮

మయా హీన మహీనార్థం సర్వతః పరిపాలయ. ౯

త్వమే వాఽస్య హి దాతా చ పరిత్రాతా చ సర్వతః,
భయే ష్వభయదశ్చైవ యథాఽహం ప్లవగేశ్వర. ౧౦

ఏష తారాత్మజ శ్శ్రీమాం స్త్వయా తుల్యపరాక్రమః,
రక్షసాం తు వధే తేషా మగ్రగత స్తే భవిష్యతి. ౧౧

అనురూపాణి కర్మాణి విక్రమ్య బలవా న్రణే,
కరిష్య త్యేష తారేయ స్తరస్వీ తరుణోఽంగదః. ౧౨

* సుషేణదుహితా చేయ మర్థసూక్ష్మవినిశ్చయే,

(సుఖార్హ మితి,) వయసా బాలమ ప్యబాలిశం బాలబుద్ధిరహితం. (మమేతి.) ప్రాణైః ప్రాణేభ్యః, మమ పుత్రం త్వం ఔరసం పుత్ర మివ పశ్యేతి సంబంధః, ౭-౮

(మయేత్యాది.) అస్య అంగదస్య. దాతా, వస్త్రాభరణాదీనా మితి శేషః, సర్వతః శత్రుభ్యః, పరిత్రాతా, భయే ష్వభయదః శత్రుపుత్రత్వేన స్థానా న్నిష్కాసనాదిభయహేతుషు విషయే అభయదః. ౯-౧౨

(సుషేణేతి.) అర్థసూక్ష్మవినిశ్చయే సూక్ష్మార్థవినిశ్చయే, ఔత్పాతికే ఉత్పాతవిషయజ్ఞానే చ,

---

* (సుషేణేతి,) నను సముద్రసంజాతాయా స్తారాయా స్సుషేణదుహితృత్వం కథ? మితి చేత్, తత్ర క్షీరాబ్ధిమథనసమయోత్పన్నాం తారాం దృష్ట్వా సుషేణో వామం కర మగ్రహీత్, వాలీ తు తారాయా దక్షిణం కర మగృహ్ణాత్, తదాఽన్యోన్యం వివాదే సతి దేవై స్సుషేణదుహితృత్వం తారాయాః, వాలినో జాయాత్వం చ నిశ్చితం. తదుక్తం స్కాందే 'దేవై స్సుషేణకలహే పుత్రీతి ప్రతిపాదితా, సుషేణో దుహితు స్తస్యా స్స్వయంవర మకల్పయత్. ఇత్థ మూఢా కపీంద్రేణ తారా సర్వాంగసుందరీ.' ఇతి టీకా.

ఔత్పాతికే చ వివిధే సర్వతః పరినిష్ఠితా. ౧౩

య దేషా సాధ్వితి బ్రూయాత్ కార్యం త న్ముక్తసంశయం,
న హి తారామతం కించి దన్యథా పరివ ర్తతే. ౧౪

రాఘవస్య చ తే కార్యం క ర్తవ్య మవిశంకయా,
స్యా దధర్మో హ్యకరణే త్వాం చ హింస్యా ద్విమానితః. ౧౫

ఇమాం చ మాలా మాధత్స్వ దివ్యాం సుగ్రీవ కాంచనీం,
ఉదారా శ్రీ స్స్థితా హ్యస్యాం * సంప్రజహ్యా న్మృతే మయి. ౧౬

ఇత్యేవ ముక్త స్సుగ్రీవో వాలినా భ్రాతృసౌహృదాత్,
హర్షం త్యక్త్వా పున ర్దీనో గ్రహగ్రస్త ఇవోడురాట్, ౧౭

త ద్వాలివచనా చ్ఛాంతః కుర్వ న్యుక్త మతంద్రితః,
జగ్రాహ సోఽభ్యనుజ్ఞాతో మాలాం తాం చైవ కాంచనీం. ౧౮

పరినిష్ఠితా సంజాతనిష్ఠా, సమర్థేతి యావత్. ౧౩

(య దితి.) న పరివ ర్తతే, న భవతీ త్యర్థః. ౧౪

(రాఘవస్య చేతి.) విమానితః, రాఘవ ఇతి శేషః. ౧౫

(ఇమా మితి.) సంప్రజహ్యా న్మృతే మయి మృతే సతి శ్రీ రిమాం కాంచనీం మాలాం సంప్రజహ్యాత్. తతః పూర్వ మేవ మయి జీవతి గృహాణేతి భావః. ౧౬

(ఇతీతి.) దీనః, అభూ దితి శేషః. గ్రహగ్రస్తః రాహుగ్రస్తః. ౧౭

(త దితి.) త త్తదనంతరం, శాంతః త్యక్తవైరః. ౧౮

---

* రామానుజీయం. సంప్రజహ్యాః సంప్రజహి, శత్రూ నితి శేషః.

(అంగదం ప్రతి వాలిహితోక్తయః)

తాం మాలాం కాంచనీం దత్త్వా వాలీ దృష్ట్వాఽఽత్మజం స్థితం,
సంసిద్ధః ప్రేత్యభావాయ స్నేహా దంగద మబ్రవీత్. ౧౯

దేశకాలౌ భజస్వాఽద్య క్షమమాణః ప్రియాప్రియే,
సుఖదుఃఖసహః కాలే సుగ్రీవవశగో భవ. ౨౦

యథా హి త్వం మహాబాహో లాలిత స్సతతం మయా,
న తథా వర్తమానం త్వాం సుగ్రీవో బహుమంస్యతే. ౨౧

మాఽస్యాఽమిత్రై ర్గతం గచ్ఛే ర్మా శత్రుభి రరిందమ,
భర్తు రర్థపరో దాంత స్సుగ్రీవవశగో భవ. ౨౨

న చాఽతిప్రణయః కార్యః కర్తవ్యోఽప్రణయశ్చ తే,
ఉభయం హి మహాన్ దోష స్తస్మా దంతరదృ గ్భవ. ౨౩

(తా మితి.) ప్రేత్యభావాయ మరణాయ, సంసిద్ధః కృతనిశ్చయః. ౧౯

(దేశేతి.) అద్య మత్ప్రయాణానంతరం, దేశకాలౌ భజస్వ. గత్యర్థా జ్ఞానార్థాః, దేశకాలౌ జానీహి అస్మిన్ దేశే అస్మిన్ కాలే చ ఏవం వర్తితవ్యం ఏవం న వర్తితవ్య మితి వివేచయేత్యర్థః. ప్రియాప్రియే క్షమమాణః, ప్రభోః ప్రియవచనవ దప్రియవచన మపి సోఢవ్య మిత్యర్థః. కాలే సుఖదుఃఖసహః - దుఃఖ కాలే సుఖం సుఖకాలే దుఃఖం చ సహమాన ఇత్యర్థః. సుగ్రీవవశగో భవ సుగ్రీవపరతంత్రో భవ. ౨౦—౨౧

(మాఽస్యేతి.) అస్య సుగ్రీవస్య, అమిత్త్రై ర్గతం ప్రాప్తం, పురుషం మా గచ్ఛేః. అస్య శత్రుమిత్రం న భజే రిత్యర్థః. శత్రుభి స్సహ చ మా గచ్ఛేః. ౨౨

(న చేతి.) అతిప్రణయః అతిస్నేహః, అప్రణయః స్నేహాభావశ్చ, అంతరదృ గ్భవ, మధ్యమభావ మవలంబస్వేత్యర్థః. ౨౩

ఇత్యుక్త్వాఽథ వివృత్తాక్ష శ్శరసంపీడితో భృశం,
వివృతై ర్దశనై ర్భీమై ర్బభూవోత్క్రాంతజీవితః. ౨౪

తతో విచుక్రుశు స్తత్ర వానరా హరియూథపాః,
పరిదేవయమానా స్తే సర్వే ప్లవగపుంగవాః. ౨౫

కిష్కింధా హ్యద్య శూన్యాఽఽసీ త్స్వర్గతే వానరాధిపే,
ఉద్యానాని చ శూన్యాని పర్వతాః కాననాని చ.
హతే ప్లవగశార్దూలే నిష్ప్రభా వానరాః కృతాః, ౨౬

యస్య వేగేన మహతా కాననాని వనాని చ.
పుష్పౌఘేణాఽనుబధ్యంతే కరిష్యతి త దద్య కః, ౨౭

(ఇతీతి.) వివృత్తాక్షః భ్రామితనేత్రః, వివృతైః ప్రకాశితైః, అత ఏవ భీమైః, దశనైః దంతై రుపలక్షితః, ఉత్క్రాంతజీవితః ఉద్గతప్రాణః. ౨౪

(తత ఇతి.) పరిదేవయమానాః, రుదంత ఇత్యర్థః. ప్లవగపుంగవాః బలేన శ్రేష్ఠాః, పునశ్చ హరియూథపాః యూథస్య నిర్వోఢారః, వానరాః వానరజాతయః. ౨౫

పరిదేవన మేవాఽఽహ (కిష్కింధేత్యాదినా.) శూన్యా శూన్యప్రాయా. ౨౬

(యస్యేతి.) వేగేన పరాక్రమేణ, కాననాని అరణ్యాని, వనాని జలాని, సరాంసీ త్యర్థః. పుష్పౌఘేణ అనుబధ్యంతే సంబధ్యంతే, సదా పుష్పితాని భవంతీ త్యర్థః. త త్పుష్పానుబంధనం, అద్య తు వాలిమరణానంతరకాలే. యద్వా, వనాని క్షుద్రారణ్యాని, యస్మిన్ వాలిని గచ్ఛతి సతి తదూరువేగేనాఽవిశేషేణ సర్వాణి వనాని పుష్పైః స్సహాఽనుగచ్ఛంతీ త్యర్థః. ౨౭

యేన దత్తం మహ ద్యుద్ధం గంధర్వస్య మహాత్మనః.
గోలభస్య మహాబాహో ర్దశవర్షాణి పంచ చ. ౨౮॥

నైవ రాత్రౌ న దివసే త ద్యుద్ధ ముపశామ్యతి.
తత స్తు షోడశే వర్షే గోలభో వినిపాతితః, ౨౯॥

హత్వా తం దుర్వినీతం తు వాలీ * దంష్ట్రాకరాళవాన్.
సర్వాభయకరోఽస్మాకం కథ మేష నిపాతితః, ౩౦॥

హతే తు వీరే ప్లవగాధిపే తదా ప్లవంగమా స్తత్ర న శర్మ లేభిరే,
వనేచరా స్సింహయుతే మహావనే యథా హి గావో నిహతే గవాంపతౌ, ౩౧॥

తతస్తు తారా వ్యసనార్ణవాప్లుతా మృతస్య భర్తు ర్వదనం సమీక్ష్య సా.
జగామ భూమిం పరిరభ్య వాలినం మహాద్రుమం ఛిన్న మివాఽఽశ్రితా లతా. ౩౨॥

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాణ్డే, ద్వావింశ స్సర్గః.

(యేనేతి.) గోలభస్య గోలభాఖ్యస్య, ఉపశామ్యతి ఉపాశామ్యత్. భూతే లట్. దంష్ట్రాకరాళవాన్ కరాళదంష్ట్రావాన్. పరనిపాతః. ౨౮—౩౦॥

(హత ఇతి.) శర్మ సుఖం, సింహయుత ఇతి. సింహస్థానీయో రామః. ౩౧॥

(తత స్త్వితి.) వ్యసనార్ణవే ఆప్లుతా, మగ్నేతి యావత్. ౩౨॥

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే, ద్వావింశ స్సర్గః

---

* రామానుజీయం. దంష్ట్రాకరాళవాన్, భావప్రధానో నిర్దేశః. దంష్ట్రాభ్యాం కరాళవాన్.

అథ త్రయోవింశ స్సర్గః

తత స్సముపజిఘ్రంతీ కపిరాజస్య తన్ముఖం,
పతిం లోకా చ్చ్యుతం తారా మృతం వచన మబ్రవీత్. ౧

శేషే త్వం విషమే దుఃఖ మకృత్వా వచనం మమ,
ఉపలోపచితే వీర సుదుఃఖే వసుధాతలే. ౨

మ త్తః ప్రియతరా నూనం వానరేంద్ర మహీ తవ,
శేషే హి తాం పరిష్వజ్య మాం చ న ప్రతిభాషసే. ౩

సుగ్రీవస్య వశం ప్రాప్తో విధి రేష భవ త్యహో,
సుగ్రీవ ఏవ విక్రాంతో వీర సాహసిక ప్రియ. ౪

ఋక్షవానరముఖ్యా స్త్వాం బలినం పర్యుపాసతే,
ఏషాం విలపితం కృచ్ఛ్ర మంగదస్య చ శోచతః.
మమ చేమాం గిరం శ్రుత్వా కిం త్వం న ప్రతిబుధ్యసే, ౫౬

అథ త్రయోవింశ స్సర్గః

అథ మరణానంతరం తారావిలాప స్త్రయోవింశే. (తత స్సముపజిఘ్రంతీత్యాది.) లోకా చ్చ్యుతం అస్మాల్లోకా చ్చ్యుతం, స్వర్గత మిత్యర్థః. ౧

(శేష ఇతి.) దుఃఖ మిత్యేతత్ క్రియావిశేషణం. సుదుఃఖే సుతరాం దుఃఖకరే. ౨-౩

(సుగ్రీవస్యేతి.) త్వం సుగ్రీవస్య తవ బహుశః కాందిశీకస్య వశం ప్రాప్తః, సుగ్రీవ ఏవ విక్రాంత ఇత్యేషః, విధిః దైవవ్యాపారః, అహో ఆశ్చర్యకరో భవతి. ౪

(ఋక్షవానరేతి.) కృచ్ఛ్రం దుఃఖం. ౫౬

(తారా విలాపః)

ఇదం త ద్వీరశయనం యత్ర శేషే హతో యుధి.
శాయితా నిహతా యత్ర త్వయైవ రిపవః పురా, ౮॥

విశుద్ధసత్త్వాభిజన * ప్రియయుద్ధ మమ ప్రియ.
మా మనాథాం విహాయైకాం గత స్త్వ మసి మానద, ౭॥

శూరాయ న ప్రదాతవ్యా కన్యా ఖలు విపశ్చితా,
శూరభార్యాం హతాం పశ్య సద్యో మాం విధవాం కృతాం, ౮॥

అవభగ్నశ్చ మే మానో భగ్నా మే శాశ్వతీ గతిః.
అగాధే చ నిమగ్నాఽస్మి విపులే శోకసాగరే, ౯॥

అశ్మసారమయం నూన మిదం మే హృదయం దృఢం.
భర్తారం నిహతం దృష్ట్వా య న్నాఽద్య శతధా గతం. ౧౦॥

(ఇద మితి.) యుధి హతో యత్ర శేషే, పురా త్వయా నిహతా రిపవో యత్ర శాయితాః త దిదం వీరశయన మిత్యన్వయః. యుద్ధపరాయణస్య తవ యుద్ధేనైవ మరణం ప్రాప్తం ఖల్వితి భావః. ౮॥

(విశుద్ధసత్త్వాభిజనేతి.) కూటయుద్ధాభావా ద్విశుద్ధబల, సత్కులప్రసూతత్వా దభిజన శుద్ధకుల. ౭॥

(శూరాయేతి.) అప్రదాతవ్యత్వే హేతు మాహ (శూరభార్యా మితి.) ౮॥

(అవభగ్న శ్చేతి) గతిః, పతిశుశ్రూషే త్యర్థః. యద్వా, గమ్యత ఇతి గతిః, సుఖ మిత్యర్థః. ౯॥

(అశ్మసారేతి.) అశ్మసారమయత్వే హేతు ర్దృఢ మితి. ౧౦॥

---

* రామానుజీయం. ప్రియయుద్ధ యుద్ధపరాయణ.

సుహృచ్చైవ హి భర్తా చ ప్రకృత్యా మమ చ ప్రియః,
ఆహవే చ పరాక్రాంత శ్శూరః పంచత్వ మాగతః, ౧౧॥

పతిహీనా తు యా నారీ కామం భవతు పుత్రిణీ.
ధనధాన్యై స్సుపూర్ణాఽపి విధవే త్యుచ్యతే జనైః, ౧౨॥

స్వగాత్రప్రభవే వీర శేషే రుధిరమండలే.
* క్రిమిరాగపరిస్తోమే త్వ మాత్మశయనే యథా, ౧౩॥

రేణుశోణితసంవీతం గాత్రం తవ సమంతతః.
పరిరబ్ధుం న శక్నోమి భుజాభ్యాం ప్లవగర్షభ, ౧౪॥

కృతకృత్యోఽద్య సుగ్రీవో వైరేఽస్మి న్నతిదారుణే.
యస్య రామవిముక్తేన హృత మేకేషుణా భయం, ౧౫॥

శరేణ హృది లగ్నేన గాత్రసంస్పర్శనే తవ.
వార్యామి త్వాం నిరీక్షంతీ త్వయి పంచత్వ మాగతే, ౧౬॥

ఉద్బవర్హ శరం నీల స్తస్య గాత్రగతం తదా.
గిరిగహ్వరసంలీనం దీప్త మాశీవిషం యథా. ౧౭॥

హృదయభేదనే హేతు మాహ (సుహృ దితి.) పంచత్వం మరణం. ౧౧॥—౧౨॥

(స్వగాత్రేతి.) క్రిమేః ఇంద్రగోపస్య రాగ ఇవ రాగో యస్మిన్ స క్రిమిరాగః, పరిస్తోమః ఆస్తరణం యస్మిన్ స తథా. ౧౩॥—౧౫॥

(శరేణేతి.) వార్యామి, వారితాఽస్మీ త్యర్థః. ౧౬॥

(ఉద్బవర్హే తి.) ఉద్బవర్హ ఉద్ధృతవాన్, నీలః సుగ్రీవసేనాపతిః. ౧౭॥

---

* క్రిమిరాగః లాక్షారంచితః కుథః యస్మిన్ తత్తథా 'క్రిమిరాగం వదం త్యార్యా లాక్షికం ప్రియదర్శన' మిత్యుత్పలమాలా. ఇతి తత్త్వదీపికా.

(తారా విలాపః)

తస్య నిష్కృష్యమాణస్య బాణస్య చ బభౌ ద్యుతిః.
అస్తమస్తకసంరుద్ధో రశ్మి ర్దినకరా దివ, ౧౮॥

పేతుః క్షతజధారా స్తు వ్రణేభ్య స్తస్య సర్వశః.
తామ్రగైరికసంపృక్తా ధారా ఇవ ధరాధరాత్, ౧౯॥

అవకీర్ణం విమార్జంతీ భర్తారం రణరేణునా.
అసై ్ర ర్నయనజై ర్శూరం సిషేచాఽస్త్రసమాహతం, ౨౦॥

రుధిరోక్షితసర్వాంగం దృష్ట్వా వినిహతం పతిం,
ఉవాచ తారా పింగాక్షం పుత్ర మంగద మంగనా, ౨౧॥

అవస్థాం పశ్చిమాం పశ్య పితుః పుత్ర సుదారుణాం.
సంప్రసక్తస్య వైరస్య గతోఽంతః పాపకర్మణా, ౨౨॥

బాలసూర్యోదయతనుం ప్రయాంతం యమసాదనం.
అభివాదయ రాజానం పితరం పుత్ర మానదం, ౨౩॥

ఏవ ముక్త స్సముత్థాయ జగ్రాహ చరణౌ పితుః.
భుజాభ్యాం పీనవృత్తాభ్యా మంగదోఽహ మితి బ్రువన్, ౨౪॥

(తస్యేతి.) నిష్కృష్యమాణస్య తస్య ద్యుతిః, అస్తమస్తకసంరుద్ధః అస్తాద్రిశిఖరనిరుద్ధః, దినకరా దుద్గచ్ఛన్ రశ్మి రివ బభౌ. పూర్వశ్లోకోక్తసర్పసామ్యాపేక్షయా చశబ్దః. ౧౮॥

(పేతు రితి.) వ్రణేభ్య ఇతి బహువచనం, పాశాధికరణన్యాయేనాఽవయవబహుత్వాత్. యద్వా, శిలాపాదపప్రహారకృతవ్రణాని ఏతావత్పర్యంతం శోణితనిర్గమశూన్యతయా స్థితాని, ఇదానీం శరవ్రణా చ్ఛోణితనిర్గమకాలే సర్వేభ్యోఽపి శోణితాని సుస్రువు రిత్యర్థః. ఇదానీం రుధిరనిర్గమా దేతావత్పర్యంతం సర్వాత్మనా ప్రాణో న గత ఇతి గమ్యతే. ౧౯॥—౨౦॥

(అవస్థా మితి.) పాపకర్మణా పాపరూపకర్మణా, సంప్రసక్తస్యేతి సంబంధః. ౨౨॥-౨౪॥

* అభివాదయమానం త్వా మంగదం త్వం యథా పురా.
దీర్ఘాయు ర్భవ పుత్రేతి కిమర్థం నాఽభిభాషసే, ౨౫॥

అహం పుత్రసహాయా త్వా ముపాసే గతచేతసం.
◊ సింహేన నిహతం సద్యో గౌ స్సవత్సేవ గోవృషం, ౨౬॥

ఇష్ట్వా సంగ్రామయజ్ఞేన రామప్రహరణాంభసి.
అస్మి న్నవభృథే స్నాతః కథం పత్న్యా మయా వినా, ౨౭॥

యా దత్తా దేవరాజేన తవ తుష్టేన సంయుగే.
శాతకుంభమయీం మాలాం తాం తే పశ్యామి నేహ కిం, ౨౮॥

రాజశ్రీ ర్న జహాతి త్వాం గతాసు మపి మానద.
సూర్యస్యాఽఽవర్తమానస్య శైలరాజ మివ ప్రభా, ౨౯॥

న మే వచః పథ్య మిదం త్వయా కృతం న చాఽస్మి శక్తా వినివారణే తవ,
హతా సపుత్రాఽస్మి హతేన సంయుగే సహ త్వయా శ్రీ ర్విజహాతి మా మిహ. ౩౦॥

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కింధాకాండే, త్రయోవింశ స్సర్గః.

(అభివాదయమాన మితి,) త్వా మభివాదయమాన మిత్యన్వయః. ౨౫॥-౨౬॥

(ఇష్ట్వేతి.) రామప్రహరణాంభస్యేవాఽవభృథ ఇతి వ్యస్తరూపకం. ౨౭॥-౨౮॥

(రాజశ్రీ రితి.) శైలరాజం మేరుం, ఆవర్తమానస్య, అస్తం గచ్ఛత ఇత్యర్థః. ౨౯॥

(న మ ఇతి.) పథ్యం హితం వచః, న కృతం నాఽనుష్ఠితం. ౩౦॥

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే,
త్రయోవింశ స్సర్గః

---

* రామానుజీయం. 'అభివాదయమానం త్వా' మితి పాఠః. అత్ర ఉవాచ తారే త్యనుషజ్యతే..

◊ రామానుజీయం. 'సింహేన నిహత' మితి పాఠః.

అథ చతుర్వింశ స్సర్గః

తాం చాఽశ్రువేగేన దురాసదేన త్వభిప్లుతాం శోకమహార్ణవేన,
పశ్యం స్తదా వాల్యనుజ స్తరస్వీ భ్రాతు ర్వధేనాఽప్రతిమేన తేపే. ౧

స బాష్పపూర్ణేన ముఖేన వీక్ష్య క్షణేన నిర్విణ్ణమనా మనస్వీ,
జగామ రామస్య శనై స్సమీపం భృత్యై ర్వృత స్సంపరిదూయమానః. ౨

స తం సమాసాద్య గృహీతచాప ముదాత్త మాశీవిషతుల్యబాణం,
యశస్వినం లక్షణలక్షితాంగ మవస్థితం రాఘవ మిత్యువాచ. ౩

యథా ప్రతిజ్ఞాత మిదం నరేంద్ర కృతం త్వయా దృష్టఫలం చ కర్మ,
మమాఽద్య భోగేషు నరేంద్రపుత్ర మనో నివృత్తం సహ జీవితేన. ౪

అథ చతుర్వింశ స్సర్గః

అథ తారాప్రలాపశ్రవణదుఃఖితసుగ్రీవసమాశ్వాసనపూర్వకం తారాయా రామే ప్రతిపత్తిం దర్శయతి చతుర్వింశే. (తా మిత్యాది.) అశ్రువేగేన చ, దురాసదేన దుష్ప్రాపేణ, శోకమహార్ణవేన చ, అభిప్లుతాం వ్యాప్తాం, తాం తారాం, పశ్యన్, తేన భ్రాతు ర్వధేన చ, తేపే దుఃఖితోఽభూత్. ౧

(స ఇతి.) ముఖేన ఉపలక్షిత స్సః, వీక్ష్య, తారా మితి శేషః. ౨

(స త మితి) ఉదాత్తం శ్రేష్ఠం, లక్షణేన సులక్షణేన లక్షితాంగం. ౩

(యథేతి.) యథాప్రతిజ్ఞాతం ప్రతిజ్ఞాత మనతిక్రమ్య, దృష్టఫలం దృష్టరాజ్యఫలకం. కర్మ త్వయా కృతం, జీవితేన సహ స్థితేషు భోగేషు జీవితే భోగేషు చ, మనో నివృత్త మిత్యర్థః. ౪

అస్యాం మహిష్యాం తు భృశం రుదంత్యాం పురే చ విక్రోశతి దుఃఖతప్తే,
హతేఽగ్రజే సంశయితేఽంగదే చ న రామ రాజ్యే రమతే మనో మే. ౫

క్రోధా దమర్షా దతివిప్రధర్షాత్ భ్రాతు ర్వధో మేఽనుమతః పురస్తాత్,
హతే త్విదానీం హరియూథపేఽస్మిన్ సుతీవ్ర మిక్ష్వాకుకుమార తప్స్యే. ౬

శ్రేయోఽద్య మన్యే మమ శైలముఖ్యే తస్మి న్నివాస శ్చిర మృశ్యమూకే,
యథాతథా వర్తయత స్స్వవృత్త్యా నేమం నిహత్య త్రిదివస్య లాభః. ౭

న త్వాం జిఘాంసామి చరేతి య న్మా మయం మహాత్మా మతిమా నువాచ,
తస్యైవ త ద్రామ వచోఽనురూప మిదం పునః కర్మ చ మేఽనురూపం. ౮

భ్రాతా కథం నామ మహాగుణస్య భ్రాతు ర్వధం రాఘవ రోచయేత,
రాజ్యస్య దుఃఖస్య చ వీర సారం న చింతయ న్కామపురస్కృత స్సన్. ౯

(అస్యా మితి.) పురే పురస్థజనే, సంశయితే పితృమరణదుఃఖేన జీవతి వా న వేతి సంశయ విషయీభూతే సతి, రాజ్యే మనః, న రమతే రతిం న ప్రాప్నోతి. ౫

(క్రోధా దితి.) క్రోధా న్నిర్నిమిత్తనిర్వాసనకృతాత్, అమర్షా త్పరుషభాషణాక్షమయా, అతివిప్రధర్షాత్ అత్యంత మాక్రమణా చ్చ. ౬

(శ్రేయ ఇతి.) యథాతథా కథంచిత్, స్వవృత్త్యా వానరజాత్యుచితవృత్త్యా, తస్మిన్ శైలముఖ్యే ఋశ్యమూకే, నివాసః శ్రేయస్కరః, ఇమం వాలినం నిహత్య, త్రిదివస్య స్వర్గస్య, లాభోఽపి న శ్రేయ ఇత్యర్థః. ౭

(న త్వా మితి.) మహాత్మా మహాస్వభావః. మతిమాన్ కర్తవ్యాకర్తవ్యవివేకశీలః, అయం వాలీ. త్వాం, న జిఘాంసామి న మారయితు మిచ్ఛామి, చర యథేష్టం గచ్ఛేతి, మా మువాచేతి యత్, త ద్వచః, తస్యైవ, అనురూపం సదృశం, త ద్బుద్ధిశీలతుల్యం, ఇదం భ్రాతృవధరూపం కర్మ తు, మే దురాత్మనో దుర్మతే రనురూపం. ౮

(భ్రాతేతి.) రాజ్యస్య భ్రాతృవధసాధ్యస్య, దుఃఖస్య వధానంతరభావిదుఃఖస్య చ, సారం ఉత్కర్షం, వచింతయన్, ఉభయో స్తారతమ్య మచింతయ న్ని త్యర్థః. ౯

(సుగ్రీవస్య పశ్చాత్తాపః)

వధో హి మే మతో నాఽఽసీ త్స్వమాహాత్మ్యావ్యతిక్రమాత్,
మమాఽఽసీ ద్బుద్ధిదౌరాత్మ్యా త్ప్రాణహారీ వ్యతిక్రమః. ౧౦

ద్రుమశాఖావభగ్నోఽహం ముహూర్తం పరినిష్టనన్,
సాంత్వయిత్వా త్వనేనోక్తో న పునః కర్తు మర్హసి. ౧౧

భ్రాతృత్వ మార్యభావశ్చ ధర్మశ్చాఽనేన రక్షితః,
మయా క్రోధశ్చ కామశ్చ కపిత్వం చ ప్రదర్శితం. ౧౨

అచింతనీయం పరివర్జనీయ మనీప్సనీయం స్వనవేక్షణీయం,
ప్రాప్తోఽస్మి పాప్మాన మిమం నరేంద్ర భ్రాతు ర్వధా త్త్వాష్ట్రవధా దివేంద్రః. ౧౩

పాప్మాన మింద్రస్య మహీ జలం చ వృక్షాశ్చ కామం జగృహుః స్త్రియశ్చ,
కో నామ పాప్మాన మిమం క్షమేత శాఖామృగస్య ప్రతిపత్తు మిచ్ఛన్. ౧౪

మహాత్మే త్యుక్తం విశదయతి (వధ ఇతి.) అస్య వాలినః. స్వమాహాత్మ్యస్య స్వమహత్త్వస్య, అవ్యతిక్రమాత్ అనతిక్రమణాత్, మే వధః మన్నిధనం, మతో నాసీత్, మమ తు బుద్ధిదౌరాత్మ్యాత్ బుద్ధే ర్దుస్స్వభావాత్, ప్రాణహారీ భ్రాతృవధకారీ, వ్యతిక్రమః అమర్యాదా, ఆసీత్. ౧౦

మతో నాసీ దిత్యుక్తం విశదయతి (ద్రుమేతి.) పరినిష్టనన్ ఆర్తరవం కుర్వన్, న పునః కర్తు మర్హసి, యుద్ధ మితి శేషః. అత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం. ౧౨

(అచింతనీయ మితి.) అచింతనీయం, అపరిచ్ఛేద్య మిత్యర్థః. పరివర్జనీయం సాఽధిస్త్యక్తవ్యం, అనీప్సనీయం అనభిలషణీయం, కదాచిదపి ఇచ్ఛాయా అయోగ్య మిత్యర్థః. స్వనవేక్షణీయం సుతరా మదర్శనీయం, జుగుప్సిత మిత్యర్థః. త్వష్టుః పుత్రః త్వాష్ట్రః విశ్వరూపః, తం హత్వా ఇంద్రో మహాంతం పాప్మాన మగమ దితి కథా. ౧౩.

(పాప్మాన మితి.) ఇంద్రస్య పరమైశ్వర్యసంపన్నస్య, పాప్మానం మహ్యాదయః ఊషరఫేననిర్యాసఋతురూపేణ జగృహుః; ఖాతపూరణాదివరప్రదత్వాత్. మమ తు శాఖామృగస్య కస్యాప్యనుపకారకస్య, పాప్మానం, ప్రతిపత్తుం కించి ద్వరం ప్రాప్తుమిచ్ఛన్. కో నామ క్షమేత?, గ్రహీతు

నాఽర్హామి సంమాన మిమం ప్రజానాం న యౌవరాజ్యం కుత ఏవ రాజ్యం,
అధర్మయుక్తం కులనాశయుక్త మేవంవిధం రాఘవ కర్మ కృత్వా. ౧౫

పాపస్య కర్తాఽస్మి విగర్హితస్య క్షుద్రస్య లోకాపకృతస్య చైవ,
శోకో మహా న్మా మభివర్తతేఽయం వృష్టే ర్యథా నిమ్న మివాఽంబువేగః. ౧౬

సోదర్యఘాతాపరగాత్రవాల స్సంతాపహస్తాక్షిశిరోవిషాణః,
ఏనోమయో మా మభిహంతి హస్తీ దృప్తో నదీకూల మివ ప్రవృద్ధః. ౧౭

మితి శేషః. యద్యపి విశ్వరూపాఖ్యాయికాయాం త్వాష్ట్రశిరస్త్రయచ్ఛేదకృతబ్రహ్మహత్యాత్రితయం పృథివీవనస్పతిస్త్రియ ఏవ జగృహు రిత్యుక్తం. తథాపి శాఖాంతరానురోధేన జలేనాపి కశ్చి దంశో గృహీత ఇత్యవగంతవ్యం. ౧౪

(నాఽర్హామీతి.) కులనాశయుక్తం కులనాశఫలకం, వాలివినాశేనాఽంగదాదే రజీవనా దితి భావః. ఏవంవిధం భ్రాతృవధరూపం, కర్మ కృత్వా, ప్రజానాం సంమానం ప్రజాకర్తృకరాజ సంమానం, నార్హామి. అత ఏవ యౌవరాజ్య మేవ నార్హామి, కుతో మహారాజ్య మితి భావః. ౧౫

(పాపస్యేతి.) క్షుద్రస్య దుష్టస్య, విగర్హితస్య విశేషేణ శిష్టై ర్నిందితస్య, లోకాపకృతస్య సర్వలోకై స్త్యక్తస్య, పాపస్య కర్తాఽస్మి. ఏతాదృశపాప స్యోత్తరపాపహేతుత్వజ్ఞాపనాయ తృచ్ ప్రత్యయః. వృష్టే రుత్పన్నోఽంబువేగో యథా తాదృశశోకో మాం నిమ్న మివాఽభివర్తతే. ఉభయత్రా ప్యుపమా వాచకప్రయోగో మహాకవినిబంధనే ష్వస్త్యేవ. ౧౬

(సోదర్యేతి.) సోదర్యస్య భ్రాతుః, ఘాత ఏవాఽపరగాత్రవాలౌ అపరకాయపుచ్ఛౌ యస్య స తథా, సంతాప ఏవ హస్తాదీని యస్య స తథా, వధా దపి సంతాపస్య ప్రాధాన్యా దూర్ధ్వకాయత్వ రూపణం. వధప్రకారవైవిధ్యా త్సంతాపవైవిధ్యా చ్చ నానావయవత్వేన రూపణం. 'ఏనో మయ' ఇతి స్వార్థేమయట్. పాప మేవ హస్తీ, ఏనసో దృప్తత్వ ముత్కటత్వం, తస్య ప్రవృద్ధత్వం మహత్త్వం, గజస్యోన్నతత్వం. ౧౭

(సుగ్రీవస్య పశ్చాత్తాపః)

అంహో బతేదం నృవరా ఒవిషహ్యా నివర్తతే మే హృది సాధువృత్తం,
వివర్ణ మగ్నౌ పరితప్యమానం కిట్టం యథా రాఘవ జాతరూపం, ౧౮

మహాబలానాం హరియూథపానా మిదం కులం రాఘవ మన్నిమిత్తం,
అస్యాఒంగదస్యాపి చ శోకతాపా దర్ధస్థితప్రాణ మితీవ మన్యే. ౧౯

సుత స్సులభ్య స్సుజన స్సువశ్యః కుత స్సుపుత్ర స్సదృశోఒంగదేన,
న చాఒపి విద్యేత స వీర దేశో యస్మి న్భవే త్సోదరసన్నికర్షః. ౨౦

య ద్యంగదో వీర వరార్హ జీవే జ్జీవేచ్చ మాతా పరిపాలనార్థం,
వినా తు పుత్రం పరితాపదీనా తారా న జీవే దితి నిశ్చిత మ్మే. ౨౧

('అంహో బతేదం నృవరాఒవిషహ్యా నివర్తతే మే హృది సాధువృత్తమ్, వివర్ణ మగ్నౌ పరితప్యమానం కిట్టం యథా రాఘవ జాతరూపం') హే నృవర రాఘవ, మే హృది, ఇదం సాధువృత్తం, అంహః స్వేన సహ వర్తమానం పాపం, అవిషహ్యా అసోఢ్వా, నివర్తతే నిర్గచ్ఛతి. కథ మివ? వివర్ణం జాతరూపం అగ్నౌ పరితప్యమానం సత్, కిట్టం యథా ఋజీషాంశ మవిషహ్యా నివర్తతే, కిట్టా ద్వియుజ్యత ఇత్యర్థః. బతేతి విషాదే. ౧౮

(మహాబలానా మితి.) అపిచేతి సముచ్చయః పూర్వశ్లోకోక్తదోషాపేక్షయా. మన్నిమిత్తం మత్తో నిమిత్తాత్, అస్యాఒంగదస్య, శోకతాపాత్, మహాబలానాం హరియూథపానాం, ఇదం పరిదృశ్యమానం, కులం యూథం, అర్ధస్థితప్రాణ మివ భవతీతి మన్యే. 'సజాతీయైః కులం యూథం తిరశ్చాం పున్నపుంసక' మిత్యమరః. ౧౯

(సుత ఇతి.) సుజనః సౌజన్యవాన్, సువశ్యః సుతరాం వశ్యః, స్వాధీన స్సుతః, సులభ్యః లోకే సుఖేన లబ్ధుం యోగ్యః, అంగదేన తుల్యః పుత్రస్తు కుతో హేతో స్సులభ్యః?, దుర్లభ ఇత్యర్థః. సోదరసన్నికర్షోఒపి దుర్లభ ఇత్యాహ (న చాపీతి,) సన్నికర్షః సన్నిధానం. ౨౦

అంగదో యది జీవే త్తదా తారాఒపి జీవేత్, అన్యథా నేత్యాహ (యదీతి.) ౨౧

సో౽హం ప్రవేక్ష్యామ్యతిదీప్త మగ్నిం భ్రాత్రా చ పుత్రేణ చ సఖ్య మిచ్ఛన్,
ఇమే విచేష్యంతి హరిప్రవీరా స్సీతాం నిదేశే తవ వర్తమానాః. ౨౨

కృత్స్నం తు తే సేత్స్యతి కార్య మేత న్మ య్యప్రతీతే మనుజేంద్రపుత్ర,
కులస్య హంతార మజీవనార్హం రామా౽నుజానీహి కృతాగసం మాం. ౨౩

ఇత్యేవ మార్తస్య రఘుప్రవీర శ్శ్రుత్వా వచో వాల్యనుజస్య తస్య,
సంజాతబాష్పః పరవీరహంతా రామో ముహూర్తం విమనా బభూవ. ౨౪

తస్మిన్ క్షణే౽భీక్ష్ణ మవేక్ష్యమాణః క్షితిక్షమావా న్భువనస్య గోప్తా,

---

అంగదమరణం నిశ్చిత్యాహ (సో౽హ మితి.) పుత్రేణ అంగదేన, 'భ్రాతౄణా మేకజాతానాం య ద్యేకః పుత్రవా న్భవేత్, తేన పుత్రేణ తే సర్వే పుత్రిణో మను రబ్రవీ' దితి స్మృతిః. (సఖ్య మితి.) తన్మరణే మరణం హి స్నేహస్య పరా కాష్ఠా. నిదేశే త్వదాజ్ఞాయాం. ౨౨

(కృత్స్న మితి.) అప్రతీతే అప్రకాశే, మృత ఇతి యావత్. మాం వినా౽పి త్వం సర్వం కార్యం కర్తుం క్షమ ఇత్యర్థః. ౨౩

అథ రామస్యా౽౽శ్రితకార్య మేవ స్వకార్యం, న తు స్వతః కించి దస్తి. అత ఏవ మమ శత్రు ర్వాలీతి సుగ్రీవేణోక్తే తం నిహత్య, తస్మి న్నశ్రూణి ముక్త్వా శోచతి స్వయ మపి తథా శోచతి స్మేత్యాహ (ఇత్యేవ మితి.) యద్వా, సర్వేశ్వరస్య క్వచి ద్విషయీకార స్తత్సంతానపర్యంతః ఘంటాకర్ణమాలాకారాదిష్వి వేత్యాహ (ఇత్యేవ మితి.) రఘుప్రవీర ఇత్యనేన స్వస్య వానరేణ సంబంధా తరప్రసక్తి ర్వ్యాప్తి త్యుచ్యతే. వాల్యనుజస్య ఆర్తస్య, వాల్యనుజే ఆర్తే సతీ త్యర్థః. వచ శ్శ్రుత్వా తద్వచనం చ శ్రుత్వా, సంజాతబాష్పః, తదార్తినిమిత్తకార్తిక ఇత్యర్థః. పరవీరహంతా ఆశ్రిత విరోధినిరసనశీలః. తాచ్ఛీల్యే తృచ్. సుగ్రీవవచనాత్ కృతవాలివధత్వేన తచ్ఛోచనా దశోచ దిత్యర్థః. అనేన రామస్య క్రోధశోకా వాశ్రితక్రోధశోకాయత్తా విత్యయ మర్థ స్సూచితః. ౨౪

(తస్మి న్నితి.) తస్మి న్క్షణే తస్మి న్నవసరే, అభీక్ష్ణం పునః, అవేక్ష్యమాణః, తారయేతి శేషః. అనేన తారాయాః రామవిషయ మానుకూల్య ముక్తం. క్షితిక్షమావా న్క్షితే ర్యాదృశీ క్షమా

(శ్రీరామస్య తారా సమీపాగమనం)

రామో రుదంతీం వ్యసనే నిమగ్నాం సముత్సుక స్సోఽథ దదర్శ తారాం. ౨౪

తాం చారునేత్రాం కపిసింహనాథం పతిం సమాశ్లిష్య తదా శయానాం,
ఉత్థాపయామాసు రదీనసత్త్వాం మంత్రిప్రధానాః కపివీరపత్నీం. ౨౫

సా విస్ఫురంతీ పరిరభ్యమాణా భర్తు స్సకాశా దపనీయమానా,
దదర్శ రామం శరచాపపాణిం స్వతేజసా సూర్య మివ జ్వలంతం. ౨౬

సుసంవృతం పార్థివలక్షణై శ్చ తం చారునేత్రం మృగశాబనేత్రా,
అదృష్టపూర్వం పురుషప్రధాన మయం స కాకుత్స్థ ఇతి ప్రజజ్ఞే. ౨౭

త స్యేంద్రకల్పస్య దురాసదస్య మహానుభావస్య సమీప మార్యా,
ఆర్తాఽతితూర్ణం వ్యసనాభిపన్నా జగామ తారా పరివిహ్వలంతీ. ౨౮

తాదృశక్షమావాన్. క్షమావత్త్వభువనగోప్తృత్వగుణౌ తారయా చింతితౌ కవినోక్తౌ. రుదంతీ మిత్యాదినా తారాయా దయనీయతోక్తా. సముత్సుకః శోకాపనయనే కృతాదరః. ౨౪

రామాగమన మాలోక్య మంత్రిణ స్తా ముత్థాపయామాసు రిత్యాహ (తా మితి.) ౨౬

(సుసంవృత మితి.) పార్థివలక్షణైః రాజలక్షణైః, సుసంవృతం, అన్యూనతయా యుక్త మిత్యర్థః. చారునేత్రం పుండరీకాక్షం, మృగశాబనేత్రా 'విద్వానేవ విజానాతి విద్వజ్జనపరిశ్రమ' మితి న్యాయేన స్వయం చారునేత్రతయా తత్రైవ ప్రథమం దృష్టిం న్యధా దితి భావః, అదృష్టపూర్వం ఇతః పూర్వం కుత్రా ప్యదృష్టచరం, యోగం వినా అదృష్ట మిత్యర్థః. పురుషప్రధానం పురుషోత్తమం, అయం స ఇతి ప్రజజ్ఞే యః పూర్వం భర్తారం హతవాన్ సోఽయ మితి జ్ఞాతవతీ. యద్వా, యః పూర్వ మంగదా చ్ఛ్రుతః; యద్వా, యః పూర్వం పుండరీకాక్షత్వాదిగుణవిశిష్టతయా మహాజనేభ్య శ్శ్రుతః; స ఏవాయ మిత్యర్థః. అత ఏవ వక్ష్యతి 'త్వ మప్రమేయశ్చే'తి. ౨౭

(తస్యేతి.) వ్యసననివర్తనక్షమా గుణా ఉచ్యంతే. పరివిహ్వలంతీ, మూర్ఛంతీ త్యర్థః. ౨౮

సా తం సమాసాద్య * విశుద్ధసత్త్వా శోకేన సంభ్రాంతశరీరభావా,
మనస్వినీ వాక్య ముచాచ తారా రామం రణోత్కర్షణలబ్ధలక్షం. ౩౦

⊕ త్వ మప్రమేయశ్చ దురాసదశ్చ జితేంద్రియ శ్చో త్తమధార్మికశ్చ,
అక్షయ్యకీర్తిశ్చ విచక్షణశ్చ క్షితిక్షమావా న్క్షతజోపమాక్షః. ౩౧

(సేతి.) రణే ఉత్కర్షణేన ఉత్కర్షేణ లబ్ధః లక్ష శ్శరవ్యం యస్య తథా, ఏకేన శరేణ స్వభర్తృహంతార మిత్యర్థః. తం రామం, శోకేన సంభ్రాంతః అయథాభూతః శరీరభావః శరీరకృత భావః యస్యా స్సా, కుపితే త్యర్థః. మనస్వినీ మత్ప్రియహంతారం యావచ్ఛక్తి పరుషాణి వదేయ మితి కృతాధ్యవసాయా, సమాసాద్య విశుద్ధసత్త్వా రామసన్నిధిమాహాత్మ్యేన నివృత్తకాలుష్యతయా సమున్మిషితశుద్ధసత్త్వా, తారా వాక్య మువాచ, పరుషభాషణోద్యుక్తయైవ వాచా అస్తౌషీ దిత్యర్థః. ౩౦

ఏవం పురుషోత్తమత్వపుండరీకాక్షత్వాదిభి రనుసంహితం పరత్వం తారాఽనుసంధత్తే - 'త్వ మప్రమేయశ్చ దురాసదశ్చ జితేంద్రియ శ్చోత్తమధార్మికశ్చ, అక్షయ్యకీర్తిశ్చ విచక్షణశ్చ క్షితిక్షమావా న్క్షతజోపమాక్షః', (త్వం) వక్ష్యమాణ కల్యాణగుణానుగుణధర్మివై లక్షణ్యాయుక్తః; (అప్రమేయః) 'వేదాఽహ' మిత్యుపక్రమ్య 'మహాంతం క ఇత్థా వేదే'తి వేదై ర ప్యపరిచ్ఛేద్యః; (అప్రమేయః) 'సో అంగ వేద యది వా న వేదే'తి స్వేనాఽపి పరిచ్ఛిద్య జ్ఞాతు మశక్యః; (త్వ మప్రమేయః) ప్రత్యక్షగమ్యోఽపి మనసా దుర్విభావ్యస్వభావః; (త్వ మప్రమేయః) శరచాపధరోఽపి త్వం శంఖచక్రధరోఽసి; (త్వ మప్రమేయః) సౌలభ్యదశా వ న పరిచ్ఛేత్తుం శక్యతే; (త్వ మప్రమేయః) పరికర రహితోఽపి ప్రతాపాతిశయేన నిరవధికపరికరపరిగత ఇవ దురవగాహోఽసీ త్యేకపదస్య భావః. ఏవ మంతఃకరణేన దుష్ప్రాపోఽపి కిం బాహ్యకరణై స్సుప్రాపః? నేత్యాహ (దురాసదశ్చ) మనసాఽపి

---

* తనిశ్లోకీ. విశుద్ధసత్త్వా తత్సన్నిధిమాహాత్మ్యేన సమున్మిషితసత్త్వా, పరుషభాషణోద్యుక్తాఽపి సత్త్వనిష్పన్నపరమజ్ఞానతయా నివృత్తకోపకలుషా సాంత్వ ముక్తవతీ.

⊕ తనిశ్లోకీ. (త్వ మప్రమేయః.) రావణదుందుభినిగ్రహీతారం వాలినం హత్వా అకించిత్కర్వన్నివ స్థిత స్త్వం వాలిభయప్రాప్తగిరివరస్య సుగ్రీవస్యాపి జయం దత్తవా న్, శాపాయోద్యతాం మాం స్తోతుం ఘటయితా; (త్వ మప్రమేయః) త్వ త్స్వరూప మస్మత్స్వరూపం చ విచార్య స్తోతు ముద్యుక్తాఽహం; (త్వ మప్రమేయో) వేదై ర ప్యపరిచ్ఛేద్యోఽసి. అతోఽహం కథం స్తోతుం శక్నోమి?

(శ్రీరామ ముద్దిశ్య తారా పరుషభాషణం)

దురాసదః; కథం ప్రకారాంతరేణ స్వాసదః ఇతి భావః.(దురాసదశ్చ)'మహాజనో యేన గత స్స పంథా' ఇత్యుక్తం సన్మార్గం వినా పథః స్ఖలితేన దుష్ప్రాప ఇత్యర్థః. (దురాసదశ్చ) 'షద్ ౢవిశరణగత్యవసాదనే' ష్వితి ధాతుపారోక్తార్థత్రయ మపి తంత్రేణోచ్యతే. నిత్యత్వా న్న విశరణార్హః; విభుత్వా న్న విచాలనార్హః; నిత్యానందత్వా న్నావసాద మాపాదయితుం శక్య ఇత్యర్థః. (దురాసదశ్చ) వాలివధ కుపితానాం ప్రతీకారాయ సన్నిధాన మపి గంతు మశక్య ఇత్యర్థః. (దురాసదశ్చ) బాహ్యకుదృష్టిభి ర్యుక్త్యాభాసై రప్రకంప్యవైభవ ఇత్యర్థః. ఏవ మప్రమేయత్వదుర్ధర్షత్వాభ్యాం సువృష్టోఽపి న పరదార రాజ్యపరిగ్రహలుబ్ధ ఇత్యాహ (జితేంద్రియశ్చ) నిస్పృహతయా సుగ్రీవాయ దత్తరాజ్య ఇత్యర్థః. (జితేంద్రియశ్చ) యః కోఽపి పురుషః కాంచి ద్యోషిత మాలక్ష్య నిర్వర్ణయతి, త్వం తు న తథా, 'న రామః పరదారాన్ వై చక్షుర్భ్యా మపి పశ్య తీ'త్యుక్తేః; (జితేంద్రియశ్చ,) 'పశ్య త్యచక్షు స్స శృణో త్యకర్ణః, అపాణిపాదో జవనో గృహీతే'త్యాద్యుక్తరీత్యా సర్వేంద్రియై ర్వినాపి సర్వం సర్వత్ర సర్వదా జానా న్ని త్యర్థః. (జితేంద్రియః) 'దుర్గ్రహం మనసా ప్యన్యై రింద్రియై రపి దుర్జయై' రిత్యుక్తరీత్యా వాఙ్మనసాగోచరః; (త్వం జితేంద్రియః) త్వ మేవ జితేంద్రియః. సర్వం వాక్యం సావధారణం, అబ్భక్షో వాయుభక్ష ఇతివత్. 'అహల్యాయై జార స్సురపతి రభూ దాత్మతనయాం ప్రజానాథోఽయాసీ దభజత గురో రిందు రబలా' మిత్యుక్తరీత్యా త్వద్వ్యతిరిక్తా స్సర్వేఽపి విషయ చపలాః. త్వ మేకో జితేంద్రియ ఇత్యర్థః. ఏవం విరక్తోఽప్యయ మస్మద్ధింసయా అధార్మిక ఇతి మయాఽఽస్థితం, న తదేత్యాహ (ఉత్తమధార్మికశ్చ) స్వాశ్రితసంరక్షణార్థ మేవంవిధవ్యాపారకారి త్వా త్పరమధార్మికః. స్వార్థకర్మకారీ అధమధార్మికః; స్వపరసాధారణకర్మకారీ మధ్యమధార్మికః; పరార్థమేవ ప్రవర్తమాన ఉత్తమధార్మికః. యద్వా, వర్ణాశ్రమాచారసమారాధ్యో ధార్మికః; ఉత్తమధార్మికో భక్తిమార్గభజనీయః. యద్వా, ఉత్తమధార్మిక శ్శరణాగతసంరక్షకః; యద్వా, 'ఉపాయో గుణ రేవ స్యా త్తేనాఽనుగృహీతో బ్రహ్మలోకం గచ్ఛ తీ'త్యుక్తధర్మవా నుత్తమధార్మికః; యద్వా, 'ఆనృశంస్యం పరో ధర్మ' ఇత్యుక్తధర్మవాన్ ధార్మికః: స్వాశ్రితానా మాపత్సు స్వవక్షో

(త్వ మప్రమేయః) పురతో విద్యమానోఽప్యపరిచ్ఛేద్య శ్చక్షుషా మనసాఽప్రమేయః; 'న చక్షుషా గృహ్యతే మనసా తు విశుద్ధే నే'తి శ్రుతేః. (త్వ మప్రమేయః) ధనుష్పాణి స్సులభ స్త్వం శంఖచక్ర గదాదిధరో నారాయణోఽసి. (త్వ మప్రమేయః) పరత్వ మపరిచ్ఛేద్య మితి స్థితం. సౌలభ్యం చాఽపరిచ్ఛేద్యం జాతం.(త్వ మప్రమేయః.)ఏకాకీ సన్నపి పరికరపరీత ఇవాఽప్రధృష్యోఽసి;(త్వమప్రమేయః) తాపస ఇవ స్థితోఽసి. విరాధాదిదుష్టనిగ్రహం కృత్వా శిష్టాన్ పరిపాలితవాన్.

లక్షీకుర్వ న్నుత్తమధార్మికః; యద్వా, ఆర్తసుగ్రీవరక్షణా ద్ధార్మికః; అకృత్యకరణేన నారకిణం వాలినం నిహత్య తస్య పూతత్వకరణా దుత్తమధార్మికః. ప్రచ్ఛన్నవేధితయా నిరపరాధవధేన చ కథ మస్య ధార్మికత్వ మిత్యాశంక్యాహ (అక్షయ్యకీర్తిశ్చ) ఆశ్రితాపరాధితయా తిర్యక్షు మృగయాన్యాయేన పరాఙ్ముఖవధస్యాఽదోషత్వా త్తిర్యగ్భి రాభిముఖ్యేన యుద్ధకరణస్య సార్వభౌమస్యాఽనవద్యావహత్వా చ్చ తవ కీర్తి ర్న దూషయితుం శక్యే త్యర్థః. (అక్షయ్యకీర్తిశ్చ) 'తస్య నామ మహ ద్యశ' ఇత్యుక్తరీత్యా పరత్వప్రథాయుక్తః. (విచక్షణశ్చ) దూరదృష్టితయా యుక్తాయుక్తవిచారపూర్వకం సర్వకార్యకృత్; అత ఏవ హి నిరపరాధవధో మా భూ దితి కదాచి ద్వాలితః పరాభవం ప్రాపితవాన్. లక్ష్యవైపరీత్యపరిహారాయ గజపుష్పీం ధారితవాన్. ఏవం శత్రుసంహర్తాఽపి. 'సపుత్రపౌత్రం సామాత్యం సమంత్రిజ్ఞాతిబాంధవం, హత్వే' త్యుక్తరీత్యా అంగదాది ష్వకించిత్కరతయా ప్రశస్తక్షమావా నసీ త్యాహ (క్షితిక్షమావాన్) స్వాశ్రితాపరాధకారివిషయే తవ సాన్వయవినాశకరణే ప్రాప్తేఽపి తత్క్షమణం తవాఽతిశ్లాఘ్య మిత్యర్థః. (క్షితిక్షమావాన్) 'క్షమయా పృథివీసమ' ఇత్యుక్తరీత్యా పంచాశత్కోటివిస్తీర్ణాయాః పృథివ్యా యావతీ క్షమా తావతీ తవైకస్యాస్తీతి భావః, నిత్యయోగే మతుప్. తేన కదాచిద ప్యస్యాఽక్షమాప్రసంగోఽపి నాస్తీతి ద్యోత్యతే. (క్షతజోపమాక్షః) వాలివిషయే కోపాతిశయేనాఽద్యాపి శోణీకృతనయనోఽపి తదీయేషు క్షమావాన్; యద్వా, రక్తాస్యనేత్రపాణిః; 'త్రితామ్రః' ఇత్యాదిసాముద్రికోక్తరీత్యా రక్తాంతనేత్రః; 'రామో రక్తాంతలోచన' ఇతి హ్యుక్తిః. అత్ర ప్రతిపదం చకారప్రయోగః ఏకైక ఏవ గుణః పరత్వే పర్యాప్తం లింగ మితి ద్యోతయితుం. క్షమావా నిత్యత్ర చకారాప్రయోగస్తు రామేణ క్షాంతే సర్వై రపి క్షాంత మేవ. అతోఽన్యత్రాపి సంభవేన నిరపేక్షత్వాభావా చ్చకారాప్రయోగః. క్షతజోపమాక్ష ఇత్యత్ర తు విగ్రహగుణత్వేన భిన్నాధికరణత్వాత్ సముచ్చయాభావః. క్షతజోపమాక్షేతి సంబుద్ధ్యంతం వా. యద్వా, (అప్రమేయః) అనాశ్రితానాం దుర్జ్ఞేయః; చకారా దాశ్రితానాం సుప్రమేయః; 'నాఽయ మాత్మా ప్రవచనేన లభ్యో న మేధయా న బహునా శ్రుతేన, య మే వైష వృణుతే తేన లభ్య స్తస్యైష ఆత్మా వివృణుతే తనూం స్వా' మితి శ్రుతేః, 'నమో నమో వాఙ్మనసై కభూమయ' ఇత్యుక్తేశ్చ, ఏవ మనాశ్రితానాం దురాసదో, దుష్ప్రాపః; చకారా దాశ్రితానాం సులభః; (జితేంద్రియః) చకారా దాశ్రితవిషయే చపలః; (ఉత్తమధార్మికః) చకారా ద్దూరీకృతాధర్మః; (అక్షయ్యకీర్తిః) తదనురూపకృత్య శ్చేశబ్దార్థః; (విచక్షణః) చకారా దాశ్రితవిషయత్యాగాశక్తశ్చ; 'మిత్రభావేన సంప్రాప్తం న త్యజేయ' మిత్యస్యాఽశక్తి ర్వ్యుచ్యతే. అత్రత్యచకారః దేహళీదీపన్యాయే నోభయత్రాన్వేతి. తేన దయాదికం సముచ్చీయతే.

(శ్రీరామం ప్రతి తారా పరుషభాషణం)

* త్వ మాత్తబాణాసనబాణపాణి ర్మహాబల స్సంహననోపపన్నః,
మనుష్యదేహాభ్యుదయం విహాయ దివ్యేన దేహాభ్యుదయేన యుక్తః. ౩౨

యే నైకబాణేన హతః ప్రియో మే తేనైవ మాం త్వం జహి సాయకేన,
హతా గమిష్యామి సమీప మస్య న మా మృతే రామ రమేత వాలీ. ౩౩

స్వర్గేఽపి పద్మామలపత్రనేత్ర స్సమేత్య సంప్రేక్ష్య చ మా మపశ్యన్.
న హ్యేష ఉచ్చావచతామ్రచూడా విచిత్రవేషాప్సరసోఽభజిష్యత్. ౩౪

స్వర్గేఽపి శోకం చ వివర్ణతాం చ మయా వినా ప్రాప్స్యతి వీర వాలీ,
రమ్యే నగేంద్రస్య తటావకాశే విదేహకన్యారహితో యథా త్వం. ౩౫

(త్వ మితి,) అనేనాప్రాకృతవిగ్రహవత్త్వ ముచ్యతే. సంహననేన సమీచీనావయవసంస్థానేన, ఉపపన్నః యుక్తః, మనుష్యదేహాభ్యుదయం మానుషశరీరపరిగ్రహం, విహాయ, దివ్యేన, దేహాభ్యుదయేన దేహసౌభాగ్యేన, యుక్తః. ౩౨

ఏవం రామస్య దివ్యతేజోవిశేషదర్శనేన విస్మితా క్షణం విస్మృతశోకా తద్వైభవం వర్ణయిత్వా స్వప్రకృత్యనుసారేణ ప్రలపతి (యేనే త్యాదినా.) ౩౩

(స్వర్గే పీతి.) పద్మామలపత్రనేత్రో వాలీ స్వర్గేఽపి, అప్సరోభి స్సమేత్య తా స్సంప్రేక్ష్య చ, మా మపశ్యన్, ఉచ్చావచతామ్రచూడాః వివిధతామ్రకుసుమైః కృతశేఖరాః, విచిత్రవేషాప్సరసః, నాఽభజిష్యత్ న భజిష్యతి. లృఙర్థే లృఙ్, ౩౪

(స్వర్గేఽపీతి.) నగేంద్రస్య ఋశ్యమూకస్య. ౩౫

---

* తనిశ్లోకీ. త్వ మాత్తబాణాసనబాణపాణి ర్మహాబలః. మహాబలత్వే హేతుమాహ (సంహననోపపన్న ఇతి.) మహావీర్యత్వనిమిత్తాంతస్సారాభివ్యంజకశరీరసంస్థానవిశేష ఇత్యర్థః. అయం చ ప్రాకృతశరీరేషు న సంభవతీ త్యాహ (మనుష్యేతి.) మహారాజలక్షణశౌర్యాదిగుణాభివ్యంజకమనుష్యశరీరసంస్థానవిశేషేష్వపి నైతాదృశ ఇతి ద్యోతయితు మభ్యుదయపదప్రయోగః.- దివ్యేన, 'త్రిపాదస్యాఽమృతం దివీ'త్యాదిప్రమాణసిద్ధాప్రాకృతలోకస్థితదివ్యమంగళవిగ్రహసన్నివేశేనే త్యర్థః.

⊕ త్వం వేత్థ యావ ద్వనితావిహీనః ప్రాప్నోతి దుఃఖం పురుషః కుమారః,
త త్త్వం ప్రజాన స్జహి మాం న వాలీ దుఃఖం మమాఽదర్శనజం భజేత. ౩౬

* యచ్చాపి మన్యేత భవా న్మహాత్మా స్త్రీఘాతదోషో న భవే త్తు మహ్యం,
ఆత్మేయ మస్యేతి చ మాం జహి త్వం న స్త్రీవధ స్స్యా న్మనుజేంద్రపుత్ర.
శాస్త్రప్రయోగా ద్వివిధాచ్చ వేదా దాత్మా హ్యనన్యః పురుషస్య దారాః, ౩౭

దారప్రదానా న్నహి దాన మన్య త్ప్రదృశ్యతే జ్ఞానవతాం హి లోకే. ౩౮

త్వం చాఽపి మాం తస్య మమ ప్రియస్య ప్రదాస్యసే ధర్మ మవేక్ష్య వీర,
అనేన దానేన న లప్స్యసే త్వ మధర్మయోగం మమ వీర ఘాతాత్. ౩౯

(త్వం వేత్థేతి.) కుమారః యువా, తత్ వనితావిరహదుఃఖం, ప్రజానన్ త్వం మాం జహి. వాలీ మమాఽదర్శనజం దుఃఖం న భజేత. ౩౬

(యచ్చాపీ త్యాది) సార్ధశ్లోకః. మహ్యం స్త్రీఘాతదోషో న భవే దితి భవాన్ య న్మన్యేత, త న్న యుక్తం. ఇయం తారా, అస్య వాలినః, ఆత్మా ఇతి మత్వా మాం జహి. తేన తే, స్త్రీవధః స్త్రీవధదోషో, న స్యాత్. ఆత్మే త్యేత దుపపాదయతి (శాస్త్రేతి.) 'అర్ధో వా ఏష ఆత్మనః య త్పత్నీ' 'ఆత్మా హి దారాః' ఇత్యాదిరూపాత్ వివిధాత్. వేదా ద్వేదరూపాత్, శాస్త్రప్రయోగా దిత్యన్వయః. యద్వా, వేదాత్ శాస్త్రప్రయోగాత్ ధర్మశాస్త్రప్రయోగాచ్చేతి వాఽర్థః. ౩౭

సుకృతమ ప్యస్తీత్యాహ (దారేతి,) ౩౮

న కేవలం పాపనివృత్తి స్స్వకృతే, ప్రాయశ్చిత్తం చేద మిత్యాహ. (త్వం చా పీతి.) వీర ఘాతాదిత్యేత త్సుగ్రీవదుఃఖదుఃఖితరామహృదయానుసారేణోక్తం. త్వ ముత్తమధార్మికశ్చేతి పూర్వ ముక్తత్వాత్. ౩౯

⊕ రామానుజీయం. (త్వం వేత్థేతి.) 'త త్త్వం ప్రజానన్ జహి మాం న వాలీ'తి పాఠః.

* రామానుజీయం. 'యచ్చాపి మన్యేత' 'ఆత్మేయ మస్యేతి' 'శాస్త్రప్రయోగాత్' 'దారప్రదానాత్' ఇతి పాఠక్రమః.

(శ్రీరామం ప్రతి తారా పరుషభాషణం)

ఆర్తా మనాథా మపనీయమానా మేవంవిధా మర్హసి మాం నిహంతుం,
అహం హి మాతంగవిలాసగామినా ప్లవంగమానా మృషభేణ ధీమతా.
వినా వరార్హోత్తమహేమమాలినా చిరం న శక్ష్యామి నరేంద్ర జీవితుం, ౪౦౹

ఇత్యేవ ముక్తస్తు విభుర్మహాత్మా తారాం సమాశ్వాస్య హితం బభాషే. ౪౧

మా వీరభార్యే విమతిం కురుష్వ లోకో హి సర్వో విహితో విధాత్రా,
తం చైవ సర్వం సుఖదుఃఖయోగం లోకోఽబ్రవీ త్తేన కృతం విధాత్రా. ౪౨

త్రయో హి లోకా విహితం విధానం నాఽతిక్రమంతే వశగా హి తస్య,
ప్రీతిం పరాం ప్రాప్స్యసి తాం తథైవ పుత్రస్తు తే ప్రాప్స్యతి యౌవరాజ్యం.
ధాత్రా విధానం విహితం తథైవ న శూరపత్న్యః పరిదేవయంతి, ౪౩౹

ఆశ్వాసితా తేన తు రాఘవేణ ప్రభావయుక్తేన పరంతపేన.

(ఆర్తా మితి.) అపనీయమానాం వాలినా వంచితాం. ౪౧

హితవచన మేవాహ (మా వీరేతి,) విమతిం జీవితుం న శక్ష్యామీత్యాది విరుద్ధమతిం, సర్వో లోకః, విధాత్రా బ్రహ్మణా, విహితో నిర్మితః. హిః ప్రసిద్ధౌ. తం సుఖదుఃఖయోగం చ, విధాత్రా కృత మితి, లోకః పండితః పామర శ్చాఽబ్రవీత్. ౪౨

వస్తుస్థితిశ్చ తథేత్యాహ (త్రయ ఇతి.) లోకాః లోకస్థజనాః, విహితం విధానం బ్రహ్మ కల్పితం ప్రకారం, నాఽతిక్రామంతే. హి యస్మాత్తస్య వశగాః. (ప్రీతి మితి.) తాం వాలిసంభోగ సదృశభోగ మితి ద్యోతయతి. ౪౩౹

(ఆశ్వాసితేతి.) ప్రభావయుక్తేన అంగదయౌవరాజ్యప్రదానసమర్థేన, పరంతపేన శత్రుబోధినిరసనసమర్థేన, ఆశ్వాసితా, అత ఏవ ధ్వనతా శబ్దాయమానేన, ముఖేనోపలక్షితా,

సా వీరపత్నీ ధ్వనతా ముఖేన సువేషరూపా విరరామ తారా. ౪౪౯

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాణ్డే, చతుర్వింశ స్సర్గః.

అథ పఞ్చవింశ స్సర్గః

సుగ్రీవం చైవ తారాం చ సాంగదం సహలక్ష్మణః,
సమానశోకః కాకుత్స్థ స్సాంత్వయ న్నిద మబ్రవీత్. ౧

న శోకపరితాపేన శ్రేయసా యుజ్యతే మృతః,
య దత్రాఽనంతరం కార్యం త త్సమాధాతు మర్హథ. ౨

సువేషరూపే త్యనేన సమాశ్వాసనకృతాంతరహర్షవత్త్వం సూచితం. స్వలంకారయుక్తశరీరే త్యర్థః. ౪౪౫

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే, చతుర్వింశ స్సర్గః

అథ పఞ్చవింశ స్సర్గః

అథ రామ స్సర్వసాంత్వనపూర్వకం వాలిన స్సంస్కారం కారయతి పంచవింశే. (సుగ్రీవ మిత్యాది.) సాంగద మితి సుగ్రీవవిశేషణం. సమానశోకః తారాంగదాదిభి స్తుల్యశోకః. ౧

(నేతి.) శోకపరితాపేన శోకకృతపరితాపేన, యుష్మదీయేనేతి శేషః. మృతో వాలీ శ్రేయసా న యుజ్యతే. అత్ర వాలిని విషయే, అనంతరం మరణానంతరం, యత్ శ్రేయస్కరం కార్యం ఔర్ధ్వదైహికరూపం, త త్సమాధాతుం కర్తుం, అర్హథ. ౨

(శ్రీరామేణ తారాయాః సాంత్వనమ్)

లోకవృత్త మనుష్ఠేయం కృతం వో బాష్పమోక్షణం,
* న కాలా దుత్తరం కించి త్కర్మ శక్య ముపాసితుం. ౩

నియతిః కారణం లోకే నియతిః కర్మసాధనం,
నియతి స్సర్వభూతానాం నియోగే ష్విహ కారణం. ౪

న కర్తా కస్యచి త్కశ్చి న్నియోగే చాఽపి నేశ్వరః,
స్వభావే వర్తతే లోక స్తస్య కాలః పరాయణం. ౫

(లోకేతి.) లోకవృత్తం లోకాచారసిద్ధం, అత ఏవ సర్వై రనుష్ఠేయం, బాష్పమోక్షణం, వః యుష్మాభిః, కృతం. బాష్పమోక్షణా దతిరిక్తం కిమపి న యుష్మాభిః కర్తుం శక్య మిత్యాహ (కాలా దితి.) కాలా దుత్తరం, కాలం వినే త్యర్థః. కించి త్కర్మ. ఉపాసితుం కర్తుం, న శక్యం. దేవాజ్ఞా ముల్లంఘ్య స్వాతంత్ర్యేణ కించిదపి కర్మ కర్తుం న శక్య మిత్యర్థః. ౩

త దేత దుపపాదయతి (నియతి రితి.) నియమ్యతేఽనేనేతి నియతిః ఈశ్వరః, లోకే విషయే, కారణం, సర్వలోకకర్తేత్యర్థః. క్రియత ఇతి కర్మ కార్యం, తస్య సాధనం, సహకారీ త్యర్థః. సర్వభూతానాం నియోగేషు ప్రేరణేషు, నియతిః కారణం, సర్వప్రవర్తకోఽపీశ్వర ఇత్యర్థః. 'తేన వినా తృణాగ్ర మపి న చలతీ' తి న్యాయాత్ ఈశ్వరపరతంత్రతయా లోకః కర్మ కరోతి, న తు స్వాతంత్ర్యేణే త్యర్థః. ౪

ఏవ మన్వయముఖేన ఈశ్వరాధీనత్వ ముక్త్వా వ్యతిరేకముఖేన దర్శయతి (న కర్తేతి.) కశ్చి త్పురుషః, కస్యచి త్కర్మణః, న కర్తా న స్వాతంత్ర్యేణ కర్తా, నియోగే కస్యచి త్ప్రేరణే చ, నేశ్వరః, కింతు స్వభావే వర్తతే స్వభావాధీనో వర్తతే లోకః. తత్ర హేతు మాహ (తస్యేతి.) కాలః తస్య, పరాయణం గతిః. అత్ర స్వభావనియతికాలాదిశబ్దై రీశ్వర ఏవాఽభిధీయతే, అన్యథాఽనేకరాజత్వాపత్తేః. శ్వేతాశ్వతరశ్రుతిశ్చ 'స్వభావ మేకే కవయో వదంతీ' త్యాది కైవ మాహ. ౫

---

* రామానుజీయం. కాలా ద్విహితా త్కాలాత్, ఉత్తరం ఉత్తరస్మిన్ కాలే, 'కాలాధ్వనో రత్యంతసంయోగే ద్వితీయే' తి ద్వితీయా.

* న కాలః కాల మత్యేతి న కాలః పరిహీయతే,
స్వభావం చ సమాసాద్య న కశ్చి దతివర్తతే. ౬

న కాలస్యాస్తి బంధుత్వం న హేతు ర్నపరాక్రమః,
న మిత్రజ్ఞాతిసంబంధః కారణం నాఽఽత్మనో వశః. ౭

(న కాల ఇతి.) కాలః ఈశ్వరః, కాలం ఆత్మానం, నాఽత్యేతి నాఽతిక్రామతి. స స్వాధీన ఏవ; న తు లోకవత్ కస్యచి త్పరతంత్రః, 'న చాఽస్య కశ్చి జ్జనితా న చాధిప' ఇతి శ్రుతేః. న కాలః పరిహీయతే న నశ్యతి, ఇద ముపలక్షణం. షడ్భావవికారరహిత ఇత్యర్థః. 'అపక్షయవినాశాభ్యాం పరిణామర్ధిజన్మభిః, వర్జిత శ్శక్యతే వక్తుం య స్సదాఽస్తీతి కేవల' మితి హ్యుక్తం. స్వస్మి౯ భవతీతి స్వభావ ఈశ్వరః. చాశబ్దోఽవధారణే. స్వభావ మాసాద్యైవ వర్తతే. న తు కశ్చి త్త మతివర్తతే. నిరంకుశస్వతంత్రః స్వకృతాం వ్యవస్థాం స్వయ మపి నాఽతివర్తతే. త త్పరతంత్రోఽన్యః కిముతేతి భావః. ౬

పున రపీశ్వరస్య స్వాతంత్ర్య ముపపాదయతి (న కాలస్యేతి.) కాలస్యేశ్వరస్య, బంధుత్వం నాస్తి, పక్షపాతో నాస్తీత్యర్థః. హేతుశ్చ నాస్తి వశీకరణోపాయశ్చ నాస్తి. తత్ప్రసాదం వినా స్వయత్నేన వశీకర్తుం న శక్యేతే త్యర్థః. న పరాక్రమః త జ్జయహేతుపరాక్రమోఽపి నాస్తి, పురుష పరాక్రమస్య స న బిభేతీతి భావః. న మిత్రజ్ఞాతిసంబంధః న సుహృత్సగోత్రసంబంధః. అపరాధిషు దండధరత్వ ముక్తం. 'ఏష సేతు ర్విధరణ ఏషాం లోకానా మసంభేదాయే' తి శ్రుతేః. అతః కారణ మీశ్వరః, ఆత్మనో జీవస్య, న వశః న పరతంత్రః, త త్తత్కర్మానుగుణ మేవ ఈశ్వర స్సర్వం వర్తయతీ త్యర్థః. ౭

---

* (న కాల ఇతి.) కాలః మహాకాలః, కాలం ప్రాణినాం సుఖదుఃఖప్రాపకత్వేన దివస పక్షమాసర్త్వాదిరూప ముపాధికం కాలం, నాత్యేతి నాతిక్రామతి. యస్మి౯ కాలే జంతునా సుఖం దుఃఖం వా భోక్తవ్యం త మతిక్రమ్య కాలాంతరేణ భోజయితు న సమర్థ ఇత్యర్థః. న కాలః పరిహీయతే, న న్యూనతాం ప్రాప్నోతి. స్వభావం కాలం, సమాసాద్య కశ్చి న్నాతివర్తతే. చాశబ్దోఽవధారణే. నిరంకుశస్వతంత్రకాలః స్వకృతాం వ్యవస్థాం స్వయమపి నాతిక్రామతి. తత్పరతంత్రోఽన్యః కిముతేతి భావః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

(శ్రీరామేణ తారాయాః సాంత్వనమ్)

కిం తు కాలపరీణామో ద్రష్టవ్య స్సాధు పశ్యతా,
ధర్మ శ్చార్థశ్చ కామశ్చ కాలక్రమసమాహితాః. ౮

ఇత స్స్వాం ప్రకృతిం వాలీ గతః ప్రాప్తః క్రియాఫలం,
ధర్మార్థకామసంయోగైః పవిత్రం ప్లవగేశ్వరః. ౯

స్వధర్మస్య చ సంయోగా జ్జిత స్తేన మహాత్మనా,
స్వర్గః పరిగృహీతశ్చ ప్రాణా నపరిరక్షతా. ౧౦

తర్హ్యనీశేన జంతునా కిం కర్తవ్యం? తత్రాహ (కింత్వితి.) సాధు సమ్యక్, పశ్యతా శాస్త్రనిష్కర్ష మవగచ్ఛతే త్యర్థః. కాలస్య ఈశ్వరస్య, పరిణామః చేతనకర్మానుగుణప్రవృత్తి విశేషః, ద్రష్టవ్యః. ఈశ్వరకృతవ్యాపారేషు న శోకః కర్తవ్యః, య ద్ధితం తత్కరిష్యతీతి స్థాతవ్య మితి భావః. ధర్మార్థకామా స్తు కాలక్రమేణ ఈశ్వరమర్యాదయా, సమాహితాః సమర్పితా భవంతి. ధర్మాదిషు యత్ ప్రాప్తవ్యం తత్ ప్రాపయ తీశ్వర ఏవేతి భావః. అత్ర నియతికాలస్వభావపదైః వ్యామిశ్రతయోక్తి స్తదానీం రహస్యం వక్తు మనర్హత్వా దితి బోధ్యం. ౮

ఏవ మర్థస్థితి ముక్త్వా తాం ప్రకృతే సంగమయతి (ఇత ఇతి.) స్వాం ప్రకృతిం గతః మద్బాణవేధకృతప్రాయశ్చిత్తతయా స్వకీయం శుద్ధభావం ప్రాప్త స్సన్, ప్లవగేశ్వరో వాలీ, ఇతః అస్మా ల్లోకాత్, ధర్మార్థకామసంయోగైః విహితకాలానుష్ఠితధర్మార్థకామసంబంధైః, పవిత్రం క్రియాఫలం స్వర్గం, ప్రాప్తః. 'సామదానార్థసంయోగై' రితి పాఠే - నీతిశాస్త్రానుష్ఠానై రిత్యర్థః. ౯

కేన స్వాం ప్రకృతిం ప్రాప్తః ఇత్యపేక్షాయా ముక్తం విశదయతి (స్వధర్మస్య చేతి.) స్వధర్మస్య సంయోగా త్స్వవిహితధర్మానుష్ఠానాత్, రణే ప్రాణా నపరిరక్షతే త్యనేన శౌర్యకృతధర్మో ప్యుక్తః. ఉభాభ్యాం, జితః పూర్వం స్వవశీకృతః, స్వర్గః ఇదానీం పరిగృహీతశ్చ. ౧౦

ఏషా వై నియతి శ్శ్రేష్ఠా యాం గతో హరియూథపః,
త దలం పరితాపేన ప్రాప్తకాల ముపాస్యతాం. ౧౧

వచనాంతే తు రామస్య లక్ష్మణః పరవీరహా,
అవద త్ప్రశ్రితం వాక్యం సుగ్రీవం గతచేతసం. ౧౨

కురు త్వ మస్య సుగ్రీవ ప్రేతకార్య మనంతరం, ౧౨॥

తారాంగదాభ్యాం సహితో వాలినో దహనం ప్రతి.
సమాజ్ఞాపయ కాష్ఠాని శుష్కాణి చ బహూని చ, ౧౩॥

చందనాదీని దివ్యాని వాలిసంస్కారకారణాత్,
సమాశ్వాసయ చైనం త్వ మంగదం దీనచేతసం, ౧౪॥

మా భూ ర్బాలిశబుద్ధి స్త్వం త్వదధీన మిదం పురం.
అంగద స్త్వానయే న్మాల్యం వస్త్రాణి వివిధాని చ, ౧౫॥

ఘృతం తైల మథో గంధా న్యచ్చాఽత్ర సమనంతరం. ౧౬

(ఏషేతి.) హరియూథపః యాం నియతిం గతః, సా నియతి ర్గతిః, శ్రేష్ఠా. త త్తస్మాత్కారణాత్, పరితాపేనాఽలం. సద్గతిం ప్రాప్తం ప్రతి శోకో న కార్యః. ప్రాప్తకాలం ఏతత్కాలోచితం, ఉపాస్యతాం అనుష్ఠీయతాం. ౧౧

(వచనాంత ఇతి.) గతచేతసం, దుఃఖిత మితి యావత్. ౧౨

(కురు త్వ మస్యే) త్యర్ధ మేకం వాక్యం. ౧౨॥

(తారేత్యాది.) వాలినో దహనం ప్రతి తారాంగదాభ్యాం సహిత స్సన్, వాలిసంస్కార కారణాత్ వాలిసంస్కారార్థం, చందనాదీని కాష్ఠాని సమాజ్ఞాపయ. యచ్చాఽత్ర సమనంతరం మరణానంతరం య దానేతవ్య మస్తి, తత్సర్వ మంగద స్సమానయే దిత్యర్థః. ౧౬

(వాలిసంస్కార సన్నాహః)

త్వం తార శిబికాం శీఘ్ర మాదాయాఽఽగచ్ఛ సంభ్రమాత్,
త్వరా గుణవతీ యుక్తా హ్యస్మి న్కాలే విశేషతః. ౧౭

సజ్జీభవంతు ప్లవగా శ్శిబికావహనోచితాః,
సమర్థా బలిన శ్చైవ నిర్హరిష్యంతి వాలినం. ౧౮

ఏవ ముక్త్వా తు సుగ్రీవం సుమిత్రానందవర్ధనః,
తస్థౌ భ్రాతృసమీపస్థో లక్ష్మణః పరవీరహా. ౧౯

లక్ష్మణస్య వచ శ్శ్రుత్వా తార స్సంభ్రాంతమానసః,
ప్రవివేశ గుహాం శీఘ్రం శిబికాసక్తమానసః. ౨౦

ఆదాయ శిబికాం తార స్స తు పర్యాపత త్పునః, ౨౦½

వానరై రూహ్యమానాం తాం శూరై రుద్వహనోచితైః.
దివ్యాం * భద్రాసనయుతాం శిబికాం స్యందనోపమాం, ౨౧½

(త్వ మితి.) త్వరా, గుణవతీ అస్మిన్కాలే విశేషతో యుక్తా. ౧౭

(సజ్జీభవం త్వితి.) యే నిర్హరిష్యంతి తే సజ్జీభవం త్వితి యోజనా. నిర్హార శ్శవవహనం. ౧౮—౧౯

(లక్ష్మణస్యేతి.) గుహాం కిష్కింధాం. ౨౦—౨౦½

(వానరై)రిత్యాది. భద్రాసనయుతాం రాజాసనయుక్తాం, పక్షికర్మభి రాచిత్రాం కృత్రిమపక్షిభి స్సమంతా దాశ్చర్యభూతాం, క్రియత ఇతి కర్మ, ప్రతికృతిః. ద్రుమప్రతికృతిభిః, విభూషితాం ఆచితాం, చిత్రపత్తిభిః చిత్రలేఖాభిః, పదాతిభి రిత్యేకే. ఆర్షో దీర్ఘః. సునివిష్టాం శోభనసన్నివేశవతీం, జాలవాతాయనావృతాం-సూక్ష్మరంధ్రసమూహో జాలం, గోనయనాకృతిరంధ్రసమూహో గవాక్షం. తదావృతాం. సునియుక్తాం సుశ్లిష్టాం, సుకృతాం సుష్ఠు కృతాం, యత్నేన కృతా మిత్యర్థః. దారుపర్వతకోపేతాం

---

* రామానుజీయం. రాజార్హోన్నతాసనయుక్తా మితి.

పక్షికర్మభి రాచిత్రాం ద్రుమకర్మవిభూషితాం.
ఆచితాం చిత్రపత్త్రీభి స్సునివిష్టాం సమన్తతః, ౨౨॥

విమాన మివ సిద్ధానాం జాలవాతాయనాన్వితాం.
సునియుక్తాం విశాలాం చ సుకృతాం విశ్వకర్మణా, ౨౩॥

దారుపర్వతకోపేతాం చారుకర్మపరిష్కృతాం.
వరాభరణహారైశ్చ చిత్రమాల్యోపశోభితాం, ౨౪॥

గుహాగహనసంఛన్నాం రక్తచందనరూషితాం.
పుష్పౌఘై స్సమభిచ్ఛన్నాం పద్మమాలాభి రేవ చ,
తరుణాదిత్యవర్ణాభి ర్భ్రాజమానాభి రావృతాం. ౨౬

ఈదృశీం శిబికాం దృష్ట్వా రామో లక్ష్మణ మబ్రవీత్,
* క్షిప్రం వినీయతాం వాలీ ప్రేతకార్యం విధీయతాం. ౨౭

తతో వాలిన ముద్యమ్య సుగ్రీవ శ్శిబికాం తదా,
ఆరోపయత విక్రోశ న్నంగదేన సహైవ తు. ౨౮

దారునిర్మితక్రీడాపర్వతయుక్తాం, చారు కర్మణా ఉత్తేజనేన, పరిష్కృతాం అలంకృతాం, వరాభరణైః హారైశ్చ, యుక్తా మితి శేషః. గుహాగహనసంఛన్నాం - కృత్రిమై ర్గుహాగహనైః గుహాభిః కాననైశ్చ సంఛన్నాం, పుష్పౌఘైః ముక్తకపుష్పనిచయైః ఆస్తరణార్థైః, సమభిచ్ఛన్నాం వ్యాప్తాం, (పద్మేతి) చతుర్దిక్షు పుష్పసరోపేతత్వేఽప్యంతరాంతరా పద్మమాలాభిః పద్మపఙ్క్తిభి ర్యుక్తా మిత్యర్థః. ౨౫-౨౬

(ఈదృశీం శిబికా మితి.) పునరుక్తి ర్వ్యవహితానుస్మరణార్థా. ౨౭

(తత ఇతి.) తతః లక్ష్మణం ప్రతి వాలీ వినీయతా మిత్యుక్తిశ్రవణానన్తర మిత్యర్థః. యద్వా, లక్ష్మణం ప్రత్యుక్తి స్స్వముద్దిశ్యైవేతి జ్ఞాత్వేర్థః. ఆరోపయత ఆరోపయత్. ౨౮

---

* రామానుజీయం. క్షిప్రం ప్రేతకార్యం విధీయతా మితి లక్ష్మణోద్దేశేనోక్తార్థస్య సుగ్రీవేణ క్రియమాణత్వా ల్లక్ష్మణేన సుగ్రీవోఽప్యాజ్ఞప్త ఇ త్యవగమ్యతే.

(వాలిసంస్కార సన్నాహః)

ఆరోప్య శిబికాం చైవ వాలినం గతజీవితం,
అలంకారైశ్చ వివిధై * ర్మాల్యై ర్వస్త్రైశ్చ భూషితం. ౨౯

ఆజ్ఞాపయ త్తదా రాజా సుగ్రీవః ప్లవగేశ్వరః,
ఔర్ధ్వదైహిక మార్యస్య క్రియతా మనురూపతః. ౩౦

విశ్రాణయంతో రత్నాని వివిధాని బహూ న్యపి,
అగ్రతః ప్లవగా యాంతు శిబికాసమనంతరం. ౩౧

◊ రాజ్ఞా మృద్ధివిశేషా హి దృశ్యంతే భువి యాదృశాః,
తాదృశం వాలినః క్షిప్రం ప్రాకుర్వ న్నౌర్ధ్వదైహికం. ౩౨

† అంగదం పరిగృహ్యాఽఽశు తారప్రభృతయ స్తదా,
క్రోశంతః ప్రయయు స్సర్వే వానరా హతబాంధవాః. ౩౩

(ఆరోప్యేతి.) ఆర్యస్య జ్యేష్ఠస్య, దేహా దూర్ధ్వం కర్తవ్యం ఔర్ధ్వదైహికం ఉత్తర క్రియా, శిబికాసమనంతరం ఆసందీసమీపే, అత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం. ఇత్యాజ్ఞాపయ దితి పూర్వేణ సంబంధః. ౨౯-౩౧

(రాజ్ఞా మితి.) బుద్ధివిశేషాః బుద్ధివిశేషానురూపాః, యాదృశాః, ఔర్ధ్వదైహికప్రకారా దృశ్యంతే, తాదృశ మౌర్ధ్వదైహికం క్షిప్రం ప్రాకుర్వన్. ౩౨

(అంగద మితి.) తారప్రభృతయో వానరా ఇతి సమ్యక్. ౩౩

---

* రామానుజీయం. 'మాల్యై ర్వస్త్రైశ్చ భూషిత' మితి పాఠః.

◊ రామానుజీయం. (రాజ్ఞా మితి.) 'తాదృశం వాలినః క్షిప్రం ప్రాకుర్వ న్నౌర్ధ్వదైహిక' మితి పాఠః.

† రామానుజీయం. 'అంగదం పరిగృహ్యాఽఽశు తారప్రభృతయ స్తదా, క్రోశంతః ప్రయయు స్సర్వే వానరా హతబాంధవాః' ఇతి పాఠః.

తతః * ప్రణిహితా స్సర్వా వానర్యోఽస్య వశానుగాః,
చుక్రుశు ర్వీర వీరేతి భూయః క్రోశంతి తా స్త్రియః. ౩౪

తారాప్రభృతయ స్సర్వా వానర్యో హతయూథపాః,
అనుజగ్ము ర్హి భర్తారం క్రోశంత్యః కరుణస్వనాః. ౩౫

తాసాం రుదితశబ్దేన వానరీణాం వనాంతరే,
వనాని గిరయ స్సర్వే విక్రోశంతీవ సర్వతః. ౩౬

పులినే గిరినద్యాస్తు వివిక్తే జలసంవృతే,
చితాం చక్రు స్సుబహవో వానరా శ్శోకకర్శితాః. ౩౭

అవరోప్య తత స్స్కంధా చ్ఛిబికాం వహనోచితాః,
తస్థు రేకాంత మాశ్రిత్య సర్వే శోకసమన్వితాః. ౩౮

తత స్తారా పతిం దృష్ట్వా శిబికాతలశాయినం,
ఆరోప్యాఽంకే శిర స్తస్య విలలాప సుదుఃఖితా. ౩౯

హా వానరమహారాజ హా నాథ మమ వత్సల,
హా మహార్హ మహాబాహో హా మమ ప్రియ పశ్య మాం.
జనం న పశ్యసీమం త్వం కస్మా చ్ఛోకాభిపీడితం, ౪౦

ప్రహృష్ట మివ తే వక్త్రం గతాసో రపి మానద.
అస్తార్కసమవర్ణం చ లక్ష్యతే జీవతో యథా, ౪౧

(తత ఇతి.) ప్రణిహితాః ఆప్తాః. ౩౪-౩౭

(అవరోప్యేతి.) వహనోచితాః వాహకాః. ౩౮-౪౧

---

* రామానుజీయం. ప్రణిహితాః, అత్యంతాప్తా ఇత్యర్థః.

(వాలినః చరమసంస్కారః)

ఏష త్వాం రామ రూపేణ కాలః కర్షతి వానర.
యేన స్మ విధవా స్సర్వాః కృతా ఏకేషుణా వనే, ౪౨॥

ఇమా స్తా స్తవ రాజేంద్ర వానర్యో వల్లభా స్సదా.
పాదై ర్వికృష్ట మధ్వాన మాగతాః కిం న బుధ్యసే, ౪౩॥

తవేష్టా నను నామైతా భార్యా శ్చంద్రనిభాననాః. ౪౪

ఇదానీం నేక్షసే కస్మా త్సుగ్రీవం ప్లవగేశ్వరం,
ఏతే హి సచివా రాజన్ తారప్రభృతయ స్తవ. ౪౫

పురవాసీ జన శ్చాఽయం పరివార్యాఽఽసతేఽనఘ,
విసర్జ యైతాన్ ప్లవగాన్ యథోచిత మరిందమ, ౪౬

తతః క్రీడామహే సర్వా వనేషు మదనోత్కటాః, ౪౬॥

ఏవం విలపతీం తారాం పరిశోకపరిప్లుతాం.
ఉత్థాపయంతి స్మ తదా వానర్య శ్శోకకర్శితాః, ౪౭॥

సుగ్రీవేణ తత స్సార్ధ మంగదః పితరం రుదన్.
చితా మారోపయామాస శోకేనాఽభిహతేంద్రియః, ౪౮॥

(ఇమా స్తా ఇతి.) వికృష్టం విప్రకృష్టం, అధ్వానం పాదై రాగతాః. ౪౨-౪౪

(ఇదానీ మిత్యాదిః) మదనోత్కటాః ఉత్కటమదనాః. ౪౫-౪౬

(ఏవ మితి,) విలపతీం విలపంతీం. ౪౭

(సుగ్రీవేణేతి.) పితరం పితృశరీరం, ౪౮

తతోఽగ్నిం విధివ ద్దత్త్వా సోఽపసవ్యం చకార హ.
పితరం దీర్ఘ మధ్వానం ప్రస్థితం వ్యాకులేంద్రియః, ౪౯

సంస్కృత్య వాలినం తే తు విధిపూర్వం ప్లవంగమాః.
ఆజగ్ము రుదకం కర్తుం నదీం శీతజలాం శివాం, ౫౦

తత స్తే సహితా స్తత్ర హ్యంగదం స్థాప్య చాఽగ్రతః.
సుగ్రీవతారాసహితా స్సిషిచు ర్వాలినే జలం, ౫౧

సుగ్రీవేణైవ దీనేన దీనో భూత్వా మహాబలః.
* సమానశోకః కాకుత్స్థః ప్రేతకార్యా ణ్యకారయత్. ౫౨

తతస్తు తం వాలిన మగ్ర్యపౌరుషం ప్రకాశ మిక్ష్వాకువరేషుణా హతం,

(తత ఇతి.) అపసవ్యం అప్రదక్షిణం. ౪౯

(సంస్కృత్యేతి.) వాలినం వాలిశరీరం, ఉదకం కర్తుం జలతర్పణం కర్తుం, నదీం కిష్కింధాసమీపవర్తినీం. ౫౦

(తత స్త ఇతి.) (సుగ్రీవతారాసహితా ఇతి.) తారయా ప్యుదకదానం కులాచారః. ౫౧

(సుగ్రీవేణేతి.) అనేన రామ స్సహైవాఽఽగత ఇత్యవగమ్యతే. ౫౨

(తత స్త్వితి.) ప్రకాశం ప్రసిద్ధం, ప్రదీప్య దగ్ధ్వా, హరిః సుగ్రీవః; అన్యే పురం ప్రవివిశు రిత్యర్థసిద్ధం. యద్యపి తిర్యగధికరణరీత్యా తిరశ్చాం న శాస్త్రవిహితసంస్కారాధికారః,

---

* రామానుజీయం. 'సమానశోకః కాకుత్స్థ' ఇత్యనేన సమానదుఃఖదుఃఖిత్వం సఖిత్వ మిత్యేతత్ ప్రకటితం భవతి.

(సుగ్రీవాభిషేకః)

ప్రదీప్య దీప్తాగ్నిసమౌజసం తదా సలక్ష్మణం రామ ముపేయివా న్హరిః. ౫౩౪

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాండే, పఞ్చవింశ స్సర్గః.

అథ షడ్వింశ స్సర్గః

తత శ్శోకాభిసంతప్తం సుగ్రీవం క్లిన్నవాససం,
శాఖామృగమహామాత్రాః పరివా ర్యోపతస్థిరే. ౧

అభిగమ్య మహాబాహుం రామ మక్లిష్టకారిణం,
స్థితాః ప్రాంజలయ స్సర్వే పితామహ మివర్షయః. ౨

తతః కాంచనశైలాభ స్తరుణార్కనిభాననః,
అబ్రవీ త్ప్రాంజలి ర్వాక్యం హనూమా న్మారుతాత్మజః. ౩

తథాపి దేవాంశసంభూతానాం తిర్యగవస్థామాత్రభాజాం వేదాధ్యయనసంయోగా దేవ క్షత్రజాతత్వాత్ సంస్కారార్హతాఽస్తీతి బోధ్యం. ౫౮౪

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే, పంచవింశ స్సర్గః.

అథ షడ్వింశ స్సర్గః

అథ సుగ్రీవాభిషేక షడ్వింశే. (తత ఇత్యాది.) క్లిన్నవాససం ఆర్ద్రవస్త్రం, సద్యస్స్నా నా దితి భావః. శాఖామృగమహామాత్రాః వానరరూపా మంత్రిణః, ౧

(అభిగమ్యేతి.) సర్వే సుగ్రీవాదయః. ౨–౩

భవత్ప్రసాదా త్సుగ్రీవః పితృపైతామహం మహత్,
వానరాణాం సుదుష్ప్రాపం ప్రాప్తో రాజ్య మిదం ప్రభో. ౪

భవతా సమనుజ్ఞాతః ప్రవిశ్య నగరం శుభం,
సంవిధాస్యతి కార్యాణి సర్వాణి ససుహృజ్జనః. ౫

స్నాతోఽయం వివిధై ర్గంధై రౌషధైశ్చ యథావిధి,
అర్చయిష్యతి రత్నైశ్చ మాల్యైశ్చ త్వాం విశేషతః. ౬

ఇమాం గిరిగుహాం రమ్యా మభిగంతు మితోఽర్హసి,
కురుష్వ స్వామిసంబంధం వానరా న్సంప్రహర్షయన్. ౭

ఏవ ముక్తో హనుమతా రాఘవః పరవీరహా,
ప్రత్యువాచ హనూమంతం బుద్ధిమా న్వాక్యకోవిదః. ౮

చతుర్దశ సమా స్సౌమ్య గ్రామం వా యది వా పురం.
న ప్రవేక్ష్యామి హనుమన్ పితు ర్నిర్దేశపాలకః. ౯

సుసమృద్ధాం గుహాం రమ్యాం సుగ్రీవో వానరర్షభః,
ప్రవిష్టో విధివ ద్వీరః క్షిప్రం రాజ్యేఽభిషిచ్యతాం. ౧౦

ఏవ ముక్త్వా హనూమంతం రామ స్సుగ్రీవ మబ్రవీత్,
వృత్తజ్ఞో వృత్తసంపన్న ముదారబలవిక్రమం. ౧౧

(భవత్ప్రసాదా దితి.) వానరాణాం రాజ్య మిత్యన్వయః. ౪-౫

అతినిపుణతయా హనుమాన్ ప్రథమం సంగ్రహేణ విజ్ఞాప్య తచ్ఛృణ్వతి రామే పున ర్విశద మాహ (స్నాత ఇతి.) ౬

(ఇమా మితి.) గిరిగుహాం కిష్కింధాం, వానరాణాం స్వామినా సంబంధం కురు, సుగ్రీవం వానరరాజం కుర్వి త్యర్థః. ౭-౧౧

(సుగ్రీవాభిషేకః)

ఇమ మ ప్యంగదం వీర యౌవరాజ్యేఽభిషేచయ,
జ్యేష్ఠస్య స సుతో జ్యేష్ఠ స్సదృశో విక్రమేణ తే.
అంగదోఽయ మదీనాత్మా యౌవరాజ్యస్య భాజనం. ౧౨౹

పూర్వోఽయం వార్షికో మాస శ్శ్రావణ స్సలిలాగమః.
ప్రవృత్తా స్సౌమ్య చత్వారో మాసా వార్షికసంజ్ఞికాః, ౧౩౹

నాఽయ ముద్యోగసమయః ప్రవిశ త్వం పురీం శుభాం.
అస్మి న్వత్స్యా మ్యహం సౌమ్య పర్వతే సహలక్ష్మణః, ౧౪౹

ఇయం గిరిగుహా రమ్యా విశాలా యుక్తమారుతా.
ప్రభూతసలిలా సౌమ్య ప్రభూతకమలోత్పలా, ౧౫౹

కార్తికే సమనుప్రాప్తే త్వం రావణవధే యత.

(ఇమ మపీత్యాది.) భాజనం, యోగ్య మిత్యర్థః. ౧౨౹

అస్త్వభిషేకః, సీతాన్వేషణరావణవధాదికం ప్రత్యుద్యోగః క్రియత ఇత్యాశంక్యాహ (పూర్వ ఇత్యాది.) పూర్వః వర్షర్త్వపేక్షయా ప్రథమః, వర్షాః వర్షర్తుః 'స్త్రియాం ప్రావృట్ స్త్రియాం భూమ్ని వర్షా' ఇత్యమరః. తత్ర భవో వార్షికః, 'ద్వౌ ద్వౌ మాఘాదిమాసౌ స్యా దృతు' రితి శ్రావణభాద్రపదౌ వర్షర్తుః. తదేకదేశత్వా చ్ఛ్రావణో వార్షిక ఇత్యుచ్యతే. 'వర్షాభ్య ష్ఠగి' తి ఠక్ ప్రత్యయః. వార్షికసంజ్ఞికా శ్చత్వారో మాసా ఇతి. ఆశ్వయుజాషాఢాభ్యాం చతుష్ట్వ మితి జ్ఞేయం, ఛత్రిన్యాయాత్ వర్షముఖత్వా ద్వర్షానంతరకాలత్వా చ్చ చత్వారోఽపి యుద్ధయోగ్యా న భవంతి. కేచిత్తు 'పక్షా వై మాసా' ఇతి శ్రుతిపక్ష మాశ్రిత్య చత్వారో వార్షికా మాసా ఇత్యుక్తం. 'శ్రావణః ప్రథమో మాస' ఇత్యత్రాపి ప్రథమః పక్ష ఇత్యర్థః. 'చత్వారో వార్షికా మాసా గతా వర్షశతోపమాః' ఇత్యుప సంహారా దిత్యాహ. ౧౫౹

(కార్తిక ఇతి.) కార్తికే మాసి, సమనుప్రాప్తే సమీపం ప్రాప్తే, ఆశ్వయుజాంత ఇత్యర్థః. యత యతస్వ. సేనాసన్నహనం కురు. కార్తికశబ్దస్య ఆశ్వయుజాంతపరత్వం స్వయమేవ వక్ష్యతి

ఏష న స్సమయ స్సౌమ్య ప్రవిశ త్వం స్వ మాలయం,
అభిషిక్త స్స్వరాజ్యే చ సుహృద స్సంప్రహర్షయ. ౧౭

ఇతి రామాభ్యనుజ్ఞాత స్సుగ్రీవో వానరాధిపః,
ప్రవివేశ పురీం రమ్యాం కిష్కింధాం వాలిపాలితాం. ౧౮

తం వానరసహస్రాణి ప్రవిష్టం వానరేశ్వరం,
అభివాద్య ప్రవిష్టాని సర్వతః పర్యవారయ౯. ౧౯

తతః ప్రకృతయ స్సర్వా దృష్ట్వా హరిగణేశ్వరం,
ప్రణమ్య మూర్ధ్నా పతితా వసుధాయాం సమాహితాః. ౨౦

"వయ మాశ్వయుజే మాసి పింగాక్షప్రతిచోదితాః' ఇతి. ప్రచోదనం సన్నహనం, న తు నిర్గమః, నిర్గమ స్తు మార్గశీర్షే. స్వసంకేతితకార్తికాతిక్రమా దేవ రామస్య సుగ్రీవే కోపో లక్ష్మణప్రేషణం చ. స్వయంప్రభాబిలనిర్గమనానంతరం 'ద్రుమా౯ వాసంతికా౯ దృష్ట్వే' త్యేత ద్వసంతపుష్పోద్గమోపక్రమభూతపత్రవిగళనహేతుఫాల్గునాపేక్షయా, పక్షాంతరే ఫాల్గునచైత్రయో ర్వసంతత్వోక్తే ర్వా. అయ మత్ర క్రమోఽనుసంధేయః. 'ఉత్తరస్యాఽఽదినా పూర్వస్యాఽవధిం జానీయా' దితి న్యాయేన ఉత్తర స్యోత్తరస్య గ్రహణాత్ పూర్వపూర్వకాలసం(ఖ్యా)జ్ఞాపనం వాల్మీకే శ్శైలీ. తథా చ చైత్రే రామస్య సాకేతా న్నిర్గమః; అగస్త్యాశ్రమాగమనా త్పూర్వం దశ సంవత్సరా గతా ఇత్యుక్తం. అథ పంచవట్యాం వర్షత్రయానంతరం చైత్రే ప్రాప్తే శూర్పణఖానాసికోచ్ఛేదనఖరవధాదికం కృత మిత్యవగమ్యతే, రావణేన చ మారీచవచనాదినా కించి ద్విళంబ్య తస్మిన్నేవ చైత్రే సీతా హృతా, సీతావిరహేణ దూయమానస్య రామస్య వసంతవర్ణనే 'చైత్రవనానిల' ఇత్యుక్తేః, లంకాయాం సీతాయా స్సంవత్సరవాసోక్తేశ్చ. పునః ఫాల్గునే హి రావణవధః; ఆషాఢే వాలివధః; శరది సేనాసన్నహనం; మార్గశీర్షే వానరప్రస్థాపనం; స్వయంప్రభాబిలే బహుకాలయాపనం; 'కాలశ్చ నో మహా౯ యాత' ఇత్యుక్తేః. బహిర్నిర్గమనానంతరం ఫాల్గునశుద్ధ త్రయోదశ్యాం హనుమత స్సముద్రతరణం; చతుర్దశ్యాం పునరాగమనం; పౌర్ణమాస్యాం దండయాత్రేత్యాది. అన్య ద్యుద్ధకాండే వక్ష్యతే. సమయః సంకేతః.౧౯

(తత ఇతి.) (ప్రణమ్యేతి.) మూర్ధ్నా ప్రణమ్య వసుధాయాం పతితాః, సమాహితాః అనన్యమనస్కాః. ౨౦

(సుగ్రీవాభిషేకః)

సుగ్రీవః ప్రకృతీ స్సర్వా స్సంభాష్యోత్థాప్య వీర్యవాన్,
భ్రాతు రంతఃపురం సౌమ్యం ప్రవివేశ మహాబలః. ౨౧

ప్రవిశ్య త్వభినిష్క్రాంతం సుగ్రీవం ప్లవగేశ్వరం,
అభ్యషించంత సుహృద స్సహస్రాక్ష మివాఽమరాః. ౨౨

తస్య పాండుర మాజహ్రు శ్ఛత్రం హేమపరిష్కృతం,
శుక్లే చ వాలవ్యజనే హేమదండే యశస్కరే. ౨౩

తథా సర్వాణి రత్నాని సర్వబీజౌషధై రపి,
సక్షీరాణాం చ వృక్షాణాం ప్రరోహా న్కుసుమాని చ. ౨౪

శుక్లాని చైవ వస్త్రాణి శ్వేతం చైవాఽనులేపనం,
సుగంధీని చ మాల్యాని స్థలజా న్యంబుజాని చ. ౨౫

చందనాని చ దివ్యాని గంధాంశ్చ వివిధాన్ బహూన్,
అక్షతం జాతరూపం చ ప్రియంగు మ్మధుసర్పిషీ.
దధి చర్మ చ వైయాఘ్రం వారాహీ చా ప్యుపానహౌ. ౨౬

(సుగ్రీవ ఇతి.) భ్రాతు రంతఃపురం ప్రవివేశేతి. తారాం సంమాన్య స్వవశీకరణార్థ మితి భావః. ౨౧-౨౨

(తస్యేత్యాది.) ప్రరోహాన్ పల్లవాన్, అనులేపనం కర్పూరాది, గంధాః అగరుప్రభృతయః, అక్షతం జాతరూపం అక్షతతండులం హరిద్రామిశ్రం, ప్రియంగుః సూక్ష్మధాన్యవిశేషః, వారాహీ వరాహచర్మవికృతీ. 'సుపాం సులుగి' త్యాదినా పూర్వవర్ణగీర్ఘః. ౨౩-౨౬

సమాలంభన మాదాయ రోచనాం సమనశ్శిలాం.
ఆజగ్ము స్తత్ర ముదితా వరాః కన్యాస్తు షోడశ, ౨౭॥

తత స్తే వానరశ్రేష్ఠం యథాకాలం యథావిధి.
రత్నై ర్వస్త్రైశ్చ భక్ష్యైశ్చ తోషయిత్వా ద్విజర్షభాన్, ౨౮॥

తతః కుశపరిస్తీర్ణం సమిద్ధం జాతవేదసం.
మంత్రపూతేన హవిషా హుత్వా మంత్రవిదో జనాః, ౨౯॥

తతో హేమప్రతిష్ఠానే వరా స్తరణసంవృతే.
ప్రాసాదశిఖరే రమ్యే చిత్రమాల్యోపశోభితే, ౩౦॥

ప్రాఙ్ముఖం వివిధై ర్మంత్రైః స్థాపయిత్వా వరాసనే.
నదీనదేభ్య స్సంహృత్య తీర్థేభ్య శ్చ సమంతతః, ౩౧॥

ఆహృత్య చ సముద్రేభ్య స్సర్వేభ్యో వానరర్షభాః.
అపః కనకకుంభేషు నిధాయ విమలా శ్శుభాః, ౩౨॥

శుభై ర్వృషభశృంగై శ్చ కలశై శ్చాపి కాంచనైః.
శాస్త్రదృష్టేన విధినా మహర్షివిహితేన చ, ౩౩॥

గజో గవాక్షో గవయ శ్శరభో గంధమాదనః.
మైందశ్చ ద్వివిదశ్చైవ హనుమాన్ జాంబవా న్నళః, ౩౪॥

(సమాలంభన మితి.) సమాలంభనం అనులేపనవిశేషః, 'సమాలంభో విలేపన' మిత్యమరః. రోచనాం గోరోచనాం, సమనశ్శిలాం - శైలధాతువిశేషసంహితం తిలకసాధనం మనశ్శిలా. ౨౭॥

('తత స్తే వానరశ్రేష్ఠ') మిత్యారభ్య 'వసవో వాసవం యథే'త్యంత మేకం వాక్యం. యథాకాలం విహితకాల మనతిక్రమ్య, యథావిధి యథాక్రమం, ద్విజర్షభాన్ యాజనార్థ మాహూతాన్, సమిద్ధం జ్వలితం, జాతవేదసం అగ్నిం, మంత్రవిదః వానరపురోహితాః, హైమప్రతిష్ఠానే

(సుగ్రీవాభిషేకః)

అభ్యషించంత సుగ్రీవం ప్రసన్నేన సుగంధినా.
సలిలేన సహస్రాక్షం వసవో వాసవం యథా, ౩౫

అభిషిక్తే తు సుగ్రీవే సర్వే వానరపుంగవాః.
ప్రచుక్రుశు ర్మహాత్మానో హృష్టా స్తత్ర సహస్రశః, ౩౬

రామస్య తు వచః కుర్వన్ సుగ్రీవో హరిపుంగవః.
అంగదం సంపరిష్వజ్య యౌవరాజ్యేఽభ్యషేచయత్, ౩౭

అంగదే చాఽభిషిక్తే తు సానుక్రోశాః ప్లవంగమాః.
సాధు సాధ్వితి సుగ్రీవం మహాత్మానోఽభ్యపూజయన్. ౩౮

రామం చైవ మహాత్మానం లక్ష్మణం చ పునః పునః.
ప్రీతాశ్చ తుష్టువు స్సర్వే తాదృశే తత్ర వర్తతి, ౩౯

హృష్టపుష్టజనాకీర్ణా పతాకాధ్వజశోభితా.
బభూవ నగరీ రమ్యా కిష్కింధా గిరిగహ్వరే. ౪౦

హేమమయపాదయుక్తే, వరాసనవిశేషణ మేతత్. నదీనదేభ్య స్తీర్థేభ్య స్సముద్రేభ్యశ్చ, అపః, ఆహృత్య ఆనీయ, సంహృత్య సంమిశ్రీకృత్య, త ద్విమలం జలం కనకకుంభేషు నిధాయ, తేభ్యో వృషభశృంగాదిభి రుద్ధృత్య శాస్త్రదృష్టేన, విధినా క్రమేణ, మహర్షివిహితేన కల్పసూత్రవిహితేన చ విధినా, అభ్యషించంత. ౩౭

(అంగద ఇతి.) సానుక్రోశాః అంగదే సదయాః. ౩౮

(రామం చై వేతి.) తాదృశే సుగ్రీవాంగదాభిషేకరూపోత్సవే, వర్తతి వర్తమానే సతి. ౩౯

(హృష్టేతి,) పతాకాధ్వజయో ర్భేద ఉక్తః. ౪౦

నివేద్య రామాయ తదా మహాత్మనే మహాభిషేకం కపివాహినీపతిః,
రుమాం చ భార్యాం ప్రతిలభ్య వీర్యవా నవాప రాజ్యం త్రిదశాధిపో యథా. ౪౧౫

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాణ్డే, షడ్వింశ స్సర్గః.

అథ సప్తవింశ స్సర్గః

అభిషిక్తే తు సుగ్రీవే ప్రవిష్టే వానరే గుహాం,
ఆజగామ సహ భ్రాత్రా రామః ప్రస్రవణం గిరిం. ౧

శార్దూలమృగసంఘుష్టం సింహై ర్భీమరవై ర్వృతం,
నానాగుల్మలతాగూఢం బహుపాదపసంకులం. ౨

ఋక్షవానరగోపుచ్ఛై ర్మార్జారైశ్చ నిషేవితం,
మేఘరాశినిభం శైలం నిత్యం శుచిజలాశ్రయం. ౩

తస్య శైలస్య శిఖరే మహతీ మాయతాం గుహాం,
ప్రత్యగృహ్ణత వాసార్థం రామ స్సౌమిత్రిణా సహ. ౪

(నివేద్యేతి.) నివేద్య, రామసమీప మాగత్య నివేద్యే త్యర్థః. ౪౧౫

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే,
షడ్వింశ స్సర్గః

అథ సప్తవింశ స్సర్గః

అథ రామస్యైకాంతవాససముద్భూతసీతావిరహశోకప్రశమనం లక్ష్మణేన క్రియతే సప్తవింశే. (అభిషిక్త ఇత్యాది.) శైలం శిలామయ మితి మృచ్ఛిలోభయమయగిరిభ్యో వ్యావృత్తిః. అతో న గిరిం శైల మితి పునరుక్తిః. ౧-౪

(శ్రీరామేణ పంపాకాననవర్ణనమ్)

కృత్వా చ సమయం సౌమ్య స్సుగ్రీవేణ సహాఽనఘః,
కాలయుక్తం మహ ద్వాక్య మువాచ రఘునందనః.
వినీతం భ్రాతరం భ్రాతా లక్ష్మణం లక్ష్మివర్ధనం, ౫॥

ఇయం గిరిగుహా రమ్యా విశాలా యుక్తమారుతా.
అస్యాం వసావ సౌమిత్రే వర్షరాత్ర మరిందమ, ౬॥

గిరిశృంగ మిదం రమ్య మున్నతం పార్థివాత్మజ.
శ్వేతాభిః కృష్ణతామ్రాభి శ్శిలాభి రుపశోభితం, ౭॥

* నానాధాతుసమాకీర్ణం దరీనిర్ఝరశోభితం.
వివిధై ర్వృక్షషండైశ్చ చారుచిత్రలతావృతం, ౮॥

నానావిహగసంఘుష్టం మయూరరవనాదితం.
మాలతీకుందగుల్మైశ్చ సింధువారకురంటకైః, ౯॥

కదంబార్జునసర్జైశ్చ పుష్పితై రుపశోభితం. ౧౦

(కృత్వేతి.) కాలయుక్తం తత్కాలోచితం. ౫॥

(ఇయ మితి.) యుక్తమారుతా ఉచితమారుతా యావదపేక్షమారుతే త్యర్థః. వసావ. లోడుత్తమద్వివచనం. వర్షరాత్ర మితి. అచ్ సమాసాంత ఆర్షః. జాత్యేకవచనం. ౬॥

(గిరిశృంగ మిత్యాది.) కదంబాః అర్జునాః నదీసర్జాః. ౭-౧౦

---

* రామానుజీయం. (నానేతి) చారు కాంతం, 'చిత్రలతావృత' మితి పాఠః. కదంబార్జునసర్జైః- కదంబాః నీపాః, అర్జునాః నదీసర్జాః, సర్జాః సాలాః.

ఇయం చ నళినీ రమ్యా ఫుల్లపంకజమండితా,
నాతిదూరే గుహాయా నౌ భవిష్యతి నృపాత్మజ. ౧౧

ప్రాగుదక్ప్రవణే దేశే గుహా సాధు భవిష్యతి,
పశ్చా చ్చైవోన్నతా సౌమ్య నివాతేయం భవిష్యతి. ౧౨

గుహాద్వారే చ సౌమిత్రే శిలా సమతలా శుభా,
శ్లక్ష్ణా చైవాఽఽయతా చైవ భిన్నాంజనచయోపమా. ౧౩

గిరిశృంగ మిదం తాత పశ్య చోత్తరత శ్శుభం,
భిన్నాంజనచయాకార మంభోధర మివోత్థితం. ౧౪

దక్షిణస్యా మపి దిశి స్థితం శ్వేత మివాఽపరం,
కైలాసశిఖరప్రఖ్యం నానాధాతువిభూషితం. ౧౫

(ఇయం చేతి.) నాతిదూరే భవిష్యతీ త్యనేన వర్షాకాలస్య ప్రవృత్తత్వా ద్భావి జలసమృద్ధ్యా సమీపవర్తినీ భవిష్యతీ త్యర్థః. ౧౧

(ప్రాగితి,) ప్రాగుదక్ప్రవణే దేశే వర్తమానా గుహా సాధు భవిష్యతి. ప్రాగుదక్ప్రవణే దేశే వర్తమానత్వాభిధానా ద్గుహాయా నైరృత్యభిముఖద్వారత్వ ముక్తం. అత ఏవ పౌరస్త్యవర్ష ప్రవేశాభావేన సాధుత్వ ముక్తం భవతి. ఇయం పశ్చా దున్నతా పశ్చా ద్భాగోన్నతా, అత ఏవ పురో వాతనిరోధకత్వా న్నివాతా చ భవిష్యతి. ౧౨

(గుహాద్వారే చేతి.) అస్మిన్ శ్లోకే వర్తత ఇతి శేషః. ౧౩

(గిరిశృంగ మిత్యాది.) శ్వేత మివ రూప్యమివ. 'దుర్వర్ణం రజతం రూప్యం ఖర్జూరం శ్వేత' మిత్యమరః, అపరం శృంగం పశ్యేతి పూర్వేణాన్వయః. ౧౪—౧౫

(శ్రీరామేణ పంపాకాననవర్ణనమ్)

ప్రాచీనవాహినీం చైవ నదీం భృశ మకర్దమామ్,
గుహాయాః పూర్వతః పశ్య త్రికూటే జాహ్నవీ మివ. ౧౬

చంపకై స్తిలకై స్తాలై స్తమాలై రతిముక్తకైః,
పద్మకై స్సరళై శ్చైవ అశోకై శ్చైవ శోభితామ్. ౧౭

వానీరై స్తిమిశై శ్చైవ వకుళైః కేతకై ర్ధవైః,
హింతాలై స్తిరిటై ర్నీపై ర్వేత్రకైః కృతమాలకైః. ౧౮

తీరజై శ్శోభితా భాతి నానారూపై స్తత స్తతః,
వసనాభరణోపేతా ప్రమదేవాఽభ్యలంకృతా. ౧౯

శతశః పక్షిసంఘైశ్చ నానానాదై ర్వినాదితా,
ఏకైక మనురక్తైశ్చ చక్రవాకై రలంకృతా. ౨౦

పులినై రతిరమ్యైశ్చ హంససారససేవితైః,
ప్రహసంతీవ భా త్యేషా నారీ సర్వవిభూషితా. ౨౧

క్వచి న్నీలోత్పలచ్ఛన్నా భాతి రక్తోత్పలైః క్వచిత్,
క్వచి దాభాతి శుక్లైశ్చ దివ్యైః కుముదకుట్మలైః. ౨౨

(ప్రాచీనవాహినీ మిత్యాది.) అతిముక్తకైః పుండ్రకైః, పద్మకైః పద్మవర్ణాఖ్యవృక్ష విశేషైః, సరళైః యూపసరళైః, తిమిశైః స్యందనైః. 'తిమిశే స్యందనో నేమి' రిత్యమరః. ధవైః ధుంధురైః, హింతాలైః లతాంకురాఖ్యవృక్షైః. 'అథ స్యా ల్లతాంకురః హింతాల స్తృణరాజ' శ్చేతి వైజయంతీ. తిరిటైః తిల్వవృక్షైః, 'తిరిట స్తిల్వమార్జనా' విత్యమరః. వేత్రకై రితి సమ్యక్. ౧౯

(శతశ ఇతి.) ఏకైక మనురక్తైః అన్యోన్యానురాగయుక్తైః. ౨౦-౨౨

పారిప్లవశతై ర్జుష్టా బర్హిణక్రౌంచనాదితా,
రమణీయా నదీ సౌమ్య మునిసంఘై ర్నిషేవితా. ౨౩

పశ్య చందనవృక్షాణాం పఙ్క్తీ స్సురచితా ఇవ,
కకుభానాం చ దృశ్యంతే మనసే వోదితా స్సమం. ౨౪

అహో సురమణీయోఽయం దేశ శ్శత్రునిషూదన,
దృఢం రంస్యావ సౌమిత్రే సాధ్వత్ర నివసావహై. ౨౫

ఇతశ్చ నాఽతిదూరే సా కిష్కిన్ధా చిత్రకాననా,
సుగ్రీవస్య పురీ రమ్యా భవిష్యతి నృపాత్మజ. ౨౬

గీతవాదిత్రనిర్ఘోష శ్శ్రూయతే జయతాం వర,
నర్దతాం వానరాణాం చ మృదంగాడంబరై స్సహ. ౨౭

లబ్ధ్వా భార్యాం కపివరః ప్రాప్య రాజ్యం సుహృద్వృతః,
ధ్రువం నందతి సుగ్రీవ స్సంప్రాప్య మహతీం శ్రియం. ౨౮

(పారిప్లవేతి.) పారిప్లవైః జలోపరిసంచారిపక్షివిశేషైః. ౨౩

(పశ్యేతి.) సురచితా ఇవ మాలారూపేణ గ్రథితా ఇవ, కకుభానాం అర్జునవృక్షాణాం, దృశ్యంతే, పఙ్క్తయ ఇతి శేషః. (మనసేవోదితా స్సమ మితి) - మనసా సంకల్పేన, సమం యుగపత్, ఉదితా ఇవ స్థితాః. ౨౪

(అహో ఇతి.) రంస్యావ రంస్యావహే, అతః అత్ర గిరౌ, నివసావహై నివసావ. ౨౫

అత్ర వాసే క్రియమాణే కిష్కింధా చ సమీపవర్తినీ భవిష్యతీ త్యాహ (ఇత శ్చేతి.) ౨౬

(గీతేతి.) మృదంగాడంబరై స్సహ నర్దతాం వానరాణాం నిర్ఘోష శ్శ్రూయత ఇత్యన్వయః. ౨౭-౨౮

(లక్ష్మణేన శ్రీరామసాన్త్వనమ్)

* ఇత్యుక్త్వా న్యవస త్తత్ర రాఘవ స్సహలక్ష్మణః,
బహుదృశ్యదరీకుంజే తస్మి న్ప్రస్రవణే గిరౌ. ౨౯

సుసుఖేఽపి బహుద్రవ్యే తస్మి న్హి ధరణీధరే,
వసత స్తస్య రామస్య రతి రల్పాపి నాఽభవత్.
హృతాం హి భార్యాం స్మరతః ప్రాణేభ్యోఽపి గరీయసీం, ౩౦½

ఉదయాభ్యుదితం దృష్ట్వా శశాంకం చ విశేషతః.
ఆవివేశ న తం నిద్రా నిశాసు శయనం గతం, ౩౧½

తత్సముత్థేన శోకేన బాష్పోపహతచేతసం. ౩౨

తం శోచమానం కాకుత్స్థం నిత్యం శోకపరాయణం,
తుల్యదుఃఖోఽబ్రవీ ద్భ్రాతా లక్ష్మణోఽనునయ న్వచః. ౩౩

అలం వీర వ్యథాం గత్వా న త్వం శోచితు మర్హసి,
శోచతో వ్యవసీదంతి సర్వార్థా విదితం హి తే. ౩౪

(ఇతీతి.) తత్ర గుహాయాం, కుంజః లతాగృహం. ౨౯

(సుసుఖేఽపీతి.) బహుద్రవ్యే బహుపుష్పఫలాదిధనే. ౩౦½

(ఉదయేతి.) ఉదయాభ్యుదితం ఉదయపర్వతా దుత్థితం. ౩౧½

(తత్సముత్థేనేత్యాది.) 'లక్ష్మణోఽనునయ న్వచ' ఇతి పాఠః. ౩౪

---

* రామానుజీయ. 'ఇత్యుక్త్వా న్యవస త్తత్ర రాఘవ స్సహలక్ష్మణః' ఇతి పాఠః.

భవాన్ క్రియాపరో లోకే భవాన్ దైవపరాయణః,
ఆస్తికో ధర్మశీలశ్చ వ్యవసాయీ చ రాఘవ. ౩౫

* న హ్యవ్యవస్థిత శ్శత్రుం రాక్షసం తం విశేషతః,
సమర్థ స్త్వం రణే హంతుం విక్రమై ర్జిహ్మకారిణం. ౩౬

సమున్మూలయ శోకం త్వం వ్యవసాయం స్థిరం కురు,
తత స్సపరివారం తం నిర్మూలం కురు రాక్షసం. ౩౭

పృథివీ మపి కాకుత్స్థ ససాగరవనాచలాం,
పరివర్తయితుం శక్తః కి మంగ పున రావణం. ౩౮

శరత్కాలం ప్రతీక్షస్వ ప్రావృట్కాలోఽయ మాగతః,
తత స్సరాష్ట్రం సగణం రావణం త్వం వధిష్యసి. ౩౯

అహం తు ఖలు తే వీర్యం ప్రసుప్తం ప్రతిబోధయే,
దీప్తై రాహుతిభిః కాలే భస్మచ్ఛన్న మివాఽనలం. ౪౦

(భవా నితి.) క్రియాపర ఇత్యనేన కార్యసిద్ధిహేతుభూతపురుషకారవత్త్వ ముక్తం; దైవపరాయణ ఇత్యనేన కార్యసిద్ధిహేతుభూతదేవతానిష్ఠతోక్తా. ౩౫

(న హీతి.) అవ్యవస్థితః, ధైర్యరహిత ఇత్యర్థః. రణే విక్రమై ర్హంతుం న సమర్థ ఇత్యన్వయః. ౩౬

(పృథివీ మపీతి.) పరివర్తయితుం అధరోత్తరం కర్తుం. అంగేతి సంబోధనం. పునరిత్యత్ర దీర్ఘాభావ ఆర్షః. ౩౮—౩౯

(అహం త్వితి.) దీప్తైః జ్వలనకరైః, ఉద్బోధకైః, వాక్యై రితి శేషః. ౪౦

* రామానుజీయం: (న హీతి.) విక్రమే జిహ్మకారిణం విక్రమవిషయే ఛద్మకారిణం.

(శ్రీరామస్య శోకశమనం)

లక్ష్మణస్య తు తద్వాక్యం ప్రతిపూజ్య హితం శుభం,
రాఘవ స్సుహృదం స్నిగ్ధ మిదం వచన మబ్రవీత్. ౪౧

వాచ్యం య దనురక్తేన స్నిగ్ధేన చ హితేన చ,
సత్యవిక్రమయుక్తేన త దుక్తం లక్ష్మణ త్వయా. ౪౨

ఏష శోకః పరిత్యక్త స్సర్వకార్యావసాదకః,
విక్రమే ష్వప్రతిహతం తేజః ప్రోత్సాహయా మ్యహం. ౪౩

శరత్కాలం ప్రతీక్షిష్యే స్థితోఽస్మి వచనే తవ,
సుగ్రీవస్య నదీనాం చ ప్రసాద మనుపాలయన్. ౪౪

ఉపకారేణ వీరస్తు ప్రతికారేణ యుజ్యతే,
అకృతజ్ఞోఽప్రతికృతో హంతి సత్త్వవతాం మనః. ౪౫

అథైవ ముక్తః ప్రణిధాయ లక్ష్మణః కృతాంజలి స్తత్ప్రతిపూజ్య భాషితం,
ఉవాచ రామం స్వభిరామదర్శనం ప్రదర్శయ న్దర్శన మాత్మన శ్శుభం. ౪౬

(వాచ్య మితి.) అనురక్తేన అనురాగయుక్తేన, స్నిగ్ధేన తత్కాలోచితప్రియపరేణ, హితేన హితపరేణ, సత్యవిక్రమయుక్తేన అమోఘవిక్రమయుక్తేన, య ద్వాచ్యం త త్సర్వం త్వయోక్త మితి సంబంధః. ౪౨

(ఉపకారేణేతి.) తుశబ్దోఽవధారణే, ఉపకారేణ యుక్తో వీరః, ప్రతికారేణ యుజ్యత ఏవ ప్రత్యుపకారం కరోత్యేవే త్యర్థః. అప్రతికృతః అకృతప్రత్యుపకారః పురుషః, సత్త్వవతాం సాత్త్వికానాం, మనః, హంతి పీడయతి, సాత్త్వికా స్త మజస్రం నిందంతీ త్యర్థః. సజ్జనాపవాదభీత స్సుగ్రీవోఽస్మాకం ప్రత్యుపకారం కరో త్యేవేతి భావః. ౪౫

(అథైవ మితి.) ప్రణిధాయ భావికార్య మాలోచ్య, దర్శనం మతం, ప్రణిధానేన దృష్టార్థ మిత్యర్థః. ౪౬

యథోక్త మేత త్తవ సర్వ మీప్సితం నరేంద్ర కర్తా నచిరా ద్ధరీశ్వరః,
శరత్ప్రతీక్షః క్షమతా మిమం భవా౯ జలప్రపాతం రిపునిగ్రహే ధృతః. ౪౭

నియమ్య కోపం ప్రతిపాల్యతాం శరత్ క్షమస్వ మాసాం శ్చతురో మయా సహ,
వసాఽచలేఽస్మి న్మృగరాజసేవితే * సంవర్ధయ న్శత్రువధే సముద్యమం. ౪౮

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాణ్డే, సప్తవింశ స్సర్గః.

(యథోక్త మితి.) నచిరాత్ అవిళంబితం, జలాని ప్రపాత్యంతేఽస్మిన్నితి జలప్రపాతో వర్షాకాలః. భవా౯ క్షమతాం త్వం క్షమస్వ, వర్షాకాలకృతవిరహవేదనాం మా కుర్వి త్యర్థః. రిపునిగ్రహే, ధృతః ధైర్యయుక్తః. ౪౭

సుగ్రీవః ప్రత్యుపకారం కరోతు వా మా వా; సద్య శ్శత్రువధః కర్తవ్య ఇతి పున స్సంజాతకోపం రామం ప్రత్యాహ (నియమ్యేతి.) చతురో మాసా౯ ఆషాఢశ్రావణభాద్రపదాశ్వయుజా౯, శర త్కార్తికమాసః, శత్రువధే, సముద్యమం ఉత్సాహం, సంవర్ధయ౯ అభివర్ధయ౯, 'సముద్యత' ఇతి పాఠే - సంవర్తయ౯ మృగరాజాదీ న్నాశయ౯. ౪౮

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే, సప్తవింశ స్సర్గః.

---

* రామానుజీయం. సంవర్తయ౯ కాలం యాపయ౯.

అథ అష్టావింశ స్సర్గః

స తథా వాలినం హత్వా సుగ్రీవ మభిషిచ్య చ,
వస న్మాల్యవతః పృష్ఠే రామో లక్ష్మణ మబ్రవీత్. ౧

అయం స కాల స్సంప్రాప్త స్సమయోఽద్య జలాగమః,
సంపశ్య త్వం నభో మేఘైః సంవృతం గిరిసన్నిభైః. ౨

నవమాసధృతం గర్భం భాస్కరస్య గభస్తిభిః,
పీత్వా రసం సముద్రాణాం ద్యౌః ప్రసూతే రసాయనం. ౩

అథ అష్టావింశ స్సర్గః

అథ రామః స్వస్యాఽఽశ్రితవిశ్లేషాసహిష్ణుత్వ మన్యాపదేశేన లక్ష్మణాయ ప్రదర్శయన్ వర్షర్తువర్ణన మారభతేఽష్టావింశే. (స తథే త్యాది.) యత్కించి ద్విరోధినిరసనాశ్రితసంరక్షణలాభేఽప్యసత్కల్ప మేత న్మన్యమానః, మాల్యవతః పూర్వం ప్రస్రవణాఖ్యతయోక్తస్య గిరేః, పృష్ఠే ఉపరి, వసన్, సర్వజనోజ్జీవనాయ సన్నిహిత ఇత్యర్థః, ౧

(అయ మితి.) సమయః, సుగ్రీవస్య స్థానావధిత్వేన సంకేతితః. సోఽయం జలాగమః కాలః వర్షాకాలః, అద్య సంప్రాప్తః సంప్రవృత్తః. ౨

(నవేతి.) ద్యౌః, భాస్కరస్య, గభస్తిభిః కిరణైః, సముద్రాణాం రసం పీత్వా, నవమాసధృతం కార్తికాద్యాషాఢపర్యంతనవమాసధృతం, రసాయనం షడ్రసానాం కారణం, గర్భం జలం, ప్రసూతే జనయతి. భాస్కరస్య గభస్తిభి రిత్యనేన 'యాభి రాదిత్య స్తపతి రశ్మిభి స్తాభిః పర్జన్యో వర్షతీ' తి శ్రుతి స్సూచ్యతే. సముద్రాణాం రస మిత్యనేన హంసస్య క్షీరనీరవిభాగచాతుర్యవత్ నీరలవణవిభాగసామర్థ్యం ద్యోత్యతే. అత్ర ప్రస్తుతద్యోవర్షవృత్తాంతేనాఽప్రస్తుతస్యాఽనేకనాయకాహితవీర్యగర్భం భర్త్రికాభి ర్ధృత్వా కాలే ప్రేమాస్పదసుతప్రసవకృద్వధూవృత్తాంతస్య ప్రతీతేః సమాసోక్తి రలంకారః. యది సీతా సన్నిహితా సాఽపీదానీం నవప్రసూతి స్స్యా దితి రామమనోరథో గమ్యతే. ౩

శక్య మంబర మారుహ్య మేఘసోపానపఙ్క్తిభిః,
కుటజార్జునమాలాభి రలంకర్తుం దివాకరం. ౪

* సంధ్యారాగోత్థితై స్తామ్రై రంతే ష్వధికపాండరైః,
స్నిగ్ధై రభ్రపటచ్ఛేదై ర్బద్ధవ్రణ మివాఽంబరం. ౫

మందమారుతనిశ్వాసం సంధ్యాచందనరంజితం,
ఆపాండుజలదం భాతి కామాతుర మివాఽంబరం. ౬

(శక్య మితి.) మేఘా ఏవ సోపానాని, తేషాం పఙ్క్తిభి రంబర మారుహ్య, కుటజార్జునానాం వార్షికపుష్పాణాం, మాలాభిః, దివాకరం అస్మత్కులగురుభూతసూర్యమధ్యే సదా ధ్యేయం విష్ణుం, 'అలంకారప్రియో విష్ణు' రితి న్యాయేనాఽలంకర్తుం శక్యం. లింగసామాన్యే నపుంసకం. 'సహ పత్న్యా విశాలాక్ష్యా నారాయణ ముపాగమ' దిత్యుక్తరీత్యా సీతయా సహాఽఽరాధనం న లబ్ధమి త్యుత్కంఠా ద్యోత్యతే. ౪

(సంధ్యేతి.) సంధ్యారాగోత్థితైః ఉత్థితసంధ్యారాగైః, ఆహితాగ్న్యాదిత్వా త్పరనిపాతః. వస్త్రఖండపక్షే ఉత్థితసంధ్యాతుల్యరాగైః, అత ఏవ తామ్రైః, అంతేషు ప్రాంతేషు, అధికపాండరైః అత్యంతశుభ్రైః. స్నిగ్ధైః ఆర్ద్రైః, అభ్రపటచ్ఛేదైః - అభ్రాణి మేఘా ఏవ పటచ్ఛేదాః వస్త్రఖండాః, తైః, బద్ధవ్రణ మివాఽంబరం భాతి. ఉపమాలంకారః. ౫

(మందేతి.) మందమారుత ఏవ నిశ్వాసో యస్య స తథా. అనేన నిరంతరనిశ్వాసవత్త్వ ముచ్యతే. సంధ్యా సంధ్యారాగః, స ఏవ చందనం, తేన రంజితం ఆలిప్తం. అనేన తాపశాంతికరశీతోపచార ఉక్తః. ఆపాండుజలద మిత్యనేన విరహపాండుతోక్తా. అత ఏవ కామాతురం, కాంతా విరహపీడిత మివే త్యుత్ప్రేక్షా రూపకానుప్రాణితా. ౬

---

* తనిశ్లోకీ. అంబరస్య వ్రణసంబంధాసంభవా దతిశయోక్తి రలంకారః.

(శ్రీరామేణ వర్షర్తువర్ణనమ్)

ఏషా ఘర్మపరిక్లిష్టా నవవారిపరిప్లుతా,
సీతేవ శోకసంతప్తా మహీ బాష్పం విముంచతి. ౭

మేఘోదరవినిర్ముక్తాః కల్హారసుఖశీతలాః,
* శక్య మంజలిభిః పాతుం వాతాః కేతకిగంధినః. ౮

ఏష ఫుల్లార్జున శ్శైలః కేతకై రధివాసితః,
సుగ్రీవ ఇవ శాంతారి ర్ధారాభి రభిషిచ్యతే. ౯

మేఘకృష్ణాజినధరా ధారాయజ్ఞోపవీతినః,
మారుతాపూరితగుహాః ప్రాధీతా ఇవ పర్వతాః. ౧౦

(ఏషేతి.) ఘర్మేణ గ్రీష్మసంతాపేన, సీతాపక్షే విరహతాపేన, పరిక్లిష్టా, నవవారిభిః పరిప్లుతా సిక్తా, సీతాపక్షే అశ్రుక్లిన్నా, బాష్పం ఊష్మ, అశ్రుజలం చ, విముంచతి. ప్రథమజలనిపాతే హి భూమే రూష్మా సముదంచతి. శ్లేషాలంకారః. ౭

(మేఘేతి.) మేఘేత్యాదినా మాంద్య ముక్తం; కల్హారేత్యాదినా శైత్యసౌరభ్యే; ఏవం గుణత్వాత్ వాతాః ఆదరాతిశయేన అంజలిభి రాదాయ పాతుం శక్యం. అతిశయోక్తి రలంకారః. ౮

(ఏష ఇతి.) ఫుల్లార్జున ఇత్యనేన మాలాలంకృతత్వ ముచ్యతే; కేతకై రధివాసిత ఇత్యనేన చందనాదిమత్త్వం చ సుగ్రీవస్య సూచ్యతే; శాంతారి రిత్యనేన శైలస్య నిస్తాపత్వ ముక్తం; బింబప్రతిబింబభావేన సామ్యప్రతిపాదనా దుపమాలంకారః. ౯

(మేఘేతి.) మేఘా ఏవ కృష్ణాజినాని, తేషాం ధరాః. నీలవర్ణతయా తద్రూపణం. శుభ్రత్వేన ధారాయా ఉపవీతత్వరూపణం. ధారా నిర్ఝరధారాః, మారుతాపూరితగుహా ఇత్యనేన శబ్దహేతువాయుమత్కంఠత్వ ముచ్యతే. ప్రాధీతాః ప్రకర్షేణాఽధ్యేతు ముపక్రాంతాః, ఆదికర్మణి క్తః. రూపకానుప్రాణిత ఉపమాలంకారః. ౧౦

---

* తనిశ్లోకీ. అంజలిభిః పాతుం శక్య మితి వాతావయవానా మతిప్రశ్లిష్టావయవత్వ మతిశీతలత్వం చ వ్యంజితం.

* కశాభి రివ హైమీభి ర్విద్యుద్భి రివ తాడితం,
అంత స్స్తనితనిర్ఘోషం సవేదన మివాఽంబరం. ౧౧

నీలమేఘాశ్రితా విద్యుత్ స్ఫురంతీ ప్రతిభాతి మా,
స్ఫురంతీ రావణస్యాఽంకే వైదేహీవ తపస్వినీ. ౧౨

ఇమా స్తా మన్మథవతాం హితాః ప్రతిహతా దిశః,
అనులిప్తా ఇవ ఘనై ర్నష్టగ్రహనిశాకరాః. ౧౩

క్వచి ద్బాష్పాభిసంరుద్ధాన్ వర్షాగమసముత్సుకాన్,
కుటజా న్పశ్య సౌమిత్రే పుష్పితాన్ గిరిసానుషు. ౧౪

(కశాభి రితి.) విద్యుద్భి రేవ హైమీభిః కశాభిః, వ్యస్తరూపకం. తాడిత మివ స్థితం, స్తనిత మేవ నిర్ఘోషో యస్య తత్, అత ఏవ అంతస్సవేదన మివాఽంబరం భాతి. కశాభిఘాతేన ఉచ్చైరధీయానసఖేదమాణవకసామ్య ముచ్యతే. ఉపమోత్ప్రేక్షారూపకాణా మంగాంగిభావేన సంకరః. ౧౧

(నీలేతి.) స్ఫురంతీ చలంతీ, తపస్వినీ శోచ్యా. ౧౨

(ఇమా ఇతి.) ఘనై రనులిప్తా ఇవ స్థితాః, నష్టగ్రహనిశాకరాః అదృష్టశుక్రాదిగ్రహచంద్రాః. 'ణశ అదర్శనే' ఇత్యస్మా న్నిష్ఠా. యద్వా, నష్టగ్రహాః గ్రహణరహితాః, అదృశ్యమాన ఇత్యర్థః. తాదృశ శ్చంద్రో యాసు తాః. అత ఏవ ప్రతిహతాః అజ్ఞాతప్రాచ్యాదీచ్యాదిదిశావిభాగాః, తా ఇమాః దిశః, మన్మథవతాం సస్త్రీకాణాం, హితాః సుఖకరాః, విరహిణాం తు దుఃఖకరా ఇత్యర్థః. యద్వా, మన్మథవతాం అభిసారికజనానాం, హితాః. ౧౩

(క్వచి దిత్యాది.) సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. బాష్పాభిసంరుద్ధాన్ అభినవజలకణసేచనసముత్థ నిదాఘోష్మసమావృతాన్, కాముకపక్షే ఆనందబాష్పవతః, వర్షాగమేన సముత్సుకాన్ ఆప్యాయితాన్,

---

* తనిశ్లోకీ. అంత స్స్తనితశబ్దేన ప్రాధీయమానవేదానాం మాణవకానాం కశాఘాతజనితరుదితం గురూచ్చారణానుచ్చారణశబ్దమిశ్ర మిత్యుచ్యతే.

(వర్షర్తువర్ణనమ్)

మమ శోకాభిభూతస్య కామసందీపనాః స్థితాః, ౧౪॥

* రజః ప్రశాంతం సహిమోఽద్య వాయు ర్నిదాఘదోషప్రసరాః ప్రశాంతాః.
స్థితా హి యాత్రా వసుధాధిపానాం ప్రవాసినో యాంతి నరా స్స్వదేశాన్, ౧౫॥

సంప్రస్థితా మానసవాసలుబ్ధాః ప్రియాన్వితా స్సంప్రతి చక్రవాకాః.
అభీక్ష్ణవర్షోదకవిక్షతేషు యానాని మార్గేషు న సంపతంతి, ౧౬॥

అన్యత్ర స్త్రీసంగమసంతుష్టాః, గిరిసానుషు పుష్పితాః అన్యత్ర సహాసాః, అత ఏవ మమ శోకాభిభూతస్య, కామసందీపనాః, అన్యరతిదర్శనస్యోద్దీపనత్వా దితి భావః. అనేన కేషుచి దస్మదీయేషు బ్రహ్మానుభవసంతుష్టేషు సత్సు కేషాంచి దస్మదనుభవాభావో మమాఽతీవ దుస్సహ ఇత్యుక్తం. ౧౪॥

అథ భగవత్కటాక్షఫల మన్యాపదేశేన దర్శయతి (రజ ఇత్యాదినా.) రజ ఇత్యుపలక్షణం. రజస్తమసీ ప్రశాంతే, వాయుశబ్దేన సతతసంసారగతి ర్జన ఇత్యుచ్యతే; సహిమ ఇతి శీతళహృదయత్వం; నిదాఘేత్యాదినా ఆధ్యాత్మికాదితాపశాంతిః; యాత్రా సంసారగతిః, స్వదేశాః స్వప్రాప్యభూత పరమపదం. స్వభావార్థస్తు స్పష్ట ఏవ. ౧౫॥

(సంప్రస్థితా ఇతి.) మానసవాసలుబ్ధాః హంసాః, సంప్రస్థితాః వర్షభీతతయా క్వచిల్లీనాః, పరమహంసాఖ్యానాం సన్న్యాసినాం చాతుర్మాస్యతయా సంచారనివృత్తి ర్ద్యోత్యతే. చక్రవాకాః కామోద్రేకేణ ప్రియాసమన్వితా భవంతి. యానాసంపతనే హేతుః (అభీక్ష్ణేతి.) యానాని శకటరథాదీని, సంప్రస్థితా ఇత్యనేన కృతవైరాగ్యత్వ ముచ్యతే; ప్రియాన్వితా ఇతి భగవద్భక్తిః. అభీక్ష్ణేత్యాదినా భగవత్కటాక్షేణ నివృత్తకర్మత్వ ముచ్యతే. ౧౬॥

---

* రామానుజీయం. (రజ ఇతి.) సహిమః సశీకరః, స్థితా నివృత్తా, స్థితా యాంతీతి చ సిద్ధవ న్నిర్దేశః వర్షాకాలే సంభావితత్వా త్కృతః.

క్వచి త్ప్రకాశం క్వచి దప్రకాశం నభః ప్రకీర్ణాంబుధరం విభాతి.
క్వచి త్క్వచి త్పర్వతసన్నిరుద్ధం రూపం యథా శాంతమహార్ణవస్య, ౧౭॥

వ్యామిశ్రితం సర్జకదంబపుష్పైః నవం జలం పర్వతధాతుతామ్రం.
మయూరకేకాభి రనుప్రయాతం శైలాపగా శ్శీఘ్రతరం వహంతి, ౧౮॥

రసాకులం షట్పదసన్నికాశం ప్రభుజ్యతే జంబుఫలం ప్రకామం.
అనేకవర్ణం పవనావధూతం భూమౌ పత త్యామ్రఫలం విపక్వం, ౧౯॥

విద్యుత్పతాకా స్సబలాకమాలా శ్శైలేంద్రకూటాకృతిసన్నికాశాః.
గర్జంతి మేఘా స్సముదీర్ణనాదా మత్తా గజేంద్రా ఇవ సంయుగస్థాః, ౨౦॥

(క్వచి దితి.) ప్రకీర్ణాంబుధరం విప్రకీర్ణమేఘం, అత ఏవ క్వచిత్ప్రకాశం క్వచిదప్రకాశం నభః, క్వచిత్క్వ చిత్ పర్వతసన్నిరుద్ధం, శాంతమహార్ణవస్య నిస్తరంగసముద్రస్య, రూపం స్వరూపమివ, భాతి. అనేన మందాజ్ఞానేన ప్రకాశాప్రకాశం బ్రహ్మస్వరూప ముచ్యతే. ౧౭॥

(వ్యామిశ్రిత మితి.) సర్జైః అసనపుష్పైః. కదంబపుష్పైశ్చ, వ్యామిశ్రితం సంమిళితం, పర్వతధాతుతామ్ర మిత్యనేన నదీనాం పర్వతా దుత్పత్తి రుక్తా. మయూరాణాం కేకాభిః కేకారవైః, అనుప్రయాతం అనుస్యూతం, నవం జలం, వహంతి. అత్ర సాత్త్వికరాజసజ్ఞానమిశ్రం భగవద్విషయానురాగయుక్తం భక్తిప్రేరితస్తుతిరవముఖరితపరిసరం హృదయం వహంతో భక్తాః కథ్యంతే. ౧౮॥

(రసేతి.) రసాకులం మాధుర్యవ్యాప్తం, షట్పదసన్నికాశం భృంగవన్నీలం, జంబు జంబ్వాఖ్యం ఫలం. 'జంబూ స్త్రీ జంబు జాంబవ' మిత్యమరః. ప్రకామం అతిశయేన, ప్రభుజ్యతే, జనై రితి శేషః. అనేకవర్ణం రక్తహరితాద్యనేకరూపం, ఆమ్రఫలం చూతఫలం. అనేన భగవత్కృపయా జీవఫలాభోగ ఉచ్యతే. ౧౯॥

(విద్యు దితి.) నక్షత్రమాలాస్థానీయా బలాకమాలా. శైలేంద్రస్య కూటానాం శృంగాణా, మాకృతేః సంస్థానస్య, సన్నికాశా స్తుల్యాః. అనేన సర్వలోకప్రసిద్ధాః సకలపావకాః వేదమార్గ ప్రతిష్ఠాపకా ఉక్తాః. ౨౦॥

(వర్షర్తువర్ణనమ్)

వర్షోదకాప్యాయితశాద్వలాని ప్రవృత్తనృత్తోత్సవబర్హిణాని.
వనాని నిర్వృష్టవలాహకాని పశ్యాఽపరాహ్ణే ష్వధికం విభాంతి, ౨౧॥

సముద్వహంత స్సలిలాతిభారం బలాకినో వారిధరా నదన్తః.
మహత్సు శృఙ్గేషు మహీధరాణాం విశ్రమ్య విశ్రమ్య పునః ప్రయాంతి, ౨౨॥

మేఘాభికామా పరిసంపతంతీ సంమోదినా భాతి బలాకపఙ్క్తిః.
వాతావధూతా వరపౌండరీకీ లంబేవ మాలా రచితాఽంబరస్య, ౨౩॥

బాలేంద్రకోపాంతరచిత్రితేన విభాతి భూమి ర్నవశాద్వలేన.
గాత్రానువృత్తేన శుకప్రభేణ నారీవ లాక్షోక్షితకంబళేన, ౨౪॥

(వర్షేతి.) నిర్వృష్టాః వర్షుకాః, వలాహకాః మేఘాః, యేషు తాని, కర్తరి క్తః. అత్ర దివ్యదంపత్యోః స్వకరోద్ధృతకుంభజలసిక్తాలవాలకలితోద్యానతుల్యా లోకా స్సర్వే భగవత్కృపావర్షేణ సంపన్నార్థకామా ఇత్యుచ్యతే. ౨౧॥

(సముద్వహంత ఇతి.) గర్భస్త్రీజనాః పర్వత మారోహంత ఇవ మహత్సు శృంగేషు పునః పున ర్విశ్రమ్య ప్రయాంతి, అనేన హృదయేనోద్వహన్ హరి మిత్యుక్త రీత్యా భగవద్ధ్యానేన యుక్తాః విశదజ్ఞానాః సంతత స్తుతిశీలాః పూర్వాఘోత్తరాఘక్లేశం క్రమేణో త్తీర్య పరాం కోటి మాపన్నాః ప్రతిపాద్యంతే. ౨౨॥

(మేఘేతి.) గర్భధారణార్థం మేఘ మభికామయత ఇతి మేఘాభికామా, పరిసంపతంతీ మేఘం ప్రాప్తు మాగచ్ఛంతీ త్యర్థః. సంమోదితా సంజాతసంమోదా, పుండరీకాణాం సితపద్మానాం వికారః పౌండరీకీ, వరా చాఽసౌ పౌండరీకీ చేతి కర్మధారయః. లంబా రచితా లంబమానతయా కృతా, అనేన భగవంతం కాళమేఘశ్యామం ప్రాప్తుం ప్రవృత్తా భక్తిరూపాపన్నధీ ర్భవతి సత్పురుషస్యేతి ద్యోత్యతే. ౨౩॥

(బాలేతి.) బాలేంద్రకోపైః అంతరేషు చిత్రితేన నానావర్ణీకృతేన, నవశాద్వలేన ఉపలక్షితా భూమిః, శుకప్రభేణ ప్రాచుర్యేణ శుకవర్ణేన, లాక్షోక్షితకంబళేన మధ్యే మధ్యే లాక్షారసరంజితేన కంబళేన, నారీవ భాతి. అత్ర భగవత్కటాక్షవర్షేణ కించి దుదంచితభక్తికా ఉచ్యంతే. ౨౪॥

నిద్రా శనైః కేశవ మభ్యుపైతి ద్రుతం నదీ సాగర మభ్యుపైతి.
హృష్టా బలాకా ఘన మభ్యుపైతి కాంతా సకామా ప్రియ మభ్యుపైతి, ౨౫

జాతా వనాంతా శ్శిఖిసంప్రనృత్తా జాతాః కదంబా స్సకదంబశాఖాః.
జాతా వృషా గోషు సమానకామా జాతా మహీ సస్యవనాభిరామా, ౨౬

వహంతి వర్షంతి నదంతి భాంతి ధ్యాయంతి నృత్యంతి సమాశ్వసంతి.
నద్యో ఘనా మత్తగజా వనాంతాః ప్రియావిహీనా శ్శిఖినః ప్లవంగాః, ౨౭

ప్రహర్షితాః కేతకపుష్పగంధ మాఘ్రాయ హృష్టా వననిర్ఝరేషు.
ప్రపాతశబ్దాకులితా గజేంద్రా స్సార్ధం మయూరై స్సమదా నదంతి, ౨౮

ధారానిపాతై రభిహన్యమానాః కదంబశాఖాసు విలంబమానాః.
క్షణార్జితం పుష్పరసావగాఢం శనై ర్మదం షట్చరణా స్త్యజంతి, ౨౯

(నిద్రేతి.) ఆషాఢే స్వాపారంభః, శ్రావణే నిద్రాసక్తి రుచ్యతే, అత్ర తుల్యయోగితాలంకారః. లోకోజ్జీవనప్రవృత్త్యా హరే స్తదేకచిత్తత్వం శేషభూతానాం శేషిపారతంత్ర్యసిద్ధిశ్చ ద్యోతితా. ౨౫

(జాతా ఇతి.) శిఖిభిః సంప్రనృత్తం యేషు తే తథోక్తాః. కదంబశబ్దేన కదంబపుష్ప ముచ్యతే. సకదంబపుష్పశాఖా ఇత్యర్థః. సస్యవనేన సస్యసమూహేన, అభిరామా రమ్యా. అనేన సర్వానుకూల్య ముక్తం. ౨౬

(వహంతీతి.) యథాసంఖ్య మలంకారః. ప్లవంగాః వానరాః, సమాశ్వసంతి, ఏకత్రైవ బహుభక్ష్యలాభేన అచలచిత్తా భవంతీత్యర్థః. ౨౭

(ప్రహర్షితా ఇతి.) హృష్టాః పూర్వ మేవ సంతుష్టాః, కేతకగంధ మాఘ్రాయ, ప్రహర్షితాః ప్రకర్షేణ సంతుష్టాః, వననిర్ఝరేషు యః ప్రపాతశబ్దః పతనకృతశబ్దః, తేనాఽఽకులితాః. ౨౮

(ధారేతి.) క్షణార్జితం తత్క్షణసంపాదితం, పుష్పరసేనాఽవగాఢం ఉత్పన్నం, మదం, ధారానిపాతైః అభిహన్యమానాః, అత ఏవ పుష్పం విహాయ కేవలం శాఖాసు లంబమానాః, షట్చరణాః భృంగాః, త్యజంతి, కదంబపుష్పేషు రసబాహుళ్యా త్క్షణేన మదః క్షణేన తద్ధానిశ్చ భవతీ త్యర్థః. ౨౯

(వర్షర్తువర్ణనమ్)

† అంగారచూర్ణోత్కరసన్నికాశైః ఫలైస్సుపర్యాప్తరసైస్సమృద్ధైః.
జంబూద్రుమాణాం ప్రవిభాంతి శాఖా నిలీయమానా ఇవ షట్పదౌఘైః, ౩౦॥

తటిత్పతాకాభి రలంకృతానా ముదీర్ణగంభీరమహారవాణాం,
విభాతి రూపాణి వలాహకానాం రణోద్యతానా మివ వారణానాం, ౩౧॥

మార్గానుగ శ్శైలవనానుసారీ సంప్రస్థితో మేఘరవం నిశమ్య.
యుద్ధాభికామః ప్రతినాగశంకీ మత్తో గజేంద్రః ప్రతిసన్నివృత్తః, ౩౨॥

క్వచి త్ప్రగీతా ఇవ షట్పదౌఘైః క్వచి త్ప్రనృత్తా ఇవ నీలకంఠైః.
క్వచి త్ప్రమత్తా ఇవ వారణేంద్రై ర్విభాం త్యనేకాశ్రయిణో వనాంతాః, ౩౩॥

(అంగారేతి.) అంగారచూర్ణానాం ఇంగాలచూర్ణానాం, ఉత్కరై స్సమూహై స్తుల్యాః అంగారచూర్ణోత్కరసన్నికాశాః, తద్వ న్నీలా ఇత్యర్థః. ౩౦

(తటి దితి.) విద్యుత్పతాకా ఇతి శ్లోకోక్త మేవాఽర్ధ మాదరాతిశయేన భంగ్యంతరే ణోక్తవాన్. ౩౧

(మార్గేతి.) మార్గానుగః సన్మార్గచారీ, వేదమార్గానుసారీ, దిగ్జయాయ ప్రవృత్తః ప్రతివాదిశబ్దం శ్రుత్వా వాదాహవకాంక్షీ ప్రతిసన్నివృత్తః పురుషధౌరేయోఽత్ర గమ్యతే. ౩౨

(క్వచి దితి.) ప్రకృష్టం గీతం యేషాం తే ప్రగీతాః, ఏవ ముత్తరత్రాపి యోజ్యం, అనేకాశ్రయిణః గీతవృత్తమదాశ్రయిణః. ౩౩

---

† రామానుజీయం. అత్రాంగారశబ్ద శ్శాంతాంగారవాచీ; అన్యథా షట్పదౌఘసామ్యం న స్యాత్.

కదంబసర్జార్జునకందలాఢ్యా వనాంతభూమి ర్నవవారిపూర్ణా.
మయూరమత్తాభిరుతప్రనృత్తై రాపానభూమిప్రతిమా విభాతి, 34॥

ముక్తాసకాశం సలిలం పత ద్వై సునిర్మలం పత్రపుటేషు లగ్నం.
హృష్టా వివర్ణచ్ఛదనా విహంగా స్సురేంద్రదత్తం తృషితాః పిబంతి, 35॥

షట్పాదతంత్రీమధురాభిధానం ప్లవంగమోదీరితకంఠతాళం.
ఆవిష్కృతం మేఘమృదంగనాదై ర్వనేషు సంగీత మివ ప్రవృత్తం, 36॥

క్వచి త్ప్రనృత్తైః క్వచి దున్నదద్భిః క్వచి చ్చ వృక్షాగ్రనిషణ్ణకాయైః.
వ్యాలంబబర్హాభరణై ర్మయూరై ర్వనేషు సంగీత మివ ప్రవృత్తం, 37॥

(కదంబేతి.) కదంబైః సర్జైః బంధూకైః, కందళైః భూతాళపుష్పై శ్చాఢ్యా, మయూరాణాం మత్తాభిరుతైః, ప్రనృత్తైశ్చ, ఆపానభూమిప్రతిమా మద్యపానస్థలీతుల్యా, విభాతి. సా హి సంస్కారపుష్పాఢ్యా మద్యపూర్ణా ఉన్మాదనృత్తపత్పురుషయుక్తా చ భవతి. 34॥

(ముక్తేతి.) వివర్ణచ్ఛదనాః వివిధవర్ణపక్షాః, విహంగాః చాతకాః, సురేంద్రదత్తం. దేవేంద్రదత్తం, చాతకాః భూస్థం జలం న పిబంతి, కింతు సద్యోవర్షదేవతాభూతేంద్రదత్త మేవ పిబంతీతి ప్రసిద్ధిః. 35॥

(షట్పాదేతి.) షట్పాదా భృంగా ఏవ తంత్రీ, తస్యా మధురాభిధానం మధురనాదః యస్మిన్ తత్, ప్లవంగమోదీరితం మండూకనాద ఏవ కంఠతాళో యస్మిన్ తత్, మేఘా ఏవ మృదంగాః మర్దళాః, తేషాం నాదై రావిష్కృతం ప్రకటీకృతం, సంగీతం వనేషు ప్రవృత్త మివ సంబభూవేతి యోజనా. 36॥

(క్వచి దితి.) సంగీతవిషయే కేచి న్నృత్యంతి, కేచి ద్గాయంతి, కేచిత్ ప్రధానా అనుభవంతి, తత్సర్వం వనేఽపి దర్శయతి. నృత్యంతో మయూరాః నర్తకస్థానీయాః; నదంతో మయూరాః గాయకస్థానీయాః; వృక్షాగ్రనిషణ్ణకాయాః మయూరాః అనుభవితృస్థానీయాః; అత స్తైః స్సంగీతం ప్రవృత్త మివ. 37॥

(వర్షర్తువర్ణనమ్)

స్వనై ర్ఘనానాం ప్లవగాః ప్రబుద్ధా విహాయ నిద్రాం చిరసన్నిరుద్ధాం.
అనేకరూపాకృతివర్ణనాదా నవాంబుధారాభిహతా నదంతి, ౩౮॥

నద్య స్సముద్వాహితచక్రవాకా స్తటాని శీర్ణా న్యపవాహయిత్వా.
దృప్తా నవప్రాభృతపూర్ణభోగా ద్రుతం స్వభర్తార ముపోపయాంతి, ౩౯॥

నీలేషు నీలాః ప్రవిభాంతి సక్తా మేఘేషు మేఘా నవవారిపూర్ణాః.
దవాగ్నిదగ్ధేషు దవాగ్నిదగ్ధా శ్శైలేషు శైలా ఇవ బద్ధమూలాః, ౪౦॥

ప్రహృష్టసన్నాదితబర్హిణాని సశక్రకోపాకులశాద్వలాని.
చరంతి నీపార్జునవాసితాని గజా స్సురమ్యాణి వనాంతరాణి, ౪౧॥

నవాంబుధారాహతకేసరాణి ద్రుతం పరిత్యజ్య సరోరుహాణి.
కదంబపుష్పాణి సకేసరాణి నవాని హృష్టా భ్రమరాః పతంతి, ౪౨॥

(స్వనై రితి.) ప్లవగాః మండూకాః, ఘనానాం స్వనైః, చిరసన్నిరుద్ధాం చిరకాలవ్యాపారనిరోధికాం, నిద్రాం విహాయ ప్రబుద్ధా ఇతి సంబంధః. ౩౮॥

అథ నదీనాం స్వభర్తృసంగమ మిచ్ఛంతీభి రుత్కటమన్మథాభి ర్యువతీభి స్సామ్య ముచ్యతే, సముద్వాహితచక్రవాకాః వారిపూరోన్నమితచక్రవాకాః స్తనస్థానీయాః; అపవాహయిత్వే త్యేత న్నవోఢోచితలజ్జాతిలంఘనస్థానీయం: నవప్రాభృతపూర్ణభోగాః - ప్రాభృతం ఫలాద్యుపహారః, భోగ శ్చందనకర్పూరకుసుమతాంబూలాదిః, స్వభర్తారం సముద్రం, ఉపోపయాంతి, ఉపయాంతీత్యర్థః. ౩౯॥

(నీలే ష్వితి,) దవాగ్నిదగ్ధేషు బద్ధమూలా దవాగ్నిదగ్ధా శ్శైలా ఇవ నీలేషు మేఘేషు సక్తా నవవారిపూర్ణాః నీలా మేఘాః ప్రవిభాంతి. బద్ధమూలత్వస్థానే నవవారిపూర్ణా ఇత్యుక్తం; ఉభయత్ర స్థాయిత్వ మర్థః. ౪౦॥

(ప్రహృష్టేతి.) వనాంతరాణి వనమధ్యాని, చరంతి, వనమధ్యేషు చరంతీ త్యర్థః. ౪౧॥

(నవేతి.) కదంబకేసరాణా మహతత్వే హేతు ర్నవానీతి. ౪౨॥

మత్తా గజేంద్రా ముదితా గవేంద్రా వనేషు విశ్రాంతతరా మృగేంద్రాః.
రమ్యా నగేంద్రా నిభృతా నరేంద్రాః ప్రక్రీడితో వారిధరై స్సురేంద్రః, ౪౩॥

మేఘా స్సముద్భూతసముద్రనాదా మహాజలౌఘై ర్గగనావలంబాః.
నదీ స్తటాకాని సరాంసి వాపీ ర్మహీం చ కృత్స్నా * మపవాహయంతి, ౪౪॥

వర్షప్రవేగా విపులాః పతంతి ప్రవాంతి వాతా స్సముదీర్ణఘోషాః.
ప్రణష్టకూలాః ప్రవహంతి శీఘ్రం నద్యో జలై ర్విప్రతిపన్నమార్గాః, ౪౫॥

నరై ర్నరేంద్రా ఇవ పర్వతేంద్రా స్సురేంద్రదత్తైః పవనోపనీతైః.
ఘనాంబుకుంభై రభిషిచ్యమానా రూపం శ్రియం స్వా మివ దర్శయంతి, ౪౬॥

ఘనోపగూఢం గగనం సతారం న భాస్కరో దర్శన మభ్యుపైతి.
నవై ర్జలౌఘై ర్ధరణీ వితృప్తా తమోవిలిప్తా న దిశః ప్రకాశాః, ౪౭॥

(మత్తా ఇతి.) మృగేంద్రాః సింహాః, నగేంద్రాః పర్వతశ్రేష్ఠాః, రమ్యాః, పల్లవపుష్పాంకురాదిమత్త్వా దితి భావః. ప్రక్రీడిత ఇతి కర్తరి నిష్ఠా. ౪౩॥

(మేఘా ఇతి.) అపవాహయంతి పరివాహయంతి. ౪౪॥

(వర్షేతి.) వర్షప్రవేగాః, అతివేగా వృష్టయ ఇత్యర్థః. విపులాః నిరంతరాః, నద్యః, జలైః, విప్రతిపన్నమార్గాః విరుద్ధం ప్రాప్తమార్గాః. ౪౫॥

(నరై రితి.) అభిషిక్తాః నరేంద్రాః స్వాం శ్రియ మివ, అభిషిచ్యమానాః పర్వతాః స్వం రూపం దర్శయంతి, నైర్మల్యాదినేతి భావః. ౪౬॥

(ఘనేతి.) తమోవిలిప్తా దిశః న ప్రకాశాః. ౪౭॥

---

* రామానుజీయం. అపవాహయంతి వర్షంతి.

(వర్షర్తువర్ణనమ్)

మహాంతి కూటాని మహీధరాణాం ధారాభిధౌతా న్యధికం విభాంతి.
మహాప్రమాణై ర్విపులైః ప్రపాతై ర్ముక్తాకలాపై రివ లంబమానైః, ౧౮॥

శైలోపలప్రస్ఖలమానవేగా శ్శైలోత్తమానాం విపులాః ప్రపాతాః.
గుహాసు సన్నాదితబర్హిణాసు హారా వికీర్యంత ఇవాఽభిభాంతి, ౧౯॥

శీఘ్రప్రవేగా విపులాః ప్రపాతా నిర్ధౌతశృంగోపతలా గిరీణాం.
ముక్తాకలాపప్రతిమాః పతంతో మహాగుహోత్సంగతలై ర్ధ్రియంతే. ౨౦॥

సురతామర్దవిచ్ఛిన్నాః * స్వర్గస్త్రీహారమౌక్తికాః.
పతంతీవాఽఽకులా దిక్షు తోయధారా స్సమంతతః, ౨౧॥

నిలీయమానై ర్విహగై ర్నిమీలద్భిశ్చ పంకజైః.
వికసంత్యా చ మాలత్యా గతోఽస్తం జ్ఞాయతే రవిః, ౨౨॥

(మహాంతీతి.) ప్రపాతైః నిర్ఝరైః, ౧౮॥

(శైలేతి.) శైలోత్తమానాం విపులాః, ప్రపాతాః నిర్ఝరాః, శైలోపల ప్రస్ఖలమానవేగాస్సంతః సన్నాదితబర్హిణాసు గుహాసు, వికీర్యంతః వికీర్యమాణాః, హారా ఇవ అవభాంతి. ౧౯॥

(శీఘ్రేతి,) నిర్ధౌతాని నిర్మలీకృతాని, శృంగోపతలాని శృంగసమీపతలాని యైస్తే తథా, గుహోత్సంగతలైః గుహామధ్యతలైః. ౨౦॥

(సురతేతి.) తోయధారాః మౌక్తికా ఇవ పతంతీతి స్వరూపోత్ప్రేక్షా. ౨౧॥

(నిలీయమానై రితి.) నిలీయమానైః నీడేషు గచ్ఛద్భిః. ౨౨॥

---

* స్వర్గస్త్రీహారమౌక్తికాః - మౌక్తికశబ్దః పుంలింగోఽప్యస్తి; 'ముక్తా స్త్రీ మౌక్తికోఽస్త్రియా' మిత్యుక్తేః. ఇతి టీకా.

వృత్తా యాత్రా నరేంద్రాణాం సేనా ప్రతినివర్తతే.
వైరాణి చైవ మార్గాశ్చ సలిలేన సమీకృతాః, ౫౩॥

మాసి ప్రోష్ఠపదే బ్రహ్మ బ్రాహ్మణానాం వివక్షతాం.
అయ మధ్యాయసమయ స్సామగానా ముపస్థితః, ౫౪।

నివృత్తకర్మాయతనో నూనం సంచితసంచయః.
* ఆషాఢీ మభ్యుపగతో భరతః కోసలాధిపః, ౫౫।

నూన మాపూర్యమాణాయా స్సరయ్వా వర్ధతే రయః.
మాం సమీక్ష్య సమాయాంత మయోధ్యాయా ఇవ స్వనః, ౫౬।

(వృత్తేతి.) వృత్తా నివృత్తా, అతోఽగ్రే గతా సేనా ప్రతినివృత్తా, సలిలేన వైరాణి సమీకృతాని, సలిలప్రతిరోధా ద్వైరాణి శాంతానీ త్యర్థః. మార్గాశ్చ సమీకృతాః, జలేన మార్గామార్గ వివేకో నాఽఽసీ దిత్యర్థః. ౫౩

(మాసీతి.) అనేన భాద్రపదోమాస స్సంప్రవృత్త ఇతి సూచయతి. బ్రహ్మ వేదం, వివక్షతాం అధ్యేతు మిచ్ఛతాం, ఆధ్యాయసమయః వేదారంభసమయః. ౫౪

(నివృత్తేతి.) నివృత్తం కర్మ యస్య త న్నివృత్తకర్మ, ఆయతనం గృహం యస్య సః నివృత్తకర్మాయతనః, ఉపరతసకలగృహోపకరణసంపాదన ఇత్యర్థః. సంచితసంచయః సంపాదిత ధననిచయః, ఆషాఢీం ఆషాఢమాసపరిసమాప్తిపౌర్ణమాసీం, అభ్యుపగతః వ్రతాంగత్వేన స్వీకృతవాన్. అనేన 'చత్వారో వార్షికా మాసా' ఇతి పూర్వోక్తమాసానాం ఆషాఢః ప్రాథమిక ఇతి సూచితం. ౫౫

(నూన మితి.) అయోధ్యాయాః అయోధ్యావాసిజనస్య. ౫౬।

---

* మహాభారతే 'ఆషాఢే తు సితే పక్షే ఏకాదశ్యా ముపోషితః; చాతుర్మాస్యవ్రతం కుర్యా ద్య త్కించిత్ ప్రయతో నరః. వార్షికాం శ్చతురో మాసా న్వ్రతం కించి త్సమాపయేత్, ఆసంభవే తులార్కేఽపి కర్తవ్యం త త్ప్రయత్నతః' ఇతి.

(శ్రీరామస్య ఆత్మక్లేశపరామర్శః)

ఇమా స్స్వృతగుణా వర్షా స్సుగ్రీవ స్సుఖ మశ్నుతే.
విజితారి స్సదారశ్చ రాజ్యే మహతి చ స్థితః, ౨౭॥

అహం తు హృతదారశ్చ రాజ్యాచ్చ మహత శ్చ్యుతః.
నదీకూల మివ క్లిన్న మవసీదామి లక్ష్మణ, ౨౮॥

శోకశ్చ మమ వి_స్తీర్ణో వర్షాశ్చ భృశదుర్గమాః.
రావణశ్చ మహా న్శతు్రి రపారం ప్రతిభాతి మే, ౨౯॥

అయాత్రాం చైవ దృష్ట్వే మాం మార్గాం శ్చ భృశదుర్గమాన్.
ప్రణతే చైవ సుగ్రీవే న మయా కించి దీరితం, ౩౦॥

* అపి చాఽతిపరిక్లిష్టం చిరా ద్దారై స్సమాగతం.
ఆత్మకార్యగరీయస్త్వా ద్వక్తుం నేచ్ఛామి వానరం, ౩౧॥

(ఇమా ఇతి.) వర్షా ఇత్యత్యంతసంయోగే ద్వితీయా. ౨౭॥

(అహం త్వితి.) అజితారి శ్చేత్యపి జ్ఞేయం. క్లిన్నం ఆర్ద్రం. ౨౮॥

(శోక శ్చేతి.) మమ శోకశ్చ వి_స్తీర్ణః, వర్షాశ్చ, భృశదుర్గమాః అత్యంతం దురత్యయాః, రావణశ్చ మహాన్ శత్రుః, అతశ్చ ఏత త్త్రితయం అపారం దు_స్తరం, ప్రతిభాతి. ౨౯॥

(అయాత్రా మితి.) అయాత్రాం రాజ్ఞా మేతత్కాలోచితదండయాత్రాభావం, ప్రణతే చైవ ఇదానీ మేవ సీతాన్వేషణరావణనిరసనోద్యోగః క_ర్తవ్య ఇతి ప్రార్థనాపూర్వకం ప్రహ్వీభూతే సత్యపీత్యర్థః. ౩౦॥

(అపి చేతి.) ఆత్మకార్యగరీయ స్త్వాత్ అస్మత్ప్రయోజనస్యాతిమహ_త్త్వాత్, అల్పయత్నేన అల్పకాలేన చాసాధ్యత్వా దిత్యర్థః. వ క్తుం నియో_క్తుం, నేచ్ఛామీతి భూతార్థే లట్. ౩౧॥

---

* రామానుజీయం. 'అపి చాతిపరిక్లిష్ట శ్చిరాద్దారై స్సమాగత' ఇతి ప్రథమాంత పాఠే ఇతి కరణం ద్రష్టవ్యం.

స్వయ మేవ హి విశ్రమ్య జ్ఞాత్వా కాల ముపాగతం.
ఉపకారం చ సుగ్రీవో వేత్స్యతే నాఽత్రసంశయః, ౨౨

తస్మా త్కాలప్రతీక్షోఽహం స్థితోఽస్మి శుభలక్షణ.
సుగ్రీవస్య నదీనాం చ ప్రసాద మనుపాలయన్, ౨౩

ఉపకారేణ వీరో హి ప్రతికారేణ యుజ్యతే,
అకృతజ్ఞోఽప్రతికృతో హంతి సత్త్వవతాం మనః, ౨౪

త మేవ ముక్తః ప్రణిధాయ లక్ష్మణః కృతాంజలి స్త త్ప్రతిపూజ్య భాషితం.
ఉవాచ రామం స్వభిరామదర్శనం ప్రదర్శయన్ దర్శన మాత్మన శ్శుభం, ౨౫

యథో క్త మేత త్తవ సర్వ మీప్సితం నరేంద్ర కర్తా నచిరా ద్ధరీశ్వరః,
శరత్ప్రతీక్షః క్షమతా మిమం భవాన్ జలప్రపాతం రిపునిగ్రహే ధృతః. ౨౬

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కింధాకాండే, అష్టావింశ స్సర్గః.

(స్వయ మితి.) కాలం శరత్కాలం. ౨౨

ఉక్తోపపత్తిభిః పూర్వసర్గోక్తం ద్రఢయతి (తస్మా దిత్యాదినా.) ౨౩

(ఉపకారేణేతి.) అకృతజ్ఞః కృతోపకారానభిజ్ఞః పురుషః, అప్రతికృతః ప్రత్యుపకార మకుర్వన్, సత్త్వవతాం మహాత్మనాం, మనో, హంతి క్షోభయతి, వీరః ప్రత్యుపకారసమర్థః. ఉపకారేణ హేతునా, ప్రతికారేణ ప్రత్యుపకారేణ, యుజ్యతే హి యుజ్యత ఏవ, సుగ్రీవో వీరో వ్యేవంవిధ త్వాత్ ప్రత్యుపకారం కరిష్యతీతి భావః. అనేన ప్రత్యుపకారం కారయిత్వా లోకే ప్రత్యుపకారధర్మం ప్రవర్తయిష్యామీ త్యాశయః. ౨౪

అస్య రామవచనస్య పూర్వసర్గాంతో త్తర మాహ (త మితి.) తం రామ మిత్యన్వయః. దర్శనం మతం. ౨౫

(యథో క్త మితి.) కర్తా కరిష్యతి. లుట్. ౨౬

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే, అష్టావింశ స్సర్గః.

అథ ఏకోనత్రింశస్సర్గః

సమీక్ష్య విమలం వ్యోమ గతవిద్యుద్వలాహకం,
సారసారవసంఘుష్టం రమ్యజ్యోత్స్నానులేపనం. ౧

సమృద్ధార్థం చ సుగ్రీవం మందధర్మార్థసంగ్రహం,
అత్యర్థ మసతాం మార్గ మేకాంతగతమానసం. ౨

నిర్వృత్తకార్యం సిద్ధార్థం ప్రమదాభిరతం సదా,
ప్రాప్తవంత మభిప్రేతాన్ సర్వా నేవ మనోరథాన్. ౩

స్వాం చ పత్నీ మభిప్రేతాం తారాం చాఽపి సమీప్సితాం,
విహరంత మహోరాత్రం కృతార్థం విగతజ్వరం. ౪

అథ ఏకోనత్రింశస్సర్గః

అథ హనుమాన్ రామభక్తోఽపి స్వస్వామ్యనుజ్ఞాభావేన తం ధ్యాయన్ సుగ్రీవసమీప ఏవ స్థితః స్వస్వామినా సర్వస్వామిహితానుగుణం కార్య మారబ్ధవా నిత్యాహైకోనత్రింశే. (సమీక్ష్యే త్యాది.) 'హనుమా న్వాక్య మబ్రవీ' దిత్యంత మేకం వాక్యం. హనుమాన్, ఉక్తగుణవిశిష్టం వ్యోమ, ఉక్తగుణవిశిష్టం సుగ్రీవం చ సమీక్ష్య, హరీశం ప్రసాద్య హరీశ్వర ముపాగమ్య, ప్రణయా ద్వాక్య మబ్రవీ దితి సంబంధః. విమల మిత్యాదినా సేనాసన్నాహస్య ప్రాప్తకాలత్వ ముక్తం. సమృద్ధార్థ మిత్యాదినా సమయాతిక్రమహేతవః ప్రదర్శ్యంతే. సమృద్ధార్థం సంపూర్ణరత్నవస్త్రాభరణాదికం, మందః అల్పః ధర్మార్థయో, స్సంగ్రహః సంపాదనం యస్య తం, ఏకాంతగతమానసం - ఏకస్మిన్ కామపురుషార్థే, అంతం నిశ్చయం, గతం మానసం యస్య తథోక్తం; యద్వా, అసతాం కాముకానాం, మార్గం, ఏకాంతగతం అత్యంతగతం, మానసం యస్య స తథా. 'తీవ్రైకాంతనితాంతానీ' త్యమరః. నిర్వృత్తకార్యం నిష్పన్నవాలివధరూపకార్యం, సిద్ధార్థం ప్రాప్తరాజ్యం, అభిప్రేతా నీప్సితాన్, మనోరథాన్ రాజ్యప్రాప్త్యనంతర మేవం కరిష్యామీతి సంకల్పవిషయీభూతా నర్థాన్, తారాం చ ప్రాప్తవంత మితి సంబంధః. కృతార్థం నిష్పన్నధనం, మంత్రిణా మనవేక్షకం మంత్రికృతకార్యా

క్రీడంత మివ దేవేశం నందనేఽప్సరసాం గణైః,
మంత్రిషు న్యస్తకార్యం చ మంత్రిణా మనవేక్షకం. ౫

ఉత్పన్నరాజ్యసందేశం కామవృత్త మవస్థితం,
నిశ్చితార్థోఽర్థతత్త్వజ్ఞః కాలధర్మవిశేషవిత్. ౬

ప్రసాద్య వాక్యై ర్మధురై ర్హేతుమద్భి ర్మనోరమైః,
వాక్యవి ద్వాక్యతత్త్వజ్ఞం హరీశం మారుతాత్మజః. ౭

హితం తత్త్వం చ పథ్యం చ సామధర్మార్థనీతిమత్,
ప్రణయప్రీతిసంయుక్తం విశ్వాసకృతనిశ్చయం. ౮

హరీశ్వర ముపాగమ్య హనుమా న్వాక్య మబ్రవీత్, ౯॥

రాజ్యం ప్రాప్తం యశశ్చైవ కౌలీ శ్రీ రభివర్ధితా.
మిత్రాణాం సంగ్రహ శ్శేష స్తం భవా న్కర్తు మర్హతి, ౧౦॥

పరామర్శకం, ఉత్పన్నరాజ్యసందేశం నష్టరాజ్యనియమనం, కామవృత్తం కామవ్యాపారం, అవస్థితం కామవ్యాపారపరతంత్రతయాఽవస్థిత మిత్యర్థః. నిశ్చితార్థః నిశ్చితకర్తవ్యః. అత్ర హేతుః అర్థతత్త్వజ్ఞ ఇతి. కాలోచితో ధర్మః కాలధర్మః, తద్విశేషవిత్, వాక్యవిత్ తదుచితవ్యవహారవిత్, హితం ఉదర్కసుఖకరం, తత్త్వం యథార్థం, పథ్యం నీతిమార్గా దనపేతం, సామధర్మార్థనీతిమత్ - సామ చ ధర్మశ్చ అర్థశ్చ నీతిశ్చ సామధర్మార్థనీతి, త దస్యాఽస్తీతి సామధర్మార్థనీతిమత్, ప్రణయప్రీతి సంయుక్తం - ప్రణయః సమానవిషయస్నేహః, ప్రీతిః న్యూనవిషయః, విశ్వాసకృతనిశ్చయం ఆప్త వాక్యత్వవిశ్వాసే విషయే కృతనిశ్చయం. ౮॥

(రాజ్య మితి.) కౌలీ కులక్రమాగతా, శ్రీః సంపత్, అభివర్ధితా, అప్రతిద్వంద్వత్వా దితి భావః. మిత్రాణాం సంగ్రహః తత్కార్యకరణం, శేషః అవశిష్టో భవతి, ఇద మేవ వచనం 'ప్రసాద్య వాక్యై' రిత్యాదినా పూర్వం ప్రశంసితం. ౧౦॥

యో హి మిత్రేషు కాలజ్ఞ స్సతతం సాధు వర్తతే.
తస్య రాజ్యం చ కీర్తిశ్చ ప్రతాప శ్చాఽభివర్ధతే, ౧౦॥

* యస్య కోశశ్చ దణ్డశ్చ మిత్రా ణ్యాత్మా చ భూమిపః.
సమవేతాని సర్వాణి స రాజ్యం మహ దశ్నుతే, ౧౧॥

తద్భవా న్వృత్తసంపన్న స్థిన్తః పథి నిరత్యయే.
మిత్రార్థ మభినీతార్థం యథావ త్కర్తు మర్హతి, ౧౨॥

సంత్యజ్య సర్వకార్యాణి మిత్రార్థే యోఽనువర్తతే.
సంభ్రమా ద్ధి కృతోత్సాహ స్సోఽనర్థై ర్నాఽవరుధ్యతే, ౧౩॥

మిత్రకార్యస్యాఽవశ్యకర్తవ్యత్వ మాహ (యో హీతి.) కాలజ్ఞః మిత్రసంగ్రహకాలజ్ఞః. తత్కాలాఽతిక్రమే విపరీతం భవతీ త్యర్థః. మిత్రేషు వర్తతే, మిత్రాధీనో భవతీ త్యర్థః. ౧౦॥

(యస్యేతి.) దండ్యతేఽనేనేతి దండః సేనావిశేషః, ఆత్మా ప్రభు రిత్యర్థః. సమవేతాని సముదితాని, ఏకన్యూనత్వే మహారాజ్యహాని రితి భావః. ౧౧॥

(త దితి.) నిరత్యయే అవినాశిని, పథి, సన్మార్గ ఇత్యర్థః. మిత్రార్థం మిత్రకార్యం, అభినీతార్థం ప్రాపితప్రయోజనం యథా భవతి తథా, యథావత్, యథాప్రతిజ్ఞ మితి యావత్. ౧౨॥

(సంత్యజ్యేతి.) సర్వకర్మాణి స్వభోగసాధనాని, సంత్యజ్య, కృతోత్సాహ స్సన్, సంభ్రమాత్ ఆదరాత్, మిత్రార్థే విషయే, యః అనువర్తతే అనుస్యూతతయా తిష్ఠతి. సోఽనర్థై, ర్నావరుధ్యతే నః సంబధ్యతే. ౧౩॥

---

* రామానుజీయం. దండః దండ్యతేఽనేనేతి దండః సైన్యవిశేషః. తథాహ కామందకః 'పితృపైతామహో వంశసంభవో దత్తవేతనః, విఖ్యాతపౌరుషో జన్యే కుశలః కుశలై ర్వృతః. నానాప్రహరణోపేతో నానాయుద్ధవిశారదః, నానాయోధసమాకీర్ణో విరాజితహయద్విపః. ప్రవాస్య చ సుదుఃఖేషు యుద్ధేషు చ కృతశ్రమః, అద్వైధ్యః క్షత్రియప్రాయో దండో దండవిదాం మతః' ఇతి.

యస్తు కాలవ్యతీతేషు మిత్రకార్యేషు వర్తతే.
స కృత్వా మహతోఽప్యర్థా న్న మిత్రార్థేన యుజ్యతే, ౧౪

* య దిదం వీర కార్యం నో మిత్రకార్య మరిందమ.
క్రియతాం రాఘవ స్తైత ద్వైదేహ్యాః పరిమార్గణం, ౧౫

త దిదం వీర కార్యం తే కాలాతీత మరిందమ. ౧౬

న చ కాల మతీతం తే నివేదయతి కాలవిత్,
త్వరమాణోఽపి స ప్రాజ్ఞ స్తవ రాజ న్వశానుగః. ౧౭

కులస్య హేతు స్స్ఫీతస్య దీర్ఘబంధుశ్చ రాఘవః,
అప్రమేయప్రభావశ్చ స్వయం చాఽప్రతిమో గుణైః. ౧౮

ఏవం కర్తవ్యం మిత్రకార్య ముచితకాలే కర్తవ్య మిత్యాహ (యస్త్వితి.) కాలవ్యతీతేషు అతిక్రాంతకాలేషు, ౧౪

(య దిద మితి.) హే వీర, నః అస్మాభిః, య దిదం మిత్రకార్యం కర్తవ్యం, ఏతత్ వైదేహ్యాః పరిమార్గణం క్రియతా మితి సంబంధః. ౧౫

(త దిద మితి.) తే కార్యం త్వయా కర్తవ్యం, ఇదం మిత్రకార్యం. ౧౬

(న చేతి.) కాలవిత్, రామ ఇతి శేషః. త్వరమాణ ఇత్యర్ధం పూర్వేణాఽన్వేతి. కాలవిత్ ప్రాజ్ఞో రామః, త్వరమాణోఽపి సన్ వైదేహీసమానయనాయ త్వరమాణోఽపి సన్, న నివేదయతీతి సంబంధః. ౧౭

(కులస్యేతి.) (స్వయంచేతి.) త్వ మపి గుణై రప్రతిమ ఇత్యర్థః, ౧౮

---

* రామానుజీయం. 'య దిదం వీర కార్యం నో మిత్రకార్య మరిందమ, త దిదం వీర కార్యం తే కాలాతీత మరిందమ. న చ కాల మతీతం తే నివేదయతి కాలవి ది' తి పాఠక్రమః.

(హనుమతా సుగ్రీవసముద్బోధనమ్)

తస్య త్వం కురు వై కార్యం పూర్వం తేన కృతం తవ,
హరీశ్వర హరిశ్రేష్ఠా నాజ్ఞాపయితు మర్హసి. ౧౯

న హి తావ ద్భవే త్కాలో వ్యతీత శ్చోదనా దృతే,
చోదితస్య హి కార్యస్య భవే త్కాలవ్యతిక్రమః. ౨౦

అకర్తు రపి కార్యస్య భవా న్కర్తా హరీశ్వర,
కిం పునః ప్రతికర్తు స్తే రాజ్యేన చ ధనేన చ. ౨౧

శక్తిమా నపి విక్రాంతో వానరర్క్షగణేశ్వర,
కర్తుం దాశరథేః ప్రీతి మాజ్ఞాయాం కి న్న సజ్జసే. ౨౨

కామం ఖలు శరై శ్శక్త స్సురాసురమహోరగాన్,
వశే దాశరథిః కర్తుం త్వత్ప్రతిజ్ఞాం తు కాంక్షతే. ౨౩

ప్రాణత్యాగావిశంకేన కృతం తేన తవ ప్రియం,
తస్య మార్గామ వైదేహీం పృథివ్యా మపి చాఽంబరే. ౨౪

(తస్యేతి.) ఆజ్ఞాపయితుం, వానరసేనా మానేతు మితి శేషః. ౧౯

ఇదానీం వానరానయనేఽపి కాలవ్యతిక్రమ స్తుల్య ఇత్యాశంక్యాహ (న హీతి.) చోదనా -దృతే రామప్రేషణం వినా, కాలో న వ్యతీతో భవేత్, రామచోదనానంతరం కార్యం క్రియతే చే త్తదా కాలాతిక్రమః, తచ్చోదనా త్పూర్వ మస్మాభిః కార్యప్రవర్తనే న కాలాతిక్రమదోష ఇతి భావః. ౨౦

(అకర్తు రపీతి.) అకర్తుః అనుపకర్తుః. ౨౧

(శక్తిమా నపీతి.) ప్రీతిం కర్తుం, ఆజ్ఞాయాం ఆజ్ఞాపనే, న సజ్జసే నోద్యోగం కరోషి. ౨౩

(ప్రాణత్యాగేతి.) ప్రాణత్యాగావిశంకేనే త్యనేన ఉపకారమహత్త్వం ద్యోతితం. ౨౪

న దేవా న చ గంధర్వా నాఽసురా న మరుద్గణాః,
న చ యక్షా భయం తస్య కుర్యుః కిముత రాక్షసాః. ౨౫

త దేవంశక్తియుక్తస్య పూర్వం ప్రియకృత స్తవ,
రామస్యాఽర్హాసి పింగేశ కర్తుం సర్వాత్మనా ప్రియం. ౨౬

నాఽధస్తా దవనౌ నాఽప్సు గతి ర్నోపరి చాఽంబరే,
కస్యచి త్సజ్జతేఽస్మాకం కపీశ్వర తవాఽఽజ్ఞయా. ౨౭

త దాజ్ఞాపయ కః కిం తే కృతే కుత్ర వ్యవస్యతు,
హరయో హ్యప్రధృష్యా స్తే సంతి కోట్యగ్రతోఽనఘాః. ౨౮

తస్య త ద్వచనం శ్రుత్వా కాలే సాధు నివేదితం,
సుగ్రీవ స్సత్త్వసంపన్న శ్చకార మతి ముత్తమాం. ౨౯

స సందిదేశాఽభిమతం నీలం నిత్యకృతోద్యమం,
దిక్షు సర్వాసు సర్వేషాం సైన్యానా ముపసంగ్రహే. ౩౦

యథా సేనా సమగ్రా మే యూథపాలాశ్చ సర్వశః,
సమాగచ్ఛం త్యసంగేన సేనాగ్రాణి తథా కురు. ౩౧

(నాధస్తా దితి.) (కస్యచి దితి.) అస్మాకం మధ్యే కస్యచిత్ గతి, ర్న సజ్జతే న మందీభవతి. ౨౭-౨౮

(త దితి,) అప్రధృష్యాః, కోట్యగ్రతః కోట్యధికాః, హరయః తే సంతి. తేషాం మధ్యే కః, తే కృతే త్వదర్థం, కిం, కరోత్వితి శేషః. కుత్ర కుత్ర కార్యే, వ్యవస్యతు వ్యవసాయం కరోతు, త దాజ్ఞాపయ. ౨౯-౩౦

(యథేతి.) సేనాగ్రాణి సేనాగ్రేసరాన్, సేనానేతౄ నిత్యర్థః. తథా కురు తథా ఆజ్ఞాపయ. ౩౧

(సుగ్రీవేణ సేనాసన్నాహాజ్ఞాపనం)

యే త్వంతపాలాః ప్లవగా శ్శీఘ్రగా వ్యవసాయినః,
సమానయంతు తే సైన్యం త్వరితా శ్శాసనా న్మమ.
స్వయం చాఽనంతరం సైన్యం భవా నేవాఽనుపశ్యతు, ౩౨

* త్రిపంచరాత్రా దూర్ధ్వం యః ప్రాప్నుయా న్నేహ వానర.
తస్య ప్రాణాంతికో దండో నాఽత్ర కార్యా విచారణా, ౩౩

హరీం శ్చ వృద్ధా నుపయాతు సాఽంగదో భవా న్మమాఽఽజ్ఞా మధికృత్య నిశ్చితాం.
ఇతి వ్యవస్థాం హరిపుంగవేశ్వరో విధాయ వేశ్మ ప్రవివేశ వీర్యవాన్. ౩౪

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాణ్డే, ఏకోనత్రింశ స్సర్గః.

(యేత్వితి.) అంతపాలాః సేనాపర్యంతపాలకాః. ౩౨

(త్రిపంచేతి.) త్రిపంచరాత్రా దూర్ధ్వం పంచదశరాత్రా దనంతరదివసే. ౩౩

(హరీం శ్చేతి.) వృద్ధాన్ జాంబవత్ప్రభృతీన్. ౩౪

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే, ఏకోనత్రింశ స్సర్గః.

---

* రామానుజీయం. 'త్రిపంచ రాత్రా దూర్ధ్వం యః ప్రాప్నుయా దిహ వానర' ఇతి పాఠే పంచదశరాత్రా దర్వా గేవ ఆగంతవ్య మితి భావః.

అథ త్రింశ స్సర్గః

గుహాం ప్రవిష్టే సుగ్రీవే విముక్తే గగనే ఘనైః,
వర్షరాత్రోషితో రామః కామశోకాభిపీడితః. ౧

పాండురం గగనం దృష్ట్వా విమలం చంద్రమండలం,
శారదీం రజనీం చైవ దృష్ట్వా జ్యోత్స్నానులేపనాం. ౨

కామవృత్తం చ సుగ్రీవం నష్టాం చ జనకాత్మజాం,
బుద్ధ్వా కాల మతీతం చ ముమోహ పరమాతురః. ౩

* స తు సంజ్ఞా ముపాగమ్య ముహూర్తా న్మతిమాన్ పునః,
మనస్స్థా మపి వైదేహీం చింతయామాస రాఘవః. ౪

అథ త్రింశ స్సర్గః

అథ శరత్సమాగమేఽపి సుగ్రీవస్యాఽనుద్యోగా ద్రామకోప స్త్రింశే. (గుహా మిత్యాది.) సుగ్రీవే గుహాం ప్రవిష్టే వర్షరాత్రోషితో రామః కామశోకాభిపీడిత స్సన్, క్రమేణ గగనే ఘనై ర్విముక్తే, పాండురం నిర్మలం, గగనం దృష్ట్వా, పరమాతురః వర్షాకాలికశోకా దధికం ప్రాప్త స్సన్, ముమోహ. ఏతావత్పర్యంతం కస్యచి దవధే ర్విద్యమానతయా కథంచి ద్ధృతవాన్, సంప్రతి తదభావా న్ముమోహే త్యర్థః. ౩

(స త్వితి.) మనస్థా మపి వైదేహీం చింతయామాస. పునః పున ర్విశేషత శ్చింతితవా నిత్యర్థః. ౪

---

* రామానుజీయం. (స త్వితి.) ముహూర్తాత్తు మతిమాన్ పున రితి. సమ్యక్ మనస్స్థా మపి వైదేహీం చింతయామాస, చింత్యమానా మపి వైదేహీం విశేషత శ్చింతయామాసే త్యర్థః. అస్మా చ్ఛ్లోకా త్పరతః 'ఆసీనః పర్వతస్యాఽగ్ర' ఇతి శ్లోకః, అస్మాచ్చ పరతః 'దృష్ట్వా చ విమలం వ్యోమేతి' శ్లోకః. వ్యత్యాస స్తు లేఖకప్రమాదకృతః.

(శ్రీరామస్య విరహపారవశ్యం)

ఆసీనః పర్వతస్యాఽగ్రే హేమధాతువిభూషితే,
శారదం గగనం దృష్ట్వా జగామ మనసా ప్రియాం. ౫

దృష్ట్వా చ విమలం వ్యోమ గతవిద్యుద్వలాహకం,
సారసారవసంఘుష్టం విలలాపాఽఽర్తయా గిరా. ౬

సారసారవసన్నాదై స్సారసారవనాదినీ,
యాఽఽశ్రమే రమతే బాలా సాఽద్య మే రమతే కథం. ౭

పుష్పితాం శ్చాసనాన్ దృష్ట్వా కాంచనా నివ నిర్మలాన్,
కథం సా రమతే బాలా పశ్యంతీ మా మపశ్యతీ. ౮

యా పురా కలహంసానాం స్వరేణ కలభాషిణీ,
బుధ్యతే చారుసర్వాంగీ సాఽద్య మే బుధ్యతే కథం. ౯

నిస్స్వనం చక్రవాకానాం నిశమ్య సహచారిణాం,
పుండరీకవిశాలాక్షీ కథ మేషా భవిష్యతి. ౧౦

(ఆసీన ఇతి.) మనసా జగామ. చింతయామాసేతి యావత్. ౫

(దృష్ట్వా చ విమల మితి.) గిరా స్వరేణ. ౬

(సారసేతి.) సారసారవసన్నాదైః సారసారావోత్థితధ్వనిభిః. ౭

(పుష్పితా నితి.) పశ్యంతీ మద్దిదృక్షయా ఇత స్తతో దృష్టిం నిక్షిపంతీ. ౮-౯

(నిస్స్వన మితి.) పుండరీకవిశాలాక్షీ, చక్రవాకనినదశ్రవణస్యాసహ్యతయా నాయకాగమ పథం సలీల మవలోకయంతీ త్యర్థః. కథం భవిష్యతి ?, కథం సత్తాం ధారయిష్యతీ త్యర్థః. ౧౦

సరాంసి సరితో వాపీః కాననాని వనాని చ,
తాం వినా మృగశాబాక్షీం చర న్నా ద్య సుఖం లభే. ౧౧

అపి తాం మద్వియోగా చ్చ సౌకుమార్యాచ్చ భామినీం,
న దూరం పీడయే త్కామ శ్శరద్గుణనిరంతరః. ౧౨

ఏవమాది నరశ్రేష్ఠో విలలాప నృపాత్మజః,
విహంగ ఇవ సారంగ స్సలిలం త్రిదశేశ్వరాత్. ౧౩

తత శ్చంచూర్య రమ్యేషు ఫలార్థీ గిరిసానుషు,
దదర్శ పర్యుపావృత్తో లక్ష్మీవా న్లక్ష్మణోఽగ్రజం. ౧౪

తం చింతయా దుస్సహయా పరీతం విసంజ్ఞ మేకం విజనే మనస్వీ,
భ్రాతు ర్విషాదా త్త్వరితాపదీన స్సమీక్ష్య సౌమిత్రి రువాచ రామం. ౧౫

కి మార్య కామస్య వశంగతేన కి మాత్మపౌరుష్యపరాభవేన.

(సరాంసీతి.) వాపీః కృత్రిమసరాంసి, కాననాని మహావనాని, ౧౧

(అపి తా మితి.) శరద్గుణనిరంతరః - శరద్గుణై స్సాధనైః నిరంతరః పూర్ణః, కామః, సౌకుమార్యాత్ మద్వియోగాచ్చ హేతోః, తాం భామినీం, దూరం ఆమరణం, న పీడయేత్. అపి స్సంభావనాయాం; పీడయే దేవే త్యర్థః. ౧౨

(ఏవ మాదీతి.) త్రిదశేశ్వరాత్ సలిల ముద్దిశ్య, సారంగ శ్చాతక ఇవ, విలలాపేతి సంబంధః. ౧౩

(తత ఇతి.) చంచూర్య కుటిలం చరిత్వా, ఫలాభిలాషేణ కుటిలమార్గేణ చరిత్వా, 'నిత్యం కౌటిల్యే గతౌ' ఇతి యఙ్. ౧౫

(కి మితి.) వశంగతేన, మనసేతి శేషః. పౌరుష్యం పౌరుషం; స్వార్థే ష్యఞ్. అయం వర్తమానః, సమాధిః చిత్తసమాధానం, సదా తత్ర తత్ర కాలే, సంహ్రియతే సంపాద్యతే. అత్ర అస్మిన్ కాలే, నివర్తితేనాఽత్ర యోగేన కిం? 'అయం యదా సంహ్రియతే సమాధి' రితి పాఠాంతరం.

(శ్రీరామస్య లక్ష్మణవచనానుసరణం)

అయం సదా సంహ్రియతే సమాధిః కి మత్ర యోగేన నివర్తితేన. ౧౬

క్రియాభియోగం మనసః ప్రసాదం సమాధియోగానుగతం చ కాలం,
సహాయసామర్థ్య మదీనసత్త్వ స్వకర్మహేతుం చ కురుష్వ హేతుం. ౧౭

న జానకీ మానవవంశనాథ త్వయా సనాథా సులభా పరేణ,
న చాగ్నిచూడాం జ్వలితా ముపేత్య న దహ్యతే వీర వరార్హ కశ్చిత్. ౧౮

* సలక్షణం లక్ష్మణ మప్రధృష్యం స్వభావజం వాక్య మువాచ రామః,
హితం చ పథ్యం చ నయప్రసక్తం ససామ ధర్మార్థసమాహితం చ. ౧౯

యదా యస్మిన్కాలే, అయం సమాధిః చిత్తసమాధానం, సంహ్రియతే సంపాద్యతే. అత్రాఽస్మిన్కాలే, నివర్తితేన యోగేన సన్నాహనేన ఉత్సాహేన, కి మిత్యర్థః. ౧౬

(క్రియేతి.) క్రియాభియోగం కార్యోద్యోగం, మనసః ప్రసాదం, సమాధియోగాగతం ధైర్యోపాయాభ్యా మనుపదం, కాలం చ, సహాయసామర్థ్యం సుగ్రీవాది సహాయసామర్థ్యం, స్వకర్మ దేవతోపాసనాత్మకం, తదేవ హేతుః, తం చ, హేతుం కురుష్వ, క్రియాభియోగాదికం సర్వం స్వకార్యసిద్ధౌ హేతుం కురుష్వే త్యర్థః. అత్ర ప్రకరణే లక్ష్మణేన రామస్యాఽఽశ్రితరక్షణత్వరా సందీప్యత ఇతి స్వోపదేశ స్సులభః, ౧౭

(న జానకీతి.) సులభా లబ్ధు మర్హా, అగ్నిచూడాం అగ్నిజ్వాలాం. ౧౮

(సలక్షణ మితి.) రామః, అప్రధృష్యం యుక్తిభి రవిచాల్యం, స్వభావజం స్వభావసిద్ధం, హితం ఉదర్కసుఖకరం, పథ్యం తత్కాలసుఖకరం, నయప్రసక్తం రాజనీతియుక్తం, ససామ సాంత్వయుక్తం, ధర్మార్థసమాహితం చ వాక్య ముక్తవంతం సలక్షణం లక్ష్మణ మువాచేతి యోజనా. యద్వా, అప్రధృష్యత్వాదివిశేషణవిశిష్టం వాక్యం రామ ఉవాచ. లక్ష్మణోక్తానువాదరూపత్వా ద్రామవాక్యస్యాఽపి తథాత్వ మితి బోధ్యం. ౧౯

---

* రామానుజీయం. ఏతచ్ఛ్లోకోక్తాఽప్రధృష్యత్వాదిధర్మాణాం పూర్వోక్తలక్ష్మణవాక్యేషు విద్యమానత్వా దుపరిష్టా ద్రామే లక్ష్మణోక్తస్యాఽస్యైవ అనూద్యమానత్వా దుక్తవంత మితి పద మధ్యాహర్తవ్యమ్.

నిస్సంశయం కార్య మవేక్షితవ్యం క్రియావిశేషో హ్యనువర్తితవ్యః,
న ను ప్రవృత్తస్య దురాసదస్య కుమార కార్యస్య ఫలం న చింత్యం. ౨౦

అథ పద్మపలాశాక్షీం మైథిలీ మనుచింతయన్,
ఉవాచ లక్ష్మణం రామో ముఖేన పరిశుష్యతా. ౨౧

తర్పయిత్వా సహస్రాక్ష స్సలిలేన వసుంధరాం,
నిర్వర్తయిత్వా సస్యాని కృతకర్మా వ్యవస్థితః. ౨౨

స్నిగ్ధగంభీరనిర్ఘోషాః శైలద్రుమపురోగమాః,
విసృజ్య సలిలం మేఘాః పరిశ్రాంతా నృపాత్మజ. ౨౩

నీలోత్పలదళశ్యామా శ్శ్యామీకృత్వా దిశో దశ,
విమదా ఇవ మాతంగా శ్శాంతవేగాః పయోధరాః. ౨౪

జలగర్భా మహావేగాః కుటజార్జునగంధినః,
చరిత్వా విరతా స్సౌమ్య వృష్టివాతా స్సముద్యతాః. ౨౫

(నిస్సంశయ మితి.) కార్యం సీతాన్వేషణాదికం, నిస్సంశయం యథా భవతి తథా, అవేక్షణీయం, తదనురూపం కర్తవ్య మిత్యర్థః. క్రియావిశేషః ఉత్సాహాదిః, అనువర్తితవ్యః అనువర్తితవ్య ఏవ, హే కుమార, ప్రవృత్తస్య దురాసదస్య కార్యస్య, ఫలం సీతా ప్రాప్తిరూపం, న చింత్యం న ను చింత్య మేవ. ౨౦

ఏవం లక్ష్మణసమాశ్వాసనేన ప్రతిష్ఠాపితధైర్యోఽపి సీతావిషయకామానువృత్త్యా పున శ్శరదం వర్ణయతి (అథేత్యాదినా.) ౨౧

(తర్పయిత్వేతి.) నిర్వర్తయిత్వా పరిపక్వాని కృత్వా, కృతకర్మా కృతకృత్యః. ౨౨

(స్నిగ్ధేతి.) శైలద్రుమపురోగమాః శైలద్రుమాణా మగ్రే గచ్ఛంతః. అత్ర ప్రకరణే సర్వత్ర విషయే ప్రవృత్తిః రామావతారకృతా సూచ్యతే. ౨౪

(జలగర్భా ఇతి.) వృష్టికరా వాతా వృష్టివాతాః, పురోవాతా ఇత్యర్థః. ౨౫

(శరత్కాలవర్ణనమ్)

ఘనానాం వారణానాం చ మయూరాణాం చ లక్ష్మణ,
నాదః ప్రస్రవణానాం చ ప్రశాన్త స్సహసాఽనఘ. ౨౬

అభివృష్టా మహామేఘై ర్నిర్మలా శ్చిత్రసానవః,
అనులిప్తా ఇవాఽఽభాన్తి గిరయ శ్చిత్రదీప్తిభిః. ౨౭

దర్శయన్తి శరన్నద్యః పులినాని శనై శ్శనైః,
నవసంగమసవ్రీడా జఘనానీవ యోషితః. ౨౮

శాఖాసు సప్తచ్ఛదపాదపానాం ప్రభాసు తారార్కనిశాకరాణాం,
లీలాసు చైవోత్తమవారణానాం శ్రియం విభజ్యాఽద్య శరత్ప్రవృత్తా. ౨౯

సంప్రత్యనేకాశ్రయచిత్రశోభా లక్ష్మీ శ్శరత్కాలగుణోపనీతా,
సూర్యాగ్రహస్తప్రతిబోధితేషు పద్మాకరే ష్వభ్యధికం విభాతి. ౩౦

(అభివృష్టా ఇతి.) చిత్రదీప్తిభిః నానావర్ణకాంతిభిః. ౨౭

(దర్శయంతీతి.) అనేన చిరకాలానువర్తనేన గురూణాం శిష్యేభ్యో రహస్యార్థప్రకాశనం సూచ్యతే. ౨౮

(శాఖా స్వితి.) సప్తచ్ఛదా నామ శరత్పుష్ప వృక్షాః. శరత్కర్త్రీ, శ్రియం స్వసమృద్ధిం, విభజ్య త్రేధా విసృజ్య, సప్తచ్ఛదశాఖాదిషు ప్రవృత్తా, సప్తచ్ఛదేషు పుష్పవికాసరూపా శ్రీః, తారాదిప్రభాసు నిర్మలతారూపా, గజలీలాసు ఉన్మత్తకతారూపా. ౨౯

(సంప్రతీతి.) అనేకాశ్రయచిత్రశోభా — సితరక్తనీలపంకజాదిరూపానేకాశ్రయతయా చిత్రశోభా నానావర్ణకాంతిః, శరత్కాలగుణోపనీతా శరత్కాలోత్కర్షేణ ప్రాపితా, లక్ష్మీః సమృద్ధిః, సూర్యస్యాఽగ్రహస్తైః ప్రాథమికకిరణైః, హస్తశబ్దేన కరా లక్ష్యంతే. భగవత్కటాక్షబోధితేషు పురుషేషు నానార్థోపసంవిత్ప్రకాశ ఉచ్యతే. ౩౦

సప్తచ్ఛదానాం కుసుమోపగంధీ షట్పాదబృందై రనుగీయమానః,
మత్తద్విపానాం పవనోఽనుసారీ దర్పం వనే ష్వభ్యధికం కరోతి. ౩౧

అభ్యాగతై శ్చారు విశాలపక్షై స్సరఃప్రియైః పద్మరజోవకీర్ణైః,
మహానదీనాం పుళినోపయాతైః * క్రీడంతి హంసా స్సహ చక్రవాకైః. ౩౨

మదప్రగల్భేషు చ వారణేషు గవాం సమూహేషు చ దర్పితేషు,
ప్రసన్నతోయాసు చ నిమ్నగాసు విభాతి లక్ష్మీ ర్బహుధా విభక్తా. ౩౩

నభ స్సమీక్ష్యాఽంబుధరై ర్విముక్తం విముక్తబర్హాభరణా వనేషు,
ప్రియా స్వసక్తా వినివృత్తశోభా గతోత్సవా ధ్యానపరా మయూరాః. ౩౪

మనోజ్ఞగంధైః ప్రియకై రనల్పైః పుష్పాఽతిభారాఽవనతాగ్రశాఖైః,
సువర్ణగౌరై ర్నయనాఽభిరామై రుద్యోతితానీవ వనాంతరాణి. ౩౫

(సప్తేతి.) అనుసారీ అనుసృత్య వర్తమానః, అవిచ్ఛేదేనైవ ప్రవర్తమాన ఇత్యర్థః. మత్తద్విపానాం దర్పం కరోతి, మదవృద్ధిహేతుత్వా దితి భావః. ౩౧

(అభ్యాగతై రితి.) మిథునతయా అభిముఖ్యేన సంగతైః, చారు యథాతథా. విశాలపక్షైః హర్షేణవిస్తృతపక్షై రిత్యర్థః. క్రీడంతి హంసా స్సహ చక్రవాకైః, హంసాశ్చ క్రీడంతి చక్రవాకాశ్చ క్రీడంతీ త్యర్థః. ౩౨—౩౩

(నభ ఇతి.) గతోత్సవాః, నష్టహర్షా ఇత్యర్థః. బభూవు రితి శేషః. ౩౪

(మనోజ్ఞగంధై రితి.) ప్రియకైః బంధూకైః. 'సర్జకాసనబంధూకపుష్పప్రియకజీవకా' ఇత్యమరః. ౩౫

---

* రామానుజీయం. (క్రీడంతి హంసా స్సహ చక్రవాకై రితి.) హంసచక్రవాకాః పరస్పరం వైరిణోఽపి శరద్గుణసంజాతహర్షపరవశా వైరం విస్మృత్య విహరంతీతి న విరోధః.

(శరత్కాలవర్ణనమ్)

ప్రియాన్వితానాం నళినీప్రియాణాం వనే రతానాం కుసుమోద్ధతానాం,
మదోత్కటానాం మదలాలసానాం గజోత్తమానాం గతయోఽద్య మందాః. ౩౬

వ్యభ్రం నభ శ్శస్త్రవిధౌతవర్ణం కృశప్రవాహాని నదీజలాని,
కల్హారశీతాః పవనాః ప్రవాంతి తమోవిముక్తాశ్చ దిశః ప్రకాశాః. ౩౭

* సూర్యాతపక్రామణనష్టపంకా భూమి శ్చిరోద్ఘాటితసాంద్రరేణుః,
† అన్యోన్యవైరామర్షాయుతానా ముద్యోగకాలోఽద్య నరాధిపానాం. ౩౮

శరద్గుణాప్యాయితరూపశోభాః ప్రహర్షితాః పాంసుసముత్క్షితాంగాః.
మదోత్కటా స్సంప్రతి యుద్ధలుబ్ధా వృషా గవాం మధ్యగతా నదంతి. ౩౯

(ప్రియాన్వితానా మితి.) కుసుమోద్ధతానాం సప్తచ్ఛదకుసుమాఘ్రాణేన మత్తానాం, మదోత్కటానాం మదేన ఉద్భిన్న కటానాం. ౩౬

(వ్యభ్ర మితి.) వ్యభ్రం విగతమేఘం, శస్త్రవిధౌతవర్ణం విధౌతశస్త్రవర్ణం, కృశప్రవాహాని సంకుచితప్రవాహాని, ౩౭

(సూర్యాతపేతి.) చిరోద్ఘాటితసాంద్రరేణుః చిరాత్ ఈషత్ ఉత్పాదితనిబిడరేణుః. స్థూలరేణు రిత్యర్థః. అన్యోన్యవైరామర్షాయుతానా మిత్యత్ర వృత్తభంగ ఆర్షః. వైరం విరోధః, అమర్షః అసహిష్ణుతా, తాభ్యాం ఆయుతానాం ఆసమంతా ద్యుతానాం. వైరామర్షపూర్ణానా మిత్యర్థః. ౩౮

(శరద్గుణేతి.) రూపశోభాః శరీరశోభాః. ౩౯

---

* రామానుజీయం. (సూర్యాతపేతి.) 'సముత్పాదితసాంద్రరేణు' రితి పాఠః. అన్యోన్యవైరామర్షాయుతానా మిత్యత్ర వృత్తభంగ ఆర్షః. వైరం విరోధః, అమర్షః అసహిష్ణుతా, తాభ్యా మాయుతానాం ఆసమంతా ద్యుక్తానాం, వైరామర్షపూర్ణానా మిత్యర్థః.

† అత్ర వృత్తభంగపరిహారాయ 'అమరుషేతి' రేఫస్యోకారః పఠనీయః ఇతి టీకా,

సమన్మథం తీవ్రగతానురాగాః కులాన్వితా మందగతిం కరిణ్యః,
మదాన్వితం సంపరివార్య యాంతం వనేషు భర్తార మనుప్రయాంతి. ౪౦

త్యక్త్వా వరా ణ్యాత్మవిభూషణాని బర్హాణి తీరోపగతా నదీనాం,
నిర్భత్స్యమానా ఇవ సారసౌఘైః ప్రయాంతి దీనా విమదా మయూరాః. ౪౧

విత్రాస్య కారండవచక్రవాకా& మహారవై ర్భిన్నకటా గజేంద్రాః,
సరస్సు బద్ధాంబుజభూషణేషు విక్షోభ్య విక్షోభ్య జలం పిబంతి. ౪౨

వ్యపేతపంకాసు సవాలుకాసు ప్రసన్నతోయాసు సగోకులాసు,
* ససారసా రావవినాదితాసు నదీషు హృష్టా నిపతంతి హంసాః. ౪౩

నదీఘనప్రస్రవణోదకానా మతిప్రవృద్ధానిలబర్హిణానాం,
ప్లవంగమానాం చ గతోత్సవానాం ద్రుతం రవా స్సంప్రతి సంప్రణష్టాః. ౪౪

(సమన్మథ మితి.) కులాన్వితాః సజాతీయసమూహేన యుక్తాః. ౪౦

(త్యక్త్వేతి.) సారసౌఘైః. హంససమూహైః. ౪౧

(విత్రాస్యేతి.) మహారవైః విత్రాస్యేతి సంబంధః, భిన్నకటాః, మదేనేతి శేషః. ౪౨

(వ్యపేతేతి.) సవాలుకాసు ససికతాసు, ససారసా ఇతి పదచ్ఛేదః. రావవినాదితాసు నిజశబ్దేన సంజాతశబ్దాసు. ౪౩

(నదీతి.) నద్యశ్చ ఘనప్రస్రవణాని చ తేషాం ఉదకానాం, ప్లవంగమానాం మండూకానాం. ౪౪

---

* ససారసారావవినాదితాసు - ససారసాశ్చ తేషా మారావవినాదితాశ్చేతి తథా, తాసు. యద్వా ససారసాః రావవినాదితా స్వితి ఛేదః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

(శరత్కాలవర్ణనమ్)

అనేకవర్ణా స్సువినష్టకాయా నవోదితే ష్వంబుధరేషు నష్టాః,
క్షుధార్దితా ఘోరవిషా బిలేభ్య శ్చిరోషితా విప్రసరంతి సర్పాః. ౪౫

చంచచ్చంద్రకరస్పర్శహర్షోన్మీలితతారకా,
అహో రాగవతీ సంధ్యా జహాతి స్వయ మంబరం. ౪౬

రాత్రి శ్శశాంకోదితసౌమ్యవక్త్రా తారాగణోన్మీలితచారునేత్రా,
జ్యోత్స్నాంశుకప్రావరణా విభాతి నారీవ శుక్లాంశుకసంవృతాంగీ. ౪౭

విపక్వశాలిప్రసవాని భుక్త్వా ప్రహర్షితా సారసచారుపఙ్క్తిః,
నభ స్సమాక్రామతి శీఘ్రవేగా వాతావధూతా గ్రథితేవ మాలా. ౪౮

సుప్తైకహంసం కుముదై రుపేతం * మహాహ్రదస్థం సలిలం విభాతి,

(అనేకేతి.) అనేకవర్ణాః కృష్ణపీతాదివర్ణాః. సువినష్టకాయాః అత్యంతకృశశరీరాః. నష్టాః లీనాః. ౪౫

(చంచ దితి.) చంచచ్చంద్రకరస్పర్శేన యో హర్షః, తేన ఉన్మీలితతారకా నిర్మల నక్షత్రా, రాగవతీ అరుణ్యవతీ, సంధ్యా, అంబరం ఆకాశం, స్వయం జహాతి. అత్ర కాంతకరస్పర్శేన హర్షవిష్ఫారితనేత్రకనీనికా ఉత్తేజితానురాగా స్వయ మేవ రతయే అంబరం త్యజంతీ కాముకీ ప్రతీయత ఇతి సమాసోక్తిః. సంధ్యారాగః ప్రాయేణ శరద్యేవ భవతీ త్యేవ ముక్తం. ౪౬

(రాత్రి రితి.) శశాంకోదితసౌమ్యవక్త్రా ఉదితశశాంకరమ్యవక్త్రా, తారాగణోన్మీలితచారు నేత్రా ఉన్మీలితతారాగణచారునేత్రా. ౪౭

(విపక్వేతి.) భుక్త్వా ముఖాగ్రే గృహీత్వా, మాలా నానావర్ణపుష్పమాలా. ౪౮

(సుప్తైకహంస మితి.) సుప్తైకహంస మితీదం చంద్రస్థానే; మహాహ్రదస్థ మితి

---

* తన్నిశ్లోకీ. మహాహ్రదశబ్దేనాఽగాధత్వ ముక్తం; తేనాఽతినీలాశ్రయస్థతయా హంసస్యా తిధావళ్యం ప్రకాశ్యతే.

ఘనై ర్విముక్తం నిశి పూర్ణచంద్రం తారాగణాకీర్ణ మివాఽన్తరిక్షం. ౪౯

ప్రకీర్ణహంసాకులమేఖలానాం ప్రబుద్ధపద్మోత్పలమాలినీనాం,
వాప్యుత్తమానా మధికాఽద్య లక్ష్మీ ర్వరాంగనానా మివ భూషితానాం. ౫౦

వేణుస్వనవ్యంజితతూర్యమిశ్రః ప్రత్యూషకాలానిలసంప్రవృద్ధః,
సమ్మూర్ఛితో గర్గరగోవృషాణా మన్యోన్య మాపూరయతీవ శబ్దః. ౫౧

నవై ర్నదీనాం కుసుమప్రభాసై ర్వ్యాధూయమానై ర్మృదుమారుతేన,
ధౌతామలక్షౌమపటప్రకాశైః కూలాని కాశై రుపశోభితాని. ౫౨

గాంభీర్యకృతనైర్మల్యాతిశయేన ఆకాశసామ్యాయ; ఘనై ర్విముక్త మితి పరిపూర్ణత్వాయోక్తం. ౪౯—౫౦

(వేణ్వితి.) వేణూనాం సుషిరవంశానాం, స్వనేన వ్యంజితం యత్తూర్యం గీతవాద్యం, తేన మిశ్రః, ప్రత్యూషకాలానిలేన ప్రాతఃకాలవాయునా, సంప్రవృద్ధః అభివృద్ధః. సమ్మూర్ఛితః అభివ్యాప్తః, గర్గరగోవృషాణాం - గర్గరాణాం దధిమంథనభాండానాం, గవాం వృషాణాం చ శబ్దః, అన్యోన్య మాపూరయతీవ పరస్పర మభివర్ధయతీవ, ప్రాతఃకాలికదధిమథనఘోషః, వత్సోత్సుకానాం గవాం, పుష్ట్యా కామాతురాణాం వృషాణాం చ శబ్దః గోపాలవేణుస్వనైః ప్రాభాతికవాయుభి శ్చాపి వృద్ధో జాయత ఇత్యర్థః. ౫౧

(నవై రితి.) కుసుమైః ప్రభాసంత ఇతి కుసుమప్రభాసాః, తైః, పటప్రకాశైః పటతుల్యైః, కాశైః శుభ్రపుష్పదర్భవిశేషైః, నదీనాం కూలాని తటానీ త్యుక్త్యా స్త్రీణాం జఘనోపమా సూచ్యతే. ౫౨

గర్గరీశబ్దస్య జీబభావ శ్ఛాందసః, 'గర్గరీ మంథనీ భాండీ పుమా నమత్రస్యవిశేషకే' ఇతి నిఘంటుః. ఇతి టీకా.

(శరత్కాలవర్ణనమ్)

వనప్రచండా మధుపానశౌండాః ప్రియాన్వితా షట్చరణాః ప్రహృష్టాః,
వనేషు మత్తాః పవనానుయాత్రాం కుర్వంతి పద్మాసనరేణుగౌరాః. ౫౩

జలం ప్రసన్నం కుముదం ప్రభాసం క్రౌంచస్వన శ్శాలివనం విపక్వం,
మృదుశ్చ వాయు ర్విమల శ్చ చంద్ర శ్శంసంతి వర్షవ్యపనీతకాలం. ౫౪

మీనోపసందర్శితమేఖలానాం నదీవధూనాం గతయోఽద్య మందాః,
కాంతోపభుక్తాలసగామినీనాం ప్రభాతకాలే ష్వివ కామినీనాం. ౫౫

సచక్రవాకాని సశైవలాని కాశై ర్దుకూలై రివ సంవృతాని,
సపత్రలేఖాని సరోచనాని వధూముఖా నీవ నదీముఖాని. ౫౬

ప్రఫుల్లబాణాసనచిత్రితేషు ప్రహృష్టషట్పాదనికూజితేషు,
గృహీతచాపోద్యతచండదండః ప్రచండచారోఽద్య వనేషు కామః. ౫౭

(వనేతి.) వనే ప్రచండాః నిరంకుశగతయః, మధుపానే, శౌండాః ధూర్తాః, పద్మానా మసనానాం చ రేణుభిః గౌరాః, షట్చరణాః భృంగాః, వనేషు, పవనానుయాత్రాం వాతానుగమనం, కుర్వంతి. పరిమళానుసారా దితి భావః. ౫౩

(జల మితి.) ప్రభాసత ఇతి ప్రభాసం, పచాద్యచ్. వికస్వర మిత్యర్థః. వర్షవ్యపనీతకాలం **వర్షాత్యయకాలం**, శరత్కాల మితి యావత్. ౫౪

(మీనేతి.) కామినీనాం, వారస్త్రీణా మిత్యర్థః. ౫౫

(సచక్రవాకానీతి.) చక్రవాకశైవలకాశాః రోచనాపత్రరేఖావకుంఠనదుకూలస్థానీయాః. ౫౬

(ప్రఫుల్లేతి.) బాణాః బాణవృక్షాః, అసనాః సర్జకాః, గృహీతచాపేన ఉద్యతః ప్రయుక్తః, **చండదండః** తీక్ష్ణదండనం యేన స తథా; యద్వా, గృహీతచాపశ్చాఽసౌ ఉద్యతచండదండశ్చ, దండ **శ్శరవిశేషః. 'దండాదయః కాండభేదాస్స్యుః'** ఇతి హలాయుధః. ప్రచండచారః ఉగ్రసంచారః. ౫౭

లోకం సువృష్ట్యా పరితోషయిత్వా నదీ స్తటాకాని చ పూరయిత్వా,
నిష్పన్నసస్యాం వసుధాం చ కృత్వా త్యక్త్వా నభ స్తోయధరాః ప్రణష్టాః. ౪౮

ప్రసన్నసలిలా స్సౌమ్య కురరీభి ర్వినాదితాః,
చక్రవాకగణాకీర్ణా విభాంతి సలిలాశయాః. ౪౯

అసనా స్సప్తపర్ణా శ్చ కోవిదారా శ్చ పుష్పితాః,
దృశ్యంతే బంధుజీవాశ్చ శ్యామాశ్చ గిరిసానుషు. ౫౦

హంససారసచక్రాహ్వైః కురరై శ్చ సమంతతః,
పుళినా న్యవకీర్ణాని నదీనాం పశ్య లక్ష్మణ. ౫౧

* అన్యోన్యబద్ధవైరాణాం జిగీషూణాం నృపాత్మజ,
ఉద్యోగసమయ స్సౌమ్య పార్థివానా ముపస్థితః. ౫౨

ఇయం సా ప్రథమా యాత్రా పార్థివానాం నృపాత్మజ,
న చ పశ్యామి సుగ్రీవ ముద్యోగం వా తథావిధం. ౫౩

(లోక మితి.) లోకం జనం. ౪౮

(ప్రసన్నేతి,) కురరీభిః క్రౌంచీభిః, సలిలాశయాః సరాంసి. ౪౯

(అసనా ఇతి.) బంధుజీవాః శ్యామా శ్చ లతావిశేషాః. ౫౧

(అన్యోన్యేతి.) హే నృపాత్మజ, జిగీషూణాం పార్థివానా మిత్యన్వయః. ౫౨

(ఇయ మితి.) యాత్రా, ఉపస్థితేతి శేషః. ౫౩

---

* రామానుజీయం. (అన్యోన్యేతి.) 'జిగీషూణాం నృపాత్మజే' తి పాఠః.

(సుగ్రీవవిషయే శ్రీరామస్య కోపః)

చత్వారో వార్షికా మాసా గతా వర్షశతోపమాః,
మమ శోకాఽభిభూతస్య సౌమ్య సీతా మపశ్యతః. ౧౪

చక్రవాకీవ భర్తారం పృష్ఠతోఽనుగతా వనం,
విషమం దండకారణ్య ముద్యాన మివ యా గతా. ౧౫

ప్రియావిహీనే దుఃఖార్తే హృతరాజ్యే వివాసితే,
కృపాం న కురుతే రాజా సుగ్రీవో మయి లక్ష్మణ. ౧౬

అనాథో హృతరాజ్యోఽయం రావణేన చ ధర్షితః,
దీనో దూరగృహః కామీ మాం చైవ శరణం గతః. ౧౭

ఇత్యేతైః కారణై స్సౌమ్య సుగ్రీవస్య దురాత్మనః,
అహం వానరరాజస్య పరిభూతః పరంతప. ౧౮

స కాలం పరిసంఖ్యాయ సీతాయాః పరిమార్గణే,
కృతార్థ స్సమయం కృత్వా దుర్మతి ర్నాఽవబుధ్యతే. ౧౯

త్వం ప్రవిశ్య చ కిష్కింధాం బ్రూహి వానరపుంగవం,
మూర్ఖం గ్రామ్యసుఖే సక్తం సుగ్రీవం వచనా న్మమ. ౨౦

(చత్వార ఇతి.) చత్వారః ఆషాఢాద్యాః. కేచి దాహుః శ్రావణాద్యా ఇతి; 'పూర్వోఽయం వార్షికో మాస శ్శ్రావణ స్సలిలాగమ' ఇత్యుపక్రమోక్తేః. ఆశ్వయుజకార్తికయో ర్వర్షానువృత్త్యా వార్షికత్వమ్, 'కార్తికే సమనుప్రాప్తే త్వం రావణవధే యతే' తి పూర్వోక్తవచనే తు కార్తికే సమనుప్రాప్త ఇత్యస్య సమాప్తే ఇత్యర్థ ఇత్యాహుః. ౧౫-౧౬

(అనాథ ఇత్యాది.) సుగ్రీవస్య, పరిభూత ఇతి 'క్తస్య చ వర్తమాన' ఇతి షష్ఠీ. కృపాం న కురుత ఇత్యాదికం సుగ్రీవాఽభిమాన మనుసృత్యోక్తం. ౧౯

(త్వం ప్రవిశ్య చేత్యాది.) ౨౦

అర్థినా ముపపన్నానాం పూర్వం చాప్యుపకారిణాం,
ఆశాం సంశ్రుత్య యో హంతి స లోకే పురుషాధమః. ౨౧

* శుభం వా యది వా పాపం యో హి వాక్య ముదీరితం,
సత్యేన పరిగృహ్ణాతి స వీరః పురుషోత్తమః. ౨౨

కృతార్థా హ్యకృతార్థానాం మిత్రాణాం న భవంతి యే,
తా న్మృతా నపి క్రవ్యాదాః కృతఘ్నా న్నోపభుంజతే. ౨౩

నూనం కాంచనపృష్ఠస్య వికృష్టస్య మయా రణే,
ద్రష్టు మిచ్ఛతి చాపస్య రూపం విద్యుద్గణోపమం. ౨౪

ఘోరం జ్యాతలనిర్ఘోషం క్రుద్ధస్య మమ సంయుగే,
నిర్ఘోష మివ వజ్రస్య పున స్సంశ్రోతు మిచ్ఛతి. ౨౫

కామ మేవంగతేఽప్యస్య పరిజ్ఞాతే పరాక్రమే,
త్వత్సహాయస్య మే వీర న చింతా స్యా న్నృపాత్మజ. ౨౬

(శుభ మితి.) యః ఉదీరితం వాక్యం, సత్యేన పరిగృహ్ణాతి సత్యత్వేన స్వీకరోతి, యథోక్త మనుతిష్ఠ తీత్యర్థః, మిత్రాణాం న భవంతి, మిత్రాణా ముపకారాయ న భవంతీ త్యర్థః. అస్య శ్లోకస్య అంతే ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం. ఇతి సుగ్రీవం బ్రూహీతి పూర్వేణ సంబంధః. ౨౧—౨౪

(ఘోర మితి.) 'నిర్ఘోష మివ వజ్రస్య పున స్సంశ్రోతు మిచ్ఛతీ' తి పాఠః. ౨౫

(కామ మితి.) వీర నృపాత్మజ, త్వత్సహాయస్య మే, ఏవం గతే సాలగిరిభూదళనాదిషు ఇత్థ మప్రతిహతే పరాక్రమే, కామం పరిజ్ఞాతే సత్యపి, అస్య సుగ్రీవస్య, చింతా సమయవ్యతిక్రమే మా మపి హనిష్యతీతి విచారః. మా భూ దిత్యర్థః. ౨౬

---

* రామానుజీయం. (శుభ మితి.) యో హి వాక్య ముదీరిత మితి పాఠః.

(సుగ్రీవవిషయే శ్రీరామస్య కోపః)

యదర్థ మయ మారంభః కృతః పరపురంజయ,
సమయం నాఽభిజానాతి కృతార్థః ప్లవగేశ్వరః. ౭౭

వర్షాసమయకాలం తు ప్రతిజ్ఞాయ హరీశ్వరః,
వ్యతీతాం శ్చతురో మాసా న్విహర న్నాఽవబుధ్యతే. ౭౮

సామాత్యపరిష త్క్రీడ న్పాన మేవోపసేవతే,
శోకదీనేషు నాఽస్మాసు సుగ్రీవః కురుతే దయాం. ౭౯

ఉచ్యతాం గచ్ఛ సుగ్రీవ స్త్వయా వత్స మహాబల,
మమ రోషస్య య ద్రూపం బ్రూయా శ్చైన మిదం వచః. ౮౦

న చ సంకుచితః పంథా యేన వాలీ హతో గతః,
సమయే తిష్ఠ సుగ్రీవ మా వాలిపథ మన్వగాః. ౮౧

(య దర్థ మితి.) అయ మారంభః సఖ్యకరణవాలినిరసనరూపః. యదర్థం యస్మై సీతాన్వేషణప్రయోజనాయ, కృతః. సమయం తద్విషయసంకేతం, ప్లవగేశ్వరో నాఽభిజానాతీతి సంబంధః. ౭౭

(వర్షేతి.) వర్షాసమయకాలం - వర్షా ఏవ సమయకాలః సంకేతకాలః, తం, వర్షాశబ్దేన చత్వారో మాసా ఉపలక్ష్యంతే. ౭౮

(సామాత్యేతి.) సామాత్యపరిష త్సామాత్యబాంధవః. ౭౯

(ఉచ్యతా మితి.) మమ రోషస్య యద్రూపం త త్సుగ్రీవ ఉచ్యతాం, ఏన మిదం వక్ష్యమాణం, వచశ్చ బ్రూయాః. ౮౦

(న చేతి.) హతో వాలీ యేన పథా గతః స పంథాః, పరలోక ఇత్యర్థః. సమయే మర్యాదాయాం, తిష్ఠ. వాలిపథం వాలిగతం మార్గం. ౮౧

ఏక ఏవ రణే వాలీ శరేణ నిహతో మయా,
త్వాం తు సత్యా దతిక్రాంతం హనిష్యామి సబాంధవం. ౨౨

త దేవం విహితే కార్యే య ద్ధితం పురుషర్షభ,
త త్త ద్బ్రూహి నరశ్రేష్ఠ త్వర కాలవ్యతిక్రమః. ౨౩

కురుష్వ సత్యం మయి వానరేశ్వర ప్రతిశ్రుతం ధర్మ మవేక్ష్య శాశ్వతం,
మా వాలినం ప్రేత్య గతో యమక్షయం త్వ మద్య పశ్యే ర్మమ చోదితై శ్శరైః. ౨౪

స పూర్వజం తీవ్రవివృద్ధకోపం లాలప్యమానం ప్రసమీక్ష్య దీనం,
చకార తీవ్రాం మతి ముగ్రతేజా హరీశ్వరే మానవవంశనాథః. ౨౫

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కింధాకాండే, త్రింశ స్సర్గః.

(తదేవ మితి.) కార్యే. ఏవం విహితే ఏవ మవస్థితే సతి, య ద్ధితం తత్ బ్రూహి. కాలవ్యతిక్రమః, మా భూ దితి శేషః. అతః త్వర త్వరస్వేతి సంబంధః. ౨౨-౨౩

ఉక్త మర్థం పున స్సంక్షేపేణ సర్గాంతే దర్శయతి (కురుష్వేతి.) మయి విషయే ప్రతిశ్రుతం సత్యం కురు, శాశ్వతం ధర్మ మవేక్ష్య ప్రతిశ్రుతకరణం అక్షయో ధర్మ ఇత్యవేక్ష్య. ౨౪

(స ఇతి.) సః లక్ష్మణః, హరీశ్వరే సుగ్రీవే, తీవ్రాం మతిం, నిగ్రహబుద్ధి మిత్యర్థః. లాలప్యమానం ప్రలపంతం. ౨౫

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే, త్రింశ స్సర్గః.

అథ ఏకత్రింశ స్సర్గః

స కామినం దీన మదీనసత్త్వం శోకాభిపన్నం సముదీర్ణకోపం,
నరేంద్రసూను ర్నరదేవపుత్రం రామానుజః పూర్వజ మిత్యువాచ. ౧

న వానర స్స్థాస్యతి సాధువృత్తే న మంస్యతే కర్మఫలానుషంగాన్,
న భోక్ష్యతే వానరరాజ్యలక్ష్మీం తథాహి నాఽభిక్రమతేఽస్య బుద్ధిః. ౨

* మతిక్షయా ద్గ్రామ్యసుఖేషు సక్త స్తవ ప్రసాదాప్రతికారబుద్ధిః,
హతోఽగ్రజం పశ్యతు వీర తస్య న రాజ్య మేవం విగుణస్య దేయం. ౩

అథ ఏకత్రింశ స్సర్గః

అథాఽంగదేన లక్ష్మణకోపకథనం సుగ్రీవా యైకత్రింశే.(స కామిన మితి.) కామినం అధిక కామం, అత ఏవ దీనం, తథా ప్యదీనసత్త్వం, ఏతేన వస్తుతః అదీనసత్త్వోఽపి దైన్యం భావయతీతి గమ్యతే, శోకాఽభిపన్నం శోకం ప్రాప్తం, సముదీర్ణకోపం లబ్ధవృద్ధకోపం, అస్మిన్ శ్లోకే నరదేవపుత్ర మిత్యత్ర దేకారో గాయత్ర్యా ఏకాదశాక్షరం. దశసహస్రశ్లోకా గతాః. ౧

(నేతి.) సాధువృత్తే - సాధూనాం మిత్రసమానసుఖదుఃఖానాం సుహృదాం, వృత్తే ఆచారే, న స్థాస్యతి. కర్మఫలానుషంగాన్ అగ్నిసాక్షికసఖ్యరూపకర్మణా వాలినిరసనరాజ్యదారలాభరూపఫలానుబంధాన్, న మంస్యతే. వానరరాజ్యలక్ష్మీం న భోక్ష్యతే. తథా హ్యస్య బుద్ధిః, నాఽభిక్రమతే అస్మత్ప్రయోజనాభిముఖ్యే న వర్తత ఇతి యోజనా. ౨

(మతీతి.) మతిభ్రమాత్ బుద్ధివిపర్యాసాత్, తవ, ప్రసాదాప్రతికారబుద్ధిః - ప్రసాదస్య రాజ్యప్రదానాదిరూపస్య, అప్రతికారబుద్ధిః ప్రత్యుపకారబుద్ధిరహితః. అత ఏవ హత స్సుగ్రీవః, అగ్రజం వాలినం పశ్యతు. ఏవం విగుణస్య తస్య రాజ్యం న దేయం. 'వాలిన' మితి క్వచిత్పాఠః. తత్ర వృత్త ముపజాతిః. ౩

---

* రామానుజీయం, (మతిక్షయా దితి.) 'హతోఽగ్రజం పశ్యతు వీర వాలిన' మిత్యత్ర వృత్తభంగ ఆర్షః.

న ధారయే కోప ముదీర్ణవేగం నిహన్మి సుగ్రీవ మసత్య మద్య,
హరిప్రవీరై స్సహ వాలిపుత్త్రో నరేంద్రపత్న్యా విచయం కరోతు. ४

త మాత్తబాణాసన ముత్పతంతం నివేదితార్థం రణచండకోపం,
ఉవాచ రామః పరవీరహంతా స్వవేక్షితం * సానునయం చ వాక్యం. ५

న హి వై త్వద్విధో లోకే పాప మేవం సమాచరేత్,
పాప మార్యేణ యో హంతి స వీరః పురుషోత్తమః. ६

నేద మద్య త్వయా గ్రాహ్యం సాధువృత్తేన లక్ష్మణ,
తాం ప్రీతి మనువర్తస్వ పూర్వవృత్తం చ సంగతం. ७

సామోపహితయా వాచా రూక్షాణి పరివర్జయన్,
వక్తు మర్హసి సుగ్రీవం వ్యతీతం కాలపర్యయే. ८

(నేతి.) న ధారయే, అకార్యకరణం కర్తుం న క్షమ ఇత్యర్థః. అసత్యం సత్యవచనరహితం, నరేంద్రపత్న్యాః సీతాయాః, విచయం అన్వేషణం. ४

(త మితి.) మమ అహృదయవచనమాత్రేణ అయం తం హన్యా దేవే త్యనుతప్తో రామః ప్రాహ స్మ. (పరవీరహంతా,) న తు స్వాశ్రితహంతా. స్వవేక్షితం సుష్ఠు నిరూపితం. ५

(న హీతి.) పాపం మిత్రహననాధ్యవసాయరూపం, ఆర్యేణ సమ్యగ్వివేకేన. ६

(నేద మితి,) ఇదం మిత్రహననాధ్యవసాయరూపం పాపం, పూర్వవృత్తం చ, సంగతం సఖ్యరూపం బాంధవం చ. ७

(సామేతి.) కాలపర్యయే కాలక్రమే విషయే, వ్యతీతం వ్యతిక్రాంతవంతం, సుగ్రీవం, రూక్షాణి పరుషాణి, పరివర్జయన్, సామోపహితయా సాంత్వయుక్తయా, వాచా, వక్తు మర్హసి. ८

---

* రామానుజీయం. సానునయం సప్రసాదం.

(లక్ష్మణస్య కిష్కింధాగమనం)

సోఽగ్రజే నాఽనుశిష్టారో యథావ త్పురుషర్షభః,
ప్రవివేశ పురీం వీరో లక్ష్మణః పరవీరహా. ౯

తత శ్శుభమతిః ప్రాజ్ఞో భ్రాతుః ప్రియహితే రతః,
లక్ష్మణః ప్రతిసంరబ్ధో జగామ భవనం కపేః. ౧౦

శక్రబాణాసనప్రఖ్యం ధనుః కాలాంతకోపమః,
ప్రగృహ్య గిరిశృంగాభం మందర స్సానుమా నివ. ౧౧

యథోక్తకారీ వచన ముత్తరం చైవ సోత్తరం,
బృహస్పతిసమో బుద్ధ్యా మత్వా రామానుజ స్తథా. ౧౨

కామక్రోధసముత్థేన భ్రాతుః కోపాగ్నినా వృతః,
ప్రభంజన ఇవాఽప్రీతః ప్రయయౌ లక్ష్మణ స్తదా. ౧౩

సాలతాలాశ్వకర్ణాంశ్చ తరసా పాతయ న్ద్రుమాన్,
పర్యస్య న్గిరికూటాని ద్రుమా నన్యాంశ్చ వేగతః. ౧౪

(తత ఇతి.) ప్రతిసంరబ్ధః ప్రతినివృత్తహననాధ్యవసాయః. ౯-౧౦

సోఽగ్రజేనేత్యాది శ్లోకద్వయోక్తం విస్తరేణాఽఽహ (శక్రేత్యాదినా.) ధనుః ప్రగృహ్య సానుమాన్ పర్వత ఇవ స్థితః, ౧౧

(యథోక్తేతి.) యథోక్తం రామోక్త మనతిక్రమ్య కరోతీతి యథోక్తకారీ, లక్ష్మణః, వచనం సుగ్రీవం ప్రతి స్వేన వక్తవ్యం వచనం. యథోక్తకారీతి విశేషణా ద్రామోపదిష్టం వచనమితి సిద్ధం. ఉత్తరం చ స్వవచనస్య సుగ్రీవేణ వక్ష్యమాణ ముత్తరం చ, సోత్తరం స్వేన వక్ష్యమాణోత్తరసహితం, మత్వా ఆలోచ్య, ప్రయయా వితి సంబంధః. ౧౨-౧౪

శిలాశ్చ శకలీకుర్వ న్పద్భ్యాం గజ ఇవాఽఽశుగః,
* దూర మేకపదం త్యక్త్వా యయౌ కార్యవశా ద్ద్రుతం. ౧౫

తా మపశ్య ద్బలాకీర్ణాం హరిరాజమహాపురీం,
దుర్గా మిక్ష్వాకుశార్దూలః కిష్కింధాం గిరిసంకటే. ౧౬

రోషాత్ ప్రస్ఫురమాణోష్ఠ స్సుగ్రీవం ప్రతి లక్ష్మణః,
దదర్శ వానరా న్భీమాన్ కిష్కింధాయా బహిశ్చరాన్. ౧౭

† తం దృష్ట్వా వానరా స్సర్వే లక్ష్మణం పురుషర్షభం,
శైలశృంగాణి శతశః ప్రవృద్ధాం శ్చ మహీరుహాన్.
జగృహుః కుంజరప్రఖ్యా వానరాః పర్వతాంతరే, ౧౮½

తా న్గృహీతప్రహరణా న్హరీ న్దృష్ట్వా తు లక్ష్మణః.
బభూవ ద్విగుణం క్రుద్ధో బహ్వింధన ఇవాఽనలః. ౧౯½

తం తే భయపరీతాంగాః క్రుద్ధం దృష్ట్వా ప్లవంగమాః.
కాలమృత్యుయుగాంతాభం శతశో విద్రుతా దిశః, ౨౦½

(దూర మితి.) ఏకపదం పౌరస్త్యపదం, దూరం త్యక్త్వా దూరే క్షిప్త్వా. అనేన ద్రుతగమనం సూచితం. ద్రుతం గచ్ఛన్ హి పురుషః పురఃపాదం దూరే క్షిపతి. ౧౫

(తా మితి.) గిరిసంకటే నిబిడగిరిమధ్యే. అనేన పూర్వోక్తగుహాశబ్దో వివృతః. ౧౬

(తం దృష్ట్వేత్యాది.) వానరాః పూర్వోక్తా బహిశ్చరాః. ౧౮½—౨౦½

---

* (దూర మేకపదం త్యక్త్వా) ఏకపదం పాశ్చాత్యం పాదం, దూరం యథా తథా త్యక్త్వా. అనేన పౌరస్త్యపాదస్య దూరనిక్షేప స్సూచితః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

† రామానుజీయం. 'కిష్కింధాయా బహిశ్చరా' నిత్యతః పరం 'తం దృష్ట్వా వానరా స్సర్వే లక్ష్మణం పురుషర్షభ' మిత్యర్ధం ద్రష్టవ్యం.

(లక్ష్మణదర్శనేన కపీనాం సంభ్రమః)

తత స్సుగ్రీవభవనం ప్రవిశ్య హరిపుంగవాః.
క్రోధ మాగమనం చైవ లక్ష్మణస్య న్యవేదయన్, ౨౧॥

తారయా సహితః కామీ సక్తః కపివృషో రహః.
న తేషాం కపివీరాణాం శుశ్రావ వచనం తదా, ౨౨॥

తత స్సచివసందిష్టా హరయో రోమహర్షణాః.
గిరికుంజరమేఘాభా నగర్యా నిర్యయు స్తదా, ౨౩॥

నఖదంష్ట్రాయుధా ఘోరా స్సర్వే వికృతదర్శనాః.
సర్వే శార్దూలదర్పాశ్చ సర్వే చ వికృతాననాః, ౨౪॥

దశనాగబలాః కేచి త్కేచి ద్దశగుణోత్తరాః.
కేచి న్నాగసహస్రస్య బభూవు స్తుల్యవిక్రమాః, ౨౫॥

కృత్స్నాం హి కపిభి ర్వ్యాప్తాం ద్రుమహస్తై ర్మహాబలైః,
అపశ్య ల్లక్ష్మణః క్రుద్ధః కిష్కింధాం తాం దురాసదాం, ౨౬॥

తత స్తే హరయ స్సర్వే ప్రాకారపరిఘాంతరాత్.
నిష్క్రమ్యోదగ్రసత్త్వా స్తు తస్థు రావిష్కృతం తదా. ౨౭॥

సుగ్రీవస్య ప్రమాదం చ * పూర్వజం చాఽఽర్త మాత్మవాన్.
బుద్ధ్వా కోపవశం వీరః పునరేవ జగామ సః, ౨౮॥

(తత స్త ఇతి.) ప్రాకారపరిఘాంతరా న్నిష్క్రమ్య. ఆవిష్కృతం ప్రకాశం యథా భవతి తథా, తస్థుః. ౨౧॥-౨౭॥

(సుగ్రీవస్యేతి.) ఆర్తం కామపీడితం. ౨౮॥

---

* రామానుజీయం. 'పూర్వజం చాఽఽర్త మాత్మవా' నితి సమ్యక్,

స దీర్ఘోష్ణమహోచ్ఛ్వాసః కోపసంరక్తలోచనః.
బభూవ నరశార్దూల స్సధూమ ఇవ పావకః, ౨౯

బాణశల్యస్ఫురజ్జిహ్వ స్సాయకాసనభోగవాన్.
స్వతేజోవిషసంఘాతః పంచాస్య ఇవ పన్నగః. ౩౦

తం దీప్త మివ కాలాగ్నిం నాగేంద్ర మివ కోపితం.
సమాసాద్యాఽంగద స్త్రాసా ద్విషాద మగమ ద్భృశం, ౩౧

సోఽంగదం రోషతామ్రాక్ష స్సందిదేశ మహాయశాః.
సుగ్రీవః కథ్యతాం వత్స మమాఽఽగమన మిత్యుత, ౩౨

ఏష రామానుజః ప్రాప్త స్త్వత్సకాశ మరిందమః.
భ్రాతు ర్వ్యసనసంతప్తో ద్వారి తిష్ఠతి లక్ష్మణః. ౩౩

తస్య వాక్యే యది రుచిః క్రియతాం సాధు వానర.
ఇత్యుక్త్వా శీఘ్ర మాగచ్ఛ వత్స వాక్య మరిందమ, ౩౪

లక్ష్మణస్య వచ శ్శ్రుత్వా శోకావిష్టోఽంగదోఽబ్రవీత్.
పితు స్సమీప మాగమ్య సౌమిత్రి రయ మాగతః, ౩౫

(స ఇత్యాది.) (బాణేతి.) బాణశల్యం బాణాగ్ర మేవ స్ఫురంతీ జిహ్వా యస్య స తథా. సాయకాసనం ధనుః, తదేవ భోగః ఫణా, తద్వాన్. బభూవేతి పూర్వేణ సంబంధః. ౨౯—౩౦

(సోఽంగద మిత్యాది.) వత్స, అరిందమ, ఏష రామానుజః, త్వత్సకాశం ప్రాప్త ఇతి మమాగమనం సుగ్రీవః కథ్యతాం, భ్రాతృవ్యసనసంతప్త స్స లక్ష్మణః ద్వారి తిష్ఠతి. తస్య వాక్యే తవ యది రుచిః తర్హి, సాధు యుక్తం, తత్ర తవ గమనం వా అత్రైవ తస్యానయనం వా, క్రియతాం. ఇత్యేత ద్వాక్య ముక్త్వా శీఘ్ర మాగచ్ఛ ఇతి సోఽంగదం సందిదేశేతి సంబంధః. ౩౨-౩౪

(లక్ష్మణస్యేతి.) అయ మాగత ఇత్యనంతర మితికరణం బోధ్యం. ౩౫

(అంగదేన సుగ్రీవాయ లక్ష్మణాగమననివేదనం)

అథాఽంగద స్తస్య వచో నిశమ్య సంభ్రాంతభావః పరిదీనవక్త్రః,
⚘ నిపత్య తూర్ణం నృపతే స్తరస్వీ తతః కుమార శ్చరణౌ వవందే. ౩౬॥

సంగృహ్య పాదౌ పితు రగ్ర్యతేజా * జగ్రాహ మాతుః పునరేవ పాదౌ.
పాదౌ రుమాయాశ్చ నిపీడయిత్వా నివేదయామాస తత స్త మర్థం. ౩౭॥

స నిద్రామదసంవీతో వానరో న విబుద్ధవాన్,
బభూవ మదమత్తశ్చ మదనేన చ మోహితః, ౩౮॥

తతః కిలకిలాం చక్రు ర్లక్ష్మణం ప్రేక్ష్య వానరాః.
ప్రసాదయంత స్తం క్రుద్ధం భయమోహితచేతసః, ౩౯॥

తే మహౌఘనిభం దృష్ట్వా వజ్రాశనిసమస్వనం.
సింహనాదం సమం చక్రు ర్లక్ష్మణస్య సమీపతః, ౪౦॥

ఉక్తం విస్తృణాతి (అథేతి.) ౩౬॥

(సంగృహ్యేతి.) మాతుః పున రేవే త్యనేన మాతుః పృథగ్వందన ముచ్యతే. ౩౭॥

(స ఇతి.) మదమత్తః పానకృతమదమత్తః. ౩౮॥

(తత ఇతి.) కిలకిలేతి వానరాణాం శబ్ద ఉచ్యతే. ౩౯॥

(త ఇతి.) మహౌఘనిభం మహాప్రవాహతుల్యం, లక్ష్మణం, సమం యుగపత్. ౪౦॥

⚘ రామానుజీయం. 'నిపత్య తూర్ణం నృపతే స్తరస్వి తతః కుమార శ్చరణౌ వవందే' ఇతి పాఠః.

* రామానుజీయం. 'జగ్రాహ మాతుః పున రేవ పాదా' విత్యత్ర పునశ్శబ్దః పితృనమస్కారాపేక్షయా ప్రయుక్తః.

తేన శబ్దేన మహతా ప్రత్యబుధ్యత వానరః.
మదవిహ్వలతామ్రాక్షో వ్యాకులస్రగ్విభూషణః, ౪౧॥

అథాఽఙ్గదవచ శ్శ్రుత్వా తేనైవ చ సమాగతౌ.
మన్త్రిణౌ వానరేన్ద్రస్య సమ్మతౌ దూరదర్శినౌ, ౪౨॥

ప్లక్ష శ్చైవ ప్రభావ శ్చ మన్త్రిణా వర్థధర్మయోః.
వక్తు ముచ్చావచం ప్రాప్తం లక్ష్మణం తౌ శశంసతుః, ౪౩॥

ప్రసాదయిత్వా సుగ్రీవం వచనై స్సామనిశ్చితైః.
ఆసీనం పర్యుపాసీనౌ యథా శక్రం మరుత్పతిం, ౪౪॥

సత్యసంధౌ మహాభాగౌ భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ.
వయస్యభావం సంప్రాప్తౌ రాజ్యార్హౌ రాజ్యదాయినౌ, ౪౫॥

తయో రేకో ధనుష్పాణి ర్ద్వారి తిష్ఠతి లక్ష్మణః.
యస్య భీతాః ప్రవేపంతో నాదా న్ముఞ్చంతి వానరాః, ౪౬॥

స ఏష రాఘవ భ్రాతా లక్ష్మణో ⁽¹⁾ వాక్యసారథిః.

(అథేతి.) తేనైవ సమాగతౌ తదాహ్వానేన సమాగతౌ, మన్త్రిణౌ ప్రశస్తమన్త్రౌ, అర్థధర్మయో ర్విషయే ఉచ్చావచం వక్తుం ప్రాప్తం లక్ష్మణం శశంసతుః. ౪౧॥-౪౩॥

(ప్రసాదయిత్వేత్యాది.) సామనిశ్చితైః సాంత్వవిషయే నిశ్చితైః, ఊచతు రితి శేషః. ౪౪॥

(యస్యేతి.) యస్య భీతాః యస్మాత్ భీతాః. వాక్యసారథిః, రామవాక్యప్రేరిత ఇత్యర్థః. ౪౬॥

---

* రామానుజీయం. (ప్రసాదయిత్వేత్యాది.) 'భవ సత్యప్రతిశ్రవా' ఇత్యంత మేకం వాక్యం. అత్ర శశంసతు రిత్యనుషజ్యతే. యస్య భీతాః యస్మాత్ భీతాః. 'రోషో హ్యస్య నివర్త్యతా' మితి పాఠః.

(1) వాక్యసారథిః వాక్య మేవ సారథివత్ ప్రవర్తకం యస్య సః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

(అంగదాదిభిః సుగ్రీవాయ హితబోధనం)

వ్యవసాయరథః ప్రాప్త స్తస్య రామస్య శాసనాత్, ౨౬॥

అయం చ దయితో రాజన్ తారాయా స్తనయోఽంగదః.
లక్ష్మణేన సకాశం తే ప్రేషిత స్త్వరయాఽనఘ, ౨౭॥

సోఽయం రోషపరీతాక్షో ద్వారి తిష్ఠతి వీర్యవాన్.
వానరా న్వానరపతే చక్షుషా నిర్దహ న్నివ, ౨౮॥

తస్య మూర్ధ్నా ప్రణమ్య త్వం సపుత్ర స్సహ బంధుభిః.
గచ్ఛ శీఘ్రం మహారాజ రోషో హ్యస్య నివర్త్యతాం, ౩౦॥

యదాఽహ రామో ధర్మాత్మా తత్కురుష్వ సమాహితః.
రాజన్ తిష్ఠస్వ సమయే భవ సత్యప్రతిశ్రవః, ౩౧॥

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాణ్డే, ఏకత్రింశ స్సర్గః.

కథ మిదం దుర్గ మేకః ప్రవిష్టవా౯ నిత్యత్రాహ (వ్యవసాయరథ ఇతి.) ప్రతిపక్షనిరాసా ద్వ్యవసాయరథః, తస్య తస్మై, స్వసమయే స్వమర్యాదాయాం, సత్యప్రతిశ్రవః సత్యప్రతిజ్ఞో భవ. ౩౧॥

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే.
ఏకత్రింశ స్సర్గః

అథ ద్వాత్రింశ స్సర్గః

అంగదస్య వచ శ్శ్రుత్వా సుగ్రీవ స్సచివై స్సహ,
లక్ష్మణం కుపితం శ్రుత్వా ముమోచాఽఽసన మాత్మవాన్. ౧

† సచివా నబ్రవీ ద్వాక్యం నిశ్చిత్య గురులాఘవమ్,
మంత్రజ్ఞా న్మంత్రకుశలో మంత్రేషు పరినిష్ఠితాన్. ౨

న మే దుర్వ్యాహృతం కిఞ్చి న్నాఽపి మే దురనుష్ఠితం,
లక్ష్మణో రాఘవభ్రాతా క్రుద్ధః కి మితి చింతయే. ౩

అసుహృద్భి ర్మమాఽమిత్రై ర్నిత్య మ న్తరదర్శిభిః,
మమ దోషా నసంభూతాన్ శ్రావితో రాఘవానుజః. ౪

అత్ర తావ ద్యథాబుద్ధి సర్వై రేవ యథావిధి,
భావస్య నిశ్చయ స్తావ ద్విజ్ఞేయో నిపుణం శనైః. ౫

అథ ద్వాత్రింశ స్సర్గః

అథ హనుమతా హితోపదేశో ద్వాత్రింశే. (అంగదస్యేత్యాది.) అంగదస్య ప్రాధాన్యా దంగదస్య వచ శ్శ్రుత్వే త్యుక్తం. ఆసనం ముమోచ, భయేనాఽఽసనా దుదతిష్ఠ దిత్యర్థః. ౧

(సచివా నితి.) మంత్రకుశలః మంత్రప్రయోగకుశలః. ౨

(న మ ఇతి.) దుర్వ్యాహృతం పరుషభాషణం, దురనుష్ఠితం అపకారః, కిం కిమర్థం. ౩

(అసుహృద్భి రితి.) అసుహృద్భిః అశోభనహృదయైః. ౪

(అత్రేతి.) తావత్ ప్రథమం, యథావిధి యథాక్రమం, భావస్య చేష్టాయాః, నిశ్చయః అధ్యవసాయః. ౫

---

† రామానుజీయం. 'సచివా నబ్రవీ ద్వాక్య' మితి సమ్యక్.

(హనుమతా సుగ్రీవాయ హితబోధనం)

న ఖ ల్వస్తి మమ త్రాసో లక్ష్మణా న్నాఽపి రాఘవాత్,
మిత్రం త్వస్థానకుపితం జనయ త్యేవ సంభ్రమం. ౬

సర్వథా సుకరం మిత్రం దుష్కరం పరిపాలనం,
అనిత్యత్వా చ్చ చిత్తానాం ప్రీతి రల్పేఽపి భిద్యతే. ౭

అతో నిమిత్తం త్రస్తోఽహం రామేణ తు మహాత్మనా,
య న్మమోపకృతం శక్యం ప్రతికర్తుం న త న్మయా. ౮

సుగ్రీవే ణైవ ము క్తస్తు హనుమాన్ హరిపుంగవః,
ఉవాచ స్వేన తర్కేణ మధ్యే వానరమంత్రిణాం. ౯

సర్వథా నైత దాశ్చర్యం య స్త్వం హరిగణేశ్వర,
న విస్మరసి సుస్నిగ్ధ ముపకారకృతం శుభం. ౧౦

రాఘవేణ తు వీరేణ భయ ముత్సృజ్య దూరతః,
త్వత్ప్రియార్థం హతో వాలీ శక్రతుల్యపరాక్రమః. ౧౧

నిజభయకృతమాసనచలన మపహ్నుతే (న ఖల్వితి.) ౬

మిత్రస్యాఽస్థానకోపసంభావనాయాం లోకన్యాయ మాహ (సర్వథేతి.) అల్పే. వైషమ్య ఇతి శేషః. ౭

(అత ఇతి.) మహాత్మనా రామేణ, మమ య దుపకృతం త న్మయా ప్రతికర్తుం న శక్యం, అతో నిమిత్తం అస్మా న్నిమిత్తాత్, త్రస్తోఽహ మితి సంబంధః. ౮

(సుగ్రీవేణేతి.) తర్కేణ ఊహేన. ౯

(సర్వథేతి.) ఉపకారకృతం ఉపకారకారిణం. ౧౦—౧౧

సర్వథా ప్రణయా త్క్రుద్ధో రాఘవో నాఽత్ర సంశయః,
భ్రాతరం సంప్రహితవా న్లక్ష్మణం లక్ష్మివర్ధనం. ౧౨

త్వం ప్రమత్తో న జానీషే కాలం కాలవిదాంవర,
ఫుల్లస ప్తచ్ఛదశ్యామా ప్రవృత్తా తు శర చ్ఛివా. ౧౩

నిర్మలగ్రహనక్షత్రా ద్యౌః ప్రణష్టవలాహకా,
ప్రసన్నా శ్చ దిశ స్సర్వా స్సరిత శ్చ సరాంసి చ. ౧౪

ప్రాప్త ముద్యోగకాలం తు నాఽవైషి హరిపుంగవ,
త్వం ప్రమత్త ఇతి వ్యక్తం లక్షణోఽయ మిహాఽఽగతః. ౧౫

ఆర్తస్య హృతదారస్య పరుషం పురుషాంతరాత్,
వచనం మర్షణీయం తే రాఘవస్య మహాత్మనః. ౧౬

* కృతాపరాధస్య హి తే నాఽన్య త్పశ్యా మ్యహం క్షమం,

(ఆర్తస్యేతి.) పురుషాంతరాత్ లక్ష్మణాత్, ఆగత మితి శేషః. అత్ర మర్షణీయత్వే బహవో హేతవ ఉపన్యస్యంతే. హృతదారస్య పరుషవచనం మర్షణీయం, ఏవ మార్త స్యేత్యాదౌ, రాఘవస్య మహాత్మనః పరమాత్మనః, సర్వస్వామిన ఇత్యర్థః. ౮-౧౬

అథాపరాధప్రాయశ్చిత్తం విదధాతి (కృతేతి.)కృతాపరాధస్య, న త్వారబ్ధాపరాధస్య, అపరాధారంభకాలే సానుతాపో యది లఘుప్రాయశ్చిత్తేన తదా తస్య పరిహార స్స్యాత్, న తథా భూః. కింతు నిశ్చయేన కృతాపరాధోఽసి. తేన అంజలిం బద్ధ్వా లక్ష్మణస్య, ప్రసాదనా దంతరేణ ప్రసాదనం వినా,

---

* తనిశ్లోకీ. లక్ష్మణజ్యాఘోషం శ్రుత్వా కృతకాపేయచేష్టేన సుగ్రీవేణ తాదృశావస్థాయాం కర్తవ్యం కి మితి ప్రశ్నే కృతే సుగ్రీవం ప్రతి హనుమా నాహ (కృతాపరాధస్యేతి.) అపరాధారంభ ఏవాఽనుతాపో యది లఘుప్రాయశ్చిత్తేన పరిహార స్స్యాత్. ఇదానీం న తావన్మాత్రేణ పరిహర్తుం శక్యతే. కింతు సాంత్వనం కార్యం. తత శ్చాఽంజలిః కర్తవ్యః. అనేన భగవదపచారే తదీయప్రసాదనం ప్రాయశ్చిత్త మితి వ్యంజితం, 'అనుత ప్త స్తు తా నేవ క్షమయే న్నాఽన్యథా శమః, భగవ త్యపచారేఽపి సైషా శాంతి రనుత్తమే' తి స్మరణాత్.

(హనుమతా సుగ్రీవాయ హితబోధనం)

అంతరేణాఽంజలిం బద్ధ్వా లక్ష్మణస్య ప్రసాదనాత్. ౧౭

నియుక్తై ర్మంత్రిభి ర్వాచ్యో హ్యవశ్యం పార్థివో హితం,
అత ఏవ భయం త్యక్త్వా బ్రవీ మ్యవధృతం వచః. ౧౮

అభిక్రుద్ధ స్సమర్థో హి చాప ముద్యమ్య రాఘవః,
సదేవాసురగంధర్వం వశే స్థాపయితుం జగత్. ౧౯

న స క్షమః కోపయితుం యః ప్రసాద్యః పున ర్భవేత్,
పూర్వోపకారం స్మరతా కృతజ్ఞేన విశేషతః. ౨౦

తస్య మూర్ధ్నా ప్రణమ్య త్వం సపుత్ర స్ససుహృజ్జనః,
రాజం స్తిష్ఠస్వ సమయే భర్తు ర్భార్యేవ తద్వశే. ౨౧

అన్యత్, క్షమం అపరాధపరిహారక్షమం,. సాధనం న పశ్యామి. 'అంజలిః పరమా ముద్రా క్షిప్రం దేవప్రసాదినీ' తి శాస్త్రాత్. లక్ష్మణస్యే త్యనేన తదీయం ప్ర త్యంజలి రేవ భగవదపచారపరిహారక ఇత్యుక్తం; త్వదంఘ్రి ముద్దిశ్యేతివత్. తే ఇత్యనేనాఽత్రాధికారినియమో నాస్తీ త్యుచ్యతే. అంజలి మిత్యేకవచనేన సకృత్కరణ మేవాఽల మిత్యుక్తం. బద్ధ్వేత్యనేన దేశకాలనియమాభావ స్సూచితః. 'బధ్వా లక్ష్మణస్య ప్రసాదనా' దిత్యనేన క్షిప్రం దేవప్రసాదినీ త్యస్యాఽర్థ ఉక్తః. ౧౭

కి మేవం మాం ప్రతి హీనవృత్త ముపదిష్టవా నసీ త్యత్రాహ (నియుక్తై రితి.) ౧౮

కథ మిదం హితం తత్రాఽఽహ (అభిక్రుద్ధ ఇతి.) ౧౯

హేత్వంతర మాహ (న స ఇతి.) ౨౦

అంజలిం బద్ధ్వే త్యుక్తం వివృణోతి (తస్యేతి.) స్వసమయే తిష్ఠ తద్వశే చ తిష. ౨౧

న రామ రామానుజశాసనం త్వయా కపీంద్రయుక్తం మనసాఽప్యపోహితుం,
మనో హి తే జ్ఞాస్యతి మానుషం బలం సరాఘవస్యాఽస్య సురేంద్రవర్చసః. ౨౨

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాణ్డే, ద్వాత్రింశ స్సర్గః.

అథ త్రయస్త్రింశ స్సర్గః

అథ ప్రతిసమాదిష్టో లక్ష్మణః పరవీరహా,
ప్రవివేశ గుహాం ఘోరాం కిష్కింధాం రామశాసనాత్. ౧

ద్వారస్థా హరయ స్తత్ర మహాకాయా మహాబలాః,
బభూవు ర్లక్ష్మణం దృష్ట్వా సర్వే ప్రాంజలయ స్స్థితాః. ౨

(న రామేతి.) సురేంద్రవర్చసః, సరాఘవస్య సలక్ష్మణస్య, అస్య రామస్య, మానుషం బలం దివ్యాస్త్రాదిబల మంతరేణ కేవలం స్వాభావికం బలం, తే మనో జ్ఞాస్యతి హి జానాత్యేవ. సాలగిరిభేదనాదౌ దృష్టచరత్వా దితి భావః. ౨౨

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే, ద్వాత్రింశ స్సర్గః.

అథ త్రయస్త్రింశ స్సర్గః

అథాఽన్తఃపురం ప్రవిష్టస్య లక్ష్మణస్య తారయా ప్రసాదనం త్రయస్త్రింశే. (అథేత్యాది) ప్రతిసమాదిష్టః ప్రత్యాహూతః, అంగదేనేతి శేషః. ౧—౨

(లక్ష్మణస్య కిష్కింధా గుహాప్రవేశః)

నిశ్శ్వసంతం తు తం దృష్ట్వా క్రుద్ధం దశరథాత్మజం,
బభూవు ర్ద్వారయ త్రస్తా న చైనం పర్యవారయన్. ౩

స తాం రత్నమయీం శ్రీమాన్ దివ్యాం పుష్పితకాననాం,
రమ్యాం రత్నసమాకీర్ణాం దదర్శ మహతీం గుహాం. ౪

హర్మ్యప్రాసాదసంబాధాం నానాపణ్యోపశోభితాం,
సర్వకామఫలై ర్వృక్షైః పుష్పితై రుపశోభితాం. ౫

దేవగంధర్వపుత్త్రై శ్చ వానరైః కామరూపిభిః,
దివ్యమాల్యాంబరధరై శ్శోభితాం ప్రియదర్శనైః. ౬

చందనాగరుపద్మానాం గంధై స్సురభిగంధినాం,
మైరేయాణాం మధూనాం చ సంమోదితమహాపథాం.
దదర్శ గిరినద్య శ్చ విమలా స్తత్ర రాఘవః, ౭½

అంగదస్య గృహం రమ్యం మైందస్య ద్వివిదస్య చ.
గవయస్య గవాక్షస్య గజస్య శరభస్య చ, ౮½

(నిశ్శ్వసంత మితి.) న చైనం పర్యవారయన్, భయేన లక్ష్మణ ముపగంతుం నాఽశక్నువ న్నిత్యర్థః. ౩

(స తా మితి.) రత్నమయీం రత్ననిర్మితాం, రత్నసమాకీర్ణాం ఆపణస్థరత్నై స్సమాకీర్ణాం, హర్మ్యాః ధనినాం వాసాః, ప్రాసాదాః దేవగృహాః, పద్మానాం ఆలేపవిశేషాణాం. (దదర్శేతి.) గిరినద్యః గిరినదీః; వ్యత్యయేన ద్వితీయా. ౪-౭½

(అంగదస్యేత్యాది.) ౮½

విద్యున్మాలే శ్చ సంపాతే స్సూర్యాక్షస్య హనూమతః.
వీరబాహో స్సుబాహో శ్చ నళస్య చ మహాత్మనః, ౯॥

కుముదస్య సుషేణస్య తారజాంబవతో స్తథా.
దధివక్త్రస్య నీలస్య సుపాటలసునేత్రయోః, ౧౦॥

ఏతేషాం కపిముఖ్యానాం రాజమార్గే మహాత్మనాం.
దదర్శ గృహముఖ్యాని మహాసారాణి లక్ష్మణః, ౧౧॥

పాండురాభ్రప్రకాశాని దివ్యమాల్యయుతాని చ.
ప్రభూతధనధాన్యాని స్త్రీరత్నై శ్శోభితాని చ, ౧౨॥

పాండురేణ తు సాలేన పరిక్షిప్తం దురాసదం.
వానరేంద్రగృహం రమ్యం మహేంద్రసదనోపమం, ౧౩॥

శుక్లైః ప్రాసాదశిఖరైః కైలాసశిఖరోపమైః.
సర్వకామఫలై ర్వృక్షైః పుష్పితై రుపశోభితం, ౧౪॥

మహేంద్రదత్తైః శ్రీమద్భి ర్నీలజీమూతసన్నిభైః.
దివ్యపుష్పఫలై ర్వృక్షై శ్శీతచ్ఛాయై ర్మనోరమైః, ౧౫॥

హరిభి స్సంవృతద్వారం బలిభి శ్శస్త్రపాణిభిః.
దివ్యమాల్యావృతం శుభ్రం తప్తకాంచనతోరణం, ౧౬॥

(మహాసారాణి) అతిదృఢాని. ౯॥-౧౨॥

(పాండురేణేతి.) పాండురేణ సాలేన సుధాధవళితప్రాకారేణ, 'దివ్యపుష్పఫలై ర్వృక్షై' రిత్యనేన ఇంద్రదత్తా స్స్వర్గీయా వృక్షా ఉచ్యంతే. పూర్వముక్తా వృక్షా భౌమా ఇత్యవగంతవ్యం

(లక్ష్మణస్య సుగ్రీవాంతఃపురప్రవేశః)

సుగ్రీవస్య గృహం రమ్యం ప్రవివేశ మహాబలః.
అవార్యమాణ స్సౌమిత్రి ర్మహాభ్ర మివ భాస్కరః, ౧౭॥

స సప్త కక్ష్యా ధర్మాత్మా నానాజనసమాకులాః.
ప్రవిశ్య సుమహ ద్గుప్తం దదర్శాఽంతఃపురం మహత్, ౧౮॥

హైమరాజతపర్యంకై ర్బహుభిశ్చ వరాసనైః.
మహార్హాస్తరణోపేతై స్తత్ర తత్రోపశోభితం, ౧౯॥

ప్రవిశ న్నేవ సతతం శుశ్రావ మధురస్వరం.
తంత్రీగీతసమాకీర్ణం సమగీతపదాక్షరం, ౨౦॥

బహ్వీ శ్చ వివిధాకారా రూపయౌవనగర్వితాః.
స్త్రియ స్సుగ్రీవభవనే దదర్శ స మహాబలః, ౨౧॥

దృష్ట్వాఽభిజనసంపన్నా శ్చిత్రమాల్యకృతస్రజః.
ఫలమాల్యకృతవ్యగ్రా భూషణోత్తమభూషితాః, ౨౨॥

పూర్వం 'వానరేంద్ర గృహం రమ్య' మిత్యుక్తస్యాఽనేకవిశేషణవ్యవధానేన సుగ్రీవస్య గృహం రమ్య మితి పున ర్నిగమనం. స్వరూపతో రమ్యం, ఉక్తవిశేషణైశ్చ రమ్య మితి రమ్యపదద్వయనిర్వాహః. యద్వా, వానరేంద్రగృహం వానరేంద్రయోః ఋక్షరజోవాలినోః, గృహభూతం, ఇదానీం సుగ్రీవస్య గృహం, ప్రవివేశేతి సంబంధః. ౧౭-౧౯॥

(ప్రవిశన్నేవేతి.) సః లక్ష్మణః, తతం వీణాదివాద్యజాతం, మధురస్వరం మధురశ్రుతియుక్తం. తంత్రీశబ్దేన తంత్రీధ్వని ర్లక్ష్యతే. తద్రూపై ర్గీతై స్సమాకీర్ణం, సమగీతపదాక్షరం - సమతయా తంత్రీగీతసమతయా, గీతాని కంఠై ర్గీతాని, పదా న్యక్షరాణి చ యస్య; యద్వా, సమాని అన్యూనాతిరిక్తాని గీతసంబంధీని పదా న్యక్షరాణి చ యస్య. ౨౦-౨౧॥

(దృష్ట్వేతి.) ఫలమాల్యకృతవ్యగ్రాః, ఫలమాల్యార్థం వ్యగ్రా ఇత్యర్థః. ౨౨॥

నాఽతృప్తా న్నాఽపి చాఽవ్యగ్రా న్నాఽనుదాత్తపరిచ్ఛదాన్.
సుగ్రీవానుచరాం శ్చాపి లక్షయామాస లక్ష్మణః. ౨౩॥

కూజితం నూపురాణాం చ కాంచీనాం నినదం తథా.
సన్నిశమ్య తత శ్శ్రీమాన్ సౌమిత్రి ర్లజ్జితోఽభవత్, ౨౪॥

రోషవేగప్రకుపిత శ్శ్రుత్వా చాఽఽభరణస్వనం.
చకార జ్యాస్వనం వీరో దిశ శ్శబ్దేన పూరయన్, ౨౫॥

చారిత్రేణ మహాబాహు రపకృష్ట స్స లక్ష్మణః.
తస్థా వేకాన్త మాశ్రిత్య రామశోకసమన్వితః, ౨౬॥

తేన చాపస్వనేనాఽథ సుగ్రీవః ప్లవగాధిపః.
విజ్ఞాయాఽఽగమనం త్రస్త స్సంచచాల వరాసనాత్, ౨౭॥

అంగదేన యథా మహ్యం పురస్తా త్ప్రతివేదితం.
సువ్యక్త మేష సంప్రాప్త స్సౌమిత్రి ర్భ్రాతృవత్సలః, ౨౮॥

అంగదేన సమాఖ్యాతం జ్యాస్వనేన చ వానరః.
బుబుధే లక్ష్మణం ప్రాప్తం ముఖం చాఽస్య వ్యశుష్యత, ౨౯॥

(నానుదాత్తపరిచ్ఛదాన్) ఉత్కృష్టవస్త్రాభరణాదికాన్. ౨౩॥

(కూజిత మితి.) లజ్జితోఽభవత్, ఉపరిసురతద్యోతకత్వా దితి భావః. ౨౪॥

(రోషేతి;) రోషవేగప్రకుపితః రోషప్రవృద్ధః, ప్రకోపశబ్దో హ్యభివృద్ధవాచీ. ౨౫॥

(చారిత్రేణేతి.) రామశోకసమన్వితః రామవిషయశోకసమన్వితః, ఏకాన్తం స్త్రీప్రసంగరహితప్రదేశం. ౨౬॥

(తేనేతి.) సౌమిత్రి స్సంప్రాప్త ఇత్యాగమనం విజ్ఞాయేతి సంబన్ధః. సంచచాల వరాసనాత్, లాంగూలచాలనమాల్యచ్ఛేదనాదికాపేయవ్యాపారా నకరో దిత్యర్థః. ౨౭॥—౨౯॥

(సుగ్రీవేణ తారాప్రేషణం)

తత స్తారాం హరిశ్రేష్ఠః సుగ్రీవః ప్రియదర్శనాం.
ఉవాచ హిత మవ్యగ్ర స్త్రాసస్సంభ్రాంతమానసః, ३०॥

కిన్ను తత్కారణం సుభ్రు ప్రకృత్యా మృదుమానసః.
సరోష ఇవ సంప్రాప్తో యేనాఽయం రాఘవానుజః, ३१॥

కిం పశ్యసి కుమారస్య రోషస్థాన మనిందితే.
న ఖ ల్వకారణే కోప మాహరే న్నరసత్తమః, ३२॥

య దస్య కృత మస్మాభి ర్బుధ్యసే కించి దప్రియం.
త ద్బుద్ధ్యా సంప్రధార్యాఽఽశు క్షిప్ర మర్హసి భాషితుం, ३३॥

అథవా స్వయమే వైనం ద్రష్టు మర్హసి భాషితుం.
వచనై స్సాంత్వయుక్తై శ్చ ప్రసాదయితు మర్హసి, ३४॥

త్వద్దర్శనవిశుద్ధాత్మా న స కోపం కరిష్యతి.
న హి స్త్రీషు మహాత్మానః క్వచి త్కుర్వంతి దారుణం, ३५॥

త్వయా సాంత్వై రుపక్రాంతం ప్రసన్నేంద్రియమానసం.
తతః కమలపత్రాక్షం ద్రక్ష్యా మ్యహ మరిందమం, ३६॥

(తత ఇతి.) అవ్యగ్రః, కార్యాంశ ఇతి శేషః. ३०॥—३५॥

(త్వయేతి.) త్వయా సాంత్వైః ప్రసన్నేంద్రియమానస మితి సంబంధః. ఉపక్రాంతం ఉపాగతం. ३६॥

* సా ప్రస్ఖలంతీ మదవిహ్వలాక్షీ ప్రలంబకాంచీగుణహేమసూత్రా.
సలక్షణా లక్ష్మణసన్నిధానం జగామ తారా నమితాంగయష్టిః, ౩౨॥

స తాం సమీక్ష్యైవ హరీశపత్నీం తస్థా వుదాసీనతయా మహాత్మా.
అవాఙ్ముఖోఽభూ న్మనుజేంద్రపుత్త్రః స్త్రీసన్నికర్షా ద్వినివృత్తకోపః, ౩౩॥

సా పానయోగా ద్వినివృత్తలజ్జా దృష్టిప్రసాదా చ్చ నరేంద్రసూనోః.
ఉవాచ తారా ప్రణయప్రగల్భం వాక్యం మహార్థం పరిసాంత్వపూర్వం. ౩౪॥

కిం కోపమూలం మనుజేంద్రపుత్త్ర క స్తే న సంతిష్ఠతి వాఙ్నిదేశే.

(సేతి.) సా కాంతసంశ్లేషం వినాపి రమణీయగమనసౌందర్యా, ప్రస్ఖలంతీ సంశ్లేషకృతాయాసేన పదే పదం కృత్వా గచ్ఛంతీ, మదవిహ్వలాక్షీ భోగసంవర్ధకమధుపానమదేన విహ్వలనేత్రీ, ప్రలంబే కాంచీగుణహేమసూత్రే యస్యా స్సా ప్రలంబకాంచీగుణహేమసూత్రా, ఈషచ్ఛిథిలదుకూలతయా శయనే యథాస్థితా తథైవ సమాగతే త్యర్థః. సలక్షణా వ్యక్తై స్సంభోగలక్షణై స్సమాగతా, లక్ష్మణసన్నిధానం జగామ, కిం మాతురపి గోప్య మస్తీ త్యాగతా. నమితాంగయష్టిః ద్రవీభావావస్థాయాం నమితం నార్జవ మర్హతి. అతః నమ్రత్వైవ యథా నిరూపకం భవతి తథా స్థితే త్యర్థః. ౩౨॥

(స తా మితి.) ఉదాసీనతయా తత్కాంతినిర్వర్ణనానాదరతయా. ౩౩॥

(సేతి.) నరేంద్రసూనోః ధార్మికస్య లక్ష్మణస్య దృష్టిప్రసాదా ద్ధేతోః, ప్రణయప్రగల్భం స్నేహధృష్టం. ౩౪॥

(కి మితి.) చతురో మాసాన్ రాజపుత్త్రౌ విద్యుత్ స్తనితసాత్కృత్య స్వయం భోగప్రవణా స్థితా, త జ్జానంత్యపి కిం కోప మూలః మిత్యాహ. తత్కృపారసవిశేషజ్ఞతయా దృష్టిప్రసాదా దితి హ్యుక్తం. మనుజేంద్రపుత్త్ర షష్టివర్షసహస్రాణి రాజ్యం పరిపాల్య ప్రజాపరాధం క్షాంతవతో దశరథస్య

---

* రామానుజీయం. (సేతి.) 'యేనైవ బాణేన హతః ప్రియో మే తేనైవ మాం త్వం జహి సాయకేన, హతా గమిష్యామి సమీప మస్య న మా మృతే రామ రమేత వాలీ' తి యా రామం ప్రత్యుక్తవతీ సే త్యర్థః. యద్వా, సా 'స్వయ మేవైనం ద్రష్టు మర్హతి భామినీ' తి సుగ్రీవేణోక్తా సా తారా.

(లక్ష్మణేన సుగ్రీవదోషనిరూపణం)

క శ్శుష్కవృక్షం వన మాపతంతం దవాగ్ని మాసీదతి నిర్విశంకః. ౪౦॥

స తస్యా వచనం శ్రుత్వా సాంత్వపూర్వ మశంకితం.
భూయః ప్రణయదృష్టార్థం లక్ష్మణో వాక్యమబ్రవీత్. ౪౧॥

కి మయం కామవృత్త స్తే లుప్తధర్మార్థసంగ్రహః.
భర్తా భర్తృహితే యుక్తే న చైన మవబుధ్యసే. ౪౨॥

న చింతయతి రాజ్యార్థం నాఽస్మాన్ శోకపరాయణాన్.
సామాత్యపరిష త్తారే పాన మేవోపసేవతే. ౪౩॥

స మాసాం శ్చతురః కృత్వా ప్రమాణం ప్లవగేశ్వరః.
వ్యతీతాం స్తా న్మదవ్యగ్రో విహర న్నాఽవబుధ్యతే. ౪౪॥

పుత్ర స్త్వం. అపరాధిజనానాం శిరశ్ఛేదనం కరిష్యామీతి సంప్రతి సమాగతోఽసి. సమ్యంచీ భవతో గతిః. క స్తే న సంతిష్ఠతి వాఙ్నిదేశే - య స్తే వాఙ్నిదేశే న తిష్ఠతి సః కః: అశాస్త్రవశ్యస్య దృష్టే వస్తుని సపది చాపలం కృత్వా నివర్తితు మక్షమస్య తిర్యగ్జనస్య చ్యుతా న్భోగాన్ స్వయ మేవ దత్వా స్వాజ్ఞాం కుర్వంతం హింసితు మిచ్ఛసి. (క ఇత్యాది.) దవాగ్నౌ పతన్ చపల శ్శలభః కిలేతి భావః. తద్వ చ్చపలోఽయ మిత్యేవం దృష్టాంతః. సంతిష్ఠతీ త్యార్షం పరస్మైపదం. ౪౦॥

(స ఇతి.) అసంశయం నిస్సంశయం. అకుటిల మితి యావత్. ప్రణయదృష్టార్థం స్నేహసందర్శితప్రయోజనం. ౪౧॥

అతీవాఽయుక్తం తవ భర్తు ర్విషయప్రావణ్య మిత్యాహ (కి మయ మిత్యాదినా.) యుక్తే సక్తే ఇతి సంబుద్ధిః. అయం కామవృత్త ఇతి, ఏనం, నాఽవబుధ్యసే కి మితి సంబంధః. ౪౨॥

(న చింతయతీతి.) రాజ్యార్థం రాజ్యరూపప్రయోజనం. ౪౩॥

(స ఇతి.) ప్రమాణం మర్యాదాం. ౪౪॥

న హి ధర్మార్థసిద్ధ్యర్థం పాన మేవం ప్రశస్యతే.
పానా దర్థశ్చ ధర్మశ్చ కామశ్చ పరిహీయతే, ౪౫॥

ధర్మలోపో మహాం స్తావ త్కృతే హ్యప్రతికుర్వతః.
అర్థలోపశ్చ మిత్రస్య నాశే గుణవతో మహాన్, ౪౬॥

మిత్రం హ్యర్థగుణశ్రేష్ఠం సత్యధర్మపరాయణం.
త ద్ద్వయం తు పరిత్యక్తం న తు ధర్మే వ్యవస్థితం, ౪౭॥

త దేవం ప్రస్తుతే కార్యే కార్య మస్మాభి రుత్తరం.
య త్కార్యం కార్యతత్త్వజ్ఞే త దుదాహర్తు మర్హసి, ౪౮॥

సా తస్య ధర్మార్థసమాధియుక్తం నిశమ్య వాక్యం మధురస్వభావం.
తారా గతార్థే మనుజేంద్రకార్యే విశ్వాసయుక్తం త మువాచ భూయః, ౪౯॥

(న హీతి.) ధర్మార్థసిద్ధ్యర్థం, యతమానస్యేతి శేషః. ౪౫॥

(ధర్మేతి.) కృతే ఉపకారవిషయే, అప్రతికుర్వతః మహాన్ ధర్మలోపో భవేత్, ప్రత్యుపకారాకరణా ద్గుణవతో మిత్రస్య నాశే సతి మహా నర్థలోపో భవేత్. చకారా త్కామలోపశ్చ. ౪౬॥

ఉక్త మర్థ ముపపాదయతి (మిత్రం హీతి.) సత్యధర్మపరాయణం మిత్రం అర్థగుణశ్రేష్ఠం హి. అత్ర గుణశబ్దః కామవాచీ. అర్థకామయో ర్మూలత్వా న్మిత్రం తాభ్యాం శ్రేష్ఠం హి. తాదృశం మిత్రం త్యజతా- సుగ్రీవేణ, త ద్ద్వయం అర్థకామద్వయం, పరిత్యక్తం తు పరిత్యక్త మేవ, ధర్మే తు న వ్యవస్థితం, ధర్మోఽపి పరిత్యక్త ఇత్యర్థః. ౪౭॥

(త దితి.) త త్తస్మాత్, కార్యతత్త్వజ్ఞే, కార్యే ధర్మార్థకామవిలోపహేతుభూతే మిత్రపరిత్యాగలక్షణే కార్యే. ఏవం ప్రస్తుతే సతి, య దుత్తరం కార్య మస్మాభిః కార్యం కర్తవ్యం, తత్ ఉదాహర్తుం వక్తుం అర్హసి. ౪౮॥

(సేతి.) ధర్మార్థయో స్సమాధినా సంబంధేన యుక్తం, గతార్థే ప్రయోజనయుక్తే, నరేంద్రకార్యే విషయే, విశ్వాసయుక్తం. ౪౯॥

(తారయా లక్ష్మణకోపప్రశమనం)

న కోపకాలః క్షితిపాలపుత్ర న చాతికోప స్స్వజనే విధేయః.
త్వదర్థకామస్య జనస్య తస్య ప్రమాద మప్యర్హసి వీరసోఢుం, ౩౦॥

కోపం కథం నామ గుణప్రకృష్టః కుమార కుర్యా దపకృష్టసత్త్వే.
క స్త్వద్విధః కోపవశం హి గచ్ఛే త్సత్త్వావరుద్ధ స్తపసః ప్రసూతిః, ౩౧॥

జానామి రోషం హరివీరబంధో ర్జానామి కార్యస్య చ కాలసంగం.
జానామి కార్యం త్వయి యత్కృతం న స్తచ్చాపి జానామి య దత్ర కార్యం, ౩౨॥

త చ్చాపి జానామి యథాఽవిషహ్యం బలం నరశ్రేష్ఠ శరీరజస్య.
జానామి యస్మింశ్చ జనేన బద్ధం కామేన సుగ్రీవ మసక్త మద్య, ౩౩॥

(నేతి.) న కోపకాలః, సుగ్రీవస్య కామార్తత్వా దితి భావః. త్వదర్థకామస్య త్వత్ప్రయోజనపరస్య, జనస్య సుగ్రీవస్య. ౩౦॥

(కోప మితి.) గుణప్రకృష్టః ఉత్కృష్టవీర్యగుణః, అపకృష్టసత్త్వే హీనబలే, సత్త్వావరుద్ధః వ్యవసాయయుక్తః. 'ద్రవ్యాసువ్యవసాయేషు సత్త్వ మస్త్రీ తు జంతుష్వి' త్యమరః. తపస శ్శాంతిరూపస్య, ప్రసూతిః ఉత్పత్తిస్థానం. ౩౧॥

మద్దోష మేవ జానాసి న తు తద్ధేతూ నిత్యత్రాహ (జానా మీతి.) హరివీరబంధోః రామస్య, రోషం జానామి, రోష మమోఘస్వరూపం జానామీత్యర్థః. కార్యస్య చ కాలసంగం ఉద్యోగరూపకార్యస్య కాలవిళంబనం చ, జానామి. జానామి కార్యం త్వయి యత్కృతం నః - యత్ వాలివధరూపం కార్యం, నః అస్మాకం కృతం, త్వయి విద్యమానం త దపి జానామి. య దత్ర కార్యం అస్మి న్నుపకారే అస్మాభి ర్యత్సీతాన్వేషణాదికం కర్తవ్యం. తచ్చాపి జానామి. ౩౨॥

(తచ్చేతి.) హే నరశ్రేష్ఠ, శరీరజస్య కామస్య బలం యథా అవిషహ్యం తచ్చాపి జానామి, అద్య సుగ్రీవం యస్మిన్ జనే కామేన, అసక్తం అనవరతం అవబద్ధం, జానామి. తం చ స్త్రీజనం జానామీతి యోజనా. ౩౩॥

న కామతంత్రే తవ బుద్ధి రస్తి త్వం వై యథా మన్యువశం ప్రపన్నః.
న దేశకాలౌ హి న చార్థధర్మా వవేక్షతే కామరతి ర్మనుష్యః, ౫౪॥

తం కామవృత్తం మమ సన్నికృష్టం కామాఽభియోగాచ్చ నివృత్తలజ్జం.
క్షమస్వ తావ త్పరవీరహంత స్త్వద్భ్రాతరం వానరవంశనాథం, ౫౫॥

మహర్షయో ధర్మతపోభికామాః కామానుకామాః ప్రతిబద్ధమోహాః.
అయం ప్రకృత్యా చపలః కపి స్తు కథం న సజ్జేత సుఖేషు రాజా, ౫౬॥

* ఇత్యేవ ముక్త్వా వచనం మహార్థం సా వానరీ లక్ష్మణ మప్రమేయం.
పున స్సఖేలం మదవిహ్వలం చ భర్తు ర్హితం వాక్య మిదం బభాషే, ౫౭॥

ఉద్యోగస్తు చిరాజ్ఞప్త స్సుగ్రీవేణ నరోత్తమ.
కామస్యాపి విధేయేన తవాఽర్థప్రతిసాధనే, ౫౮॥

ఆగతా హి మహావీర్యా హరయః కామరూపిణః.
కోటీశతసహస్రాణి నానానగనివాసినః, ౫౯॥

లక్ష్మణసంరంభోపశమనాయ స్వప్రాగల్భ్యేన లోకస్థితిం దర్శయతి (న కామతంత్రే ఇత్యాదినా.) త్వం, యథా యేన ప్రకారేణ, మన్యువశం ప్రపన్నః, తేన ప్రకారేణ, కామతంత్రే రతిక్రీడాదౌ, తవ బుద్ధి ర్నాస్తి. కామతంత్రాభిజ్ఞశ్చే త్తాదృశం న ద్విష్యా ఇతి భావః. కిం కామతంత్రప్రవణః కిమపి న జానాతీ త్యత్రాహ (న దేశకాలా వితి.) ౫౪॥

(త మితి.) మమ సన్నికృష్టం సమీపస్థం, అత ఏవ కామవృత్తం కామవ్యాపార మితి క్రమేణ యోజనా. ౫౫॥

మహర్షయోఽపి కామవశాః, కిముత పృథగ్జనః? ఇత్యాహ (మహర్షయ ఇతి.) ధర్మతపసీ అభికామయంత ఇతి ధర్మతపోభికామాః, కామస్యాఽభిలాషస్య, అను పశ్చాత్, కామో యేషాం తే కామానుకామాః, ప్రతిబద్ధమోహాః నియతస్త్రీవ్యామోహాః. ౫౬॥

(ఇతీతి.) సఖేలం సలీలం. ౫౭॥—౫౯॥

---

* రామానుజీయం. (ఇత్యేవ మితి.) 'పున స్సఖేల' మితి సమ్యక్.

(లక్ష్మణేన సుగ్రీవాంతఃపురప్రవేశః)

త దాగచ్ఛ మహాబాహో చారిత్రం రక్షితం త్వయా.
అచ్ఛలం మిత్రభావేన సతాం దారావలోకనం, ౬౦॥

తారయా చాఽభ్యనుజ్ఞాత స్త్వరయా చాఽపి చోదితః.
ప్రవివేశ మహాబాహూ రభ్యంతర మరిందమః, ౬౧॥

తత స్సుగ్రీవ మాసీనం కాంచనే పరమాసనే.
మహార్హా స్తరణోపేతే దదర్శాఽఽదిత్యసన్నిభం, ౬౨॥

దివ్యాభరణచిత్రాంగం దివ్యరూపం యశస్వినం.
దివ్యమాల్యాంబరధరం మహేంద్ర మివ దుర్జయం, ౬౩॥

దివ్యాభరణమాల్యాభిః ప్రమదాభి స్సమావృతం.
సంరబ్ధతరర క్తాక్షో బభూవాఽంతకసన్నిభః. ౬౪॥

రుమాంతు వీరః పరిరభ్య గాఢం వరాసనస్థో వరహేమవర్ణః.
దదర్శ సౌమిత్రి మదీనస త్త్వం విశాలనేత్ర స్సువిశాలనేత్రం, ౬౫॥

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాణ్డే, త్రయస్త్రింశ స్సర్గః.

(త దితి.) చారిత్రం రక్షితం త్వయా, అంతఃపుర స్త్వ్యవలోకన మనుచిత మితి బహి రేవ తిష్ఠతా త్వయా సదాచార స్సమ్య గనుష్ఠిత ఇత్యర్థః. శరణాగతరక్షణాచార స్త్వయా సమ్య గనుష్ఠిత ఇతి వా, అచ్ఛలం అదోషావహం. ౬౦॥

(తారయేత్యాది) శ్లోకచతుష్టయ మేకం వాక్యం. సమావృతం పరివృతం, సంరబ్ధతరః కుపితతరః, అత ఏవ ర క్తాక్షశ్చ. ౬౧॥—౬౪॥

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ము క్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే, త్రయస్త్రింశ స్సర్గః.

అథ చతుస్త్రింశ స్సర్గః

త మప్రతిహతం క్రుద్ధం ప్రవిష్టం పురుషర్షభం,
సుగ్రీవో లక్ష్మణం దృష్ట్వా బభూవ వ్యథితేంద్రియః. ౧

* క్రుద్ధం నిశ్శ్వసమానం తం ప్రదీప్త మివ తేజసా,
భ్రాతు ర్వ్యసనసంతప్తం దృష్ట్వా దశరథాత్మజం. ౨

ఉత్పపాత హరిశ్రేష్ఠో హిత్వా సౌవర్ణ మాసనం,
మహా న్మహేంద్రస్య యథా స్వలంకృత ఇవ ధ్వజః. ౩

☉ ఉత్పతంత మనూత్పేతూ రుమాప్రభృతయ స్త్రియః,
సుగ్రీవం గగనే పూర్ణచంద్రం తారాగణా ఇవ. ౪

అథ చతుస్త్రింశ స్సర్గః

అథ సుగ్రీవం ప్రతి రామసందేశకథనం చతుస్త్రింశే. (త మప్రతిహత మిత్యాది.) ౧

(క్రుద్ధ మిత్యాది.) మహేంద్రస్య ధ్వజ ఇవ ఉత్పపాత. స్వలంకృత ఇత్యుభయ విశేషణం. ౨—౩

(ఉత్పతంత మితి.) అనూత్పేతుః పశ్చా దుత్పేతుః. ౪

---

* రామానుజీయం. (ఉత్పపాతేతి.) మహేంద్రస్య ధ్వజో యథా స్వలంకృతః తథా స్వలంకృతో హరిశ్రేష్ఠః సౌవర్ణ మాసనం హిత్వా మహా న్ధ్వజ ఇవోత్పపాతేతి సంబంధః.

☉ రామానుజీయం. 'ఉత్పతంత మనూత్పేతు' రితి సమ్యక్.

(లక్ష్మణేన రామసందేశకథనం)

సంరక్తనయన శ్శ్రీమా న్విచచాల కృతాంజలిః,
బభూవాఽవస్థిత స్తత్ర కల్పవృక్షో మహా నివ. ౫

రుమాద్వితీయం సుగ్రీవం నారీమధ్యగతం స్థితం,
అబ్రవీ ల్లక్ష్మణః క్రుద్ధ స్సతారం శశినం యథా. ౬

సత్త్వాభిజనసంపన్న స్సానుక్రోశో జితేంద్రియః,
కృతజ్ఞ స్సత్యవాదీ చ రాజా లోకే మహీయతే. ౭

యస్తు రాజా స్థితోఽధర్మే మిత్రాణా ముపకారిణాం,
మిథ్యాప్రతిజ్ఞాం కురుతే కో నృశంసతర స్తతః. ౮

శత మశ్వానృతే హంతి సహస్రం తు గవానృతే,
ఆత్మానం స్వజనం హంతి పురుషః పురుషానృతే. ౯

పూర్వం కృతార్థో మిత్రాణాం న త త్ప్రతికరోతి యః,
కృతఘ్న స్సర్వభూతానాం స వధ్యః ప్లవగేశ్వర. ౧౦

(సంరక్తేతి.) సంరక్తనయనః, మదేనేతి శేషః. ౫-౭

(యస్త్వితి.) అధర్మ ఇతి ఛేదః. ౮

(శత మితి.) పురుషః అశ్వానృతే అశ్వవిషయానృతే, శతం హంతి, శతాశ్వహనన దోషభాక్ భవే దిత్యర్థః. ఏవం గవానృతే గోవిషయానృతే, సహస్రం హంతి, సహస్రగోహనన దోషభా గ్భవేత్. పురుషానృతే ఆత్మానం స్వజనం హంతి, ఆత్మస్వజనహననదోషభాక్ భవే దిత్యర్థః. మహాపురుషరామవిషయానృతే తు సర్వహననదోషభా గ్భవే దితి భావః. ౯

(పూర్వ మితి.) త న్మిత్రకార్యం, న ప్రతికరోతి పున ర్నకరోతి. ౧౦

గీతోఽయం బ్రహ్మణా శ్లోక స్సర్వలోకనమస్కృతః,
దృష్ట్వా కృతఘ్నం క్రుద్ధేన తం నిబోధ ప్లవంగమ. ౧౧

బ్రహ్మఘ్నే చ సురాపే చ చోరే భగ్నవ్రతే తథా,
నిష్కృతి ర్విహితా సద్భిః కృతఘ్నే నాఽస్తి నిష్కృతిః. ౧౨

అనార్య స్త్వం కృతఘ్నశ్చ మిథ్యావాదీ చ వానర,
పూర్వం కృతార్థో రామస్య న త త్ప్రతికరోషి యత్. ౧౩

నను నామ కృతార్థేన త్వయా రామస్య వానర,
సీతాయా మార్గణే యత్నః కర్తవ్యః కృత మిచ్ఛతా. ౧౪

స త్వం గ్రామ్యేషు భోగేషు సక్తో మిథ్యాప్రతిశ్రవః,
న త్వాం రామో విజానీతే సర్పం మండూకరావిణం. ౧౫

మహాభాగేన రామేణ పాపః కరుణవేదినా,
హరీణాం ప్రాపితో రాజ్యం త్వం దురాత్మా మహాత్మనా. ౧౬

కృతం చే న్నాఽభిజానీషే రామస్యాఽక్లిష్టకర్మణః,
సద్య స్త్వం నిశితై ర్బాణైః హతో ద్రక్ష్యసి వాలినం. ౧౭

న చ సంకుచితః పంథా యేన వాలీ హతో గతః,
సమయే తిష్ఠ సుగ్రీవ మా వాలిపథ మన్వగాః. ౧౮

(గీతోఽయ మితి.) బ్రహ్మణా స్వాయంభువమనునా. ౧౧

(బ్రహ్మఘ్నే చేతి.) నిష్కృతిః ప్రాయశ్చిత్తం. ౧౨-౧౩

(నన్వితి.) కృత మిచ్ఛతా ఉపకారం స్మరతా. ౧౪

(స త్వ మితి.) మండూకరావిణం మండూకగ్రహణార్థం మండూకవ ద్రౌతి. త మివ వంచకం, త్వాం న జానాతీ త్యర్థః. ౧౫-౧౮

(పున స్తారయా లక్ష్మణసాంత్వనమ్)

* న నూన మిక్ష్వాకువరస్య కార్ముకచ్యుతా న్శరా న్పశ్యసి వజ్రసన్నిభాన్,
తత స్సుఖం నామ నిషేవసే సుఖీ న రామకార్యం మనసాఽప్యవేక్షసే. ౧౯

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాణ్డే, చతుస్త్రింశ స్సర్గః.

అథ పఞ్చత్రింశ స్సర్గః

తథా బ్రువాణం సౌమిత్రిం ప్రదీప్త మివ తేజసా,
అబ్రవీ ల్లక్ష్మణం తారా తారాధిపనిభాననా. ౧

రామస్య సందిష్టం వాక్య మభిధాయ ప్రకృతకార్యోచితం స్వవాక్య మాహ(న నూన మితి.) ఇక్ష్వాకువరస్య కార్ముకచ్యుతాన్ బాణాన్ వజ్రసన్నిభాన్, న పశ్యసి నాఽద్రాక్షీః, నూనం, తతో నామ తస్మాత్ ఖలు, సుఖం నిషేవసే, సుఖీ సన్ రామకార్యం మనసాఽపి నాఽవేక్షస ఇతి యోజనా. ౧౯

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే, చతుస్త్రింశ స్సర్గః

అథ పఞ్చత్రింశ స్సర్గః

అథ పున స్తారయా లక్ష్మణసాంత్వనం పంచత్రింశే. (తథా బ్రువాణ మిత్యాది.) ౧

---

* రామానుజీయం. (నూనం త్వ మితి.) న నూన మితి వా పాఠః.

నైవం లక్ష్మణ వక్తవ్యో నాఽయం పరుష మర్హతి,
హరీణా మీశ్వర శ్శ్రోతుం తవ వక్త్రా ద్విశేషతః. ౨

నైవాఽకృతజ్ఞ స్సుగ్రీవో న శఠో నాఽపి దారుణః,
నైవాఽనృతకథో వీర న జిహ్మశ్చ కపీశ్వరః. ౩

ఉపకారం కృతం వీరో నాప్యయం విస్మృతః కపిః,
రామేణ వీర సుగ్రీవో య దన్యై ర్దుష్కరం రణే. ౪

రామప్రసాదా త్కీర్తిం చ కపిరాజ్యం చ శాశ్వతం,
ప్రాప్తవా నిహ సుగ్రీవో రుమాం మాం చ పరంతప. ౫

సుదుఃఖం శయితః పూర్వం ప్రాప్యేదం సుఖ ముత్తమం,
ప్రాప్తకాలం న జానీతే విశ్వామిత్రో యథా మునిః. ౬

* ఘృతాచ్యాం కిల సంసక్తో దశ వర్షాణి లక్ష్మణ,
అహో మన్యత ధర్మాత్మా విశ్వామిత్రో మహామునిః. ౭

(నైవ మితి.) వక్తవ్యః, పరుష మితి శేషః. ౨

(నైవేతి.) జిహ్మః కుటిలః. ౩

(ఉపకార మితి.) విస్మృత ఇతి కర్తరి నిష్ఠా. అన్యై ర్య ద్దుష్కరం తం ఉపకారం న విస్మృత ఇతి యోజనా. ౪-౬

(ఘృతాచ్యా మితి.) విశ్వామిత్రో ఘృతాచ్యా మాసక్తో దశ వర్షాణి, అహో మన్యత దిన మమన్యత. ఘృతాచీశబ్దే నాఽత్ర మేనకై వోచ్యతే. మేనకాసంగస్య బాలకాండేఽభిధానాత్. ౭

---

* రామానుజీయం. అత్ర ఘృతాచీశబ్దో మేనకాయా నామాంతరం. 'తాం దదర్శ మహాతేజా మేనకాం కుశికాత్మజ' ఇత్యాదినా 'తస్యాం వసంత్యాం వర్షాణి పంచ పంచ చ రాఘవే' త్యంతేన విశ్వామిత్రస్య మేనకాయాం దశవర్షాసక్తే ర్బాలకాండేఽభిహితత్వాత్.

(పునస్తారయా లక్ష్మణసాంత్వనమ్)

స హి ప్రాప్తం న జానీతే కాలం కాలవిదాం వరః,
విశ్వామిత్రో మహాతేజాః కిం పున ర్యః పృథగ్జనః. ౮

దేహధర్మం గతస్యాఽస్య పరిశ్రాంతస్య లక్ష్మణ,
అవితృప్తస్య కామేషు కామం క్షంతు మిహాఽర్హసి. ౯

న చ రోషవశం తాత గంతు మర్హసి లక్ష్మణ,
నిశ్చయార్థ మవిజ్ఞాయ సహసా ప్రాకృతో యథా. ౧౦

సత్త్వయుక్తా హి పురుషా స్త్వద్విధాః పురుషర్షభ,
అవిమృశ్య న రోషస్య సహసా యాంతి వశ్యతాం. ౧౧

ప్రసాదయే త్వాం ధర్మజ్ఞ సుగ్రీవార్థే సమాహితా,
మహా న్రోషసముత్పన్న స్సంరంభ స్త్యజ్యతా మయం. ౧౨

రుమాం మాం కపిరాజ్యం చ ధనధాన్యవసూని చ,
రామప్రియార్థం సుగ్రీవ స్త్యజే దితి మతి ర్మమ. ౧౩

సమానేష్యతి సుగ్రీవ స్సీతయా సహ రాఘవం,
శశాంక మివ రోహిణ్యా నిహత్వా రావణం రణే. ౧౪

(దేహేతి.) దేహధర్మం గతస్య శరీరస్వభావం ప్రాప్తస్య, కామం కామవర్తనం. ౯

అపరాధ మంగీకృత్య సాంత్వయిత్వా ఇదానీం విచార్యమాణే అపరాధ ఏవ నాస్తీత్యాహ (న చేతి.) నిశ్చయార్థం నిశ్చయరూప మర్థం, సుగ్రీవాభిప్రాయ మితి యావత్. ౧౦-౧౧

(ప్రసాదయ ఇతి.) సంరంభః అభినివేశః. ౧౨

(రుమా మితి.) ధనధాన్యేత్యత్ర ధనశబ్దో హస్తిరథాశ్వాదిపరః, వసుశబ్దో రత్నపరః. ౧౩

(సమానేష్యతీతి.) సమానేష్యతి ఘటయిష్యతి. నిహత్వేత్యత్ర ల్యబభావ ఆర్షః. ౧౪

శతకోటిసహస్రాణి లంకాయాం కిల రాక్షసాః,
అయుతాని చ షట్త్రింశ త్సహస్రాణి శతాని చ. ౧౫

అహత్వా తాం శ్చ దుర్ధర్షా న్రాక్షసా న్కామరూపిణః,
న శక్యో రావణో హంతుం యేన సా మైధిలీ హృతా, ౧౬

తే న శక్యా రణే హంతు మసహాయేన లక్ష్మణ,
రావణః క్రూరకర్మా చ సుగ్రీవేణ విశేషతః. ౧౭

ఏవ మాఖ్యాతవా న్వాలీ స హ్యభిజ్ఞో హరీశ్వరః,
ఆగమ స్తు న మే వ్యక్త * ◈ శ్శ్రవా త్తస్మా ద్బ్రవీ మ్యహం. ౧౮

(తే న శక్యా ఇతి.) తే, న శక్యా ఇతి చ్ఛేదః. తే రాక్షసాః, హంతుం న శక్యాః, రావణో విశేషేణాఽసహాయేన సుగ్రీవేణ హంతుం న శక్యః. ౧౫-౧౭

తర్హి రావణవృత్తాంత స్సర్వోఽప్యాఖ్యాయతా మిత్యత్రాహ (ఏవ మితి.) ఆగమః స్వయ మవగమః, శ్రవాత్ శ్రవణాత్, అత్ర సుగ్రీవేణ యుద్ధాయ నిర్గమకాలే తారయాఽంగదోక్తరామసుగ్రీవ సఖ్యకరణేఽభిహితే 'ఏతాదృశో రావణః, సుగ్రీవో దుర్బలః, తం కథం రామోఽవలంబత ?' ఇతి వాలినోక్త మితి జ్ఞేయం. ౧౮

---

* రామానుజీయం. 'శ్రవా త్తస్మా ద్బ్రవీ మ్యహ' మితి పాఠః.

◈ శాపా త్తస్య బ్రవీమ్యహ మితి టీకాపాఠః. పూర్వం సుగ్రీవో రావణం హత్వా సీతాం సమానేష్యతీ త్యుక్తం, ఇదానీ మసమర్థో రావణహనన ఇతి తథైవోచ్యతే. ఏత త్పూర్వోత్తరవిరుద్ధ మిత్యత ఆహ (ఆగమ ఇతి.) ఆగమ స్సీతాప్రాప్తిలక్షణః కార్యాగమ స్సుగ్రీవేణ భవిష్యతీతి న వ్యక్తః న స్ఫుటః, తర్హి రావణహననే సుగ్రీవో నిమిత్త మితి కథం బ్రవీషీ త్యత ఆహ (శాపా దితి.) తస్య రావణస్య, కర్మప్రాప్తశాపాత్, కపిభి స్సహాయైః రావణో నజ్క్ష్యతీతి నందికేశ్వరశాపా దిత్యర్థః. ఇతి టీకా.

(పున స్తారయా లక్ష్మణసాంత్వనమ్)

త్వత్సహాయనిమిత్తం వై ప్రేషితా హరిపుంగవాః,
ఆనేతుం వానరా న్యుద్ధే సుబహూ న్హరియూథపాన్. ౧౯

తాం శ్చ ప్రతీక్షమాణోఽయం విక్రాంతా న్సుమహాబలాన్.
రాఘవ స్వార్థసిద్ధ్యర్థం న నిర్యాతి హరీశ్వరః. ౨౦

కృతా తు సంస్థా సౌమిత్రే సుగ్రీవేణ యథా పురా,
అద్య తై ర్వానరై స్సర్వై రాగంతవ్యం మహాబలైః. ౨౧

ఋక్షకోటిసహస్రాణి గోలాంగూలశతాని చ,
అద్య త్వా ముపయాస్యంతి జహి కోప మరిందమ.
కోట్యోఽనేకాస్తు కాకుత్స్థ కపీనాం దీప్తతేజసాం, ౨౨

తవ హి ముఖ మిదం నిరీక్ష్య కోపా త్క్షతజనిభే నయనే నిరీక్షమాణాః.
హరివరవనితా న యాంతి శాంతిం ప్రథమభయస్య హి శంకితా స్స్మ సర్వాః, ౨౩

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కింధాకాండే, పఞ్చత్రింశ స్సర్గః.

(కృతేతి.) అత్ర సీతాన్వేషణకార్యవిషయే, సుగ్రీవేణ, పురా త్వదాగమనా త్పూర్వమేవ, సంస్థా వ్యవస్థా, త్రిపంచరాత్రా దూర్ధ్వం నాఽఽగంతవ్య మిత్యేవంరూపా, యథా యేన ప్రకారేణ, కృతా, తథా, అద్య అస్మిన్ దినే, తై రాగంతవ్యం. ౧౯-౨౨

(తవ హీతి.) హిశబ్దః పాదపూరణే, సర్వాః హరివరవనితాః. తవేదం ముఖం నిరీక్ష్య, ప్రథమభయస్య శంకితాః వాలివధజనితభయశంకితా స్సత్యః, రోషా ద్ధేతోః, క్షతజసమే నయనే నిరీక్షమాణాః, శాంతిం, న యాంతి హి న యాంత్యేవ. ప్రథమభయస్య శంకితా ఇతి కర్మణి షష్ఠీ. 'న లోకావ్యయే' త్యాదినా షష్ఠీప్రతిషేధేఽపి తత్ప్రయోగ ఆర్షః. ౨౩

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే,
పఞ్చత్రింశ స్సర్గః.

అథ షట్త్రింశ స్సర్గః

ఇత్యుక్త స్తారయా వాక్యం ప్రశ్రితం ధర్మసంహితం,
మృదుస్వభావ స్సౌమిత్రిః ప్రతిజగ్రాహ త ద్వచః. ౧

తస్మి న్ప్రతిగృహీతే తు వాక్యే హరిగణేశ్వరః,
* లక్ష్మణా త్సుమహత్త్రాసం వస్త్రం క్లిన్న మివాఽత్యజత్. ౨

తతః కంఠగతం మాల్యం చిత్రం బహుగుణం మహత్,
చిచ్ఛేద విమద శ్చాఽఽసీ త్సుగ్రీవో వానరేశ్వరః. ౩

స లక్ష్మణం భీమబలం సర్వవానరసత్తమః,
అబ్రవీ త్ప్రశ్రితం వాక్యం సుగ్రీవ స్సంప్రహర్షయన్. ౪

ప్రణష్టా శ్రీశ్చ కీర్తిశ్చ కపిరాజ్యం చ శాశ్వతం,
రామప్రసాదా త్సౌమిత్రే పునః ప్రాప్త మిదం మయా. ౫

అథ షట్త్రింశ స్సర్గః

అథ లక్ష్మణసుగ్రీవసౌహృదభాషణం షట్త్రింశే. (ఇత్యుక్త ఇత్యాది.) ౧

(తస్మి న్నితి.) సుమహత్త్రాస మితి 'ఆన్మహత' ఇత్యాకారాభావ ఆర్షః. క్లిన్నం ఆర్ద్రం. ౨

(తత ఇతి.) బహుగుణం బహువిధభోగప్రదం, మహత్ దివ్యం. ౪

(ప్రణష్టేతి.) ఇదం పూర్వోక్తం సర్వం. ౫

---

* రామానుజీయం. సుమహత్ సుమహాంతం.

(లక్ష్మణసుగ్రీవయోః సౌహృదభాషణం)

కశ్శక్త స్తస్య దేవస్య ఖ్యాతస్య స్వేన కర్మణా,
తాదృశం విక్రమం వీర ప్రతికర్తు మరిందమ. ౬

సీతాం ప్రాప్స్యతి ధర్మాత్మా వధిష్యతి చ రావణం,
సహాయమాత్రేణ మయా రాఘవ స్స్వేన జేజసా. ౭

సహాయకృత్యం కిం తస్య యేన సప్త మహాద్రుమాః,
శైలశ్చ వసుధా చైవ బాణే నైకేన దారితాః. ౮

ధను ర్విష్ఫారయానస్య యస్య శబ్దేన లక్ష్మణ,
సశైలా కంపితా భూమి స్సహాయై స్తస్య కిన్ను వై. ౯

అనుయాత్రాం నరేంద్రస్య కరిష్యేఽహం నరర్షభ,
గచ్ఛతో రావణం హంతుం వైరిణం సపురస్సరం. ౧౦

* యది కించి దతిక్రాంతం విశ్వాసా త్ప్రణయేన వా,
ప్రేష్యస్య క్షమితవ్యం మే న కశ్చి న్నాఽపరాధ్యతి. ౧౧

(క ఇతి.) తాదృశం విక్రమం ప్రతికర్తుం, తాదృశస్య విక్రమస్య ప్రతికర్తు మిత్యర్థః. ౬

(సీతా మితి.) సహాయమాత్రేణ మయే త్యుపలక్షణే తృతీయా. స్వయమేవాఽర్థసాధకః, అహం తు తస్య పరికరమాత్ర మితి భావః. ౭—౧౦

(యదీతి.) అతిక్రాంతం అతిక్రమణం, క్షమితవ్యం క్షంతవ్యం. ౧౧

---

* తనిశ్లోకీ. ఇదం కృతాపరాధస్యేతి పూర్వోపదిష్టార్థస్యాఽనుష్ఠానం. (కించి దితి.) అధికాతిక్రమణస్య ప్రసాదనేనాఽనివర్త్యత్వం. (యదీతి.) స్వల్పస్యాఽప్యసంభావనా చ ద్యోత్యతే. (విశ్వాసా దితి.) బుద్ధిపూర్వాపరాధవ్యావృత్తిః. (ప్రణయేనేతి.) అతిక్రమస్యాఽఽభాసత్వం. (ప్రేష్యస్యేతి) బుద్ధిపూర్వకవాస్తవాపరాధేఽపి క్షంతవ్య మితి వ్యంజితం. క్షమితవ్య మిత్యుక్త్యా అక్షమణే ప్రత్యవాయోఽపి వ్యంజితః. 'న కశ్చి న్నాఽపరాధ్యతీ' తి విశ్వాసప్రణయపాత్రభూతస్య స్వల్పాపరాధత్వే అయ మపరాధ స్సర్వత్ర వర్జనీయ ఇతి భావః,

ఇతి తస్య బ్రువాణస్య సుగ్రీవస్య మహాత్మనః,
అభవ ల్లక్ష్మణః ప్రీతః ప్రేమ్ణా చైన మువాచ హ. ౧౨

సర్వథా హి మమ భ్రాతా సనాథో వానరేశ్వర,
త్వయా నాథేన సుగ్రీవ ప్రశ్రితేన విశేషతః. ౧౩

య స్తే ప్రభావ స్సుగ్రీవ యచ్చ తే శౌచ మార్జవం,
అర్హ స్త్వం కపిరాజ్యస్య శ్రియం భోక్తు మనుత్తమాం. ౧౪

సహాయేన చ సుగ్రీవ త్వయా రామః ప్రతాపవాన్,
వధిష్యతి రణే శత్రూ నచిరా న్నాఽత్ర సంశయః. ౧౫

ధర్మజ్ఞస్య కృతజ్ఞస్య సంగ్రామే ష్వనివర్తినః,
ఉపపన్నం చ యుక్తం చ సుగ్రీవ తవ భాషితం. ౧౬

దోషజ్ఞ స్సతి సామర్థ్యే కోఽన్యో భాషితు మర్హతి,
వర్జయిత్వా మమ జ్యేష్ఠం త్వాం చ వానరసత్తమ. ౧౭

సదృశశ్చాఽసి రామస్య విక్రమేణ బలేన చ,
సహాయో దైవతై ర్దత్త శ్చిరాయ హరిపుంగవ. ౧౮

కిం తు శీఘ్ర మితో వీర నిష్క్రామ త్వం మయా సహ,
సాంత్వయస్వ వయస్యం త్వం భార్యాహరణకర్శితం. ౧౯

(ధర్మజ్ఞస్యేతి.) ఉపపన్నం అర్హం, యుక్తం యుక్తియుక్తం. ౧౨—౧౬

(దోషజ్ఞ-ఇతి.) దోషజ్ఞః స్వదోషజ్ఞః, లోకే హి సమర్థః పురుషః స్వదోష మపహ్నుతే, న తు ప్రకాశయతి. న తథా త్వ మితి భావః. ౧౭—౧౯

(సుగ్రీవస్య సర్వవానరసమానయనాదేశః)

* య చ్చ శోకాభిభూతస్య శ్రుత్వా రామస్య భాషితం,
మయా త్వం పరుషా ణ్యుక్త స్త చ్చ త్వం క్షన్తు మర్హసి. ౨౦

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాణ్డే, షట్త్రింశస్సర్గః.

స్వోక్తపరుషవాక్యానాం రామోక్తత్వశంకా మా భూ దితి స్వేనైవోక్తత్వముపపాదయ౯ స్వాపరాధం శమయతి (య చ్చేతి.) భాషితం సీతోద్దేశేన శ్రవణాసహ్యం విలాపం. ౨౦

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే, షట్త్రింశ స్సర్గః.

---

* తనిశ్లోకీ. 'శోకాభిభూతస్యే' త్యనేన రామః స్వభావతః పరుషభాషణం న వక్తీతి వ్యజ్యతే. 'ఉచ్యమానోఽపి పరుషం నోత్తరం ప్రతిపద్యత' ఇతి ప్రసిద్ధే రితి భావః. తాదృశస్య రామస్య భాషణం శ్రుత్వా మయా త్వ ముక్త ఇత్యనేన ఉక్తానువాదస్యాఽదోషత్వం వ్యంజితం. (త చ్చేతి.) సూచనస్యాపి య ద్భవే దిత్యనువాదితాప్రయుక్త మిత్యర్థః. అత్రేదం వేదితవ్యం - కార్యాభిసంధి సద్భావే జాగ్రతి స్వామినః శ్రీరామస్య సన్నిధిం ప్రతి గంతవ్యత్వరాం విస్మృత్య భోగప్రసంగ సంగేనాఽనన్యపరత్వా త్సమయాతిలంఘనాపరాధం కృతవతి మహారాజే, లక్ష్మణక్రోధవేగం నిరీక్ష్య మిత్రశ్రేష్ఠేన హనుమతా 'కృతాపరాధస్య హి తే నాఽన్యం పశ్యా మ్యహం క్షమం, అంతరేణాఽంజలిం బద్ధ్వా లక్ష్మణస్య ప్రసాదనా' దితి మహారాజాయ హితోపదేశే కృతే సతి, మహారాజోఽపి ప్రబుద్ధ్య 'యది కించి దతిక్రాంతం విశ్వాసా త్ప్రణయేన వా, ప్రేష్యస్య క్షమితవ్యం మే న కశ్చిన్నాపరాధ్య' తీతి కథనేన, భగవద్విషయే కృతాపరాధేనాపి భాగవతక్షమాపణే కృతే సతి, తన్ముఖేన భగవా నపరాధా౯ క్షమయతే, తతో భగవదపచారరహితస్స౯ తత్కైంకర్యయోగ్యో భవతీ త్యేన మర్థం విశదీచకార. తదనంతరం, 'యచ్చ శోకాభిభూతస్య క్రోధా ద్రామస్య భాషితం, మయా త్వం పరుషా ణ్యుక్త స్తచ్చ త్వం క్షంతు మర్హ సీ' తి లక్ష్మణ స్తావ దాత్మీయపరుషవాక్యానాం శోకవివశరామక్రోధ మవేక్ష్య తదనురూపాణి వాక్యా న్యుక్తా నీతి సోపాధికత్వ ముపపాద్య సోపాధికస్వాపరాధనివృత్తయే సుమిత్రాత్మజ స్సుగ్రీవం ప్రసాదయ౯, సాపరాధేషు శ్రీవైష్ణవేషు పశ్చాత్తాపేన కృతప్రాయశ్చిత్తే ష్వప రాధా న్నివృత్తేషు చ సత్సు సాపరాధదశాయాం స్వాచరితానా మపచారాణాం వ్యుదాసార్థం తే ప్రసాదనీయా ఇతి శాస్త్రార్థప్రకటనం కృతవా నితి భావః.

అథ సప్తత్రింశ స్సర్గః

ఏవ ముక్తస్తు సుగ్రీవో లక్ష్మణేన మహాత్మనా,
హనుమంతం స్థితం పార్శ్వే సచివం త్విద మబ్రవీత్. ౧

మహేంద్రహిమవద్వింధ్యకైలాసశిఖరేషు చ,
మందరే పాండుశిఖరే పంచశైలేషు యే స్థితాః. ౨

తరుణాదిత్యవర్ణేషు భ్రాజమానేషు సర్వతః,
పర్వతేషు సముద్రాంతే పశ్చిమాయాం తు యే దిశి. ౩

ఆదిత్యభవనే చైవ గిరౌ సంధ్యాభ్రసన్నిభే,
పద్మతాళవనం భీమం సంశ్రితా హరిపుంగవాః. ౪

అంజనాంబుదసంకాశాః కుంజరప్రతిమౌజసః,
అంజనే పర్వతే చైవ యే వసంతి ప్లవంగమాః. ౫

* మనశ్శిలాగుహావాసా వానరాః కనకప్రభాః,

అథ సప్తత్రింశ స్సర్గః

అథ సర్వవానరసమానయనం సప్తత్రింశే. (ఏవ మిత్యాది.) ౧

(మహేంద్రాదయ ఏవ) పంచ శైలాః. ౨

(తరుణేతి.) పశ్చిమాయాం దిశి యే స్థితాః తేషు యే వానరా స్థితా ఇతి యోజనా. అస్తగిరిపర్యంతపర్వతేష్వి త్యర్థః. ఆదిత్యభవనే ఉదయగిరౌ, పద్మాః చందనవిశేషాః, మనశ్శిలాగుహావాసాః మనశ్శిలామయగుహావాసాః, మహారుణే మహారుణాఖ్యే, యత్ర యచ్ఛబ్దో నాస్తి తత్రాధ్యాహర్తవ్యః. ౩-౬

---

* రామానుజీయం. 'మనశ్శిలాగుహావాసా' ఇతి సమ్యక్.

(సుగ్రీవస్య సర్వవానరసమానయనాదేశః)

మేరుపార్శ్వగతా శ్చైవ యే ధూమ్రగిరిసంశ్రితాః. ౬

తరుణాదిత్యవర్ణా శ్చ పర్వతే చ మహారుణే,
పిబంతో మధు మైరేయం భీమవేగాః ప్లవంగమాః. ౭

వనేషు చ సురమ్యేషు సుగంధిషు మహత్సు చ,
తాపసానాం చ రమ్యేషు వనాంతేషు సమంతతః.
తాం స్తాం త్వమానయ క్షిప్రం పృథివ్యాం సర్వవానరాన్, ౮॥

సామదానాదిభి స్సర్వై రాశు ప్రేషయ వానరాన్. ౯

ప్రేషితాః ప్రథమం యే చ మయా దూతా మహాజవాః,
త్వరణార్థం తు భూయ స్త్వం హరీ న్సంప్రేషయాఽపరాన్. ౧౦

యే ప్రసక్తా శ్చ కామేషు దీర్ఘసూత్రా శ్చ వానరాః,
ఇహాఽఽనయస్వ తా న్సర్వా న్శీఘ్రం తు మమ శాసనాత్. ౧౧

(సామేతి.) కల్పైః ఉపాయైః, సమానయ తదర్థం ప్రేషయ. ౯

(ప్రేషితా ఇతి.) ప్రేషితదూతత్వరణార్థోక్తిః. స్వస్య ప్రకృతకార్యే పూర్వమేవ సావధానతాం లక్ష్మణాయ ద్యోతయితుం. ౧౦

(యే ప్రసక్తా ఇతి.) దీర్ఘసూత్రాః చిరక్రియాః, ఉద్యోగం కుర్వాణా ఇవ కాలయాపకా ఇత్యర్థః. ౧౧

† అహోభి ర్దశభి ర్యే హి నాఽఽగచ్ఛంతి మమాఽఽజ్ఞయా,
హంతవ్యా స్తే దురాత్మానో రాజశాసనదూషకాః. ౧౨

* శతా న్యథ సహస్రాణాం కోట్య శ్చ మమ శాసనాత్,
ప్రయాంతు కపిసింహానాం దిశో మమ మతే స్థితాః. ౧౩

మేఘపర్వతసంకాశా శ్ఛాదయంత ఇవాఽంబరం,
ఘోరరూపాః కపిశ్రేష్ఠా యాంతు మచ్ఛాసనా దితః. ౧౪

తే గతిజ్ఞా గతిం గత్వా పృథివ్యాం సర్వవానరాః,
ఆనయంతు హరీ న్సర్వాం స్త్వరితా శ్శాసనా న్మమ. ౧౫

తస్య వానరరాజస్య శ్రుత్వా వాయుసుతో వచః,
దిక్షు సర్వాసు విక్రాంతా న్ప్రేషయామాస వానరాన్. ౧౬

తే పదం విష్ణువిక్రాంతం పతత్రిజ్యోతిరధ్వగాః,
ప్రయాతాః ప్రహితాః రాజ్ఞా హరయ స్తత్క్షణేన వై. ౧౭

(శతానీతి.) బహుసంఖ్యాభిధానం లక్ష్మణాయ వానరాసంఖ్యేయత్వద్యోతనార్థం. ౧౩—౧౪

(త ఇతి.) గమ్యత ఇతి గతిః, వాసస్థానం, పృథివ్యాం సర్వాన్ హరీన్ ఆనయంత్వితి సంబంధః. ౧౫—౧౬

(తే పద మితి.) పతత్రిజ్యోతిరధ్వగాః పక్షినక్షత్రమార్గగా స్సంతః, విష్ణువిక్రాంతం పదం ఆకాశం, ప్రయాతాః. ౧౭

---

† రామానుజీయం. అహోభి రితి హేతౌ తృతీయా.

* రామానుజీయం. ఆనేతృబహుసంఖ్యాభిధాన మానేతవ్యానా మసంఖ్యాకత్వం లక్ష్మణాయ ద్యోతయితుం.

(సుగ్రీవస్యాజ్ఞయా సకలవానరాణాం ఆగమనం)

తే సముద్రేషు గిరిషు వనేషు చ సరస్సు చ,
వానరా వానరా న్సర్వా న్రామహేతో రచోదయన్. ౧౮

మృత్యుకాలోపమస్యాఽఽజ్ఞాం రాజరాజస్య వానరాః,
* సుగ్రీవస్యాఽఽయయు శ్శ్రుత్వా సుగ్రీవభయదర్శినః. ౧౯

తత స్తేఽంజనసంకాశా గిరే స్తస్మా న్మహాజవాః,
తిస్రః కోట్యః ప్లవంగానాం నిర్యయు ర్యత్ర రాఘవః. ౨౦

అ స్తం గచ్ఛతి యత్రాఽర్క స్తస్మి న్గిరివరే స్థితాః,
త ప్తహేమమహాభాస స్తస్మా త్కోట్యో దశ చ్యుతాః. ౨౧

కైలాసశిఖరేభ్య శ్చ సింహకేసరవర్చసాం,
తతః కోటిసహస్రాణి వానరాణా ముపాగమన్. ౨౨

ఫలమూలేన జీవంతో హిమవంత ముపాశ్రితాః,
తేషాం కోటిసహస్రాణాం సహస్రం సమవ ర్తత. ౨౩

అంగారకసమానానాం భీమానాం భీమకర్మణాం,
వింధ్యా ద్వానరకోటీనాం సహస్రాణ్యాఽఽపత న్ద్రుతం. ౨౪

(తత ఇతి.) యత్ర యేన హేతునా, రాఘవో వ ర్తతే, తతః తస్మా ద్ధేతోః, తస్మాత్ గిరేః అంజనగిరేః, నిర్యయుః. ౨౦—౨౪

---

* రామానుజీయం. 'సుగ్రీవస్యాఽఽయయు శ్శ్రుత్వా సుగ్రీవభయదర్శిన' ఇతి పాఠః.

క్షీరోదవేలానిలయా స్తమాలవనవాసినః,
నారికేళాశనా శ్చైవ తేషాం సంఖ్యా న విద్యతే. ౨౫

◊ వనేభ్యో గహ్వరేభ్య శ్చ సరిద్భ్య శ్చ మహాజవా,
ఆగచ్ఛ ద్వానరీ సేనా పిబంతీవ దివాకరం. ౨౬

యే తు త్వరయితుం యాతా వానరా స్సర్వవానరాన్,
తే వీరా హిమవచ్ఛైలం దదృశు స్తం మహాద్రుమం. ౨౭

తస్మి న్గిరివరే రమ్యే యజ్ఞో మాహేశ్వరః పురా,
సర్వదేవమనస్తోషో బభౌ దివ్యో మనోహరః. ౨౮

* అన్ననిష్యందజాతాని మూలాని చ ఫలాని చ,
అమృతాస్వాదకల్పాని దదృశు స్తత్ర వానరాః. ౨౯

త దన్నసంభవం దివ్యం ఫలం మూలం మనోహరం,
యః కశ్చి త్సకృ దశ్నాతి మాసం భవతి తర్పితః. ౩౦

తాని మూలాని దివ్యాని ఫలాని చ ఫలాశనాః,
ఔషధాని చ దివ్యాని జగృహు ర్హరియూథపాః. ౩౧

(క్షీరోదేతి.) అత్రాఽఽపతన్ ద్రుత మిత్యనుషజ్యతే. (సంఖ్యా న విద్యత ఇతి) ఉత్తరత్ర సంఖ్యాకీర్తనం ప్రధానాభిప్రాయేణ. ౨౫—౨౬

(యే త్వితి.) తుశబ్దో హనుమత్ప్రేరితవానరవ్యావర్తకః, నీలేన పూర్వం ప్రేరితా ఇత్యర్థః.

◊ రామానుజీయం. 'వనేభ్యో గహ్వరేభ్య శ్చ సరిద్భ్యశ్చ మహాజవే' తి పాఠః.

* (అన్నేతి) అన్ననిష్యందజాతాని హోమద్రవ్యాజ్యాదిస్రవణా జ్జాతాని, తత్ర యజ్ఞాయతనే. ఇతి తత్త్వదీపికా.

(వానరసేనాయాః ఆగమనం)

తస్మాచ్చ యజ్ఞాయతనా త్పుష్పాణి సురభీణి చ.
ఆనిన్యు ర్వానరా గత్వా సుగ్రీవప్రియకారణాత్. ౩౨

తే తు సర్వే హరివరాః పృథివ్యాం సర్వవానరాన్,
సంచోదయిత్వా త్వరితా యూథానాం జగ్ము రగ్రతః. ౩౩

తే తు తేన ముహూర్తేన యూథపా శ్శీఘ్రగామినః,
కిష్కింధాం త్వరయా ప్రాప్తా స్సుగ్రీవో యత్ర వానరః. ౩౪

తే గృహీత్వౌషధీ స్సర్వాః ఫలం మూలం చ వానరాః,
తం ప్రతిగ్రాహయామాసు ర్వచనం చేద మబ్రువన్. ౩౫

సర్వే పరిగతా శ్శైలా స్సముద్రాశ్చ వనాని చ,
పృథివ్యాం వానరా స్సర్వే శాసనా దుపయాంతి తే. ౩౬

ఏవం శ్రుత్వా తతో హృష్ట స్సుగ్రీవః ప్లవగాధిపః,
ప్రతిజగ్రాహ త త్ప్రీత స్తేషాం సర్వ ముపాయనం. ౩౭

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాణ్డే, సప్తత్రింశ స్సర్గః.

తేషా మేవ లక్ష్మణసన్నిధానే సమాగమనం, సద్యో హనుమత్ప్రేరితానాం తదసంభవాత్, తం ప్రసిద్ధం. ౩౨-౩౭

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే, సప్తత్రింశ స్సర్గః.

అథ అష్టత్రింశ స్సర్గః

ప్రతిగృహ్య చ త త్సర్వ ముపాయన ముపాహృతం,
వానరా న్సాంత్వయిత్వా చ సర్వా నేవ వ్యసర్జయత్.

విసర్జయిత్వా స హరీ౯ శూరాం స్తా న్కృతకర్మణః,
మేనే కృతార్థ మాత్మానం రాఘవం చ మహాబలం. ౨

స లక్ష్మణో భీమబలం సర్వవానరసత్తమం,
అబ్రవీ త్ప్రశ్రితం వాక్యం సుగ్రీవం సంప్రహర్షయ౯.
కిష్కింధాయా వినిష్క్రామ యది తే సౌమ్య రోచతే, ౩॥

తస్య త ద్వచనం శ్రుత్వా లక్ష్మణస్య సుభాషితం.
సుగ్రీవః పరమప్రీతో వాక్య మేత దువాచ హ, ౪॥

ఏవం భవతు గచ్ఛావః స్థేయం త్వచ్ఛాసనే మయా. ౫

త మేవ ముక్త్వా సుగ్రీవో లక్ష్మణం శుభలక్షణం,
విసర్జయామాస తదా తారా మన్యా శ్చ యోషితః. ౬

ఏతే త్యుచ్చై ర్హరివరాన్ సుగ్రీవ స్సముదాహరత్, ౬॥

అథ అష్టత్రింశ స్సర్గః

అథ రామేణ సుగ్రీవసమాగమోఽష్టత్రింశే. (ప్రతిగృహ్యేత్యాది.) ఉపాయనం ఉపదాం. ౧-౬

(ఏతేతి.) ఏత ఆగచ్ఛత. ౬॥

(సుగ్రీవాదీనాం శ్రీరామసమీపాగమనమ్)

తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా హరయ శ్శీఘ్ర మాయయుః. ౭
బద్ధాంజలిపుటా స్సర్వే యే స్యు స్త్రీస్వదర్శనక్షమాః, ౭॥

తా నువాచ తతః ప్రాప్తాన్ రాజాఽర్కసదృశప్రభః.
ఉపస్థాపయత క్షిప్రం శిబికాం మమ వానరాః, ౮॥

శ్రుత్వా తు వచనం తస్య హరయ శ్శీఘ్రవిక్రమాః.
సముపస్థాపయామాసు శ్శిబికాం ప్రియదర్శనాం, ౯॥

తా ముపస్థాపితాం దృష్ట్వా శిబికాం వానరాధిపః.
లక్ష్మణాఽఽరుహ్యతాం శీఘ్ర మితి సౌమిత్రి మబ్రవీత్, ౧౦॥

ఇత్యుక్త్వా కాంచనం యానం సుగ్రీవ స్సూర్యసన్నిభం.
బృహద్భి ర్హరిభి ర్యుక్త మారురోహ సలక్ష్మణః, ౧౧॥

పాండురేణాఽఽతపత్రేణ ధ్రియమాణేన మూర్ధని.
శుక్లై శ్చ వాలవ్యజనై ర్ధూయమానై స్సమంతతః, ౧౨॥

శంఖభేరీనినాదై శ్చ హరిభి శ్చాఽభినందితః.
నిర్యయౌ ప్రాప్య సుగ్రీవో రాజ్యశ్రియ మనుత్తమాం, ౧౩॥

స వానరశతై స్తీక్ష్ణై ర్బహుభి శ్శస్త్రపాణిభిః.
పరికీర్ణో యయౌ తత్ర యత్ర రామో వ్యవస్థితః, ౧౪॥

స తం దేశ మనుప్రాప్య శ్రేష్ఠం రామనిషేవితం.
అవాతర న్మహాతేజా శ్శిబికాయా స్సలక్ష్మణః, ౧౫॥

(ఇత్యుక్త్వేతి.) హరిభిః వాహకహరిభిః, ౭—౧౫॥

ఆసాద్య చ తతో రామం కృతాంజలిపుటోఽభవత్.
కృతాంజలౌ స్థితే తస్మిన్ వానరా శ్చాఽభవం స్తథా, ౧౬॥

* తటాక మివ త ద్దృష్ట్వా రామః కుట్మలపంకజం.
వానరాణాం మహ త్సైన్యం సుగ్రీవే ప్రీతిమా నభూత్, ౧౭॥

పాదయోః పతితం మూర్ధ్నా త ముత్థాప్య హరీశ్వరం.
ప్రేమ్ణా చ బహుమానా చ్చ రాఘవః పరిషస్వజే, ౧౮॥

పరిష్వజ్య చ ధర్మాత్మా నిషీదేతి తతోఽబ్రవీత్.
తం నిషణ్ణం తతో దృష్ట్వా క్షితౌ రామోఽబ్రవీ ద్వచః, ౧౯॥

ధర్మ మర్థం చ కామం చ య స్తు కాలే నిషేవతే.
విభజ్య సతతం వీర స రాజా హరిసత్తమ, ౨౦॥

హిత్వా ధర్మం తథాఽర్థం చ కామం య స్తు నిషేవతే.
స వృక్షాగ్రే యథా సుప్తః పతితః ప్రతిబుధ్యతే, ౨౧॥

అమిత్రాణాం వధే యుక్తో మిత్రాణాం సంగ్రహే రతః.
త్రివర్గ ఫలభోక్తా తు రాజా ధర్మేణ యుజ్యతే. ౨౨॥

(ఆసాద్యేతి.) తథాఽభవన్ కృతాంజలిపుటా అభవన్. ౧౬॥—౧౭॥

(పాదయో రితి.) పూర్వం దూరా దంజలిః కృతా, సంప్రతి సమీపే పాదయోః పతనం. ౧౮॥—౨౦॥

(అమిత్రాణా మితి.) త్రివర్గఫలభోక్తా యథాకాలం ధర్మార్థకామరూపఫలభోక్తా, అయథాకాలానుష్ఠానవైషమ్యం ద్యోతయతి తుశబ్దః, ధర్మేణ రాజధర్మేణ. ౨౨॥

---

* రామానుజీయం. 'తటాక మివ తాం దృష్ట్వా రామః కుట్మలపంకజ' మితి పాఠః.

(శ్రీరామసుగ్రీవయోః పరస్పరసమ్మాననం)

ఉద్యోగసమయ స్త్వేష ప్రాప్త శ్శత్రువినాశన.
సంచింత్యతాం హి పింగేశ హరిభి స్సహ మంత్రిభిః, ౨౩॥

ఏవ ముక్తస్తు సుగ్రీవో రామం వచన మబ్రవీత్.
ప్రణష్టా శ్రీ శ్చ కీర్తి శ్చ కపిరాజ్యం చ శాశ్వతం, ౨౪॥

త్వత్ప్రసాదా న్మహాబాహో పునః ప్రాప్త మిదం మయా.
తవ దేవ ప్రసాదా చ్చ భ్రాతు శ్చ జయతాంవర, ౨౫॥

కృతం న ప్రతికుర్యా ద్యః పురుషాణాం స దూషకః. ౨౬

ఏతే వానరముఖ్యా శ్చ శతశ శ్శత్రుసూదన,
ప్రాప్తా శ్చాఽఽదాయ బలినః పృథివ్యాం సర్వవానరాన్. ౨౭

ఋక్షాశ్చాఽవహితా శ్శూరా గోలాంగూలాశ్చ రాఘవ,
కాంతారవనదుర్గాణా మభిజ్ఞా ఘోరదర్శనాః. ౨౮

దేవగంధర్వపుత్రా శ్చ వానరాః కామరూపిణః,
స్వై స్స్వైః పరివృతా స్సైన్యై ర్వర్తంతే పథి రాఘవ. ౨౯

శతై శ్శతసహస్రై శ్చ కోటిభి శ్చ ప్లవంగమాః,

(ప్రణష్టేత్యాది) సార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం. దేవ, త్వత్ప్రసాదా త్తవ భ్రాతుః ప్రసాదాచ్చ కపిరాజ్యాదికం పున శ్చ ప్రాప్తం. ౨౪—౨౬

(ఏత ఇతి.) ఆదాయ ఆహూయ. ౨౭—౨౯

(శతై రిత్యాది.) అత్ర కేచిత్పద మధ్యాహర్తవ్యం. కేచిత్ ప్లవంగమాః శతైః కపిశతైః ఆవృతాః ఆగమిష్యంతి. కేచి చ్ఛతసహస్రై రావృతా ఆగమిష్యంతి, కేచి త్కోటిభి రావృతా ఆగమిష్యంతి, కేచి దయుతై రావృతా ఆగమిష్యంతి. కేచి చ్ఛంకుభిః, కేచి దర్బుదైః, కేచి న్మధ్యైః,

అయుతై శ్చాఽఽవృతా వీరా శ్శంకుభి శ్చ పరంతప. 30

అర్బుదై రర్బుదశతై ర్మధ్యై శ్చాంతై శ్చ వానరాః,
సముద్రై శ్చ పరార్ధైశ్చ హరయో హరియూథపాః.
ఆగమిష్యంతి తే రాజ న్మహేంద్రసమవిక్రమాః, 31

మేరుమందరసంకాశా వింధ్యమేరుకృతాలయాః.
తే త్వా మభిగమిష్యంతి రాక్షసం యే స బాంధవం, 32

నిహత్య రావణం సంఖ్యే హ్యానయిష్యంతి మైథిలీం. 33

తత స్త ముద్యోగ మవేక్ష్య బుద్ధిమా న్హరిప్రవీరస్య నిదేశవర్తినః,
బభూవ హర్షా ద్వసుధాధిపాత్మజః ప్రబుద్ధనీలోత్పలతుల్యదర్శనః. 34

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కింధాకాండే, అష్టత్రింశ స్సర్గః.

కేచి దంతైః ఆవృతా ఆగమిష్యంతి. కేచిద్ధరయః సముద్రై రావృతా ఆగమిష్యంతి, కేచి త్పరార్ధై రావృతా ఆగమిష్యంతీతి యోజనా. సంఖ్యాలక్షణ ముక్తం జ్యోతిశ్శాస్త్రే 'ఏకం దశ శత మస్మా త్సహస్ర మయుతం తతః పరం లక్షం. ప్రయుతం కోటి మథాఽర్బుదమబ్జం ఖర్వం నిఖర్వం చ. తస్మా న్మహాసరోజం శంకుం సరితాంపతిం త్వంతం, మధ్యం పరార్ధ మాహు ర్యథోత్తరం దశగుణం తథా జ్ఞేయ' మితి. హరియూథపా ఇత్యేత త్ప్రథమాంతవిశేషణత్వేన సర్వత్ర సంబధ్యతే. 30—33

(తత ఇతి.) ప్రబుద్ధనీలోత్పలతుల్యదర్శనః వికసితనీలోత్పలదర్శనీయవర్ణః. 34

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే, అష్టత్రింశ స్సర్గః.

అథ ఏకోనచత్వారింశ స్సర్గః

ఇతి బ్రువాణం సుగ్రీవం రామో ధర్మభృతాం వరః,
బాహుభ్యాం సంపరిష్వజ్య ప్రత్యువాచ కృతాంజలిం. ౧

య దింద్రో వర్షతే వర్షం న త చ్చిత్రం భవే త్క్వచిత్,
ఆదిత్యో వా సహస్రాంశుః కుర్యా ద్వితిమిరం నభః. ౨

చంద్రమా రశ్మిభిః కుర్యా త్పృథివీం సౌమ్య నిర్మలాం,
త్వద్విధో వాఽపి మిత్రాణాం ప్రతికుర్యా త్పరంతప. ౩

ఏవం త్వయి న త చ్చిత్రం భవేద్య త్సౌమ్య శోభనం,
జానా మ్యహం త్వాం సుగ్రీవ సతతం ప్రియవాదినం. ౪

త్వత్సనాథ స్సఖే సంఖ్యే జేతాఽస్మి సకలా నరీన్,
త్వ మేవ మే సుహృ న్మిత్రం సాహాయ్యం కర్తు మర్హసి. ౫

జహారాఽఽత్మవినాశాయ వై దేహీం రాక్షసాధమః,
వంచయిత్వా తు పౌలోమీ మనుహ్లాదో యథా శచీం. ౬

అథ ఏకోనచత్వారింశ స్సర్గః

అథ సర్వవానరసేనాసమాగమ ఏకోనచత్వారింశే. (ఇతి బ్రువాణ మిత్యాది.) ౧

(య దింద్ర ఇత్యాది.) త్వద్విధః త్వాదృశసత్పురుషః, మిత్రాణాం, ప్రతికుర్యాత్ ప్రత్యుపకారం కుర్యాత్. న త చ్చిత్ర మితి సంబంధః. శోభనం ప్రత్యుపకారరూపం, సుహృత్ శోభనహృదయః. ౨—౫

(జహారేతి.) ఇంద్రేణ ఈప్సితాం పౌలోమీం తత్పితుః పులోమస్యాఽనుమత్యా అనుహ్లాదో జహార, ఇంద్ర స్త్వనుమంతారం పులోమం హత్వా తాం పున రానీయోదవహ దితి పౌరాణికీ కథా జ్ఞేయా. ౬

న చిరా త్తం హనిష్యామి రావణం నిశితై శ్శరైః,
పౌలోమ్యాః పితరం దృప్తం శతక్రతు రివాఽఽహవే. ౭

ఏతస్మి న్నంతరే చైవ రజ స్సమభివర్తత.
ఉష్ణాం తీవ్రాం సహస్రాంశో శ్ఛాదయ ద్గగనే ప్రభాం. ౮

దిశః పర్యాకులా శ్చాఽఽస న్రజసా తేన మూర్ఛితా,
చచాల చ మహీ సర్వా సశైలవనకాననా. ౯

తతో నగేంద్రసంకాశై స్తీక్ష్ణదంష్ట్రై ర్మహాబలైః,
కృత్స్నా సంఛాదితా భూమి రసంఖ్యేయైః ప్లవంగమైః. ౧౦

నిమేషాంతరమాత్రేణ తత స్తై ర్హరియూథపైః,
కోటీశతపరీవారైః కామరూపిభి రావృతా. ౧౧

నాదేయైః పార్వతీయై శ్చ సాముద్రై శ్చ మహాబలైః,
హరిభి ర్మేఘనిర్హ్రాదై రన్యై శ్చ వనచారిభిః. ౧౨

తరుణాదిత్యవర్ణై శ్చ శశిగౌరై శ్చ వానరైః,
పద్మకేసరవర్ణై శ్చ శ్వేతై ర్మేరుకృతాలయైః. ౧౩

కోటీసహస్రై ర్దశభి శ్శ్రీమా న్పరివృత స్తదా,
వీర శ్శతవలి ర్నామ వానరః ప్రత్యదృశ్యత. ౧౪

(ఏతస్మి న్నితి.) సమభివర్తత సమభ్యవర్తత. మూర్ఛితా వ్యాప్నవతా. ౮—౯

అథ సేనాసముదాయవ్యాప్తి మాహ (తత ఇతి.) తతః రజోవ్యాప్త్యనంతరం. ౧౦

(నిమేషేతి.) తతః సేనాసముదాయవ్యాప్త్యనంతరం, నాదేయైః నదీతీరవనభవైః, పార్వతీయైః పర్వతోత్పన్నైః, వనచారిభిః, ఆవృతేతి పూర్వేణాఽన్వయః. ౧౧—౧౪

(వానరసేనాధిపానాం స్వసేనయా సహాగమనం)

తతః కాంచనశైలాభ స్తారాయా వీర్యవా న్పితా,
అనేకై ర్దశసాహస్రైః కోటిభిః ప్రత్యదృశ్యత. ౧౫

తథాఽపరేణ కోటీనాం సహస్రేణ సమన్వితః,
పితా రుమాయా స్సంప్రాప్త స్సుగ్రీవశ్వశురో విభుః. ౧౬

పద్మకేసరసంకాశ స్తరుణార్కనిభాననః,
బుద్ధిమా న్వానరశ్రేష్ఠ స్సర్వవానరసత్తమః. ౧౭

అనీకై ర్బహుసాహస్రై ర్వానరాణాం సమన్వితః,
పితా హనుమత శ్శ్రీమా న్కేసరీ ప్రత్యదృశ్యత. ౧౮

గోలాంగూలమహారాజో గవాక్షో భీమవిక్రమః,
వృతః కోటిసహస్రేణ వానరాణా మదృశ్యత. ౧౯

ఋక్షాణాం భీమవేగానాం ధూమ్ర శ్శత్రునిబర్హణః,
వృతః కోటిసహస్రాభ్యాం ద్వాభ్యాం సమభివర్తత. ౨౦

మహాచలనిభై ర్ఘోరైః పనసో నామ యూథపః,
ఆజగామ మహావీర్య స్తిసృభిః కోటిభి ర్వృతః. ౨౧

నీలాంజనచయాకారో నీలో నామాఽథ యూథపః,
అదృశ్యత మహాకాయః కోటిభి ర్దశభి ర్వృతః. ౨౨

(తత ఇతి.) తారాయాః పితా సుషేణః. ౧౫

(తథేతి.) రుమాయాః పితా తారః. ౧౬—౨౦

(మహాచలేతి.) కోటిభిః కోటిసంఖ్యాకైః. ౨౧—౨౨

తతః కాంచనశైలాభో గవయో నామ యూథపః,
ఆజగామ మహావీర్యః కోటిభిః పంచభి ర్వృతః. ౨౩

దరీముఖశ్చ బలవాన్ యూథపోఽభ్యాయయౌ తదా,
వృతః కోటిసహస్రేణ సుగ్రీవం సముపస్థితః. ౨౪

మైందశ్చ ద్వివిద శ్చోభా వశ్విపుత్రౌ మహాబలౌ,
కోటికోటిసహస్రేణ వానరాణా మదృశ్యతాం. ౨౫

గజశ్చ బలవా న్వీరః కోటీభి స్తిసృభి ర్వృతః,
ఆజగామ మహాతేజా స్సుగ్రీవస్య సమీపతః. ౨౬

ఋక్షరాజో మహాతేజా జాంబవా న్నామ నామతః,
కోటిభి ర్దశభిః ప్రాప్త స్సుగ్రీవస్య వశే స్థితః. ౨౭

రుమణ్వా న్నామ విక్రాంతో వానరో వానరేశ్వరం,
ఆయయౌ బలవాం స్తూర్ణం కోటీశతసమావృతః. ౨౮

తతః కోటిసహస్రాణాం సహస్రేణ శతేన చ,
పృష్ఠతోఽనుగతః ప్రాప్తో హరిభి ర్గంధమాదనః. ౨౯

తతః పద్మసహస్రేణ వృత శ్శంకుశతేన చ,
యువరాజోఽంగదః ప్రాప్తః పితృతుల్యపరాక్రమః. ౩౦

(దరీముఖ శ్చేతి.) సుగ్రీవం, సముపస్థితః ప్రాప్తః. ౨౩—౨౪

(మైంద శ్చేతి.) అదృశ్యతాం అదృశ్యేతాం. ౨౫—౨౬

(రుమణ్వా నితి.) రుమణ్వా న్నామ విక్రాంతో వానరో వానరేశ్వర మాయయౌ. ౨౮-౩౦

---

* రామానుజీయం. 'సుగ్రీవం సముపస్థిత' మితి పాఠః.

(వానరసేనాధిపతీనాం స్వసేనయా సహాగమనం)

† తత స్తారాద్యుతి స్తారో హరి ర్భీమపరాక్రమః,
పంచభి ర్హరికోటీభి ర్దూరతః ప్రత్యదృశ్యత. ౩౧

ఇంద్రజానుః కపి ర్వీరో యూథపః ప్రత్యదృశ్యత,
ఏకాదశానాం కోటీనా మీశ్వర స్తైశ్చ సంవృతః. ౩౨

తతో రంభ స్త్వనుప్రాప్త స్తరుణాదిత్యసన్నిభః,
అయుతేనాఽఽవృత శ్చైవ సహస్రేణ శతేన చ. ౩౩

తతో యూథపతి ర్వీరో దుర్ముఖో నామ వానరః,
ప్రత్యదృశ్యత కోటీభ్యాం ద్వాభ్యాం పరివృతో బలీ. ౩౪

కైలాసశిఖరాకారై ర్వానరై ర్భీమవిక్రమైః,
వృతః కోటీసహస్రేణ హనుమాన్ ప్రత్యదృశ్యత. ౩౫

నళ శ్చాపి మహావీర్య స్సంవృతో ద్రుమవాసిభిః,
కోటీశతేన సంప్రాప్త స్సహస్రేణ శతేన చ. ౩౬

తతో దధిముఖ శ్శ్రీమాన్ కోటిభి ర్దశభి ర్వృతః,
సంప్రాప్తోఽభిమత స్తస్య సుగ్రీవస్య మహాత్మనః. ౩౭

(తత ఇతి.)తారాద్యుతిః నక్షత్రతుల్యప్రభః, తారః రుమాయాః పితు రన్యోఽయం.౩౧-౩౪

(కైలాసేతి.) కోటీసహస్రేణోపలక్షితై ర్వానరై ర్వృత ఇతి సంబంధః. ౩౫

(నళ ఇతి.) కోటీశతేనేత్యా ద్యుపలక్షణే తృతీయా. ౩౬—౩౭

---

† రామానుజీయం. 'తత స్తారాద్యుతి స్తారో హరి ర్భీమపరాక్రమః' ఇతి పాఠః.

శరభః కుముదో వహ్ని ర్వానరో రంహ ఏవ చ,
ఏతే చాఽన్యే చ బహవో వానరాః కామరూపిణః. ౩౮

ఆవృత్య పృథివీం సర్వాం పర్వతాం శ్చ వనాని చ,
యూథపా స్సమనుప్రాప్తా స్తేషాం సంఖ్యా న విద్యతే. ౩౯

ఆగతాశ్చ విశిష్టాశ్చ పృథివ్యాం సర్వవానరాః, ౩౯॥

ఆప్లవంతః ప్లవంతశ్చ గర్జంతశ్చ ప్లవంగమాః.
అభ్యవర్తంత సుగ్రీవం * సూర్య మభ్రగణా ఇవ, ౪౦॥

కుర్వాణా బహుశబ్దాం శ్చ ప్రహృష్టా బాహుశాలినః.
శిరోభి ర్వానరేంద్రాయ సుగ్రీవాయ న్యవేదయన్, ౪౧॥

అపరే వానరశ్రేష్ఠా స్సంయమ్య చ యథోచితం.
సుగ్రీవేణ సమాగమ్య స్థితాః ప్రాంజలయ స్తదా, ౪౨॥

(ఆగతా ఇతి.) పృథివ్యాం విశిష్టా శ్చ అప్రాకృతాః, దేవయోనయ ఇత్యర్థః. సర్వవానరాశ్చ ప్రాకృతవానరాశ్చ, ఆగతా ఏవ. ౩౮-౩౯॥

(ఆప్లవంత ఇతి.) ఆప్లవంతః లంఘయంతః, అభ్రగణాః మేఘగణాః. ౪౦॥

(కుర్వాణా ఇతి.) న్యవేదయన్, ఆత్మాన మితి శేషః. ౪౧॥

(అపర ఇతి.) సంయమ్య వస్త్రాదికం సంకుచితం కృత్వా, 'సన్నమ్యే' తి చ పాఠః. ౪౨॥

---

* రామానుజీయం. 'సూర్య మభ్రగణా ఇవే' తి పాఠః.

(సుగ్రీవేణ శ్రీరామాయ స్వసైన్యసమర్పణం)

సుగ్రీవ స్త్వరితో రామే సర్వాం స్తా న్వానరర్షభాన్.
నివేదయిత్వా ధర్మజ్ఞః స్థితః ప్రాంజలి రబ్రవీత్. ౪౩

యథాసుఖం పర్వతనిర్ఝరేషు వనేషు సర్వేషు చ వానరేంద్రాః,
నివేశయిత్వా విధివ ద్బలాని బలం బలజ్ఞః ప్రతిపత్తు మీష్టే. ౪౪

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాణ్డే, ఏకోనచత్వారింశ స్సర్గః.

అథ చత్వారింశ స్సర్గః

అథ రాజా సమృద్ధార్థ స్సుగ్రీవః ప్లవగేశ్వరః,
ఉవాచ నరశార్దూలం రామం పరబలార్దనం. ౧

(సుగ్రీవ ఇతి.) సుగ్రీవః ప్రాంజలి స్త్వరితస్సన్ సర్వాన్ రామే నివేదయిత్వా స్థితః తానబ్రవీచ్చ. తదేవాహ (యథేతి.) భో వానరేంద్రాః, పర్వతాదిషు స్వాని బలాని యథాసుఖం నివేశయిత్వా బలజ్ఞో యూథపః స్వం బలం, ప్రతిపత్తుం జ్ఞాతుం, ఈష్టే ఈశో భవేత్. లిఙర్థే లట్. యద్వా, రామే, నివేదయిత్వా తదధీనం కృత్వా, అబ్రవీత్. తత్తత్స్వరూప మబ్రవీత్. ౪౩

(యథేతి.) 'వానరేంద్ర' ఇతి చ పాఠః, సుగ్రీవః బలం ప్రతిపత్తు మీష్టే స్మ. ౪౪

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే, ఏకోనచత్వారింశ స్సర్గః

అథ చత్వారింశ స్సర్గః

అథ సీతాన్వేషణాయ పూర్వస్యాం దిశి సుగ్రీవేణ వినతప్రేషణం చత్వారింశే. (అథ రాజేత్యాది.) ౧

ఆగతా వినివిష్టాశ్చ బలినః కామరూపిణః,
వానరా వారణేంద్రాభా యే మద్విషయవాసినః. ౨

త ఇమే బహువిక్రాంతై ర్హరిభి ర్భీమవిక్రమైః,
ఆగతా వానరా ఘోరా దైత్యదానవసన్నిభాః. ౩

ఖ్యాతకర్మాపదానాశ్చ బలవంతో జితక్లమాః,
పరాక్రమేషు విఖ్యాతా వ్యవసాయేషు చోత్తమాః. ౪

పృథివ్యంబుచరా రామ నానానగనివాసినః,
కోట్యగ్రశ ఇమే ప్రాప్తా వానరా స్తవ కింకరాః. ౫

నిదేశవర్తిన స్సర్వే సర్వే గురుహితే రతాః,
అభిప్రేత మనుష్ఠాతుం తవ శక్ష్యం త్యరిందమ. ౬

త ఇమే బహుసాహస్రై రనీకై ర్భీమవిక్రమైః,
య న్మన్యసే నరవ్యాఘ్ర ప్రాప్తకాలం త దుచ్యతాం.
త్వ త్సైన్యం త్వద్వశే యుక్త మాజ్ఞాపయితు మర్హసి, ౭

(ఆగతా ఇతి.) మద్విషయవాసినః మదవగతదేశవాసినః. 'విషయో యస్య యో జ్ఞాత స్తత్ర శబ్దాదికేష్వపీ' త్యమరః. యద్వా, మద్రాజ్యవాసినః. ౨—౩

(ఖ్యాతేతి.) ఖ్యాతకర్మాపదానాః - కర్మ దూరలంఘనాదిక్రియా, అపదానం పూర్వవృత్తం విస్మయనీయశత్రునిరసనం, ఖ్యాతే కర్మాపదానే యేషాం తే తథా. కోట్యగ్రశ ఇతి బహుసంఖ్యోపలక్షణం. ౪—౫

(నిదేశేతి.) గురుహితే స్వామిహితే. ౬

(త ఇమ ఇతి.) బహుసాహస్రై ర్భీమవిక్రమై రనీకై స్సహితాః. త ఇమ ఇత్యంగుళ్యానిర్దేశః. ప్రాప్తకాలం కాలోచితం. ౭

(సుగ్రీవేణ చతుర్దిక్షు సీతాన్వేషణాయ వానరప్రేషణం)

కామ మేషా మిదం కార్యం విదితం మమ తత్త్వతః.
తథాపి తు యథాతత్త్వ మాజ్ఞాపయితు మర్హసి, ౮॥

ఇతి బ్రువాణం సుగ్రీవం రామో దశరథాత్మజః.
బాహుభ్యాం సంపరిష్వజ్య ఇదం వచన మబ్రవీత్, ౯॥

జ్ఞాయతాం మమ వైదేహీ యది జీవతి వా న వా.
స చ దేశో మహాప్రాజ్ఞ యస్మి న్వసతి రావణః, ౧౦॥

అధిగమ్య తు వైదేహీం నిలయం రావణస్య చ.
ప్రాప్తకాలం విధాస్యామి తస్మి న్కాలే సహ త్వయా, ౧౧॥

నాఽహ మస్మి న్ప్రభుః కార్యే వానరేశ న లక్ష్మణః.
త్వ మస్య హేతుః కార్యస్య ప్రభుశ్చ ప్లవగేశ్వర, ౧౨॥

త్వ మేవాఽఽజ్ఞాపయ విభో మమ కార్యవినిశ్చయం.
త్వం హి జానాసి య త్కార్యం మమ వీర న సంశయః, ౧౩॥

సుహృద్ద్వితీయో విక్రాంతః ప్రాజ్ఞః కాలవిశేషవిత్.
భవా నస్మద్ధితే యుక్త స్సుకృతార్థోఽర్థవిత్తమః, ౧౪॥

ఏవ ముక్తస్తు సుగ్రీవో వినతం నామ యూథపం.
అబ్రవీ ద్రామసాన్నిధ్యే లక్ష్మణస్య చ ధీమతః, ౧౫॥

శైలాభం మేఘనిర్ఘోష మూర్జితం ప్లవగేశ్వరః. ౧౬

(కామ మితి.) ఏషాం కార్యం ఏభిః కర్తవ్యం, మమ విదితం మయా విదితం. ౮॥-౧౩॥

('సుహృద్వినీత') ఇతి చ పాఠః. ౧౪॥-౧౬

సోమసూర్యాత్మజై స్సార్ధం వానరై ర్వానరోత్తమ,
దేశకాలనయై ర్యుక్తః కార్యాకార్యవినిశ్చయే. ౧౭

వృత శ్శతసహస్రేణ వానరాణాం తరస్వినాం,
అధిగచ్ఛ దిశం పూర్వాం సశైలవనకాననాం. ౧౮

తత్ర సీతాం చ వైదేహీం నిలయం రావణస్య చ,
మార్గధ్వం గిరిశృంగేషు వనేషు చ నదీషు చ. ౧౯

నదీం భాగీరథీం రమ్యాం సరయూం కౌశికీం తథా,
కాళిందీం యమునాం రమ్యాం యామునం చ మహాగిరిం. ౨౦

సరస్వతీం చ సింధుం చ శోణం మణినిభోదకం,
* మహీం కాలమహీం చైవ శైలకాననశోభితాం. ౨౧

బ్రహ్మమాలా న్విదేహాం శ్చ మాళవా న్కాశికోసలాన్,
మాగధాం శ్చ మహాగ్రామా న్పుండ్రా న్వంగాం స్తథైవ చ. ౨౨

(సోమేత్యాది.) (దేశేతి.) కార్యాకార్యవిషయే, దేశకాలనయైః దేశోచితనీతిభిః కాలోచిత నీతిభి శ్చేత్యర్థః. దేశకాలానుగుణనయప్రవర్తనం కర్తవ్య మిత్యర్థః. ౧౭-౧౯

('నదీ' మిత్యాది) 'రజతాకరా' మిత్యంత మేకం వాక్యం. ప్రాప్యేతి శేషః. తత స్తత స్సీతాం మృగయద్భి ర్భవద్భిః భాగీరథ్యాదికం ప్రాప్య, ఏతత్పూర్వోక్తం సర్వం విచేతవ్య మితి సంబంధః. అత్రేద మవధేయం. శరావతీ నామ కాచి న్నదీ హిమవద్వింధ్యమధ్యదేశే వలయాకారేణ ప్రవహతి. తదపేక్షయా ప్రాచీ ది గిదానీం విచేయత్వేనోచ్యతే, నతు కిష్కింధాపేక్షయా, నాపి మేర్వపేక్షయేతి. యామునం మహాగిరిం యమునాసంబంధినం పర్వతం, మహ్యాదయో దేశవిశేషాః. మాగధాన్ మగధదేశాన్, మహాగ్రామాన్ మహాగ్రామయుక్తాన్, కోశకారాణాం రాజ విశేషాణాం. ౨౨

---

* మహీకాలమహ్యౌ నద్యౌ, కోశకారాణాం స్వర్ణకారాణాం. ఇతి టీకా.

(సుగ్రీవేణ సీతామార్గణాయ వానరప్రేషణం)

పత్తనం కోశకారాణాం భూమిం చ రజతాకరాం,
సర్వ మేత ద్విచేతవ్యం మార్గయద్భి స్తత స్తతః.
రామస్య దయితాం భార్యాం సీతాం దశరథస్నుషాం, ౨౩౪

సముద్ర మవగాఢాం శ్చ పర్వతా న్పత్తనాని చ.
మందరస్య చ యే కోటిం సంశ్రితాః కేచి దాయతాం, ౨౪౪

కర్ణప్రావరణా శ్చైవ తథా చాఽప్యోష్ఠకర్ణకాః.
ఘోరలోహముఖాశ్చైవ జవనా శ్చైకపాదకాః, ౨౫౪

అక్షయా బలవంత శ్చ పురుషాః పురుషాదకాః.
కిరాతాః కర్ణచూడాశ్చ హేమాంగాః ప్రియదర్శనాః, ౨౬౪

ఆమమీనాశనా స్తత్ర కిరాతా ద్వీపవాసినః.
అంతర్జలచరా ఘోరా నరవ్యాఘ్రా ఇతి శ్రుతాః, ౨౭౪

ఏతేషా మాలయా స్సర్వే విచేయాః * కాననౌకసః. ౨౮

(సముద్ర మిత్యాది.) సముద్రం, అవగాఢాన్ ప్రవిష్టాన్, పర్వతాన్, మందరస్య ఆయతాం కోటిం చ సంశ్రితాః యే కర్ణప్రావరణాదయః, ఏతేషా మాలయా స్సర్వే విచేయా ఇతి సంబంధః. కాననౌకస ఇతి సంబోధనం. కర్ణప్రావరణాః ఆచ్ఛాదితకర్ణాః, నిష్కర్ణా ఇత్యర్థః. ఓష్ఠే కర్ణా యేషాం తే ఓష్ఠకర్ణకాః, లోహముఖాః లోహతుల్యముఖాః, కర్ణేషు చూడా యేషాంతే కర్ణచూడాః, ఆమమీనాశనా ఇతి పూర్వోక్తకిరాతా వ్యావర్త్యంతే. ద్వీపవాసినః ద్వీపాంతరేఽపి వసంతో, మందరేఽపి వసంతీ త్యర్థః. నరవ్యాఘ్రాః, అర్ధనరరూపా వ్యాఘ్రరూపా శ్చే త్యర్థః. ౨౮

---

* కామరూపిణః ఇతి. పా.

గిరిభి ర్యే చ గమ్యంతే ప్లవనేన ప్లవేన చ,
రత్నవంతం యవద్వీపం సప్తరాజ్యోపశోభితం. ౨౯

సువర్ణరూప్యకం చైవ సువర్ణాకరమండితం,
యవద్వీప మతిక్రమ్య శిశిరో నామ పర్వతః. ౩౦

దివం స్పృశతి శృంగేణ దేవదానవసేవితః,
ఏతేషాం గిరిదుర్గేషు ప్రపాతేషు వనేషు చ.
మార్గధ్వం సహితా స్సర్వే రామపత్నీం యశస్వినీం, ౩౧॥

* తతో రక్తజలం శోణ మగాధం శీఘ్రగామినం.
గత్వా పారం సముద్రస్య సిద్ధచారణసేవితం, ౩౨॥

తస్య తీర్థేషు రమ్యేషు విచిత్రేషు వనేషు చ.
రావణ స్సహ వైదేహ్యా మార్గితవ్య స్తత స్తతః, ౩౩॥

ఏవం జంబూద్వీపాన్వేషణం విధాయ ద్వీపాంతరాన్వేషణం విధత్తే ('గిరిభి' రిత్యాది) 'రామపత్నీం యశస్వినీ' మిత్యంత మేకం వాక్యం. యే ద్వీపాః గిరిభి ర్గమ్యంతే, ప్లవనేన లంఘనేన చ యే గమ్యంతే, ప్లవేన ఉడుపేన యే గమ్యంతే, తాన్ ద్వీపాన్, సప్తరాజ్యోపశోభితం సప్తఖండో పశోభితం, యవద్వీపం చ గచ్ఛత. తం యవద్వీప మతిక్రమ్య య శ్శిశిరోనామ పర్వతః శృంగేణ దివం స్పృశతి, తం గచ్ఛత. ఏతేషాం ద్వీపాదీనాం గిరిదుర్గేషు వనేషు చ, ప్రపాతేషు నిర్ఝరేషు చ, రామపత్నీం మార్గధ్వ మితి సంబంధః. యవద్వీపసువర్ణరూప్యకా వపి లంకాద్వీపవత్ సముద్రాంతర్వర్తినౌ ద్వీపవిశేషౌ. ౩౧॥

ఏవం జంబూద్వీపం లవణసముద్రం చోక్త్వా ప్లక్షద్వీపప్రదేశా నాహ (తత ఇత్యాదినా.) సముద్రస్య పారం లవణసముద్రాపరపారస్థం, రక్తజలం అగాధం శీఘ్రగామినం సిద్ధచారణసేవితం, శోణం శోణాఖ్యం నదం, గత్వా, తస్య తీర్థేషు అవతారేషు, వనేషు చ, వైదేహ్యా సహ రావణో మార్గితవ్యః. కేవలం రావణం కేవలం సీతాం చ దృష్ట్వా నాఽఽగంతవ్యం. రావణహననాయ సీతానయనాయ చ ఉభా వపి దృష్ట్వా ఆగంతవ్య మితి భావః. ౩౩॥

---

* 'తతో నిత్యజలం భీమ' మితి పాఠే నిత్యజల మితి తదస్య సంజ్ఞా. ఇతి తత్త్వదీపికా.

(సుగ్రీవేణ సీతాన్వేషణాయ వానరప్రేషణం)

పర్వతప్రభవా నద్య స్సురమ్యా బహునిష్కుటాః.
మార్గితవ్యా దరీమంతః పర్వతాశ్చ వనాని చ, ౩౪

తత స్సముద్రద్వీపాం శ్చ సుభీమా న్ద్రష్టు మర్హథ. ౩౫

ఊర్మిమంతం సముద్రం చ క్రోశంత మనిలోద్ధతం, ౩౫

తత్రాఽసురా మహాకాయా శ్ఛాయాం గృహ్ణంతి నిత్యశః.
బ్రహ్మణా సమనుజ్ఞాతా దీర్ఘకాలం బుభుక్షితాః, ౩౬

తం కాలమేఘప్రతిమం మహోరగనిషేవితం.
అభిగమ్య మహానాదం తీర్థే నైవ మహోదధిం, ౩౭

తతో రక్తజలం భీమం లోహితం నామ సాగరం.
గతా ద్రక్ష్యథ తాం చైవ బృహతీం కూటశల్మలీం. ౩౮

ప్లక్షద్వీపపర్వతాదీ నాహ (పర్వతేతి.) నిష్కుటా ఉద్యానవిశేషాః. అథేక్షుసముద్రద్వీపా నాహ (తత ఇతి.) ౩౪—౩౫

ఇక్షుసముద్రవిశేషం వక్తు మాహ (ఊర్మిమంత) మిత్యర్థం, ఊర్మిమంతం సముద్రం ఇక్షుసముద్ర మిత్యర్థః. అభిగచ్ఛతేతి శేషః. 'లవణేక్షుసురాసర్పిర్దధిదుగ్ధజలై స్సమ' మితి సముద్ర క్రమః. ౩౫

ఇక్షుసముద్రస్య దుర్గమత్వం దర్శయతి (తత్రేతి.) తత్ర ఇక్షుసముద్రే. ౩౬

(త మితి.) తీర్థేనాఽభిగమ్య ఉపాయేనాఽభిగమ్య. 'తీర్థం మంత్రాద్యుపాధ్యాయశాస్త్రే ష్వంభసి పావనే. పాత్రోపాయావతరణే' ష్వితి వైజయంతీ. ఛాయాగ్రాహిపరిహారేణ గంతవ్య మిత్యర్థః. యద్వా, తీర్థే నాఽవతరణేన, గంతవ్యం. నాఽన్యేన, తేన చ్ఛాయాగ్రాహిపరిహారో భవిష్యతీతి భావః. తతో గతాః, ఇక్షుసముద్రా న్నిర్గతాః, తాం కూటశల్మలీం, లోహితం నామ సాగరం మధు సముద్రం చ, ద్రక్ష్యథ. ౩౭—౩౮

గృహం చ వైనతేయస్య నానారత్నవిభూషితం,
తత్ర కైలాససంకాశం విహితం విశ్వకర్మణా, ౩౯॥

తత్ర శైలనిభా భీమా మందేహా నామ రాక్షసాః.
శైలశృంగేషు లంబంతే నానారూపా భయావహాః, ౪౦॥

తే పతంతి జలే నిత్యం సూర్యస్యోదయనం ప్రతి.
నిహతా బ్రహ్మతేజోభి రహన్యహని రాక్షసాః, ౪౧॥

అభితప్తా శ్చ సూర్యేణ లంబంతే స్మ పునఃపునః. ౪౨

తతః పాండురమేఘాభం క్షీరోదం నామ సాగరం,
గతా ద్రక్ష్యథ దుర్ధర్షా ముక్తాహార మివోర్మిభిః. ౪౩

(గృహం చేతి.) తత్ర శల్మలిద్వీపే. ౩౯॥

(తత్రేతి.) తత్ర మధుసముద్రే, 'సూర్యస్యోదయనం ప్రతీ' త్యతః పరం 'నిహతా' ఇత్యర్ధం, తతఃపరం 'అభితప్తా' శ్చేత్యర్ధం. లంబంతే వర్తంత ఇత్యర్థః. బ్రహ్మతేజోభిః గాయత్రీప్రభావైః. ౪౦॥—౪౨

(తతః పాండురేతి.) అత్ర మధుసముద్రానంతరం సర్పిర్దధిసముద్రయోః కుశక్రౌంచద్వీపయోశ్చ వక్తవ్యత్వేఽపి తాన్ విహాయ క్షీరోదప్రాప్త్యభిధానం తదుభయప్రాప్తి మంతరేణ క్షీరోదప్రాప్తేరసంభవాత్. అతః అనుక్తా వపి తా వుక్తా వేవ సముద్రౌ ద్వీపౌ చేతి బోధ్యం. యద్వా. లవణసముద్రం తన్మధ్యద్వీపాం శ్చోక్త్వా ప్లక్షద్వీప శాల్మలిద్వీప కుశద్వీప క్రౌంచద్వీపాన్ ఇక్షుసురాసర్పిర్దధిసముద్రాం శ్చ తంత్రేణ దర్శయతి (తత స్సముద్రద్వీపాం శ్చ సుభీమాన్ ద్రష్టు మర్హథేతి.) తత ఊర్మిమంత మిత్యాదినా ఇక్షుసముద్రస్య విశేష ముక్త్వా, తతో రక్తజల మిత్యాదినా సురాసముద్రస్య స్వరూప ముక్త్వా. తత శ్శల్మలిద్వీపవృత్తాంతం ప్రదర్శ్య. అన్యత్ర విశేషాభావాత్ క్షీరసముద్రగమనం నిర్దిశతి (తతః పాండురమేఘాభ మిత్యాదినా.) ఊర్మిభి ర్ముక్తాహారయుక్త మివ స్థితం. ౪౩॥

(సుగ్రీవేణ సీతాన్వేషణాయ వానరప్రేషణం)

తస్య మధ్యే మహాఞ్ శ్వేత ఋషభో నామ పర్వతః,
దివ్యగంధైః కుసుమితై రాజతైశ్చ నగై ర్వృతః. ४४

సరశ్చ రాజతైః పద్మై ర్జ్వలితై ర్హేమకేసరైః,
◈ నామ్నా సుదర్శనం నామ రాజహంసై స్సమాకులం. ४५

విబుధా శ్చారణా యక్షాః కిన్నరా స్సాప్సరోగణాః,
హృష్టా స్సమభిగచ్ఛంతి నళినీం తాం రిరంసవః. ४६

* క్షీరోదం సమతిక్రమ్య తతో ద్రక్ష్యథ వానరాః,
జలోదం సాగరశ్రేష్ఠం సర్వభూతభయావహం. ४७

తత్ర తత్కోపజం తేజః కృతం హయముఖం మహత్,
అస్యాఽఽహు స్త న్మహావేగ మోదనం సచరాచరం. ४८

(తస్యేత్యాది,) (సరశ్చేతి.) నామ్నా సుదర్శనం సర ఇత్యన్వయః. ४४—४६

(క్షీరోద మితి.) జలోదం శుద్ధజలసముద్రం. ४७

(తత్రేతి.) తత్ర శుద్ధోదకే, కృతం నిక్షిప్తం, కోపజం ఔర్వకోపజం, హయముఖం, తత్ప్రసిద్ధం, మహ త్తేజః, వర్తత ఇతి శేషః. అస్య తేజసః, సచరాచరం మహావేగం తత్, జలమితి శేషః. ఓదన మాహుః, సంహారవేళాయా మింధన మాహు రిత్యర్థః. ४८

◈ రామానుజీయం. (సరశ్చేతి.) 'నామ్నా సుదర్శనం నామ రాజహంససమాకుల' మితి పాఠః.

* రామానుజీయం. 'జలోదం సాగర శ్రేష్ఠ' మితి పాఠః. 'ఘృతోదం సాగరశ్రేష్ఠ' మితి పాఠస్తు లేఖకప్రమాదకృతః.

తత్ర విక్రోశతాం నాదో భూతానాం సాగరౌకసాం,
శ్రూయతే చ సమర్థానాం దృష్ట్వా త ద్బడబాముఖం. ౪౯

* స్వాదూదస్యోత్తరే దేశే యోజనాని త్రయోదశ,
జాతరూపశిలో నామ మహా న్కనకపర్వతః. ౫౦

† తత్ర చంద్రప్రతీకాశం పన్నగం ధరణీధరం,
పద్మపత్రవిశాలాక్షం తతో ద్రక్ష్యథ వానరాః. ౫౧

ఆసీనం పర్వతస్యాఽగ్రే సర్వభూతనమస్కృతం,
సహస్రశిరసం దేవ మనంతం నీలవాససం. ౫౨

త్రిశిరాః కాంచనః కేతు స్తాల స్తస్య మహాత్మనః,
స్థాపితః పర్వతస్యాగ్రే విరాజతి సవేదికః.
పూర్వస్యాం దిశి నిర్మాణం కృతం త త్త్రిదశేశ్వరైః. ౫౩½

తతః పరం హేమమయ శ్శ్రీమా నుదయపర్వతః.
తస్య కోటి ర్దివం స్పృష్ట్వా శతయోజన మాయతా, ౫౪½

(తత్రేతి.) సమర్థానా మపి బడబాముఖం త త్తేజో దృష్ట్వా విక్రోశతాం నాద శ్శ్రూయతే. ౪౯

(స్వాదూదస్యేతి.) స్వాదూదస్య శుద్ధజలసముద్రస్య, ఉత్తరే దేశే అపరే పారే. ౫౦

(పూర్వస్యా మితి.) పూర్వస్యాం దిశి తన్నిర్మాణం కృతం, పూర్వదిగధిపత్వేన తాలరూపః కేతుః కల్పిత ఇత్యర్థః. ౫౩½—౫౪½

---

* రామానుజీయం. 'స్వాదూదస్యోత్తరే దేశే' ఇతి పాఠః.

† రామానుజీయం. 'తత్ర చంద్రప్రతీకాశం పన్నగం ధరణీధరం, పద్మపత్రవిశాలాక్షం తతో ద్రక్ష్యథ వానరా' ఇతి పాఠః.

(సుగ్రీవేణ సీతాన్వేషణాయ వానరప్రేషణం)

జాతరూపమయీ దివ్యా విరాజతి సవేదికా.
సాలై స్తాలై స్తమాలై శ్చ కర్ణికారై శ్చ పుష్పితైః,
జాతరూపమయై ర్దివ్యై శ్శోభతే సూర్యసన్నిభైః. ౫౬

తత్ర యోజనవిస్తార ముచ్ఛ్రితం దశయోజనం,
శృంగం సౌమనసం నామ జాతరూపమయం ధ్రువం. ౫౭

తత్ర పూర్వం పదం కృత్వా పురా విష్ణు స్త్రివిక్రమే,
ద్వితీయం శిఖరే మేరో శ్చకార పురుషోత్తమః. ౫౮

ఉత్తరేణ పరిక్రమ్య జంబూద్వీపం దివాకరః.
దృశ్యో భవతి భూయిష్ఠం శిఖరం త న్మహోచ్ఛ్రయం. ౫౯

(తత్ర యోజనేతి.) తత్ర ఉదయపర్వతకోటౌ. ౫౬—౫౭

(తత్ర పూర్వ మితి.) విష్ణుః, త్రివిక్రమే త్రివిక్రమప్రస్తావే, తత్ర సౌమనసశృంగే, పూర్వం పదం కృత్వా, ద్వితీయం పదం, మేరోః పశ్చిమదిగవధిభూతస్య సావర్ణిమేరోః, శిఖరే చకార. పూర్వపశ్చిమదిగవధిభూతయో రుదయాచలసావర్ణిమేర్వో ర్విష్ణోః పదవిన్యాసః బలేః కృత్స్నరాజ్యగ్రహణార్థః. భూమధ్యస్థమేరౌ పదవిన్యాసే కృత్స్నక్రమణం న లభ్యేత. వస్తుతస్తు, మేరో రేవ శిఖరే ద్వితీయం పదం న్యస్తం; మేరుశిఖరస్య స్వర్గత్వాత్. భూమా వేకం, స్వర్గే ద్వితీయం, తృతీయం బ్రహ్మలోక ఇతి పౌరాణికీ గాథా. ౫౮

(ఉత్తరేణేతి.)దివాకరః, జంబూద్వీప ముత్తరేణ జంబూద్వీపోత్తరభాగే, 'ఏనపా ద్వితీయే' తి ద్వితీయా. పరిక్రమ్య, మహోచ్ఛ్రియం తత్ సౌమనసం శిఖరం, ప్రాప్యేతి శేషః. దృశ్యో భవతి, మేరో ర్దక్షిణపార్శ్వవర్తినాం దృశ్యో భవతీ త్యర్థః. ౫౯

తత్ర వైఖానసా నామ వాలఖిల్యా మహర్షయః,
ప్రకాశమానా దృశ్యంతే సూర్యవర్ణా స్తపస్వినః. ౬౦

అయం సుదర్శనో ద్వీపః పురో యస్య ప్రకాశతే,
యస్మిన్ తేజ శ్చ చక్షు శ్చ సర్వప్రాణభృతా మపి. ౬౧

శైలస్య తస్య శృంగేషు కందరేషు వనేషు చ,
రావణ స్సహ వైదేహ్యా మార్గితవ్య స్తత స్తతః. ౬౨

కాంచనస్య చ శైలస్య సూర్యస్య చ మహాత్మనః,
ఆవిష్టా తేజసా సంధ్యా పూర్వా రక్తా ప్రకాశతే. ౬౩

పూర్వ మేత త్కృతం ద్వారం పృథివ్యా భువనస్య చ,
సూర్యస్యోదయనం చైవ పూర్వా హ్యేషా దిగుచ్యతే. ౬౪

(తత్రేతి.) వైఖానసాః బ్రహ్మనఖోత్పన్నాః, వాలఖిల్యాః బ్రహ్మరోమోత్పన్నాః, 'యే నఖా స్తే వైఖానసాః, యే వాలా స్తే వాలఖిల్యాః' ఇతి శ్రుతేః. ౬౦

(అయ మితి.) అయం ఉదయపర్వతపార్శ్వస్థో, ద్వీపః సుదర్శనో నామ. సుదర్శనసంజ్ఞాఽన్వర్థేత్యాహ (యస్యేతి.) యస్య తేజసః, పురః సన్నిధౌ, సర్వప్రాణభృతా మపి చక్షుః, ప్రకాశతే విషయగ్రహణశక్తం భవతి. త త్తేజః సూర్యాఖ్యం యస్మిన్ ద్వీపే ప్రకాశతే, అయం ద్వీప స్సుదర్శనో నామేతి యోజనా. ౬౧

(శైలస్యేతి.) శైలస్య, ఉదయశైలస్యే త్యర్థః. ౬౨-౬౩

(పూర్వ మితి.) హి యస్మా దేత దుదయపర్వతః, ద్వారశబ్దాపేక్షయా నపుంసకత్వం. పృథివ్యాః భువనస్య చ, పూర్వం ద్వారం కృతం ప్రథమద్వారత్వేన బ్రహ్మణా సృష్ట్యాదౌ కల్పితం. సూర్యస్య పరితో భ్రమణాయ ప్రథమం, ఏత దుదయనం చ కృత ముదయస్థానం కల్పితం. తస్మా దేషా పూర్వా దిగుచ్యతే. ౬౪

(సుగ్రీవేణ సీతాన్వేషణాయ వానరప్రేషణం)

* తస్య శైలస్య పృష్ఠేషు నిర్ఝరేషు గుహాసు చ,
రావణ స్సహ వైదేహ్యా మార్గితవ్య స్తత స్తతః. ౬౫

తతః పర మగమ్యా స్యా ద్దిక్పూర్వా త్రిదశావృతా,
రహితా చంద్రసూర్యాభ్యా మదృశ్యా తిమిరావృతా. ౬౬

శైలేషు తేషు సర్వేషు కందరేషు వనేషు చ,
యే చ నోక్తా మయా దేశా విచేయా తేషు జానకీ. ౬౭

ఏతావ ద్వానరై శ్శక్యం గంతుం వానరపుంగవాః,
అభాస్కర మమర్యాదం న జానీమ స్తతః పరం. ౬౮

అధిగమ్య తు వైదేహీం నిలయం రావణస్య చ,
మాసే పూర్ణే నివర్తధ్వ ముదయం ప్రాప్య పర్వతం. ౬౯

ఊర్ధ్వం మాసా న్న వస్తవ్యం వస న్వధ్యో భవే న్మమ,
సిద్ధార్థా స్సన్నివర్తధ్వ మధిగమ్య చ మైథిలీం. ౭౦

(తస్యేత్యాది.) సమ్య గన్వేషణాయ పునరుక్తిః. ౬౫

(తత ఇతి.) త్రిదశావృతా త్రిదశాధిష్ఠితా, దిక్ ఉదయాచలప్రదేశరూపా, తతః పరం ఉదయాద్రేః పరం, అగమ్యా. ౬౬

ఉపసంహరతి (శైలేష్వితి.)-యే మయా నోక్తా స్తేషు శైలాదిషు విచేయా. ౬౭

(ఏతావ దితి.) అమర్యాదం గ్రామనగరాదిమర్యాదారహితం, కేవలాంధకారభూత మిత్యర్థః. ౬౮–౭౦

---

* రామానుజీయం. 'తస్య శైలస్య పృష్ఠేష్వి'తి పాఠః.

మహేంద్రకాంతాం వనషండమండితాం దిశం చరిత్వా నిపుణేన వానరాః,
అవాప్య సీతాం రఘువంశజప్రియాం తతో నివృత్తా స్సుఖినో భవిష్యథ. ౭౧

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాణ్డే, చత్వారింశ స్సర్గః.

అథ ఏకచత్వారింశ స్సర్గః

తతః ప్రస్థాప్య సుగ్రీవ స్త న్మహ ద్వానరం బలం,
దక్షిణాం ప్రేషయామాస వానరా నభిలక్షితాన్. ౧

నీల మగ్నిసుతం చైవ హనుమంతం చ వానరం,
పితామహసుతం చైవ జాంబవంతం మహాబలం. ౨

సుహోత్రం చ శరారిం చ శరగుల్మం తథైవ చ,
గజం గవాక్షం గవయం సుషేణ మృషభం తథా. ౩

(మహేంద్రేతి.) మహేంద్రకాంతాం ఇంద్రప్రియాం, నిపుణేన నైపుణ్యేన. ౭౧

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే, చత్వారింశ స్సర్గః.

అథ ఏకచత్వారింశ స్సర్గః

అథ దక్షిణదిశి వానరప్రేషణ మేకచత్వారింశే. (తతః ప్రస్థాప్యేత్యాది.) అభిలక్షితాన్ దృష్టాపదానాన్. ౧

(నీల మిత్యాది.) అత్రోక్త స్సుషేణ స్తారాపితు రన్యః. ౨–౩

(సుగ్రీవేణ సీతాన్వేషణార్థం వానరప్రేషణం)

మైందం చ ద్వివిదం చైవ విజయం గంధమాదనం,
ఉల్కాముఖ మసంగం చ హుతాశనసుతా వుభౌ. ౪

అంగదప్రముఖా న్వీరా న్వీరః కపిగణేశ్వరః,
వేగవిక్రమసంపన్నా న్ * సందిదేశ విశేషవిత్. ౫

తేషా మగ్రేసరం చైవ మహ ద్బల మసంగగం,
విధాయ హరివీరాణా మాదిశ ద్దక్షిణాం దిశం. ౬

యే కేచన సముద్దేశా స్తస్యాం దిశి సుదుర్గమాః,
కపీశః కపిముఖ్యానాం స తేషాం తా నుదాహరత్. ౭

◈ సహస్రశిరసం వింధ్యం నానాద్రుమలతాయుతం,
నర్మదాం చ నదీం దుర్గాం మహోరగనిషేవితాం. ౮

తతో గోదావరీం రమ్యాం కృష్ణవేణీం మహానదీం,
వరదాం చ మహాభాగాం మహోరగనిషేవితాం. ౯

వేగవిక్రమసంపన్నప్రేషణే హేతు మాహ (విశేషవి దితి.) ౪—౫

('తేషా మగ్రేసరం చైవ మహ త్బల మసంగగ' మితి.) అసంగగం అవిళంబగామి, వేగవ దితి యావత్. బలం సైన్యం, అగ్రేసరం అగ్రచరం, విధాయ. ౬

(యే కేచనేతి.) తాన్ సముద్దేశాన్. ౭

(సహస్రశిరస మిత్యాది.) పూర్వవ న్మధ్యదేశాపేక్షయా వింధ్యస్య దక్షిణత్వవ్యపదేశః. ౮

---

* రామానుజీయం. 'సందిదేశ విశేషవి' దితి పాఠః.

◈ రామానుజీయం, సహస్రశిరస మిత్యాదినా పూర్వభాగస్థాన్ దేశా నుపదిశతి.

మేఖలా ముత్కలాం చైవ దశార్ణనగరా ణ్యపి,
అశ్వవంతీ మవంతీం చ సర్వ మేవాఽనుపశ్యత. ౧౦

విదర్భా నృషికాం శ్చైవ రమ్యా న్మాహిషకా నపి,
తథా వంగా న్కళింగాం శ్చ కౌశికాం శ్చ సమంతతః. ౧౧

అన్వీక్ష్య దండకారణ్యం సపర్వతనదీం గుహాం,
నదీం గోదావరీం చైవ సర్వ మేవాఽనుపశ్యత.
తథైవాఽఽంధ్రాం శ్చ పుండ్రాం శ్చ చోళా న్పాండ్యా న్సకేరళాన్, ౧౨॥

అయోముఖ శ్చ గంతవ్యః పర్వతో ధాతుమండితః. ౧౩
విచిత్రశిఖర శ్శ్రీమాం శ్చిత్రపుష్పితకాననః,
సచందనవనోద్దేశో మార్గితవ్యో మహాగిరిః. ౧౪

తత స్తా మాపగాం దివ్యాం ప్రసన్నసలిలాం శివాం,
తత్ర ద్రక్ష్యథ కావేరీం విహితా మప్సరోగణైః, ౧౫

తస్యాఽఽసీనం నగస్యాఽగ్రే మలయస్య మహౌజసం,
ద్రక్ష్యథాఽఽదిత్యసంకాశ మగస్త్య మృషిసత్తమం. ౧౬

తత్ర ('సర్వమేవాఽనుపశ్య' తేత్యంతేన) వింధ్యస్య పశ్చిమభాగస్థాం స్తద్దక్షిణపార్శ్వస్థాం శ్చ నదీనగరదేశా నుపదిశతి, విదర్భా నిత్యాదినా పూర్వభాగస్థాన్ దేశా నుపదిశతి. (నదీం గోదావరీ మితి.) దండకారణ్యవర్తి గోదావరీఖండ మిత్యర్థః. ౧౨॥

(అయోముఖ ఇతి.) అయోముఖః సహ్యః. ౧౪

(తత ఇతి.) అప్సరోగణైః విహితాం, పూజితా మిత్యర్థః. ౧౫

(తస్యేతి.) తస్య ప్రసిద్ధస్య. ౧౬

(సుగ్రీవేణ సీతాన్వేషణాయ వానరప్రేషణం)

తత స్తేనాఽభ్యనుజ్ఞాతాః ప్రసన్నేన మహాత్మనా,
* తామ్రపర్ణీం గ్రాహజుష్టాం తరిష్యథ మహానదీం. ౧౭

సా చందనవనై ర్దివ్యైః ప్రచ్ఛన్నా ద్వీపశాలినీ,
కాంతేవ యువతిః కాంతం సముద్ర మవగాహతే. ౧౮

తతో హేమమయం దివ్యం ముక్తామణివిభూషితం,
యుక్తం కవాటం పాండ్యానాం గతా ద్రక్ష్యథ వానరాః. ౧౯

తత స్సముద్ర మాసాద్య సంప్రధార్యాఽర్థనిశ్చయం,
అగస్త్యేనాఽంతరే తత్ర సాగరే వినివేశితః. ౨౦

చిత్రనానానగ శ్శ్రీమా న్మహేంద్రః పర్వతోత్తమః,
జాతరూపమయ శ్శ్రీమా నవగాఢో మహార్ణవం. ౨౧

నానావిధై ర్నగై స్సర్వై ర్లతాభి శ్చోపశోభితం,
దేవర్షియక్షప్రవరై రప్సరోభి శ్చ సేవితం. ౨౨

(తతో హేమమయ మితి.) పాండ్యానాం పాండ్యరాజానాం, యుక్తం యోగ్యం, కవాటం, అనేన నగరం లక్ష్యతే. ముక్తారూపై ర్మణిభిః రత్నైః, భూషితం, తదుత్పత్తిదేశత్వా దితి భావః.౧౭-౧౯

అథ మహేంద్రం వర్ణయతి (తత ఇత్యాదినా.) 'మార్గితవ్యా విశేషత' ఇత్యంత మేకాన్వయం, తతః పాండ్యనగరాత్, సముద్ర మాసాద్య, అర్థనిశ్చయం కర్తవ్యసముద్రలంఘనాద్యర్థనిశ్చయం, సంప్రధార్య కృత్వా, అగస్త్యేన, తత్ర సాగరే, అంతరే అవకాశే, నివేశితః, శ్రీమాన్ పుష్పఫలాదిసమృద్ధిమాన్, శ్రీమాన్ కాంతిమాన్, మహేంద్రోఽస్తి. తం పర్వతం, పర్వసు

---

* రామానుజీయం. 'తామ్రపర్ణీం గ్రాహజుష్టా' మితి పాఠః.

సిద్ధచారణసంఘై శ్చ ప్రకీర్ణం సుమనోహరం,
త ముపైతి సహస్రాక్ష స్సదా పర్వసు పర్వసు. ౨౩.

ద్వీప స్తస్యాఽపరే పారే శతయోజన మాయతః,
అగమ్యో మానుషై ర్దీప్త స్తం మార్గధ్వం సమంతతః.
తత్ర సర్వాత్మనా సీతా మార్గితవ్యా విశేషతః, ౨౪।

* స హి దేశ స్తు వధ్యస్య రావణస్య దురాత్మనః.
రాక్షసాధిపతే ర్వాస స్సహస్రాక్షసమద్యుతేః, ౨౫।

దక్షిణస్య సముద్రస్య మధ్యే తస్య తు రాక్షసీ.
అంగారకేతి విఖ్యాతా ఛాయా మాకృష్య భోజనీ, ౨౬।

ఏవం నిస్సంశయా న్కృత్వా సంశయా న్నష్టసంశయాః.
మృగయధ్వం నరేంద్రస్య పత్నీ మమితతేజసః, ౨౭।

పర్వసు సముద్రస్నానాయాఽఽగచ్ఛతి. తస్యాఽపరే పారే ఆంతరాళికతీరే, ద్వీపోఽస్తి, తం మార్గధ్వం. తత్ర, సర్వాత్మనా సర్వప్రయత్నేన, విశేషత స్సీతా మార్గితవ్యే త్యర్థః. ౨౩-౨౪

(స హీతి.) ఏవం రావణాలయావగమేఽపి ఇతరదిక్షు వానరప్రేషణం స్థానాంతరే సీతా మాదాయ కిం గచ్ఛే దితి శంకయేతి బోధ్యం. ౨౬

నను పూర్వం 'న జానే నిలయం తస్య సర్వథా పాపరక్షస' ఇత్యుక్తం. సంప్రతి 'స హి దేశ స్తు వధ్యస్య రావణస్య దురాత్మన' ఇత్యుచ్యతే. అతో విరుద్ధ మిద మిత్యాశంక్య పరిహరతి (ఏవ మితి.) ఏవం మదుక్తరీత్యా, సంశయా న్ సంశయవిషయభూతా న్, దేశా న్, నిస్సంశయా న్ సంశయావిషయీభూతా న్, నిశ్చితసదసద్భావా న్ కృత్వా నష్టసంశయా స్సంతః అమితతేజసో నరేంద్రస్య పత్నీం మృగయధ్వం, యదృచ్ఛాదర్శనాపరిస్ఫుటజ్ఞాత మర్థం కథం నిశ్చయేన కథయామీతి న జానే ఇతి పూర్వముక్తం. ఇదానీం తథావిధ మప్యర్థ మన్వేషణగౌరవాయ నిశ్చయేన బ్రవీమీతి భావః. ౨౭

---

* తస్య దేశస్య రావణసంబంధితయా సామాన్యేనాఽవగతత్వేఽపి సుదృఢాన్వేషణార్థం తం దేశం తదీయత్వేన నిశ్చిత్యోక్తవా న్. ఇతి తత్త్వదీపికా.

(సుగ్రీవేణ సీతాన్వేషణాయ వానరప్రేషణం)

త మతిక్రమ్య లక్ష్మీవా న్సముద్రే శతయోజనే.
గిరిః పుష్పితకో నామ సిద్ధచారణసేవితః, ౨౮॥

చంద్రసూర్యాంశుసంకాశ స్సాగరాంబుసమావృతః.
భ్రాజతే విపులై శ్శృంగై రంబరం విలిఖ న్నివ, ౨౯॥

తస్యైకం కాంచనం శృంగం సేవతేఽయం దివాకరః.
శ్వేతం రాజత మేకం చ సేవతేఽయం నిశాకరః, ౩౦॥

న తం కృతఘ్నాః పశ్యంతి న నృశంసా న నాస్తికాః.
ప్రణమ్య శిరసా శైలం తం విమార్గత వానరాః, ౩౧॥

త మతిక్రమ్య దుర్ధర్షా స్సూర్యవా న్నామ పర్వతః.
అధ్వనా దుర్విగాహేన యోజనాని చతుర్దశ, ౩౨॥

తత స్తమ ప్యతిక్రమ్య వైద్యుతో నామ పర్వతః.
సర్వకామఫలై ర్వృక్షై స్సర్వకాలమనోహరైః, ౩౩॥

తత్ర భుక్త్వా వరార్హాణి మూలాని చ ఫలాని చ.
మధూని పీత్వా ముఖ్యాని పరం గచ్ఛత వానరాః, ౩౪॥

(త మతిక్రమ్యేతి.) 'పరావరయోగే చే' తి క్త్వాప్రత్యయః. ఏవం పూర్వత్రాఽపరత్ర చ బోధ్యం. ౨౭॥—౨౯॥

(తస్యైక మితి.) దక్షిణాయన ఇతి శేషః. ౩౦॥—౩౧॥

(త మతిక్రమ్య దుర్ధర్షా ఇతి.) హే దుర్ధర్షాః, సూర్యవా న్నామ పర్వతః, వర్తత ఇతి శేషః. దుర్విగాహేనాఽధ్వనా ఉపలక్షితః, యోజనాని చతుర్దశ, పుష్పితకసూర్యవతో రంతరాళ ఇతి శేషః. ౩౨॥

(తత ఇతి.) వరాణాం శ్రేష్ఠానా మర్హాణీతి వరార్హాణి, పరం తతః పరం దేశం. ౩౩॥-౩౪॥

తత్ర నేత్రమనఃకాంతః కుంజరో నామ పర్వతః.
అగస్త్యభవనం యత్ర నిర్మితం విశ్వకర్మణా, ౩౫॥

తత్ర యోజనవిస్తార ముచ్ఛ్రితం దశయోజనం.
శరణం కాంచనం దివ్యం నానారత్నవిభూషితం, ౩౬॥

తత్ర భోగవతీ నామ సర్పాణా మాలయః పురీ.
విశాలకక్ష్యా దుర్ధర్షా సర్వతః పరిరక్షితా, ౩౭॥

రక్షితా పన్నగై ర్ఘోరై స్తీక్ష్ణదంష్ట్రై ర్మహావిషైః.
సర్పరాజో మహాప్రాజ్ఞో యస్యాం వసతి వాసుకిః, ౩౮॥

నిర్యాయ మార్గితవ్యా చ సా చ భోగవతీ పురీ. ౩౯

తత్ర చాఽనంతరా దేశా యే కేచన సుసంవృతాః, ౩౯॥

తం చ దేశ మతిక్రమ్య మహా నృషభసంస్థితః.
సర్వరత్నమయ శ్శ్రీమా నృషభో నామ పర్వతః, ౪౦॥

గోశీర్షకం పద్మకం చ హరిశ్యామం చ చందనం.

అగస్త్యభవనం విశేషయతి (తత్ర యోజనేతి.) శరణం గృహం. ౩౫—౩౬॥

(తత్రేత్యాది.) నిర్యాయ అగస్త్యభవనా న్నిర్గత్య. ౩౭—౩౯

(తత్రేతి.) యే అనంతరాః అవ్యవహితా దేశాః, తే, మార్గితవ్యా ఇతి శేషః. ౩౯॥

(తం చేతి.) తం చ దేశ మతిక్రమ్య, తస్మా ద్దేశాత్ పరత ఇత్యర్థః. ఋషభసంస్థితః ఋషభతుల్యసంస్థానః. ౪౦॥

(గోశీర్షక మితి.) గోశీర్షకం గోరోచనాసదృశవర్ణం. పద్మకం పద్మదళసవర్ణం,

(సుగ్రీవేణ సీతాన్వేషణాయవానరప్రేషణం)

దివ్య ముత్పద్యతే యత్ర తచ్చైవాఽగ్నిసమప్రభం, ౪౧॥

న తు త చ్చందనం దృష్ట్వా స్ప్రష్టవ్యం చ కదాచన.
రోహితా నామ గంధర్వా ఘోరా రక్షంతి త ద్వనం, ౪౨॥

తత్ర గంధర్వపతయః పంచ సూర్యసమప్రభాః.
శైలూషో గ్రామణీ శ్శిగ్రు శ్శుభ్రో బభ్రు స్తథైవ చ, ౪౩॥

రవిసోమాగ్నివపుషాం నివాసః పుణ్యకర్మణాం.
అంతే పృథివ్యా దుర్ధర్షా స్తత్ర స్వర్గజిత స్థ్సితాః, ౪౪॥

తతః పరం న వ స్సేవ్యః పితృలోక స్సుదారుణః.
రాజధానీ యమ స్యైషా కష్టేన తమసా వృతా, ౪౫॥

ఏతావ దేవ యుష్మాభి ర్వీరా వానరపుంగవాః.
శక్యం విచేతుం గంతుం వా నాఽతో గతిమతాం గతిః, ౪౬॥

సర్వ మేత త్సమాలోక్య యచ్చాఽన్య దపి దృశ్యతే.
గతిం విదిత్వా వై దేహ్యా స్సన్నివర్తితు మర్హథ, ౪౭॥

య స్తు మాసా న్నివృత్తోఽగ్రే దృష్టా సీతేతి వక్ష్యతి.
మత్తుల్యవిభవో భోగై స్సుఖం స విహరిష్యతి, ౪౮॥

తతః ప్రియతరో నాస్తి మమ ప్రాణా ద్విశేషతః.

హరిశ్యామం తమాలదళవర్ణం, అగ్నిసమప్రభం అగ్నిసదృశవర్ణం. ఏవంవిధం దివ్యం చందనం యత్రో త్పద్యతే, స ఋషభః పర్వతో వర్తత ఇతి పూర్వేణాఽన్వయః. ౪౧॥—౪౨॥

(తత ఇతి.) తతః తస్మాత్ పురుషాత్, ప్రియతరో నాస్తి. మమ, ప్రాణాత్ విశేషతః. సః ప్రియతర ఇతి శేషః. ౪౯॥

కృతాపరాధో బహుశో మమ బంధు ర్భవిష్యతి, ౪౯

అమితబలపరాక్రమా భవంతో విపులగుణేషు కులేషు చ ప్రసూతాః,
మనుజపతిసుతాం యథా లభధ్వం తదధిగుణం పురుషార్థ మారభధ్వం. ౫౦

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాణ్డే, ఏకచత్వారింశ స్సర్గః.

అథ ద్విచత్వారింశ స్సర్గః

అథ ప్రస్థాప్య సుగ్రీవ స్తాన్ హరీ న్దక్షిణాం దిశం,
అబ్రవీ న్మేఘసంకాశం సుషేణం నామ యూథపం. ౧

తారాయాః పితరం రాజా శ్వశురం భీమవిక్రమం,
అబ్రవీ త్ప్రాంజలి ర్వాక్య మభిగమ్య ప్రణమ్య చ. ౨

(అమితేతి.) తదధిగుణం తదనుగుణం, పురుషార్థం పురుషవ్యాపారం, అత్ర సంయమినీపర్యంత మభిధానాత్ సప్తద్వీపసాగర గమన మర్థసిద్ధం, ఏవ ముత్తరసర్గయో రపి బోధ్యం. అత్ర సార్ధపంచాశచ్ఛ్లోకాః. ౫౦

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే,
ఏకచత్వారింశ స్సర్గః.

అథ ద్విచత్వారింశ స్సర్గః

అథ పశ్చిమదిశి వానరనియోజనం ద్విచత్వారింశే. (అథేత్యాది.) ౧

(తారాయా ఇతి.) ప్రాంజలిత్వాదికథనార్థ మబ్రవీ దితి. అతో న పౌనరుక్త్యం. ౨

(సుగ్రీవేణ సీతాన్వేషణాయ వానరప్రేషణమ్)

మరీచిపుత్రం మారీచ మర్చిష్మంతం మహాకపిం,
వృతం కపివరై శ్శూరై ర్మహేంద్రసదృశద్యుతిం. ౩

బుద్ధివిక్రమసంపన్నం వైనతేయసమద్యుతిం,
మరీచిపుత్రా న్మారీచా నర్చిర్మాలా న్మహాబలాన్.
ఋషిపుత్రాం శ్చ తా న్సర్వాన్ ప్రతీచీ మాదిశ ద్దిశం, ౪½

ద్వాభ్యాం శతసహస్రాభ్యాం కపీనాం కపిసత్తమాః.
సుషేణప్రముఖా యూయం వైదేహీం పరిమార్గత, ౫½

సురాష్ట్రాన్ సహబాహ్లీకాన్ శూరా న్భీమాం స్తథైవ చ.
స్ఫీతా న్జనపదా న్రమ్యా న్విపులాని పురాణి చ, ౬½

పున్నాగగహనం కుక్షిం వకుళోద్దాలకాకులం.
తథా కేతకషండాం శ్చ మార్గధ్వం హరియూథపాః, ౭½

ప్రత్యక్స్రోతోగమా శ్చైవ నద్య శ్శీతజలా శ్శివాః.
తాపసానా మరణ్యాని కాంతారా గిరయశ్చ యే, ౮½

తత స్థ్సలీం మరుప్రాయా మత్యుచ్చశిరస శ్శిలాః.

(మరీచిపుత్ర మితి.) మారీచపద మన్వర్థసంజ్ఞేతి ద్యోతయితుం మరీచిపుత్ర మిత్యుక్తిః. మరీచిపుత్రాన్ మారీచా నిత్యత్రాపి తథా. మారీచ మితి జ్యేష్ఠ ఉక్తః; మారీచా ఇతి తదనుజా ఉచ్యంతే. అర్చిర్మాలాన్ అర్చిష్మతః. ౪½—౫½

(సురాష్ట్రా నిత్యాది.) (పున్నాగేతి.) పున్నాగగహనం పున్నాగవనం, కుక్షిః మధ్యదేశ విశేషః. ఉద్దాలకాః వృక్షవిశేషాః, కేతకషండాన్ కేతకవనాని, ప్రత్యక్స్రోతో గచ్ఛంతీతి ప్రత్యక్స్రోతో గమాః, శివాః పావనాః, కాంతారాః దుర్గమమార్గాః, తాన్ మార్గధ్వ మితి పూర్వేణ సంబంధః. ౬½-౮½

(తత స్థ్సలీ మిత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. స్థల్యాదికం మార్గిత్వా. తతః తస్మాద్దేశాత్

గిరిజాలావృతాం దుర్గాం మార్గిత్వా పశ్చిమాం దిశం, ౯॥

తతః పశ్చిమ మాసాద్య సముద్రం ద్రష్టు మర్హథ.
* తిమినక్రాయుతజల మక్షోభ్య మథ వానరాః, ౧౦॥

తతః కేతకషండేషు తమాలగహనేషు చ.
కపయో విహరిష్యంతి నారికేళవనేషు చ, ౧౧॥

తత్ర సీతాం చ మార్గధ్వం నిలయం రావణస్య చ.
వేలాతటనివిష్టేషు పర్వతేషు వనేషు చ, ౧౨॥

మురచీపత్తనం చైవ రమ్యం చైవ జటీపురం.
అవంతీ మంగలోపాం చ తథా చాఽలక్షితం వనం, ౧౩॥

రాష్ట్రాణి చ విశాలాని పత్తనాని తత స్తతః. ౧౪

సింధుసాగరయో శ్చైవ సంగమే తత్ర పర్వతః,

పశ్చిమం సముద్ర మాగమ్య తిమినక్రాయుత మక్షోభ్యం తం ద్రష్టు మర్హథ. ౧౦॥

(తత ఇతి.) కపయో భవదీయాః. ౧౧॥

(తత్రేతి.) వేలాతటనివిష్టేషు - వేలాయాం అంబువికృతౌ, తటే చ స్థితేషు. 'అబ్ధ్యంబువికృతౌ వేలా కాలమర్యాదయో రపి' త్యమరః. ౧౨॥

(మురచీతి.) పూర్వస్యాం ది శ్యవంత్యన్యా, ఇయం చాన్యా, యత్ర ప్రవిష్టా వననైరంతర్యేణ న లక్ష్యంతే. త దలక్ష్యం నామ, మార్గధ్వ మిత్యనుషంగః. ౧౩

(సింధ్వితి.) సింధు ర్నద విశేషః. తత్ర పశ్చిమదిశి, పక్షై ర్గచ్ఛంతీతి పక్షగమాః.

---

* రామానుజీయం. 'తిమినక్రాయుతజల మక్షోభ్య మథ వానరా' ఇతి పాఠః.

(సుగ్రీవేణ సీతాన్వేషణాయ వానరప్రేషణమ్)

మహాన్ హేమగిరి ర్నామ శతశృంగో మహాద్రుమః. ౧౫

తస్య ప్రస్థేషు రమ్యేషు సింహాః పక్షగమాః స్థితాః,
తిమిమత్స్యగజాం శ్చైవ నీడా న్యారోపయంతి తే. ౧౬

తాని నీడాని సింహానాం గిరిశృంగగతా శ్చ యే,
దృప్తా స్తృప్తా శ్చ మాతంగా స్తోయదస్వననిస్స్వనాః.
విచరంతి విశాలేఽస్మిన్ తోయపూర్ణే సమంతతః, ౧౭॥

తస్య శృంగం దివస్పర్శం కాంచనం చిత్రపాదపం.
సర్వ మాశు విచేతవ్యం కపిభిః కామరూపిభిః, ౧౮॥

* కోటిం తత్ర సముద్రే తు కాంచనీం శతయోజనాం.
దుర్దర్శాం పారియాత్రస్య గతా ద్రక్ష్యథ వానరాః. ౧౯॥

కోట్యా స్తత్ర చతుర్వింశ ద్గంధర్వాణాం తరస్వినాం.
వసం త్యగ్నినికాశానాం ఘోరాణాం కామరూపిణాం, ౨౦॥

పక్ష ఇతి విశేషణం. నీడాని వృక్షాగ్రస్థస్వావాసస్థానాని, అత ఏవ మహాద్రుమ ఇతి పూర్వ ముక్తం. ౧౫—౧౬

(తానీత్యా ద్యర్ధత్రయం.) సమంతత స్తోయపూర్ణేఽస్మిన్ స్థలే యే గజా స్సంతి, గిరిశృంగ గతా శ్చ యే, తే గజా స్తాని నీడాని విచరంతి, సింహనీడాశ్రయసానుషు విచరం తీత్యర్థః. బాధకస్థానగమనే హేతు మాహ (దృప్తా ఇతి.) ౧౭॥

(తస్యేతి.) కపిభిః, భవద్భి రితి శేషః. ౧౮॥

(కోటి మితి.) తత్ర సముద్రే గతాం, పారియాత్రస్య, కోటిం శృంగం. ౧౯॥—౨౦॥

---

* రామానుజీయం. 'కోటిం తత్ర సముద్రస్యే' తి పాఠః.

పావకార్చిః ప్రతీకాశా స్సమవేతా స్సహస్రశః.
నాఽత్యాసాదయితవ్యా స్తే వానరై ర్భీమవిక్రమైః, ౨౧½

* నాఽఽదేయం చ ఫలం తస్మా ద్దేశా త్కించిత్ ప్లవంగమైః.
దురాసదా హి తే వీరా స్సత్త్వవంతో మహాబలాః, ౨౨½

ఫలమూలాని తే తత్ర రక్షంతే భీమవిక్రమాః.
తత్ర యత్న శ్చ కర్తవ్యో మార్గితవ్యా చ జానకీ,
న హి తేభ్యో భయం కించి త్కపిత్వ మనువర్తతాం. ౨౪

తత్ర వైడూర్యవర్ణాభో వజ్రసంస్థానసంస్థితః.
నానాద్రుమలతాకీర్ణో వజ్రో నామ మహాగిరిః.
శ్రీమా న్సముదిత స్తత్ర యోజనానాం శతం సమం. ౨౫½

గుహా స్తత్ర విచేతవ్యాః ప్రయత్నేన ప్లవంగమాః. ౨౬

(పావకార్చిః ప్రతీకాశా ఇత్యాది.) నాఽత్యాసాదయితవ్యాః నాఽతిసమీపం ప్రాప్తవ్యాః, నాఽఽదేయం న స్వీకార్యం. తర్హి తే గంధర్వా అస్మా న్హనిష్యంతీ త్యత్రాహ (తత్రేతి.) యత్నః ఫలచాపలనివృత్తౌ యత్నః, కర్తవ్యః. విశాలత్వా దన్వేషణే యత్నో వా. న కించి ద్భయం, కపిసంచారస్య వనమాత్రధర్మత్వా దితి భావః. అనువర్తతాం అనువర్తమానానాం. ౨౧½—౨౪

(తత్ర వైడూర్యేత్యాది) సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. (శ్రీమా నితి.) యోజనానాం శతం సమం యథా భవతి తథా, సముదితః సమున్నతః. ౨౫½—౨౬

---

* రామానుజీయం. (నాదేయ మితి.) న ఆదేయ మితి చ్ఛేదః. తేషాం దురాసదత్వే తత్ర కథం మార్గణం ఘటతః ఇత్యాశంక్యాహ (తత్రేతి.) హి యస్మాత్కారణాత్, కపిత్వ మనువర్తతాం ప్రాకృతకపిత్వ మనువర్తమానానాం, భవతాం తేభ్యో భయం న. తస్మా త్తత్ర యత్నః కర్తవ్యః. జానకీ మార్గితవ్యా చేతి సంబంధః.

(సుగ్రీవేణ సీతాన్వేషణాయ వానరప్రేషణం)

చతుర్భాగే సముద్రస్య చక్రవా న్నామ పర్వతః,
తత్ర చక్రం సహస్రారం నిర్మితం విశ్వకర్మణా. ౨౭

* తత్ర పంచజనం హత్వా హయగ్రీవం చ దానవం,
ఆజహార తత శ్చక్రం శంఖం చ పురుషోత్తమః. ౨౮

తస్య సానుషు చిత్రేషు విశాలాసు గుహాసు చ,
రావణ స్సహ వైదేహ్యా మార్గితవ్య స్తత స్తతః. ౨౯

యోజనానాం తత ష్షష్టి ర్వరాహో నామ పర్వతః,
సువర్ణశృంగ స్సుశ్రీమా నగాధే వరుణాలయే. ౩౦

తత్ర ప్రాగ్జ్యోతిషం నామ జాతరూపమయం పురం,
యస్మి న్వసతి దుష్టాత్మా నరకో నామ దానవః. ౩౧

తత్ర సానుషు చిత్రేషు విశాలాసు గుహాసు చ,
రావణ స్సహ వైదేహ్యా మార్గితవ్య స్తత స్తతః. ౩౨

(చతుర్భాగ ఇతి.) చతుర్భాగే చతుర్థభాగే, సముద్రస్య లవణసముద్రస్య. ౨౭

(తత్ర పంచజన మితి.) తత్ర చక్రవత్పర్వతే, పురుషోత్తమో విష్ణుః. 'శ్రీపతిః పురుషోత్తమః' ఇత్యమరః. చక్రరక్షకం హయగ్రీవాఖ్యం దానవం హత్వా, చక్రం, పంచజనాఖ్యం దానవం చ హత్వా తదస్థిభూతం పాంచజన్యాఖ్యం శంఖం చ జగ్రాహ. కృష్ణః పంచజనం హత్వా పాంచజన్యం జగ్రాహే త్యుచ్యతే. తద్విష్ణ్వవతారేఽప్యస్తీతి జ్ఞేయం. ౩౦

(తత్ర ప్రాగితి.) తత్ర వరాహపర్వతే. ౩౧—౩౨

---

* విష్ణో రవతారః పురుషోత్తమః పంచజనం హయగ్రీవాఖ్యం దానవం చ హత్వా సుదర్శన పాంచజన్యౌ జగ్రాహేతి పౌరాణికీ కథా ఇతి తత్త్వదీపికా.

త మతిక్రమ్య శైలేంద్రం కాంచనాంతరనిర్దరః,
పర్వత స్సర్వసౌవర్ణో ధారాప్రస్రవణాయుతః. ౩౩

తం గజాశ్చ వరాహాశ్చ సింహా వ్యాఘ్రాశ్చ సర్వతః,
అభిగర్జంతి సతతం తేన శబ్దేన దర్పితాః. ౩౪

యస్మిన్ హరిహయ శ్శ్రీమాన్ మహేంద్రః పాకశాసనః,
అభిషిక్త స్సురై రాజా మేఘవా న్నామ పర్వతః. ౩౫

త మతిక్రమ్య శైలేంద్రం మహేంద్రపరిపాలితం,
షష్టి గ్గిరిసహస్రాణి కాంచనాని గమిష్యథ. ౩౬

తరుణాదిత్యవర్ణాని భ్రాజమానాని సర్వతః,
జాతరూపమయై ర్వృక్షై శ్శోభితాని సుపుష్పితైః. ౩౭

తేషాం మధ్యే స్థితో రాజా మేరు రుత్తరపర్వతః,
ఆదిత్యేన ప్రసన్నేన శైలో దత్తవరః పురా. ౩౮

తేనైవ ముక్త శ్శైలేంద్రః సర్వ ఏవ త్వదాశ్రయాః,
మత్ప్రసాదా ద్భవిష్యంతి దివారాత్రం చ కాంచనాః. ౩౯

త్వయి యే చాపి వత్స్యంతి దేవగంధర్వదానవాః,
తే భవిష్యంతి రక్తాశ్చ ప్రభయా కాంచనప్రభాః. ౪౦

(త మతిక్రమ్యేతి.) త మతిక్రమ్య, తస్మా త్పరత ఇత్యర్థః. కాంచనాంతరనిర్దరః సౌవర్ణమయాంతరప్రదేశవత్కందరః, అంతర్బహి శ్చ సౌవర్ణకందర ఇత్యర్థః. ౩౩

(తం గజాశ్చేతి.) తేన శబ్దేన స్వశబ్దేన, దర్పితా గజాదయ స్తం పర్వత మభిగర్జంతి. ౩౪

(యస్మి న్నితి.)హరిహయః శ్యామవర్ణాశ్వయుక్తః, రాజాభిషిక్తః రాజత్వేనాఽభిషిక్తః. ౩౫-౩౮

వర మేవాహ (తేనైవ మితి.) ప్రభయా రక్తా భవిష్యంతీ త్యన్వయః. ౩౯—౪౦

(సుగ్రీవేణ సీతామార్గణాయ వానరప్రేషణం)

† విశ్వేదేవా శ్చ మరుతో వసవ శ్చ దివౌకసః,
ఆగమ్య పశ్చిమాం సంధ్యాం మేరు ముత్తరపర్వతం. ౪౧

ఆదిత్య ముపతిష్ఠంతి తై శ్చ సూర్యోఽభిపూజితః,
అదృశ్య స్సర్వభూతానా మస్తం గచ్ఛతి పర్వతం. ౪౨

* యోజనానాం సహస్రాణి దశ తాని దివాకరః,
ముహూర్తార్ధేన తం శీఘ్ర మభియాతి శిలోచ్చయం. ౪౩

శృంగే తస్య మహ ద్దివ్యం భవనం సూర్యసన్నిభం,
ప్రాసాదగణసంబాధం విహితం విశ్వకర్మణా. ౪౪

శోభితం తరుభి శ్చిత్రై ర్నానాపక్షిసమాకులైః,
నికేతం పాశహస్తస్య వరుణస్య మహాత్మనః. ౪౫

అంతరా మేరు మస్తం చ తాలో దశశిరా మహాన్,
జాతరూపమయ శ్శ్రీమా న్భ్రాజతే చిత్రవేదికః. ౪౬

(విశ్వేదేవా ఇతి.) పశ్చిమాం సంధ్యాం, అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా. మేరుసదృశత్వా న్మేరుం. మేరు మాగమ్య ఆదిత్య, ముపతిష్ఠంతి పూజయంతి. మంత్రకరణాభావా త్పరస్మైపదం. అస్తగిరిసమీపస్థసావర్ణి మేరో రభిధానా త్సర్వేఽపి సముద్రద్వీపాదయోఽపి మార్గితవ్యత్వేనోక్తాః. ౪౧-౪౬

---

† రామానుజీయం. (విశ్వేదేవా ఇతి.) విశ్వేదేవాశ్చ వసవో మరుతశ్చ దివౌకసః, పశ్చిమాం సంధ్యాం అస్మదపేక్షయా పశ్చిమసంధ్యాయాం, ఉత్తరపర్వతం మేరు మాసాద్య వర్తమాన మాదిత్య, ముపతిష్ఠంతి పూజయంతి. మంత్రకరణాభావా త్పరస్మైపదం. అస్తగిరిసమీపస్థసావర్ణి మేరో రభిధానా త్తతః పూర్వస్థా అనుక్తా స్సముద్రద్వీపాదయోఽపి మార్గితవ్యత్వేనోక్తా ఇత్యవగంతవ్యం.

* రామానుజీయం. 'యోజనానాం సహస్రాణి దశ తాని దివాకర' ఇతి పాఠః.

తేషు సర్వేషు దుర్గేషు సరస్సు చ సరిత్సు చ,
రావణ స్సహ వైదేహ్యా మార్గితవ్య స్తత స్తతః. ౪౭

యత్ర తిష్ఠతి ధర్మజ్ఞ స్తపసా స్వేన భావితః,
మేరుసావర్ణి రిత్యేవ ఖ్యాతో వై బ్రహ్మణా సమః. ౪౮

ప్రష్టవ్యో మేరుసావర్ణి ర్మహర్షి స్సూర్యసన్నిభః,
ప్రణమ్య శిరసా భూమౌ ప్రవృత్తిం మైథిలీం ప్రతి. ౪౯

ఏతావ జ్జీవలోకస్య భాస్కరో రజనీక్షయే,
కృత్వా వితిమిరం సర్వ మస్తం గచ్ఛతి పర్వతం. ౫౦

ఏతావ ద్వానరై శ్శక్యం గంతుం వానరపుంగవాః,
అభాస్కర మమర్యాదం న జానీమ స్తతః పరం. ౫౧

అధిగమ్య తు వైదేహీం నిలయం రావణస్య చ,
అస్తపర్వత మాసాద్య పూర్ణే మాసే నివర్తత.
ఊర్ధ్వం మాసా న్న వస్తవ్యం వస న్వధ్యో భవే న్మమ, ౫౨½

సహైవ శూరో యుష్మాభి * శ్శ్వశురో మే గమిష్యతి.
శ్రోతవ్యం సర్వ మేతస్య భవద్భి ర్దిష్టకారిభిః, ౫౩½

(ఏతావ దితి.)భాస్కరః రజనీక్షయే జీవలోకస్య ఏతావత్ ఉదయాస్తాద్రిమధ్యం వితిమిరం కృత్వా అస్తం గచ్ఛతీతి యోజనా. ౪౭—౫౨½

(సహైవేతి.) దిష్టకారిభిః ఆదిష్టకారిభిః. ౫౩½

---

* రామానుజీయం. 'శ్వశురో మే గమిష్య తీ' తి పాఠః.

గురు రేష మహాబాహుః శ్వశురో మే మహాబలః.
భవంత శ్చాపి విక్రాంతాః ప్రమాణం సర్వకర్మసు, ౫౪

ప్రమాణ మేనం సంస్థాప్య పశ్యధ్వం పశ్చిమాం దిశం. ౫౫

దృష్టాయాం తు నరేంద్రస్య పత్న్యా మమితతేజసః,
కృతకృత్యా భవిష్యామః కృతస్య ప్రతికర్మణా. ౫౬

* అతోఽన్య దపి య త్కార్యం కార్యస్యాఽస్య హితం భవేత్,
సంప్రధార్య భవద్భిశ్చ దేశకాలార్థ సంహితం. ౫౭

తత స్సుషేణప్రముఖాః ప్లవంగా స్సుగ్రీవవాక్యం నిపుణం నిశమ్య,
ఆమంత్ర్య సర్వే ప్లవగాధిపం తే జగ్ము ర్దిశం తాం వరుణాభిగుప్తాం. ౫౮

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాణ్డే, ద్విచత్వారింశ స్సర్గః.

('ప్రమాణ మేనం సంస్థాప్య పశ్యధ్వం పశ్చిమాం దిశ' మితి పాఠః.) ప్రమాణం వ్యవస్థాపకం, పశ్యధ్వం పశ్యత, ఆత్మనేపద మార్షం. ౫౪—౫౬

(అతోఽన్య దితి.) అస్య కార్యస్య సీతాన్వేషణరూపస్య, అన్య దపి య ద్ధితం భవేత్, దేశకాలార్థసంహితం, త త్సంప్రధార్య భవద్భిః కార్య మిత్యన్వయః. అత్ర అష్టపంచాశచ్ఛ్లోకాః. ౫౭-౫౮

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే.
ద్విచత్వారింశ స్సర్గః

---

* రామానుజీయం. 'అతోఽన్యదపి యత్కార్యం కార్యస్యాఽస్య హితం భవేత్, సంప్రధార్య భవద్భిశ్చ దేశకాలార్థసంహిత' మితి పాఠః.

అథ త్రిచత్వారింశ స్సర్గః

తత స్సందిశ్య సుగ్రీవ శ్శ్వశురం పశ్చిమాం దిశం,
వీరం శతవలిం నామ వానరం వానరర్షభః. ౧

ఉవాచ రాజా ధర్మజ్ఞ స్సర్వవానరసత్తమం,
వాక్య మాత్మహితం చైవ రామస్య చ హితం తథా. ౨

వృత శ్శతసహస్రేణ త్వద్విధానాం వనౌకసాం,
వైవస్వతసుతై స్సార్ధం * ప్రతిష్ఠస్వ స్వమంత్రిభిః. ౩

దిశం హ్యుదీచీం విక్రాంతాం హిమశైలావతంసకాం,
సర్వతః పరిమార్గధ్వం రామపత్నీ మనిందితాం. ౪

అస్మి న్కార్యే వినిర్వృత్తే కృతే దాశరథేః ప్రియే,
ఋణా న్ముక్తా భవిష్యామః కృతార్థార్థవిదాంవరాః. ౫

అథ త్రిచత్వారింశ స్సర్గః

అథోత్తరదిశి శతవలిప్రేషణం త్రిచత్వారింశే. (తతస్సందిశ్యేత్యాది) ౧-౨

(వృత ఇత్యాది.) హిమశైలావతంసకాం హిమశైలాలంకారాం. ౩-౪

(అస్మి న్నితి.) కృతార్థా శ్చాఽర్థవిదశ్చ కృతార్థార్థవిదః, తేషాం వరాః. ౫

---

* రామానుజీయం. 'ప్రతిష్ఠస్వ స్వమంత్రిభి' రితి సమ్యక్.

(సుగ్రీవేణ సీతాన్వేషణాయ వానరప్రేషణమ్)

కృతం హి ప్రియ మస్మాకం రాఘవేణ మహాత్మనా,
తస్య చేత్ ప్రతికారోఽస్తి సఫలం జీవితం భవేత్. ౬

అర్థినః కార్యనిర్వృత్తి మకర్తు రపి య శ్చరేత్,
తస్య స్యా త్సఫలం జన్మ కిం పునః పూర్వకారిణః, ౭

ఏతాం బుద్ధి మవస్థాయ దృశ్యతే జానకీ యథా,
తథా భవద్భిః కర్తవ్య మస్మ త్ప్రియహితైషిభిః. ౮

అయం హి సర్వభూతానాం మాన్యస్తు నరసత్తమః,
అస్మాసు చాగతప్రీతీ రామః పరపురంజయః. ౯

ఇమాని వనదుర్గాణి నద్య శ్శైలాంతరాణి చ,
భవంతః పరిమార్గంతు బుద్ధివిక్రమసంపదా. ౧౦

తత్ర మ్లేచ్ఛా న్పుళిందాం శ్చ శూరసేనాం స్తథైవ చ,
ప్రస్థలా న్భరతాం శ్చైవ కురూం శ్చ సహ మద్రకైః. ౧౧

కాంభోజా న్యవనాం శ్చైవ శకా నారట్టకా నపి,
బాహ్లీకా నృషికాం శ్చైవ పౌరవా నథ టంకణాన్. ౧౨

చీనా న్పరమచీనాం శ్చ నిహారాం శ్చ పునఃపునః,
అన్వీక్ష్య దరదాం శ్చైవ హిమవంతం తథైవ చ. ౧౩

(ఇమానీ త్యాది.) ఇమాని వక్ష్యమాణాని, నద్యః నదీః, (తత్రేతి.) భరతా నింద్రప్రస్థాది ప్రదేశాన్, కురూన్ దక్షిణకురూన్ హిమవదంతాన్, పునః పున రన్విష్య పరిమార్గం త్వితి పూర్వేణ సంబంధః.

* లోధ్రపద్మకషండేషు దేవదారువనేషు చ,
రాపణ స్సహ వైదేహ్యా మార్గితవ్య స్తత స్తతః. ౧౪

తత స్సోమాశ్రమం గత్వా దేవగంధర్వసేవితం,
కాళం నామ మహాసానుం పర్వతం తు గమిష్యథ. ౧౫

మహత్సు తస్య శైలస్య నిర్దరేషు గుహాసు చ,
విచినుధ్వం మహాభాగాం రామపత్నీం తత స్తతః. ౧౬

త మతిక్రమ్య శైలేంద్రం హేమగర్భం మహాగిరిం,
తత స్సుదర్శనం నామ గంతు మర్హథ పర్వతం. ౧౭

◈ తతో దేవసఖో నామ పర్వతః పతగాలయః,
నానాపక్షిగణాకీర్ణో వివిధద్రుమభూషితః. ౧౮

తస్య కాననషండేషు నిర్ఝరేషు గుహాసు చ.
రావణ స్సహ వైదేహ్యా మార్గితవ్య స్తత స్తతః. ౧౯

(లోధ్రేతి.) పద్మకా శ్చందనవిశేషాః. సాహచర్యాత్. ౧౪

(త మతిక్రమ్యేతి.) తం కాళం నామ మహాగిరి, మతిక్రమ్య, తతః తస్మాత్, సుదర్శనం పర్వతం గంతు మర్హథ. ౧౭

(తత ఇతి.) పతగాలయః పక్షిణా మావాసభూతః. పక్షిణాం వైవిధ్య మాహ (నానాపక్షిసమాకీర్ణ ఇతి.) ౧౮—౧౯

---

* రామానుజీయం. 'లోధ్రపద్మకషండే ష్వి' త్యత్ర పద్మకశబ్ద శ్చందనవ్యతిరిక్త వృక్షవిశేషవాచీ; అనులేపనద్రవ్యభూతలోధ్రాదిసహపాఠాత్.

◈ రామానుజీయం. 'తతో దేవసఖో నామ పర్వతః పర్వతాలయా' ఇతి పాఠః. పర్వతాలయా ఇతి వానరాణాం సంబోధనం.

త మతిక్రమ్య చాఽఽకాశం సర్వత శ్శతయోజనం,
అపర్వతనదీవృక్షం సర్వస త్త్వవివర్జితం. ౨౦

తం తు శీఘ్ర మతిక్రమ్య కాంతారం రోమహర్షణం,
కైలాసం పాండురం శైలం ప్రాప్య హృష్టా భవిష్యథ, ౨౧

తత్ర పాండురమేఘాభం జాంబూనదపరిష్కృతం,
కుబేరభవనం దివ్యం నిర్మితం విశ్వకర్మణా. ౨౨

విశాలా నళినీ యత్ర ప్రభూతకమలోత్పలా,
హంసకారండవాకీర్ణా హ్యప్సరోగణసేవితా. ౨౩

తత్ర వైశ్రవణో రాజా సర్వభూతనమస్కృతః,
ధనదో రమతే శ్రీమా న్గుహ్యకై స్సహ యక్షరాట్. ౨౪

తస్య చంద్రనికాశేషు పర్వతేషు గుహాసు చ,
రావణ స్సహ వైదేహ్యా మార్గితవ్య స్తత స్తతః. ౨౫

(త మితి.) త మతిక్రమ్య, తస్మా ద్దేవసఖాఖ్యపర్వతా త్పరం, అపర్వతనదీవృక్షం శూన్యారణ్యస్థలం, వర్తత ఇతి శేషః. ౨౦

(తం త్వితి.) (కైలాస మితి.) యద్యపి కైలాసో హిమవదేకదేశ ఇతి పురాణాంతరోక్తం. తథాపి తదవిరుద్ధం జ్ఞేయం. మధ్యే శూన్యప్రదేశేఽపి తావత్పర్యంతం హిమవా నితి. ౨౧

(తత్రేత్యాది.) తత్ర కైలాసే, నళినీ మానసాఖ్యసరసీ. ౨౨—౨౩

(తత్రేతి.) తత్ర కైలాసే. ౨౪

(తస్యేతి.) తస్య కైలాసస్య, పర్వతేషు పర్యంతపర్వతేషు. ౨౫

క్రౌంచం తు గిరి మాసాద్య బిలం తస్య సుదుర్గమం,
అప్రమత్తైః ప్రవేష్టవ్యం దుష్ప్రవేశం హి తత్ స్మృతం. ౨౬

వసంతి హి మహాత్మాన స్తత్ర సూర్యసమప్రభాః,
దేవై ర ప్యర్చితా స్సమ్య గ్దేవరూపా మహర్షయః. ౨౭

క్రౌంచస్య తు గుహా శ్చాఽన్యా స్సానూని శిఖరాణి చ,
నిర్దరాశ్చ నితంబాశ్చ విచేతవ్యా స్తత స్తతః. ౨౮

క్రౌంచస్య శిఖరం చాఽపి నిరీక్ష్య చ తత స్తతః,
అవృక్షం కామశైలం చ మానసం విహగాలయం. ౨౯

న గతి స్తత్ర భూతానాం దేవదానవరక్షసాం,
స చ సర్వై ర్విచేతవ్య స్ససానుప్రస్థభూధరః. ౩౦

క్రౌంచం గిరి మతిక్రమ్య మైనాకో నామ పర్వతః,
మయస్య భవనం యత్ర దానవస్య స్వయం కృతం. ౩౧

(క్రౌంచం త్వితి.) బిలం స్కందశక్తి కృతం. ౨౬—౨౮

(క్రౌంచస్యేత్యాది.) శిఖరం చ ప్రధానభూతం శిఖరం చ, అవృక్షం అవృక్షాఖ్యం ప్రత్యంత పర్వతం, విహగాలయం. మానసం మానసాఖ్యం గిరిం చ. నిరీక్ష్య, తే విచేతవ్యా ఇతి పూర్వేణ సంబంధః. ౨౯

(న గతి రితి.) తత్ర మానసాఖ్యే పర్వతే, ససానుప్రస్థభూధరః - సానవః ఉపత్యకాః, ప్రస్థా మధ్యతటాః, భూధరా అధిత్యకాః. ౩౦

(క్రౌంచ మితి.) క్రౌంచం గిరి మతిక్రమ్య క్రౌంచగిరేః పరతః. మైనాకో నామ పర్వతః, వర్తత-ఇతి శేషః. ౩౧

(సుగ్రీవేణ సీతాన్వేషణాయ వానరప్రేషణమ్)

మైనాకస్తు విచేతవ్య స్ససానుప్రస్థకందరః,
స్త్రీణా మశ్వముఖీనాం చ నికేతా స్తత్ర తత్ర తు. ౩౨

తం దేశం సమతిక్రమ్య ఆశ్రమం సిద్ధసేవితం,
సిద్ధా వైఖానసా స్తత్ర వాలఖిల్యాశ్చ తాపసాః. ౩౩

వంద్యా స్తే తు తపస్సిద్ధా స్తపసా వీతకల్మషాః,
* ప్రష్టవ్యా చాఽపి సీతాయాః ప్రవృత్తి ర్వినయాన్వితైః. ౩౪

హేమపుష్కరసంఛన్నం తస్మిన్ వైఖానసం సరః,
తరుణాదిత్యసంకాశై ర్హంసై ర్విచరితం శుభైః. ౩౫

ఔపవాహ్యః కుబేరస్య సార్వభౌమ ఇతి స్మృతః,
గజః పర్యేతి తం దేశం సదా సహ కరేణుభిః. ౩౬

తత్సర స్సమతిక్రమ్య నష్టచంద్రదివాకరం,

(మైనాక స్త్వితి.) అశ్వముఖీనాం కింపురుషస్త్రీణాం. ౩౨

(తం దేశ మితి.) ఆశ్రమం సిద్ధసేవితం. అస్తీతి శేషః. ౩౩

(వంద్యా ఇతి.) తపస్సిద్ధాః అణిమాద్యష్టైశ్వర్యసిద్ధియుక్తాః. ౩౪—౩౫

(ఔపవాహ్య ఇతి.) ఔపవాహ్యః రాజార్హం వాహనం. 'రాజవాహ స్త్వౌపవాహ్య' ఇత్యమరః. ౩౬

అథ మహామేరుపర్యంతేశావృతప్రదేశా నుపదిశతి (తత్సర ఇతి.) ఉత్తరత్ర 'హిమవంతం చ మేరుం చ సముద్రం చ తథోత్తర' మితి వక్ష్యమాణత్వా దత్ర మేరుకీర్తనప్రసక్తి రేవ

---

* రామానుజీయం. 'ప్రష్టవ్యా చాపి సీతాయాః ప్రవృత్తి ర్వినయాన్వితైః' రితి పాఠః.

అనక్షత్రగణం వ్యోమ నిష్ప్రయోద మనాదితం. ౩౬

గభస్తిభి రివాఽర్కస్య స తు దేశః ప్రకాశతే.
విశ్రామ్యద్భి స్తపస్సిద్ధై ర్దేవకల్పై స్స్వయంప్రభైః. ౩౭

తం తు దేశ మతిక్రమ్య శైలోదా నామ నిమ్నగా, ౩౮

* ఉభయో స్తీరయో స్తస్యాః కీచకా నామ వేణవః.
తే నయంతి పరం తీరం సిద్ధాన్ ప్రత్యానయంతి చ, ౩౯

ఉత్తరాః కురవ స్తత్ర కృతపుణ్యప్రతిశ్రయాః. ౪౦

నాస్తీతి న భ్రమితవ్యం. వ్యోమ, వర్తత ఇతి శేషః. వ్యోమ్నో నష్టచంద్ర దివాకరాదిత్వం నియతమార్గవర్తినాం చంద్రసూర్యాదీనాం మేరునికటే కిరణసంచారాభావాత్. తదుక్తం విష్ణుపురాణే 'యావ త్పురస్తా త్తపతి తావ త్పృష్ఠే చ పార్శ్వయోః, ఋతే హేమగిరే ర్మేరో రుపరి బ్రహ్మణ స్సభా' మితి. ౩౬

(గభస్తిభి రితి,) స దేశః, అర్కస్య గభస్తిభి రివ స్థితైః, స్వయంప్రభైః స్వతస్సిద్ధజ్ఞానైః, తపస్సిద్ధైః ప్రకాశతే. ౩౭

(తం త్వితి.) నిమ్నగా, వర్తత ఇతి శేషః. ౩౮

(ఉభయో రితి.) తస్యా శ్శైలోదాయాః, ఉభయో స్తీరయోః కీచకా నామ వేణవ స్సంతి. తే ఉభయతీరజాః కీచకాః, అన్యోన్యసంగ్రధితతయా గమనసాధనభూతా స్సంతః సిద్ధాన్. పరం తీరం నయంతి ప్రత్యానయంతి చ. ౩౯

(ఉత్తరా ఇతి.) ఉత్తరాః కురవః ఉత్తరకురుసంజ్ఞికాః, దేశాః, వర్తంత ఇతి శేషః. కృతపుణ్యానాం, ప్రతిశ్రయాః ఆశ్రయభూతాః ఆవాసభూతాః. ౪౦

---

* రామానుజీయం. 'ఉభయో స్తీరయో స్తస్యాః కీచకా నామ వేణవః, తే నయంతి పరం తీరం సిద్ధాన్ ప్రత్యానయంతి' చేతి పాఠః.

(సుగ్రీవేణ సీతాన్వేషణాయ వానరప్రేషణం)

తతః కాంచనపద్మాభిః పద్మినీభిః కృతోదకాః,
నీలవైడూర్యపత్రాభి ర్నద్య స్తత్ర సహస్రశః. ౪౧

రక్తోత్పలవనై శ్చాఽత్ర మండితా శ్చ హిరణ్మయైః,
తరుణాదిత్యసదృశై ర్భాంతి తత్ర జలాశయాః. ౪౨

మహార్హమణిపత్రైశ్చ కాంచనప్రభకేసరైః,
నీలోత్పలవనై శ్చిత్రై స్స దేశ స్సర్వతో వృతః. ౪౩

నిస్తులాభిశ్చ ముక్తాభి ర్మణిభిశ్చ మహాధనైః,
ఉద్భూతపులినా స్తత్ర జాతరూపై శ్చ నిమ్నగాః. ౪౪

సర్వరత్నమయై శ్చిత్రై రవగాఢా నగోత్తమైః,
జాతరూపమయై శ్చాఽపి హుతాశనసమప్రభైః. ౪౫

(తత ఇత్యాది.) తతః కృతపుణ్యప్రతిశ్రయత్వా ద్ధేతోః, కృతపుణ్యభోగ్యభూమిత్వాత్, ఉక్తవిశేషా నద్య స్సంతీతి భావః. పద్మినీభిః పద్మలతాభిః, కృతోదకాః పర్యాప్తోదకాః. 'యుగపర్యాప్త్యోః కృత' మిత్యమరః, ౪౧

(రక్తేతి.) రక్తే త్యవిభక్తికనిర్దేశః. రక్తై రుత్పలవనై ర్హిరణ్మయై రుత్పలవనైః, తరుణాదిత్యసదృశై రుత్పలవనై శ్చేత్యర్థః. తత్రాఽత్ర తే ష్వేతేషు కురుష్వి త్యన్వయః. ౪౨

(మహార్హేతి.) మహార్హమణయో నీలరత్నాని, తత్తుల్యపత్రైః. ౪౩

(నిస్తులాభి రితి.) నిస్తులాభిః 'వర్తులం నిస్తులం వృత్త' మిత్యమరః. మహాధనైః బహుమూల్యైః, ఉద్భూతపులినాః ఉన్నతపులినాః, నిమ్నగాః, భాంతీతి శేషః, (సర్వేతి.) నగోత్తమైః పర్వతశ్రేష్ఠైః, అవగాఢాః ప్రవిష్టా ఇతి నిమ్నగావిశేషణం. ౪౫

నిత్యపుష్పఫలా స్తత్ర నగాః పత్రరథాకులాః,
దివ్యగంధరసస్పర్శా స్సర్వకామా౯ స్రవంతి చ. ౪౬

* నానాకారాణి వాసాంసి ఫలం త్యన్యే నగోత్తమాః, ౪౬॥

ము క్తావైడూర్యచిత్రాణి భూషణాని తథైవ చ.
స్త్రీణాం చాఽప్యనురూపాణి పురుషాణాం తథైవ చ,
సర్వర్తుసుఖసేవ్యాని ఫలం త్యన్యే నగోత్తమాః. ౪౭

మహార్హాణి విచిత్రాణి హైమా న్యన్యే నగోత్తమాః,
శయనాని ప్రసూయంతే చిత్రా స్తరణవంతి చ. ౪౮

మనఃకాంతాని మాల్యాని ఫలం త్యత్రాఽపరే ద్రుమాః,
పానాని చ మహార్హాణి భక్ష్యాణి వివిధాని చ. ౫౦

స్త్రియ శ్చ గుణసంపన్నా రూపయౌవనలక్షితాః,
గంధర్వాః కిన్నరా స్సిద్ధా నాగా విద్యాధరా స్తథా.
రమంతే సహితా స్తత్ర నారీభి ర్భాస్కరప్రభాః, ౫౧॥

(నిత్యపుష్పఫలా ఇతి.) పత్రరథాకులాః పక్షిభి రాకులాః, సర్వకామా౯ సర్వాభీష్టా౯. ౪౬

(నానాకారాణీతి.) ౪౬॥

(ము క్తేతి.) సర్వర్తుసుఖసేవ్యాని హేమంతాద్యృతు ష్వపి సుఖేన సేవితుం యోగ్యాని. ౪౭॥—౫౧॥

---

* రామానుజీయం. 'నానాకారాణి వాసాంసి ఫలం త్యన్యే నగోత్తమాః' ఇతి పాఠః. నగోత్తమా వృక్షశ్రేష్ఠాః.

సర్వే సుకృతకర్మాణ స్సర్వే రతిపరాయణాః.
సర్వే కామార్థసహితా వసంతి * సహయోషితః, ౨౨॥

గీతవాదిత్రనిర్ఘోష స్సోత్కృష్టహసితస్వనః.
శ్రూయతే సతతం తత్ర సర్వభూతమనోహరః, ౨౩॥

తత్ర నాఽముదితః కశ్చి న్నాస్తి కశ్చి దసత్ప్రియః.
అహన్యహని వర్ధంతే గుణా స్తత్ర మనోరమాః, ౨౪॥

సమతిక్రమ్య తం దేశ ముత్తరః పయసాన్నిధిః. ౨౫

తత్ర సోమగిరి ర్నామ మధ్యే హేమమయో మహాన్,
ఇంద్రలోకగతా యే చ బ్రహ్మలోకగతా శ్చ యే.
దేవా స్తం సమవేక్షంతే గిరిరాజం దివం గతాః, ౨౬॥

(సర్వ ఇతి.) సహయోషితః యోషిత్సహితాః. ౨౨॥

(గీతేతి.) సోత్కృష్టహసితస్వనః ఉత్కృష్టహాసశబ్దసహితః. ౨౩॥

(తత్రేతి.) అసత్ప్రియః అవిద్యమానాంగనః, గుణా స్సుఖాదయః. ౨౪॥

(సమతిక్రమ్యేతి.) పయసాం నిధిః లవణసముద్రః, అస్తీతి శేషః. ౨౫

(తత్రేతి.) తత్ర లవణసముద్రే, మధ్యే మధ్యే దేశే, యే దివం గతా ఇత్యనుషజ్యతే. ౨౬॥

---

* రామానుజీయం. 'సహయోషిత' ఇత్యేత దేకం పదం.

స తు దేశో విసూర్యోఽపి తస్య భాసా ప్రకాశతే.
సూర్యలక్ష్మ్యాఽభివిజ్ఞేయ స్తపతేవ వివస్వతా, ౫౭॥

* భగవా నపి విశ్వాత్మా శంభు రేకాదశాత్మకః.
బ్రహ్మా వసతి దేవేశో బ్రహ్మర్షిపరివారితః, ౫౮॥

న కథంచన గంతవ్యం కురూణా ముత్తరేణ వః.
అన్యేషా మపి భూతానాం నాతిక్రామతి వై గతిః, ౫౯॥

(స త్వితి.) స దేశః, విసూర్యోఽపి రాత్రౌ విగతసూర్యోఽపి, తస్య సోమగిరే ర్భాసా ప్రకాశతే. కథ మివ? సూర్యలక్ష్మ్యా, అభివిజ్ఞేయః జ్ఞాతవ్యపదార్థకో దేశః, తపతా వివస్వతేవ. ౫౭॥

(భగవా నితి.) విశ్వాత్మా విశ్వశరీరకః, భగవాన్ షాడ్గుణ్యపరిపూర్ణో వాసుదేవః. 'ఏవ మేవ మహాన్ శబ్దో మైత్రేయ భగవా నితి, పరమబ్రహ్మభూతస్య వాసుదేవస్య నాఽన్యగః' ఇత్యుక్తేః. న చేద మపి శంభువిశేషణం; ఏకాదశాత్మకత్వవిరోధాత్. న హి విశ్వాత్మకత్వ మేకాదశాత్మకత్వం చైకత్ర సంభవతి. ఏకాదశాత్మకః ఏకాదశమూర్తిః, శంభుః రుద్రః, దేవేశో బ్రహ్మా, బ్రహ్మర్షిపరివారిత స్తత్ర వసతి. ఇయం చ క్రియా సర్వత్రాపి సంబధ్యతే. యద్యత్ర కశ్చిత్ప్రకరణాభావా ద్విష్ణు రత్ర నోచ్యత ఇతి కథయేత్, తర్హి రుద్రోఽపి నోచ్యతే. కథ మితి చేత్, శం భావయతీతి శంభు రితి వ్యుత్పత్త్యా 'శంభు ర్బ్రహ్మా త్రిలోచనా'వితి కోశకారవచనాచ్చ సర్వాణ్యపి విశేషణాని బ్రహ్మపరాణి భవేయురితి. ౫౮॥

(న కథంచనేతి.) కురూణా ముత్తరేణ, 'షష్ఠ్యపీష్యతే' ఇత్యనేన ఏనపా యోగే షష్ఠీ. అన్యేషా మపి శక్తివిశేషవిశిష్టదైత్యాదీనా మపి, వః యుష్మాభిః, న గంతవ్యం. ౫౯॥

---

* రామానుజీయం. (భగవా నితి.) విశ్వాత్మా విశ్వశరీరకః, భగవాన్ భగవచ్ఛబ్దేన షాడ్గుణ్యపరిపూర్ణో వాసుదేవోఽభిధీయతే; తత్ర తస్యైవ ముఖ్యత్వాత్. తదుక్తం శ్రీవిష్ణుపురాణే 'ఏవ మేవ మహా న్ఛబ్దో మైత్రేయ భగవా నితి, పరమబ్రహ్మభూతస్య వాసుదేవస్య నాఽన్యగః' ఇతి. ఏకాదశాత్మకః ఏకాదశమూర్తి శ్శంభుః, దేవేశో బ్రహ్మా, బ్రహ్మర్షిపరివారిత స్తత్ర వసతి. వసతిక్రియా పూర్వత్రాపి సంబధ్యతే. బ్రహ్మర్షిపరివారిత ఇత్యేతచ్చ భగవాన్ శంభు రిత్యత్రాపి సంబధ్యతే. అన్యథా తస్య సన్నిహితబ్రహ్మమాత్రసంబంధే ఆద్యయో రేకైకవిశేషణత్వం తృతీయస్య ద్వివిశేషణత్వ మితి వైరూప్యం స్యాత్.

(సుగ్రీవేణ సీతాన్వేషణాయ వానరప్రేషణం)

స హి సోమగిరి ర్నామ దేవానా మపి దుర్గమః.
త మాలోక్య తతః క్షిప్ర ముపావర్తితు మర్హథ, ౬౦౪।

ఏతావ ద్వానరై శ్శక్యం గంతుం వానరపుంగవాః.
అభాస్కర మమర్యాదం న జానీమ స్తతః పరం, ౬౧౪।

సర్వ మేత ద్విచేతవ్యం య న్మయా పరికీర్తితం.
య దన్య దపి నోక్తం చ తత్రాపి క్రియతాం మతిః, ౬౨౪।

తతః కృతం దాశరథే ర్మహ త్ప్రియం మహత్తరం చాపి తతో మమ ప్రియం.
కృతం భవిష్య త్యనిలానలోపమా విదేహజాదర్శనజేన కర్మణా. ౬౩౪।

తతః కృతార్థా స్సహితా స్సబాంధవా మయార్చితా స్సర్వగుణై ర్మనోరమైః.
చరిష్యథోర్వీం ప్రతిశాంతశత్రవ స్సహప్రియా భూతధరాః ప్లవంగమాః. ౬౪౪।

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాణ్డే, త్రిచత్వారింశ స్సర్గః.

(ఏతావ దితి.) ఏతావత్ ఉత్తరకురుదేశపర్యంతం, తతః పరం ఉత్తరకురుదేశా త్పరం, సముద్రద్వీపాదికం అభాస్కర మమర్యాదం చ ప్రదేశం న జానీమః. తతః పరస్య దేశస్య సర్వై ర్గంతు మశక్యత్వేన మయా ప్యనవగతత్వా దితి భావః. ౬౧।

(సర్వ మేత దితి.) య దన్యదపి నోక్తం చ తత్రాపి క్రియతాం మతిః, గమ్యత్వేనోక్త ప్రదేశానాం యత్పార్శ్వాదిక మనుక్తం తత్రా ప్యన్వేషణే మతిః కర్తవ్యే త్యర్థః. ౬౨౪

(తత ఇతి.) తతః అన్వేషణానంతరం, విదేహజాదర్శనజేన కర్మణా దాశరథే ర్మహ త్ప్రియం కృతం భవిష్యతి. మమ చాపి, తతః దాశరథిప్రియాత్, మహత్తరం ప్రియం కృతం భవిష్యతీతి యోజనా. ౬౩౪।

(తత ఇతి.) భూతధరాః ప్రాణిభృతః, ప్రాణిభి రుపజీవ్యా ఇతి యావత్. ౬౪౪

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే.
త్రిచత్వారింశ స్సర్గః.

అథ చతుశ్చత్వారింశ స్సర్గః

* విశేషేణ తు సుగ్రీవో హనుమ త్యర్థ ముక్తవాన్,
స హి తస్మి న్హరిశ్రేష్ఠే నిశ్చితార్థోఽర్థసాధనే. ౧

అబ్రవీ చ్చ హనూమంతం విక్రాంత మనిలాత్మజం,
సుగ్రీవః పరమప్రీతః ప్రభు స్సర్వవనౌకసాం. ౨

న భూమౌ నాఽంతరిక్షే వా నాఽంబరే నాఽమరాలయే,
నాఽప్సు వా గతిసంగం తే పశ్యామి హరిపుంగవ. ౩

సాసురా స్సహగంధర్వా స్సనాగనరదేవతాః,
విదితా స్సర్వలోకా స్తే ససాగరధరాధరాః. ౪

అథ చతుశ్చత్వారింశ స్సర్గః

అథ నిశ్చితకార్యసాధనసామర్థ్యాయ హనుమతే అంగుళీయకదానం చతుశ్చత్వారింశే. (విశేషేణ త్విత్యాది.) హనుమతి విషయే, అర్థం వక్ష్యమాణార్థం, ఉక్తవాన్. విశేషార్థకథనే హేతు మాహ (స హీతి.) అర్థసాధనే విషయే నిశ్చితార్థః. ౧

సంగ్రహేణోక్త మర్థం విస్తరేణ దర్శయతి (అబ్రవీచ్చే త్యాదినా.) ౨

(న భూమా వితి.) భూమౌ సజాతీయప్రతిపక్షబహుళాయాం, అంతరిక్షే నిరాలంబే మేఘాది సంచారమార్గే, అంబరే వాతచక్రాక్రాంతప్రదేశే, అమరాలయే ప్రబలాధిష్ఠితే స్వర్గే, అప్సు తిర్య క్సంచారానర్హాసు వా, గతిసంగం గతివిళంబం, న పశ్యామి. ౩-౪

---

* రామానుజీయం. (స విశేషేణేతి.) హనుమ త్యర్థ ముక్తవాన్ నిక్షిప్తవాన్. ధాతూనా మనేకార్థత్వా త్కర్మాధికరణవాచిపదసమభివ్యాహృతో వచి ర్నిక్షేపే వర్తతే.

(శ్రీరామేణ హనుమతే అంగుళీయకప్రదానం)

గతి ర్వేగ శ్చ తేజశ్చ లాఘవం చ మహాకపే,
పితు స్తే సదృశం వీర మారుతస్య మహౌజసః. ౫

తేజసా వాఽపి తే భూతం సమం భువి న విద్యతే,
త ద్యథా లభ్యతే సీతా త త్త్వ మేవోపపాదయ. ౬

త్వయ్యేవ హనుమ న్నస్తి బలం బుద్ధిః పరాక్రమః,
దేశకాలానువృత్తిశ్చ నయశ్చ నయపండిత. ౭

తతః కార్యసమాసంగ మవగమ్య హనూమతి,
విదిత్వా హనుమంతం చ చింతయామాస రాఘవః, ౮

సర్వథా నిశ్చితార్థోఽయం హనూమతి హరీశ్వరః,
నిశ్చితార్థకరశ్చాపి హనుమాన్ కార్యసాధనే. ౯

(గతిః) అప్రతిహతగతిః. ౫

(తేజసేతి.) భూతం జంతుః, త త్తస్మాత్కారణాత్, త త్సీతాన్వేషణం, ఉపపాదయ సంపాదయ. ౬

(త్వయీతి.) నయపండితే త్యనంతర మితికరణం బోధ్యం. ఇత్యబ్రవీ దితి పూర్వేణాఽన్వయః, ౭

(తత ఇతి.) తతః సుగ్రీవవచనాత్, హనూమతి, కార్యసమాసంగం కార్యవిషయాసక్తిం, అవగమ్య, అస్మిన్ సుగ్రీవేణ స్వకార్యభారో నిక్షిప్త ఇతి జ్ఞాత్వే త్యర్థః. స్వయ మపి హనుమంతం కార్యసాధకం విదిత్వా చింతయామాస. ౮

చింతాప్రకారమాహ (సర్వథే త్యాదినా) శ్లోకద్వయేన. అంతే ఇతికరణం బోధ్యం. కార్యసాధనే విషయే, నిశ్చితార్థః నిశ్చితకార్యసాధకః, హనుమా నపి నిశ్చితార్థకరః. ౯

తదేవం ప్రస్థితస్యాఽస్య పరిజ్ఞాతస్య కర్మభిః,
భర్త్రా పరిగృహీతస్య ధ్రువః కార్యఫలోదయః. ౧౦

తం సమీక్ష్య మహాతేజా వ్యవసాయోత్తరం హరిం,
కృతార్థ ఇవ సంవృత్తః ప్రహృష్టేంద్రియమానసః. ౧౧

దదౌ తస్య తతః ప్రీతః స్వనామాంకోపశోభితం,
అంగుళీయ మభిజ్ఞానం రాజపుత్ర్యాః పరంతపః. ౧౨

అనేన త్వాం హరిశ్రేష్ఠ చిహ్నేన జనకాత్మజా,
మత్సకాశా దనుప్రాప్త మనుద్విగ్నాఽనుపశ్యతి. ౧౩

వ్యవసాయశ్చ తే వీర సత్త్వయుక్తశ్చ విక్రమః,
సుగ్రీవస్య చ సందేశ స్సిద్ధిం కథయతీవ మే. ౧౪

(తదేవ మితి.) అస్య కార్యఫలోదయః అస్య సంబంధినీ కార్యసిద్ధిః, ధ్రువః నిశ్చితః. ౧౦

(త మితి.) వ్యవసాయోత్తరం - వ్యవసాయేన ఉత్తరం శ్రేష్ఠం, కృతార్థ స్సంవృత్త ఇవ, అమన్యతేతి శేషః. ౧౧

(దదా వితి.) రాజపుత్ర్యాః, అభిజ్ఞానం అభిజ్ఞాయతేఽనేనే త్యభిజ్ఞానం. నను త్యక్త సకల ధనస్య వన్యవృత్త్యా వర్తమానస్య కుతోఽంగుళీయక ? మితి చేత్, ఇద మేక మేతత్కార్యార్థం రక్షితవాన్. అత ఏవాఽంగుళీయ మున్మోచ్యేతి నోక్తం. యద్వా, రామనామాంకిత మంగుళీయకం సీతాయాః కదాచి ద్రావణాగమనా త్పూర్వం ప్రణయపరత్వేన రామేణ స్వీకృత మితి బోధ్యం. యద్వా, భార్యాస్నేహేన కనిష్ఠికాయాం సదా ముద్రికా ధార్యేత ఇతి దేశాచారః. యద్వా, వివాహకాలే జనకేన దత్త మిదం వరాలంకారత్వేన; 'గృహీత్వా ప్రేక్షమాణా సా భర్తుః కరవిభూషణ' మిత్యుక్తేః. ౧౨

భవద్వచన మేవాఽలం, కిమర్థ మేత ద్దీయతే ? తత్రాహ (అనేనేతి.) పశ్యతి ద్రక్ష్యతి. ౧౩

హనుమంతం ప్రశంసతి (వ్యవసాయ ఇతి.) సత్త్వయుక్తో విక్రమః, బలం చ విక్రమ శ్చేత్యర్థః. ౧౪

(వానరాణాం స్వస్వ కార్యనిర్వర్తన సన్నాహః)

స తం గృహ్య హరిశ్రేష్ఠః స్థాప్య మూర్ధ్ని కృతాంజలిః,
వందిత్వా చరణౌ చైవ ప్రస్థితః ప్లవగోత్తమః. ౧౫

స తత్ప్రకర్ష న్హరిణాం బలం మహ ద్బభూవ వీరః పవనాత్మజః కపిః,
గతాంబుదే వ్యోమ్ని విశుద్ధమండల శ్శశీవ నక్షత్రగణోపశోభితః. ౧౬

అతిబల బల మాశ్రిత స్తవాఽహం హరివరవిక్రమ విక్రమై రనల్పైః,
పవనసుత యథాఽభిగమ్యతే సా జనకసుతా హనుమం స్తథా కురుష్వ. ౧౭

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాణ్డే, చతుశ్చత్వారింశ స్సర్గః.

అథ పఞ్చచత్వారింశ స్సర్గః

సర్వాం శ్చాఽఽహూయ సుగ్రీవః ప్లవగాన్ ప్లవగర్షభః,

(స తదితి.) ప్రకర్షన్ నయన్, హరిణా మిత్యత్ర దీర్ఘాభావ ఆర్షః. ౧౬

పున రపి గచ్ఛంతం ప్రతి రామవచనం. (అతిబలేతి) సంబుద్ధిః. హరివరవిక్రమ సింహశ్రేష్ఠవిక్రమ, సుగ్రీవతుల్యవిక్రమేతి వా. శ్లోకాంతే ఇతి రామోఽబ్రవీ దిత్యధ్యాహార్యం. ౧౭

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే చతుశ్చత్వారింశ స్సర్గః.

అథ పఞ్చచత్వారింశ స్సర్గః

అథ ప్రేషితానాం వానరాణాం సన్నాహ ఉచ్యతే పంచచత్వారింశే. (సర్వాంశ్చేత్యాది.) సర్వా నాహూయ, తత స్సమస్తాన్, సంభూతాన్ ప్లవగా నబ్రవీత్. యద్వా, సమ ఇతి చ్ఛేదః.

సమస్తా నబ్రవీ ద్భూయో రామకార్యార్థసిద్ధయే.
ఏవ మేత ద్విచేతవ్యం య న్మయా పరికీర్తితం, ౧॥

త దుగ్రశాసనం భర్తు ర్విజ్ఞాయ హరిపుంగవాః.
శలభా ఇవ సంఛాద్య మేదినీం సంప్రతస్థిరే, ౨॥

రామః ప్రస్రవణే తస్మి న్న్యవస త్సహలక్ష్మణః.
ప్రతీక్షమాణ స్తం మాసం య స్సీతాధిగమే కృతః, ౩॥

ఉత్తరాం తు దిశం రమ్యాం గిరిరాజసమావృతాం.
ప్రతస్థే సహసా వీరో హరి శ్శతవలి స్తదా, ౪॥

పూర్వాం దిశం ప్రతియయౌ వినతో హరియూథపః. ౫

తారాంగదాదిసహితః ప్లవగో మారుతాత్మజః,
అగస్త్యచరితా మాశాం దక్షిణాం హరియూథపః. ౬

పశ్చిమాం తు భృశం ఘోరాం సుషేణః ప్లవగేశ్వరః.
ప్రతస్థే హరిశార్దూలో దిశం వరుణపాలితాం. ౭

సమః సర్వత్ర పక్షపాతరహితః, ఏత త్పూర్వోక్తం, స్వాం స్వాం దిశం స్వాంశభూమండలం, ఏవం అస్మదుక్తప్రకారేణ, ఇత్యబ్రవీ దితి సంబంధః. ౧॥

(త దితి.) శలభా ఇతి బహుత్వమాత్రే దృష్టాంతః. ౨॥

(రామ ఇతి.) సీతాధిగమే సీతాధిగమనిమిత్తం, కృతః కృతసంకేతః. ౩॥

(ఉత్తరా మితి.) ప్రతస్థే ప్రస్థాతు ముద్యుక్తః, సర్గాంతే సుగ్రీవసన్నిధౌ సన్నాహకథనాత్. ౪

(వానరాణాం ప్రస్థానకోలాహలః)

తత స్సర్వా దిశో రాజా చోదయిత్వా యథాతథం,
కపిసేనాపతీ న్ముఖ్యా * న్ముమోద సుఖిత స్సుఖం. ౮

ఏవం సంబోధితా స్సర్వే రాజ్ఞా వానరయూథపాః,
స్వాం స్వాం దిశ మభిప్రేత్య త్వరితా స్సంప్రతస్థిరే. ౯

ఆనయిష్యామహే సీతాం హనిష్యామశ్చ రావణం,
నదంత శ్చోన్నదంతశ్చ గర్జంతశ్చ ప్లవంగమాః
క్ష్వేళంతో ధావమానాశ్చ వినదంతో మహాబలాః, ౧౦

అహ మేకో హనిష్యామి ప్రాప్తం రావణ మాహవే.
† తత శ్చోన్మథ్య సహసాఽఽహరిష్యే జనకాత్మజాం, ౧౧

(తత ఇతి.) (ముమోద సుఖిత స్సుఖ మితి.) పూర్వం రాజ్యలాభేన సుఖితో రాజా, సుఖం యథా భవతి తథా ముమోద, ఉత్తరోత్తరసుఖం ప్రాపే త్యర్థః. ౮

(ఏవం సంబోధితా ఇత్యాది.) ఆనయిష్యామహ ఇత్యత్ర ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం. ఆనయిష్యామహ ఇతి నదంత ఇత్యన్వయః. నదంతః శబ్దం కుర్వంతః, ఉన్నదంతః పునస్సంతోషాతిశయేన ఉచ్చైర్నదంతః, గర్జంతః ఆత్మశ్లాఘాం కుర్వంతః, క్ష్వేళంతః సింహనాదం కుర్వంతః, వినదంతః వివిధా న్వికృతా న్వా నాదా న్కుర్వంతః, సంప్రతస్థిర ఇతి పూర్వేణాఽన్వయః. ౧౦

('అహ' మిత్యాది 'సాగరా' నిత్యంత) మేకాన్వయం. ౧౧—౧౩

---

* రామానుజీయం. 'ముమోద సుఖిత స్స్వయ' మిత్యతః పరం 'ఏవం సంచోదితా స్సర్వే రాజ్ఞా వానరయూథపాః, స్వాం స్వాం దిశ మభిప్రేత్య త్వరితా స్సంప్రతస్థిరే, ఆనయిష్యామహే సీతాం హనిష్యామ శ్చ రావణ' మితి పాఠక్రమః. అత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం. అస్యాఽభిప్రేత్యే త్యనేన సంబంధః.

† రామానుజీయం. (తత ఇతి) 'భవద్భి స్త్రీస్యతా' మితి పాఠః.

వేపమానాం శ్రమేణాఽద్య భవద్భి స్స్థీయతా మితి.
ఏక ఏవాఽఽహరిష్యామి పాతాళా దపి జానకీం, ౧౨

విధమిష్యా మ్యహం వృక్షా న్పాతయిష్యా మ్యహం గిరీన్.
ధరణీం దారయిష్యామి క్షోభయిష్యామి సాగరాన్, ౧౩

అహం యోజనసంఖ్యాయాః ప్లవితా నాఽత్ర సంశయః,
శతం యోజనసంఖ్యాయా శ్శతం సమధికం హ్యహం. ౧౪

భూతలే సాగరే వాఽపి శైలేషు చ వనేషు చ.
పాతాళస్యాపి వా మధ్యే న మమాఽఽచ్ఛిద్యతే గతిః, ౧౫

ఇత్యేకైకం తదా తత్ర వానరా బలదర్పితాః,
ఊచుశ్చ వచనం తత్ర హరిరాజస్య సన్నిధౌ. ౧౬

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాణ్డే, పంచచత్వారింశ స్సర్గః.

(అహం) యోజనసంఖ్యాయా శ్శతం ప్లవితే త్యేకస్య వచనం, యోజనసంఖ్యాయా శ్శతం సమధిక మిత్యన్యస్య. హిః ప్రసిద్ధౌ. ౧౨—౧౬

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే,
పంచచత్వారింశ స్సర్గః.

అథ షట్చత్వారింశ స్సర్గః

గతేషు వానరేంద్రేషు రామ స్సుగ్రీవ మబ్రవీత్,
కథం భవా న్విజానీతే సర్వం వై మండలం భువః. ౧

సుగ్రీవ స్తు తతో రామ మువాచ ప్రణతాత్మవాన్,
శ్రూయతాం సర్వ మాఖ్యాస్యే విస్తరేణ నరర్షభ. ౨

* యదా తు దుందుభిం నామ దానవం మహిషాకృతిం,
పరికాలయతే వాలీ మలయం ప్రతిపర్వతం. ౩

తదా వివేశ మహిషో మలయస్య గుహాం ప్రతి, ౩౻

అథ షట్చత్వారింశ స్సర్గః

అథ రామాయ సుగ్రీవేణ స్వస్య సర్వభూమండలజ్ఞానమూలకథనం షట్చత్వారింశే. (గతేష్విత్యాది.) ౧

(సుగ్రీవ స్త్వితి.) ప్రణతాత్మవాన్ ప్రణతదేహవాన్. ౨

(యదేతి.) కేచి దత్ర 'దుందుభి శబ్దేన ఉపచారా న్మాయా వ్యేవోచ్యతే; మాయావినో వృత్తాంతస్యాఽనువాదా దిత్యాహుః. త న్న; మహిషాకృతి మిత్యస్య విరోధాత్. 'తదా వివేశ మహిషః' 'మహిషో వినశే' దితి పునః పున రుక్తేశ్చ. రామేణ విదితవృత్తాంతశ్చ న వచన మర్హతి. తర్హి కథ ముపపత్తి? రితి చేత్, ఉచ్యతే - పూర్వం మాయావివృత్తాంతాభిధానా దత్ర మహిషవృత్తాంతాభిధానాచ్చ, తదానీ ముభావ ప్యాగతా వితి వేదితవ్యం. తత్ర మహిషః కథంచి త్స్వాత్మానం గోపయిత్వా,

---

* (యదేతి.) 'యదా తు దుందుభిర్నామే' తి పూర్వోక్తమాయావివృత్తాంతస్యై వేదానీ మనూద్యమానత్వాత్ అత్ర దుందుభిశబ్దేనాఽభేదోపచారా త్తత్పుత్రో మాయా వ్యేవోచ్యతే. ఇతి తత్త్వదీపికా.

వివేశ వాలీ తత్రాఽపి మలయం తజ్జిఘాంసయా. ౪

తతోఽహం తత్ర నిక్షిప్తో గుహాద్వారి వినీతవత్,
న చ నిష్క్రమతే వాలీ తదా సంవత్సరే గతే. ౫

తతః క్షతజవేగేన ఆపుపూరే తదా బిలం,
త దహం విస్మితో దృష్ట్వా భ్రాతృశోకవిషార్దితః. ౬

అథాఽహం కృతబుద్ధి స్తు సువ్యక్తం నిహతో గురుః, ౭॥

శిలా పర్వతసంకాశా బిలద్వారి మయా వృతా.
అశక్నువ న్నిష్క్రమితుం మహిషో వినశే దితి, ౮॥

తతోఽహ మాగాం కిష్కింధాం నిరాశ స్తస్య జీవితే.
రాజ్యం చ సుమహ త్ప్రాప్తం తారయా రుమయా సహ, ౯॥

మిత్రైశ్చ సహిత స్తత్ర వసామి విగతజ్వరః,
ఆజగామ తతో వాలీ హత్వా తం దానవర్షభం, ౧౦॥

వాలిని విసిర్గతే పున ర్మత్తః కదాచి దాగత్య వాలినా హత ఇ త్యవిరోధః. వక్ష్యత్యేవ మన్యత్రాపి విషయే, రావణేన సీతోపప్లవే ఉద్యుక్తే మండోదరీధాన్యమాలిన్యౌ నివారిణ్యౌ, తత్రైకా పూర్వ ముక్తా, అన్యా వానరసన్నిధా వనువాదే. తస్మా దయ మృషేః స్వభావ ఇతి బోధ్యం. పరికాలయతే పలాయయతి, కలతే ర్మితో వృద్ధి రార్షః. తత్రాపి గుహాయా మపి, తజ్జిఘాంసయా మలయం వివేశ. ౪

(తతోఽహ మితి.) వినీతవత్ వినయయుక్త మితి క్రియావిశేషణం. ౫

(తత ఇతి.) భ్రాతృశోక ఏవ విషం, తేన అర్దితః, అభవ మితి శేషః. ౬

(అథేతి.) అహం గురు ర్నిహత ఇతి కృతబుద్ధిః, అభవ మితి శేషః. వినశేత్, వినశ్యే దిత్యర్థః. ౯॥

(మిత్రైశ్చేతి.) వసామి అవసం, దానవర్షభం మాయావినం. ౧౦॥

(సుగ్రీవేణ ఆత్మనః భూమండలపరిజ్ఞానకారణనివేదనమ్)

తతోఽహ మదదాం రాజ్యం గౌరవా ద్భయయంత్రితః. ౧౦

స మాం జిఘాంసు ర్దుష్టాత్మా వాలీ ప్రవ్యథితేంద్రియః,
పరికాలయతే క్రోధా ద్ధావంతం సచివై స్సహ. ౧౧

తతోఽహం వాలినా తేన సానుబంధః ప్రధావితః,
నదీశ్చ వివిధాః పశ్య న్వనాని నగరాణి చ. ౧౨

ఆదర్శతలసంకాశా తతో వై పృథివీ మయా,
అలాతచక్రప్రతిమా దృష్టా గోష్పదవ త్తదా. ౧౩

పూర్వాం దిశం తతో గత్వా పశ్యామి వివిధా న్ద్రుమాన్,
* పర్వతాం శ్చ నదీ రమ్యా స్సరాంసి వివిధాని చ. ౧౪

ఉదయం తత్ర పశ్యామి పర్వతం ధాతుమండితం,
క్షీరోదం సాగరం చైవ నిత్య మప్సరసాలయమ్.
పరికాలయమాన స్తు వాలినాఽభిద్రుత స్తదా, ౧౫

(తతోఽహ మితి.) భయయంత్రితః భయపరవశః. ౧౦

(స ఇతి.) పరికాలయతే నిరకాసయత్. ౧౧

(తతోఽహ మితి.) సానుబంధః సామాత్యః, నదీః పశ్య న్నహం ప్రధావిత ఇత్యన్వయః. ౧౨

(పూర్వాం దిశ మితి.) పశ్యామి అపశ్యం, అప్సరసా అప్సరసాం, పూర్వసవర్ణదీర్ఘః. వాలినాఽభిద్రుతః పరికాలయమానోఽహం ద్రుమాదిక మపశ్య మితి పూర్వేణాఽన్వయః ౧౪—౧౫

---

* రామానుజీయం, 'పర్వతాంశ్చ నదీ రమ్యా' ఇతి పాఠ స్సాధుః. ఉదయ మిత్యాద్యర్ధత్రయ మేకం వాక్యం. ఏతదనంతరం 'పున రావృత్య సహసా ప్రస్థితోఽహం తదా విభో, పున రావర్తమానస్తు వాలినాఽభిద్రుతో ద్రుత' మితి పాఠః.

పున రావృత్య సహసా ప్రస్థితోఽహం తదా విభో.
పున రావర్తమావస్తు వాలినాఽభిద్రుతో ద్రుతం, ౧౬

దిశ స్తస్యా స్తతో భూయః ప్రస్థితో దక్షిణాం దిశం.
వింధ్యపాదపసంకీర్ణాం చందనద్రుమభూషితాం, ౧౭

ద్రుమశైలాం స్తతః పశ్యన్ భూయో దక్షిణతోఽపరాన్.
పశ్చిమాం తు దిశం ప్రాప్తో వాలినా సమభిద్రుతః, ౧౮

సంపశ్య న్వివిధాన్ దేశా నస్తం చ గిరిసత్తమం.
ప్రాప్య చాఽస్తం గిరిశ్రేష్ఠ ముత్తరాం సంప్రధావితః, ౧౯

హిమవంతం చ మేరుం చ సముద్రం చ తథోత్తరం. ౨౦

యదా న విందం శరణం వాలినా సమభిద్రుతః,
తదా మాం బుద్ధిసంపన్నో హనుమా న్వాక్య మబ్రవీత్. ౨౧

ఇదానీం మే స్మృతం రాజన్ యథా వాలీ హరీశ్వరః,
మతంగేన తదా శప్తో హ్యస్మి న్నాశ్రమమండలే. ౨౨

(పున రిత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. అస్యాః పూర్వస్యా దిశః, పున రావృత్య ప్రస్థితోఽస్మి, ఆవర్తమానోఽహం పున ర్వాలినాఽభిద్రుతోఽస్మి. వింధ్యపాదపేత్యనేన కిష్కింధాయా దక్షిణతోఽపి వింధ్యపర్వతశేషోఽస్తీతి గమ్యతే. ౧౬-౧౯

(హిమవంత మితి.) అపశ్య మితి శేషః. ౨౦

(యదేత్యాది.) శరణం రక్షణం, న విందం నాఽవిందం, ౨౧

(ఇదానీ మిత్యాది.) రాజన్ అస్మి న్నాశ్రమమండలే వాలీ ప్రవిశే ద్యది తదాఽస్య మూర్ధా శతధా భవే దితి మతంగేన పురా హరీశ్వరో యథాఽభిశప్త స్తథా ఇదానీం మే స్మృత మితి యోజనా.

(దక్షిణేతరదిగ్గతానాం వానరాణాం ప్రత్యాగమనమ్)

ప్రవిశే ద్యది వై వాలీ మూర్ధాఽస్య శతధా భవేత్,
తత్ర వాస స్సుఖోఽస్మాకం నిరుద్విగ్నో భవిష్యతి. ౨౩

తతః పర్వత మాసాద్య ఋశ్యమూకం నృపాత్మజ,
న వివేశ తదా వాలీ మతంగస్య భయా త్తదా. ౨౪

ఏవం మయా తదా రాజన్ ప్రత్యక్ష ముపలక్షితం,
పృథివీమండలం కృత్స్నం గుహా మస్యాఽఽగత స్తతః. ౨౫

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాణ్డే, షట్చత్వారింశ స్సర్గః.

అథ సప్తచత్వారింశ స్సర్గః

దర్శనార్థం తు వైదేహ్యా స్సర్వతః కపియూథపాః,
వ్యాదిష్టాః కపిరాజేన యథోక్తం జగ్ము రంజసా. ౧

నిరుద్విగ్నః నిర్భయః, భావే నిష్ఠా. ఇతి హనుమా న్వాక్య మబ్రవీ దితి సంబంధః. ౨౨-౨౩

(తత ఇతి.) ఆసాద్య, స్థితోఽహ మితి శేషః. ౨౪

(ఏవ మితి.) అస్య ఋశ్యమూకస్య. గుహాం సీతాభరణస్థానభూతాం. ౨౫

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే, షట్చత్వారింశ స్సర్గః.

అథ సప్తచత్వారింశ స్సర్గః

అథ దక్షిణేతరదిగ్గతవానరాగమనం సప్తచత్వారింశే. (దర్శనార్థం త్విత్యాది.) యథోక్తం దేశం. ౧

సరాంసి సరితః కక్షా నాకాశం నగరాణి చ,
నదీదుర్గాం స్తథా శైలా న్విచిన్వంతి సమంతతః. ౨

సుగ్రీవేణ సమాఖ్యాతా స్సర్వే వానరయూథపాః,
ప్రదేశా న్ప్రవిచిన్వంతి సశైలవనకాననాన్. ౩

విచిత్య దివసం సర్వే సీతాధిగమనే ధృతాః,
సమాయాంతి స్మ మేదిన్యాం నిశాకాలేషు వానరాః. ౪

సర్వర్తుకామా న్దేశేషు వానరా స్సఫలా న్ద్రుమాన్,
ఆసాద్య రజనీం శయ్యాం చక్రు స్సర్వే ష్వహస్సు తే. ౫

త దహః ప్రథమం కృత్వా మాసే ప్రస్రవణం గతాః,
కపిరాజేన సంగమ్య నిరాశాః కపియూథపాః. ౬

తదేవ వివృణోతి (సరాంసీ త్యాదినా.) కక్షా న్గుల్మాన్, లతాగృహా నిత్యర్థః. ఆకాశం వృక్షగుల్మాదిరహితప్రదేశం, నదీదుర్గా న్నదీభి ర్దుర్గమాన్. ౩

(విచిత్యేతి.) ధృతాః తత్పరాః. ౪

విచిత్యేతి శ్లోకోక్తం వివృణోతి (సర్వేతి.) సర్వర్తుకామాన్ - కామ్యంత ఇతి కామాః పుష్పఫలాదయః, సర్వర్తుసంభవఫలపుష్పాదియుక్తా నిత్యర్థః. సఫలా న్వానరై రుపభుజ్యమానత్వేన సఫలాన్, ద్రుమా నాసాద్య, సర్వే ష్వహస్సు ఏకమాసాంతర్గతసర్వదినేషు, రజనీం రజన్యా మేవ, శయ్యాం చక్రుః, అనేనాఽఽహారవిశ్రమాదిక మహస్సు నాస్తీ త్యవగమ్యతే. ౫

(త దితి.) త దహః ప్రస్థానదినం, ప్రథమం కృత్వా. తదారభ్య, మాసే పూర్ణే సతి, నిరాశాః సీతాన్వేషణే నిరుత్సాహా స్సంతః, కపిరాజేన సంగమ్య, తస్మై స్వాగమనం నివేద్యేత్యర్థః. ప్రస్రవణం మాల్యవంతం, గతాః. ౬

(దక్షిణేతరదిగ్భ్యః వానరాణాం ప్రతినివర్తనం)

విచిత్య తు దిశం పూర్వాం యథోక్తాం సచివై స్సహ,
అదృష్ట్వా వినత స్సీతా మాజగామ మహాబలః. ౭

ఉత్తరాం చ దిశం సర్వాం విచిత్య స మహాకపిః,
ఆగత స్సహ సైన్యేన వీర శ్శతవలి స్తదా. ౮

సుషేణః పశ్చిమా మాశాం విచిత్య సహ వానరైః,
సమేత్య మాసే సంపూర్ణే సుగ్రీవ ముపచక్రమే. ౯

తం ప్రస్రవణపృష్ఠస్థం సమాసాద్యాఽభివాద్య చ,
ఆసీనం సహ రామేణ సుగ్రీవ మిద మబ్రువన్. ౧౦

విచితాః పర్వతా స్సర్వే వనాని గహనాని చ,
నిమ్నగా స్సాగరాంతా శ్చ సర్వే జనపదా శ్చ యే. ౧౧

గుహా శ్చ విచితా స్సర్వా స్త్వయా యాః పరికీర్తితాః,
విచితా శ్చ మహాగుల్మా లతావితతసంతతాః. ౧౨

గహనేషు చ దేశేషు దుర్గేషు విషమేషు చ,
సత్త్వా న్యతిప్రమాణాని విచితాని హతాని చ. ౧౩

ఏవం సామాన్యేన వానరాగమన ముక్త్వా ప్రత్యేకం చ దర్శయతి (విచిత్యేత్యాదినా.) సచివైః సహాయభూతైః. ౭-౮

(సుషేణ ఇతి.) ఉపచక్రమే ఉపాగతః. ౯

(త మితి.) ప్రస్రవణపృష్ఠస్థం ప్రస్రవణాగ్రస్థం, రామేణ సహాసీనం, రామేణ సహిత మిత్యర్థః, వనాని క్షుద్రవనాని, గహనాని మహావనాని, సాగరాంతా స్సముద్రతీరాణి, లతావితత సంతతాః - లతాభి ర్వితతా వ్యాప్తాః, సంతతాః నిరంతరా ఇతి మహాగుల్మవిశేషణం, (గహనే ష్వితి.) గహనేషు దుష్ప్రవేశేషు, నానాద్వీపే ష్విత్యర్థః. దుర్గేషు దుఃఖేన గంతవ్యేషు, నిమ్నోన్నతే ష్విత్యర్థః.

ఉదారసత్త్వాభిజనో మహాత్మా స మైథిలీం ద్రక్ష్యతి వానరేంద్రః,
దిశం తు యా మేవ గతా తు సీతా తా మాస్థితో వాయుసుతో హనూమాన్. ౧౪

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాణ్డే, సప్తచత్వారింశ స్సర్గః.

అష్టచత్వారింశ స్సర్గః

సహ తారాంగదాభ్యాం తు గత్వా స హనుమా న్కపిః,
సుగ్రీవేణ యథోద్దిష్టం తం దేశ ముపచక్రమే.

అతిప్రమాణాని అతిమాత్రశరీరాణి, విచితాని, కి మయం రావణః ? ఉత నేతీతి భావః. ఉదారసత్త్వః శ్రేష్ఠసత్త్వోఽభిజనో వంశో యస్య ఉదారసత్త్వాభిజనః, మహాబలవతః పుత్ర ఇతి సీతాదర్శనే ప్రథమో హేతుః. మహాత్మా మహాధైర్య ఇతి ద్వితీయః. దిశం త్విత్యాదినా తృతీయో హేతుః. ఇత్యబ్రువన్ వానరా ఇతి పూర్వేణాఽన్వయః. అస్మిన్ సర్గే చతుర్దశ శ్లోకాః. ౧౦—౧౪

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే,
సప్తచత్వారింశ స్సర్గః

అథ అష్టచత్వారింశ స్సర్గః

అథ సీతాన్వేషణాయ దక్షిణాం దిశం గతానాం అసురనిరసనపర్యంతో వృత్తాంతోఽష్టచత్వారింశే. (సహ తారాంగదాభ్యా మిత్యాది.) ౧

(హనుమదాదిభిః వింధ్యప్రాంతే అన్వేషణం)

* స తు దూర ముపాగమ్య సర్వై స్తైః కపిసత్తమైః,
విచినోతి స్మ వింధ్యస్య గుహాశ్చ గహనాని చ. ౨

పర్వతాగ్రా న్నదీదుర్గా న్సరాంసి విపులా న్ద్రుమా న్,
వృక్షషండాం శ్చ వివిధా న్పర్వతా న్ఘనపాదపా న్. ౩

అన్వేషమాణా స్తే సర్వే వానరా స్సర్వతో దిశం,
న సీతాం దదృశు ర్వీరా మైథిలీం జనకాత్మజాం. ౪

† తే భక్షయంతో మూలాని ఫలాని వివిధాని చ,
అన్వేషమాణా దుర్ధర్షా న్యవసం స్తత్ర తత్ర హ.
స తు దేశో దురన్వేషో గుహాగహనవా న్మహాన్, ౫॥

నిర్జలం నిర్జనం శూన్యం గహనం రోమహర్షణం.
త్యక్త్వా తు తం తదా దేశం సర్వే వై హరియూథపాః, ౬॥

తాదృశాన్య ప్యరణ్యాని విచిత్య భృశపీడితాః.
దేశ మన్యం దురాదర్షం వివిశు శ్చాఽకుతోభయాః, ౭॥

యత్ర వంధ్యఫలా వృక్షా విపుష్పాః పర్ణవర్జితాః.
నిస్తోయా స్సరితో యత్ర మూలం యత్ర సుదుర్లభం, ౮॥

(స ఇతి.) పర్వతాగ్రా న్ వింధ్యాగ్రప్రదేశా న్, పర్వతా న్ పర్యంతపర్వతా న్. ౨-౫

(నిర్జల మిత్యాది.) వంధ్యఫలాః ఫలై ర్వ్యంధ్యాః. నిష్ఫలా ఇత్యర్థః, ౬-౮

---

* రామానుజీయం. (స త్వితి.) 'విచినోతి స్మ వింధ్యస్యేతి' పాఠ స్సాధుః.

† రామానుజీయం. 'తే భక్షయంతో మూలాని ఫలాని వివిధాని చ, అన్వేషమాణా దుర్ధర్షా న్యవసం స్తత్ర తత్ర హ. స తు దేశో దురన్వేషో గుహాగహనవా న్మహా న్, నిర్జలం నిర్జనం శూన్యం గహనం రోమహర్షణం. త్యక్త్వా తు తం తదా దేశం సర్వే వై హరియూథపాః, తాదృశాన్య ప్యరణ్యాని విచిత్య భృశపీడితాః. దేశ మన్యం దురాధర్షం వివిశు శ్చాఽకుతోభయాః' ఇతి పాఠక్రమః. స్నిగ్ధపత్రా ఇత్యాదా వపి న సంతీ త్యనుషజ్యతే. 'భ్రమరై శ్చాపి వర్జితా' ఇతి పాఠః. ౫-౧౧

న సంతి మహిషా యత్ర న మృగా న చ హస్తినః.
శార్దూలాః పక్షిణో వాఽపి యే చాఽన్యే వనగోచరాః, ౯-౫

న యత్ర వృక్షా నౌషధ్యో న లతా నాఽపి వీరుధః. ౧౦

స్నిగ్ధపత్రా స్థలే యత్ర పద్మిన్యః ఫుల్లపంకజాః,
ప్రేక్షణీయా స్సుగంధా శ్చ భ్రమరై శ్చాఽపి వర్జితాః. ౧౧

కండు ర్నామ మహాభాగ స్సత్యవాదీ తపోధనః,
మహర్షిః పరమామర్షీ నియమై ర్దుష్ప్రధర్షణః. ౧౨

తస్య తస్మి న్వనే పుత్రో బాల ష్షోడశవార్షికః,
ప్రణష్టో జీవితాంతాయ క్రుద్ధ స్తత్ర మహామునిః. ౧౩

* తేన ధర్మాత్మనా శప్తం కృత్స్నం తత్ర మహ ద్వనం,
అశరణ్యం దురాధర్షం మృగపక్షివివర్జితం. ౧౪

(స్నిగ్ధపత్రా ఇత్యాది.) అత్రాఽపి న సంతీ త్యనుషజ్యత ఇతి కేచిత్. త న్న, భ్రమరై శ్చాపి వర్జితా ఇత్యస్యాఽనన్వయాత్. కిం తు భ్రమరై రప్యనుపభుక్తం స్థలపద్మినీమాత్ర మిత్యర్థః. సర్వేఽపి మహాతటాకాః స్థలపద్మినీత్వం గతా ఇతి భావః. అన్యం దేశం వివిశు రితి పూర్వేణాఽన్వయః. ౯-౧౧

దేశస్య తాదృశత్వే నిమిత్త మృషి రిత్యాహ(కండు రిత్యాదినా.) ౧౨

(తస్యేతి.) తత్ర వనే విషయే, జీవితాంతాయ తస్య నాశాయ, కుపితః. ౧౩

(తేనేతి.) అశరణ్యం అనాశ్రయం, అభవ దితి శేషః. ౧౪

---

* రామానుజీయం. (తేనేతి.) 'మృగపక్షివివర్జిత' మితి పాఠః.

(హనుమదాదిభిః అసురనిరసనమ్)

తస్య తే కాననాంతాం శ్చ గిరీణాం కందరాణి చ,
ప్రభవాణి నదీనాం చ విచిన్వంతి సమాహితాః. ౧౫

తత్ర చాపి మహాత్మానో నాఽపశ్య న్జనకాత్మజాం,
హర్తారం రావణం వాఽపి సుగ్రీవప్రియకారిణః. ౧౬

తే ప్రవిశ్యాఽఽశు తం భీమం లతాగుల్మసమావృతం,
దదృశుః క్రూరకర్మాణ మసురం సురనిర్భయం. ౧౭

◈ తం దృష్ట్వా వానరా ఘోరం స్థితం శైల మివాఽపరం,
గాఢం పరిహితా స్సర్వే దృష్ట్వా తా న్పర్వతోపమాన్. ౧౮

సోఽపి తాన్ వానరా న్సర్వా న్నష్టా స్థే త్యబ్రవీ ద్బలీ,
అభ్యధావత సంక్రుద్ధో ముష్టి ముద్యమ్య సంహితం. ౧౯

త మాపతంతం సహసా వాలిపుత్రోఽంగద స్తదా,
రావణోఽయ మితి జ్ఞాత్వా తలేనాఽభిజఘాన హ. ౨౦

(తస్య త ఇతి.) నదీనాం ప్రభవాణి గిరిగణమధ్యప్రదేశాః. ౧౫-౧౬

(తే ప్రవిశ్యేతి.) సురనిర్భయం సురేభ్యో నిర్భయం. ౧౭

(తం దృష్ట్వేతి.) గాఢం పరిహితాః దృఢం పరిహితవసనాః, అభవన్. ౧౮

(సోఽపీతి.) సంహితం, దృఢ మిత్యర్థః. ౧౯—౨౦

◈ రామానుజీయం. (తం దృష్ట్వేతి.) గాఢం పరిహితాః దృఢం పరిహితవాససః, స్థితా ఇతి శేషః. 'దృష్ట్వా తా న్పర్వతోపమా' నితి పాఠః. సోఽపి తా నిత్యత్ర తచ్ఛబ్దస్య ఇత్యబ్రవీ దిత్యనేన సంబంధః.

స వాలిపుత్రాభిహతో వక్త్రా చ్ఛోణిత ముద్వమన్,
అసురోఽభ్యపత ద్భూమౌ పర్యస్త ఇవ పర్వతః. ౨౧

తేఽపి తస్మి న్నిరుచ్ఛ్వాసే వానరా జితకాశినః,
వ్యచిన్వన్ ప్రాయశ స్తత్ర సర్వం తద్గిరిగహ్వరం. ౨౨

విచితం తు తతః కృత్వా సర్వే తే కాననం పునః,
అన్యదేవాఽపరం ఘోరం వివిశు ర్గిరిగహ్వరం. ౨౩

తే విచిత్య పునః ఖిన్నా వినిష్పత్య సమాగతాః,
ఏకాంతే వృక్షమూలే తు నిషేదు ర్దీనమానసాః. ౨౪

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాణ్డే, అష్టచత్వారింశ స్సర్గః.

(పర్యస్తః) పాతితః. ౨౧

(తేఽపీతి.) తస్మి న్నసురే నిరుచ్ఛ్వాసే, మృత ఇత్యర్థః. తస్మి న్నసురే రావణభ్రాంత్యా తత్సమీపవనే చిరమన్వేషితవంత ఇతి బోధ్యం. ౨౨

(విచితం త్వితి.) అపరం అదూరం, 'పరం దూరాన్యముఖ్యే' ష్వితి వైజయంతీ. గిరిగహ్వరం గిరిమధ్యప్రదేశం. ౨౩

(తే విచిత్యేతి.) వినిష్పత్య వినిర్గత్య, సమాగతాః సంఘీభూతాః. అస్మిన్ సర్గే చతుర్వింశతి శ్లోకాః. ౨౪

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే, అష్టచత్వారింశ స్సర్గః.

అథ ఏకోనపఞ్చాశ స్సర్గః

అథాఽంగద స్తదా సర్వా న్వానరా నిద మబ్రవీత్,
పరిశ్రాంతో మహాప్రాజ్ఞ స్సమాశ్వస్య శనై ర్వచః. ౧

వనాని గిరయో నద్యో దుర్గాణి గహనాని చ,
దర్యో గిరిగుహా శ్చైవ విచితాని సమంతతః. ౨

తత్ర తత్ర సహాఽస్మాభి ర్జానకీ న చ దృశ్యతే,
త ద్వా రక్షో హృతా యేన సీతా సురసుతోపమా. ౩

కాల శ్చ నో మహా న్యాత స్సుగ్రీవ శ్చోగ్రశాసనః,
తస్మా ద్భవంత స్సహితా విచిన్వంతు సమంతతః. ౪

విహాయ తంద్రీం శోకం చ నిద్రాం చైవ సముత్థితాం,
విచినుధ్వం యథా సీతాం పశ్యామో జనకాత్మజాం. ౫

అనిర్వేదం చ దాక్ష్యం చ మనస శ్చాఽపరాజయః,
కార్యసిద్ధికరా ణ్యాహు స్తస్మా దేత ద్బ్రవీ మ్యహం. ౬

అద్యాఽపి త ద్వనం దుర్గం విచిన్వంతు వనౌకసః,
* ఖేదం త్యక్త్వా పున స్సర్వై ర్వన మేత ద్విచీయతాం. ౭

అధ ఏకోనపఞ్చాశ స్సర్గః

పునః ప్రదేశాంతరాన్వేషణ మేకోనపంచాశే. (అథాఽంగద ఇత్యాది.) సహ యుగపత్. దాక్ష్యం ఉత్సాహః, 'దక్ష ఉత్సాహ' ఇత్యుక్తేః. మనస శ్చాఽపరాజయః, ధైర్య మిత్యర్థః, వన మేతత్,

---

* రామానుజీయం. విచయప్రకార మేవాహ (ఖేద మితి,) (విచిన్వతా మితి,) చినోతే ర్లోటి ప్రథమపురుషబహువచనే రూపం. విచీయతా మితి పాఠే యుష్మాభి రితి శేషః,

అవశ్యం క్రియమాణస్య దృశ్యతే కర్మణః ఫలం,
అలం నిర్వేద మాగమ్య న హి నో మీలనం క్షమం. ౮

సుగ్రీవః కోపనో రాజా తీక్ష్ణదండ శ్చ వానరః,
భేతవ్యం తస్య సతతం రామస్య చ మహాత్మనః. ౯

హితార్థ మేత దుక్తం వః క్రియతాం యది రోచతే,
ఉచ్యతాం వా క్షమం య న్న సర్వేషా మేవ వానరాః. ౧౦

అంగదస్య వచ శ్శ్రుత్వా వచనం గంధమాదనః,
ఉవాచాఽవ్యక్తయా వాచా పిపాసాశ్రమఖిన్నయా. ౧౧

సదృశం ఖలు వో వాక్య మంగదో య దువాచ హ,
హితం చైవాఽనుకూలం చ క్రియతా మస్య భాషితం. ౧౨

పున ర్మార్గామహై శైలాన్ కందరాం శ్చ దరీ స్తథా,
కాననాని చ శూన్యాని గిరిప్రస్రవణాని చ. ౧౩

యథోద్దిష్టాని సర్వాణి సుగ్రీవేణ మహాత్మనా,
విచిన్వంతు వనం సర్వే గిరిదుర్గాణి సర్వశః. ౧౪

తత స్సముత్థాయ పున ర్వానరా స్తే మహాబలాః,
వింధ్యకాననసంకీర్ణాం విచేరు ర్దక్షిణాం దిశం. ౧౫

తే శారదాభ్రప్రతిమం శ్రీమద్రజతపర్వతం,
శృంగవంతం దరీమంత మధిరుహ్యా చ వానరాః. ౧౬

విచీయతాం అన్విష్యతాం, మీలనం నేత్రమీలనం, కర్తవ్య మకృత్వా తూష్ణీంభావ ఇత్యర్థః. ౧-౧౦

(అంగదస్యేత్యాది.) కందరా న్భేదాః, (విచిన్వంతు వనం సర్వ ఇతి.) భవంత శ్శేషః. ౧౧—౨౨

(హనుమదాదిభిః వింధ్యాద్రేః పునర్మార్గణం)

తత్ర కోద్రవనం రమ్యం సప్తపర్ణవనాని చ,
వ్యచిన్వం స్తే హరివరా స్సీతాదర్శనకాంక్షిణః. ౧౭

తస్యాఽగ్ర మధిరూఢా స్తే శ్రాంతా విపులవిక్రమాః,
న పశ్యంతి స్మ వైదేహీం రామస్య మహిషీం ప్రియాం. ౧౮

తే తు దృష్టిగతం కృత్వా తం శైలం బహుకందరం,
అవరోహంత హరయో వీక్షమాణా స్సమంతతః. ౧౯

అవరుహ్య తతో భూమిం శ్రాంతా విగతచేతసః,
స్థిత్వా ముహూర్తం తత్రాఽథ వృక్షమూల ముపాశ్రితాః. ౨౦

తే ముహూర్తం సమాశ్వస్తాః కించి ద్భగ్నపరిశ్రమాః,
పున రేవోద్యతాః కృత్స్నాం మార్గితుం దక్షిణాం దిశం. ౨౧

హనుమత్ప్రముఖా స్తే తు ప్రస్థితాః ప్లవగర్షభాః,
వింధ్య మేవాఽఽదిత స్తావ ద్విచేరు స్తే తత స్తతః. ౨౨

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాణ్డే, ఏకోనపఞ్చాశ స్సర్గః.

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే,
ఏకోనపంచాశ స్సర్గః.

అథ పఞ్చాశ స్సర్గః

సహ తారాంగదాభ్యాం తు సంగమ్య హనుమా న్కపిః,
విచినోతి స్మ విన్ధ్యస్య గుహా శ్చ గహనాని చ. ౧

సింహశార్దూలజుష్టేషు శిలా శ్చ సరిత స్తథా,
విషమేషు నగేంద్రస్య మహాప్రస్రవణేషు చ. ౨

ఆసేదు స్తస్య శైలస్య కోటిం దక్షిణ పశ్చిమాం,
తేషాం తత్రైవ వసతాం స కాలో వ్యత్యవర్తత. ౩

స హి దేశో దురన్వేషో గుహాగహనవా న్మహాన్, ౩½

తత్ర వాయుసుత స్సర్వం విచినోతి స్మ పర్వతం.
పరస్పరేణ హనుమా నన్యోన్యస్యాఽవిదూరతః, ౪½

అథ పఞ్చాశ స్సర్గః

అథ ఋక్షబిలే స్వయంప్రభాదర్శనం పంచాశే, (సహేత్యాది.) ౧

(సింహేతి.) నగేంద్రస్య శార్దూలజుష్టేషు, విషమేషు విషమప్రదేశేషు, శిలాః, మహా ప్రస్రవణేషు సరిత శ్చ విచినోతి స్మేతి పూర్వేణాఽన్వయః. ౨

(ఆసేదు రితి.) కాలః సుగ్రీవోక్తమాసః, 'మాసః పూర్ణో బిలస్థానా' మిత్యుత్తరత్రాంగద వచనస్య బిల ఏవాఽన్యో మాసో గత ఇత్యర్థో వక్ష్యతే. ౩

నను విచేతవ్యప్రదేశేషు బహుషు విద్యమానేషు కథ మత్రైవ మాసం క్షపితవంత? ఇత్యా శంక్యాహ (స హీతి.) ౩½

(తత్రేతి.)సంగమయ్యే త్యధ్యాహార్యం. వాయుసుతః హనుమాన్, అన్యోన్యస్యాఽవిదూరతః పరస్పరేణ సంగమయ్య సర్వం పర్వతం విచినోతి స్మేతి సంబంధః. ౪½

(వానరాణాం స్వయంప్రభాబిలప్రవేశః)

గజో గవాక్షో గవయ శ్శరభో గంధమాదనః.
మైంద శ్చ ద్వివిద శ్చైవ సుషేణో జాంబవా న్నళః, ౫॥

అంగదో యువరాజ శ్చ తార శ్చ వనగోచరః.
గిరిజాలావృతా న్దేశా న్మార్గిత్వా దక్షిణాం దిశం,
విచిన్వంత స్తత స్తత్ర దదృశు ర్వివృతం బిలం. ౬

దుర్గ మృక్షబిలం నామ దానవేనాఽభిరక్షితం,
క్షుత్పిపాసాపరీతా శ్చ శ్రాంతా శ్చ సలిలార్థినః.
అవకీర్ణం లతావృక్షై ర్దదృశు స్తే మహాబిలం, ౭॥

తతః క్రౌంచా శ్చ హంసా శ్చ సారసా శ్చాపి నిష్క్రమన్.
జలార్ద్రా శ్చక్రవాకా శ్చ రక్తాంగాః పద్మరేణుభిః, ౮॥

తత స్తద్బిల మాసాద్య సుగంధి దురతిక్రమం.
విస్మయవ్యగ్రమనసో బభూవు ర్వానరర్షభాః, ౧౦॥

(గజ ఇత్యాది,) చకారా ద్ధనూమాంశ్చ. గజాదయః గిరిజాలావృతాన్ దేశా న్మార్గిత్వా. తతో దక్షిణాం దిశం విచిన్వంతః, తత్ర వివృతం విస్తృతం, బిలం దదృశు రితి సంబంధః. ౫-౬

(దుర్గ మిత్యాది.) దానవేన మయేన, ఋక్షబిల మితి ప్రసిద్ధం, మహాబిలం దదృశు రితి పునరుక్తి ర్గుణాంతరవిధానాయ. ౭॥

(తత ఇతి.) నిష్క్రమన్ నిరక్రమన్. ౮॥

(తత స్త దితి.) దురతిక్రమం దుష్ప్రవేశం ౧౦॥

సంజాతపరిశంకా స్తే త ద్బిలం ప్లవగోత్తమాః.
అభ్యపద్య న్న సంహృష్టా స్తేజోవంతో మహాబలాః, ౧౧॥

నానాసత్త్వసమాకీర్ణం దైత్యేంద్రనిలయోపమం.
దుర్దర్శ మతిఘోరం చ దుర్విగాహం చ సర్వశః, ౧౨॥

* తతః పర్వతకూటాభో హనుమా న్పవనాత్మజః.
అబ్రవీ ద్వానరా న్సర్వా న్కాంతారవనకోవిదః, ౧౩॥

గిరిజాలావృతా న్దేశా న్మార్గిత్వా దక్షిణాం దిశం.
వయం సర్వే పరిశ్రాంతా న చ పశ్యామ మైథిలీం, ౧౪॥

అస్మా చ్చాపి బిలా ద్ధంసాః క్రౌంచాశ్చ సహ సారసైః.
జలార్ద్రా శ్చక్రవాకా శ్చ నిష్పతంతి స్మ సర్వతః, ౧౫॥

నూనం సలిలవా నత్ర కూపో వా యది వా హ్రదః.
తథా చేమే బిలద్వారే స్నిగ్ధా స్తిష్ఠంతి పాదపాః, ౧౬॥

(సంజాతేతి.) సంజాతపరిశంకాః కి మిదం పాతాళం? ఉతాఽన్య న్మాయామయ? మితి సందిహానాః, అసంహృష్టా స్సంతః, అభ్యపద్య న్నభ్యపద్యంత. ౧౧॥

(నానేతి) శ్లోకో బిల విశేషణం. ౧౨॥

(తత ఇతి.) కాంతారే దుర్గమార్గే, వనే కోవిదః సమర్థః. ౧౩॥

(గిరీతి,) గిరిజాలావృతా౯ దేశా౯ దక్షిణాం దిశం, తాదృశదేశరూపాం దక్షిణాం దిశ మిత్యర్థః. (నూన మితి.) అస్తీతి శేషః. ౧౪॥-౧౬॥

---

* రామానుజీయం. 'తతః పర్వతకూటాభో హనుమా౯ పవనాత్మజ' ఇతి పాఠః.

(వానరాణాం స్వయంప్రభాబిలప్రవేశః)

ఇత్యుక్త్వా త ద్బిలం సర్వే వివిశు స్తిమిరావృతం.
అచంద్రసూర్యం హరయో దదృశూ రోమహర్షణం, ౧౭॥

నిశామ్య తస్మా త్సింహాం శ్చ తాం స్తాం శ్చ మృగపక్షిణః.
ప్రవిష్టా హరిశార్దూలా బిలం తిమిరసంవృతం, ౧౮॥

న తేషాం సజ్జతే చక్షు ర్న * తేజో న పరాక్రమః.
వాయో రివ గతి స్తేషాం దృష్టి స్తమసి వర్తతే. ౧౯॥

తే ప్రవిష్టా స్తు వేగేన త ద్బిలం కపికుంజరాః.
ప్రకాశ మభిరామం చ దదృశు ర్దేశ ముత్తమం, ౨౦॥

తత స్తస్మి న్బిలే దుర్గే నానాపాదపసంకులే.
అన్యోన్యం సంపరిష్వజ్య జగ్ము ర్యోజన మంతరం, ౨౧॥

(ఇత్యుక్త్వేతి.) హనుమదుక్తప్రకారేణ సర్వే ప్యుక్త్వా వివిశుః, తిమిరావృతం దదృశు శ్చ. అచంద్రసూర్యం చంద్రసూర్యకిరణరహితం. ౧౭॥

(నిశామ్యేతి.) తస్మా న్నిర్గచ్ఛతః సింహాన్, తాంస్తా న్నానాప్రకారాన్. మృగపక్షిణశ్చ. ౧౮॥

(న తేషా మితి.) వర్తతే, అయత్నపూర్వం ప్రవర్తత ఇత్యర్థః. ౧౯॥

(తే ప్రవిష్టా ఇతి.) ప్రకాశం నిస్తమస్కం. ౨౦॥

సంగ్రహేణోక్తం ప్రపంచయతి (తత స్తస్మి న్నిత్యాదినా.) అన్యోన్యం సంపరిష్వజ్య అన్యోన్యం హస్తావలంబనం కృత్వా. ౨౧॥

---

* రామానుజీయం. తేజః ప్రభావః. 'తేజః ప్రభావే దీప్తౌ' చేతి విశ్వః.

తే నష్టసంజ్ఞా స్తృషితా స్సంభ్రాంతా స్సలిలార్థినః.
పరిపేతు ర్బిలే తస్మి న్కంచిత్కాల మతంద్రితాః, ౨౨

తే కృశా దీనవదనాః పరిశ్రాంతాః ప్లవంగమాః.
ఆలోకం దదృశు ర్వీరా నిరాశా జీవితే తదా, ౨౩

తత స్తం దేశ మాగమ్య సౌమ్యం వితిమిరం వనం.
దదృశుః కాంచనా న్వృక్షా న్దీప్తవైశ్వానరప్రభాన్, ౨౪

సాలాం స్తాలాం శ్చ పున్నాగా న్కకుభా న్వంజులా న్ధవాన్.
చంపకా న్నాగవృక్షాం శ్చ కర్ణికారాం శ్చ పుష్పితాన్, ౨౫

స్తబకైః కాంచనై శ్చిత్రై రక్తైః కిసలయై స్తథా.
ఆపీడైశ్చ లతాభిశ్చ హేమాభరణభూషితాన్, ౨౬

తరుణాదిత్యసంకాశాన్ వైడూర్యకృతవేదికాన్.
విభ్రాజమానా న్వపుషా పాదపాం శ్చ హిరణ్మయాన్, ౨౭

నీలవైడూర్యవర్ణా శ్చ పద్మినీః పతగావృతాః.
మహద్భిః కాంచనైః పద్మై ర్వృతా బాలార్కసన్నిభైః, ౨౮

జాతరూపమయై ర్మత్స్యై ర్మహద్భిశ్చ సకచ్ఛపైః.
నళినీ స్తత్ర దదృశుః ప్రసన్నసలిలావృతాః, ౨౯

(త ఇతి.) పరిపేతుః జగ్ముః. కంచి త్కాల మిత్యత్యంతసంయోగే ద్వితీయా. ౨౨

(తే కృశా ఇతి.) ఆలోకం ప్రకాశం. ౨౩-౨౫

(ఆపీడైః) శేఖరైః, లతాభి శ్చ, ఉపశోభితా నితి శేషః. హేమాభరణభూషితా న్ఫలిత హేమాభరణాన్, పాదపాం శ్చ హిరణ్మయాన్ రజతమయాం శ్చ వృక్షాన్. ౨౬-౨౭

(నీలవైడూర్యేత్యాది) శ్లోక ద్వయ మేకాన్వయం. ఉక్తవిశేషణయుక్తా నళినీ శ్చ దదృశు రిత్యన్వయః, అతో న పునరుక్తిః. ౨౮-౨౯

(వానరాణాం స్వయంప్రభాబిలప్రవేశః)

కాంచనాని విమానాని రాజతాని తథైవ చ.
తపనీయగవాక్షాణి ముక్తాజాలావృతాని చ, ౩౦॥

† హైమరాజతభౌమాని వైడూర్యమణిమంతి చ.
దదృశు స్తత్ర హరయో గృహముఖ్యాని సర్వశః, ౩౧॥

పుష్పితా న్ఫలినో వృక్షాన్ ప్రవాళమణిసన్నిభాన్.
కాంచనభ్రమరాం శ్చైవ మధూని చ సమంతతః, ౩౨॥

* మణికాంచనచిత్రాణి శయనా న్యాసనాని చ.
మహార్హాణి చ యానాని దదృశు స్తే సమంతతః, ౩౩॥

హైమరాజతకాంస్యానాం భాజనానాం చ సంచయాన్.
అగరూణాం చ దివ్యానాం చందనానాం చ సంచయాన్, ౩౪॥

శుచీ న్యభ్యవహార్యాణి మూలాని చ ఫలాని చ.
మహార్హాణి చ పానాని మధూని రసవంతి చ, ౩౫॥

(కాంచనానీత్యాది.) హైమరాజతభౌమానీతి శేషః. గృహముఖ్యవిశేషణం వా. ౩౦॥-౩౩॥

(హైమేత్యాది.) ౩౪॥-౩౫॥

రామానుజీయం. హైమరాజతభౌమాని హేమరజతమయభూప్రదేశాని.

* రామానుజీయం. 'మణికాంచనచిత్రాణి శయనా న్యాసనానిచే' త్యతః పరం - 'మహార్హాణి చ పానాని మధూని రసవంతి చ. దివ్యానా మంబరాణాం చ మహార్హాణాం చ సంచయాన్, కంబళానాం చ చిత్రాణా మజినానాం చ సంచయాన్, తత్ర తత్ర చ విన్యస్తాన్ దీప్తాన్ వైశ్వానరప్రభాన్, దదృశు ర్వానరా శ్శుభ్రాన్ జాతరూపస్య సంచయాన్' ఇత్యేష పాఠక్రమః.

దివ్యానా మంబరాణాం చ మహార్హాణాం చ సంచయాన్.
కంబళానాం చ చిత్రాణా మజినానాం చ సంచయాన్, ౩౬॥

తత్ర తత్ర చ విన్యస్తా న్దీప్తా న్వైశ్వానరప్రభాన్.
దదృశు ర్వానరా శ్శుభ్రాన్ జాతరూపస్య సంచయాన్, ౩౭॥

తత్ర తత్ర విచిన్వంతో బిలే తస్మి న్మహాబలాః.
దదృశు ర్వానరా శ్శూరాః స్త్రియం కాంచి దదూరతః, ౩౮॥

◈ తాం దృష్ట్వా భృశసంత్రస్తా శ్చీరకృష్ణాజినాంబరాం.
తాపసీం నియతాహారాం జ్వలంతీ మివ తేజసా. ౩౯॥

* విస్మితా హరయ స్తత్ర వ్యవాతిష్ఠంత సర్వశః. ౩౦

పప్రచ్ఛ హనుమాం స్తత్ర కాఽసి త్వం కస్య వా బిలం. ౪౦॥

(శుభ్రాన్) నిర్మలాన్. ౩౬॥-౩౮॥

(తాం దృష్ట్వేతి.) వ్యవాతిష్ఠంత. దూరే స్థితా ఇత్యర్థః. ౩౯॥-౪౦॥

◈ రామానుజీయం. 'తాం దృష్ట్వా భృశసంత్రస్తా' ఇతి పాఠః.

* రామానుజీయం. 'విస్మితా హరయ స్తత్ర వ్యవాతిష్ఠంత సర్వశ' ఇత్యతః పరం - 'పప్రచ్ఛ హనుమాం స్తత్ర కాఽసి త్వం కస్య వా బిల' మిత్యర్ధం కేషుచి త్కోశేషు దృశ్యతే. తేన వినాపి కథాసంగతే రవిరోధః.

(స్వయంప్రభయా వానరాణాం పరితోషణం)

తతో హనూమా న్గిరిసన్నికాశః కృతాంజలి స్తా మభివాద్య వృద్ధాం,
పప్రచ్ఛ కా త్వం భవనం బిలం చ రత్నాని హేమాని వదస్వ కస్య, ४०४

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాణ్డే, పఞ్చాశ స్సర్గః.

అథ ఏకపఞ్చాశ స్సర్గః

ఇత్యుక్త్వా హనుమాం స్తత్ర పునః కృష్ణాజినాంబరాం,
అబ్రవీ త్తాం మహాభాగాం తాపసీం ధర్మచారిణీం. ౧

ఇదం ప్రవిష్టా స్సహసా బిలం తిమిరసంవృతం,
క్షుత్పిపాసాపరిశ్రాంతాః పరిఖిన్నా శ్చ సర్వశః. ౨

మహ ద్ధరణ్యా వివరం ప్రవిష్టాః స్మ పిపాసితాః,
ఇమాం స్త్వేవంవిధా న్భావా న్వివిధా నద్భుతోపమా న్. ౩

పప్రచ్ఛే త్యర్థస్య వివరణం (తతో హనూమా నితి.) అస్మి న్సర్గే సార్ధైకచత్వారింశ
చ్ఛ్లోకాః. ४०४

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే,
పఞ్చాశ స్సర్గః.

అథ ఏకపఞ్చాశ స్సర్గః

అథ స్వయంప్రభయా ఋక్షబిలవృత్తాంతోక్తి రేకపంచాశే. (ఇత్యుక్త్వేత్యాది.) పరిఖిన్నాః
అధ్వశ్రమఖిన్నాః, క్షుత్పిపాసాపరిశ్రాంతత్వేఽపి పిపాసైవ ప్రవేశహేతు రిత్యాశయేనోక్తం పిపాసితా
ఇతి. భావా న్పదార్థా న్, ప్రవ్యథితాః కిమిద మసురాదిమాయేతి సంజాతవ్యథాః, నష్టచేతసః కర్తవ్య

దృష్ట్వా వయం ప్రవ్యథితా స్సంభ్రాంతా నష్టచేతసః,
క స్యైతే కాంచనా వృక్షా స్తరుణాదిత్యసన్నిభాః. ౪

శుచీ న్యభ్యవహార్యాణి మూలాని చ ఫలాని చ,
కాంచనాని విమానాని రాజతాని గృహాణి చ. ౫

తపనీయగవాక్షాణి మణిజాలావృతాని చ,
పుష్పితాః ఫలవంతశ్చ పుణ్యా స్సురభిగంధినః. ౬

ఇమే జాంబూనదమయాః పాదపాః కస్య తేజసా,
కాంచనాని చ పద్మాని జాతాని విమలే జలే. ౭

కథం మత్స్యాశ్చ సౌవర్ణా శ్చరంతి సహ కచ్ఛపైః,
ఆత్మాన మనుభావం చ కస్య చైత త్తపోబలం.
అజానతాం న స్సర్వేషాం సర్వ మాఖ్యాతు మర్హసి, ౮॥

ఏవ ముక్తా హనుమతా తాపసీ ధర్మచారిణీ.
ప్రత్యువాచ హనూమంతం సర్వభూతహితే రతా, ౯॥

మయో నామ మహాతేజా మాయావీ దానవర్షభః.
తేనేదం నిర్మితం సర్వం మాయయా కాంచనం వనం, ౧౦॥

పురా దానవముఖ్యానాం విశ్వకర్మా బభూవ హ.
యేనేదం కాంచనం దివ్యం నిర్మితం భవనోత్తమం. ౧౧॥

బుద్ధిరహితాః, మణిజాలావృతాని రత్నమయజాలకాని, జాలకగవాక్షయో ర్భేద ఉక్తః. ఆత్మానం త్వాం, అనుభావం ప్రభావం, కస్య చైత త్తపోబలం త చ్చేత్యర్థః. ౪-౯॥

(మయో నామేతి.) మయో నామ త్రిపురాధిపతి స్త్రిపురే నష్టే స్వరక్షణార్థ మిదం బిలం కృతవా నితి మాత్స్యపురాణే త్రిపురదహనప్రస్తావేఽభిహితం. మాయయా విచిత్రశక్త్యా. మాయావీ

(స్వయంప్రభాబిలవృత్తాంతః)

* స తు వర్షసహస్రాణి తప స్తప్త్వా మహావనే.
పితామహా ద్వరం లేభే సర్వ మౌశనసం ధనం, ౧౨॥

వనం విధాయ బలవా న్సర్వకామేశ్వర స్తదా.
ఉవాస సుఖితః కాలం కంచి దస్మి న్మహావనే, ౧౩॥

త మప్సరసి హేమాయాం సక్తం దానవపుంగవం.
◈ విక్రమ్యైవాఽశనిం గృహ్య జఘానేశః పురందరః, ౧౪॥

ఇదం చ ✠ బ్రహ్మణా దత్తం హేమాయై కాయ ముత్తమం.
శాశ్వతాః కామభోగా శ్చ గృహం చేదం హిరణ్మయం, ౧౫॥

దుహితా మేరుసావర్ణే రహం తస్యా స్స్వయంప్రభా.
ఇదం రక్షామి భవనం హేమాయా వానరోత్తమ, ౧౬॥

మమ ప్రియసఖీ హేమా నృత్తగీతవిశారదా.
తయా దత్తవరా చాఽస్మి రక్షామి భవనోత్తమం, ౧౭॥

మాయాయుక్తః, దానవర్షభ ఇత్యనేన నాఽయ మసురతక్షో మయ ఇతి సూచితం. ౧౧॥

(త మితి.) తం స్వపుత్రీం మందోదరీం రావణాయ దత్తవంతం, ఏకాంతే హేమాయాం సక్తం విదిత్వా, ఈశః త్రైలోక్యాధిపతిః, అశనిం వజ్రం, గృహీత్వా జఘాన. ౧౪॥

(ఇదం చేతి) మయనాశానంతరం, ఇదం వనం బ్రహ్మణా హేమాయై దత్తం. ౧౫॥-౧౬॥

(మమేతి.) సేదానీం బ్రహ్మసదనం గతే త్యాశయే నాహ (నృత్తేతి.) ౧౭॥

---

* (స త్వితి.) ఔశనసం ధనం విచిత్రనిర్మాణప్రతిపాదకశిల్పశాస్త్రజ్ఞానం. శిల్పస్యోశనసా ప్రణీతత్వా త్తద్ధనత్వవ్యపదేశః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

◈ రామానుజీయం. (విక్రమ్యేతి.) గృహ్య గృహీత్వా.

✠ అత్ర బ్రహ్మ శబ్దో దానవవిశ్వకర్మమయవాచీ ఇతి తత్త్వదీపికా.

కిం కార్యం కస్య వా హేతోః కాంతారాణి ప్రపశ్యథ.
కథం చేదం వనం దుర్గం యుష్మాభి రుపలక్షితం, ౧౮॥

ఇమా న్యభ్యవహార్యాణి మూలాని చ ఫలాని చ.
భుక్త్వా పీత్వా చ పానీయం సర్వం మే వక్తు మర్హథ, ౧౯॥

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాణ్డే, ఏకపఞ్చాశ స్సర్గః.

అథ ద్విపఞ్చాశ స్సర్గః

అథ తా నబ్రవీ త్సర్వా న్విక్రాంతా న్హరిపుంగవా౯,
ఇదం వచన మేకాగ్రా తాపసీ ధర్మచారిణీ. ౧

వానరా యది వః ఖేదః ప్రణష్టః ఫలభక్షణాత్,
యది చైత న్మయా శ్రావ్యం శ్రోతు మిచ్ఛామి కథ్యతాం. ౨

(కి మితి.) కిం కార్యం కిం ప్రయోజనం? కస్య హేతోః కస్మాత్ ప్రయోజనాత్? అస్మి౯ సర్గే సార్ధైకోనవింశతిశ్లోకాః. ౧౮॥—౧౯॥

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే, ఏకపఞ్చాశ స్సర్గః

అథ ద్విపఞ్చాశ స్సర్గః

అథ హనుమతా స్వాగమనహేతు రుచ్యతే ద్విపంచాశే. (అథేత్యాది.) ౧—౨

(హనుమతా స్వయంప్రభాయై స్వవృత్తాంతవిజ్ఞాపనం)

తస్యా _స్త ద్వచనం శ్రుత్వా హనుమా న్మారుతాత్మజః,
ఆర్జవేన యథాత_త్త్వ మాఖ్యాతు ముపచక్రమే. ౩

రాజా సర్వస్య లోకస్య మహేంద్రవరుణోపమః,
రామో దాశరథి శ్శ్రీమా న్ప్రవిష్టో దండకావనం. ౪

లక్ష్మణేన సహ భ్రాత్రా వైదేహ్యా చాపి భార్యయా,
తస్య భార్యా జనస్థానా ద్రావణేన హృతా బలాత్. ౫

* వీర_స్తస్య సఖా రాజ్ఞ స్సుగ్రీవో నామ వానరః,
రాజా వానరముఖ్యానాం యేన ప్రస్థాపితా వయం.
అగ_స్త్యచరితా మాశాం దక్షిణాం యమరక్షితాం, ౬॥

సహైభి ర్వానరై ర్ఘోరై రంగదప్రముఖై ర్వయం.
రావణం సహితా స్సర్వే రాక్షసం కామరూపిణం, ౭॥

సీతయా సహ వైదేహ్యా మార్గధ్వ మితి చోదితాః. ౮

† విచిత్య తు వయం సర్వే సమగ్రాం దక్షిణాం దిశం,
బుభుక్షితాః పరిశ్రాంతా వృక్షమూల ముపాశ్రితాః. ౯

(తస్యా ఇతి.) ఆర్జవేన అకపటేన. ౩—౫

(వీర ఇతి.) దక్షిణా మాశాం యేన ప్రస్థాపితాః, స రాజాఽ_స్తీతి పూర్వేణాన్వయః. ౬-౯

---

* రామానుజీయం 'వీర _స్తస్య సఖా రాజ్ఞ' ఇతి పాఠః, 'అగ_స్త్యచరితా మాశాం దక్షిణాం యమరక్షితా' మిత్యస్య యేన ప్రస్థాపితా వయ మిత్యనేన సంబంధః.

† రామానుజీయం. (విచిత్యేతి.) 'బుభుక్షితాః పరిశ్రాంతా వృక్షమూల ముపాశ్రితా' ఇతి పాఠః.

వివర్ణవదనా స్సర్వే సర్వే ధ్యానపరాయణాః,
నాఽధిగచ్ఛామహే పారం మగ్నా శ్చింతామహార్ణవే. ౧౦

చారయంత స్తత శ్చక్షు ర్దృష్టవంతో వయం బిలం,
లతాపాదపసంఛన్నం తిమిరేణ సమావృతం. ౧౧

అస్మా ద్ధంసా జలాక్లిన్నాః పక్షై స్సలిలవిస్రవైః.
కురరా స్సారసా శ్చైవ నిష్పతంతి పతత్రిణః.
సాధ్వత్ర ప్రవిశామేతి మయా తూక్తాః ప్లవంగమాః, ౧౨

తేషా మపి హి సర్వేషా మనుమాన ముపాగతం.
గచ్ఛామ ప్రవిశామేతి భర్తృకార్యత్వరాన్వితాః, ౧౩

తతో గాఢం నిపతితా గృహ్య హస్తౌ పరస్పరం.
ఇదం ప్రవిష్టా స్సహసా బిలం తిమిరసంవృతం, ౧౪

ఏత న్నః కార్య మేతేన కృత్యేన వయ మాగతాః.
త్వాం చైవోపగతా స్సర్వే పరిద్యూనా బుభుక్షితాః, ౧౫

ఆతిథ్యధర్మదత్తాని మూలాని చ ఫలాని చ.
అస్మాభి రుపభుక్తాని బుభుక్షాపరిపీడితైః, ౧౬

య త్త్వయా రక్షితా స్సర్వే మ్రియమాణా బుభుక్షయా.
బ్రూహి ప్రత్యుపకారార్థం కిం తే కుర్వంతు వానరాః, ౧౭

(తేషా మితి.) అనుమాన ముపాగతం, జలచరసత్త్వదర్శనేన జలబుద్ధి ర్జాతే త్యర్థః. యద్వా, (తేషా మపీతి.) భర్తృకార్యత్వరాన్వితా స్సంతో గచ్ఛామః, బిలద్వార మితి శేషః. బిలం ప్రవిశామ ఇతి, అనుమానం అంగీకరణం. ౧౦—౧౪

(ఏత దితి.) పరిద్యూనాః పరిక్షీణాః. ౧౫—౧౭

(స్వయంప్రభయా వానరాణాం బహిర్నయనం)

ఏవ ముక్తా తు సర్వజ్ఞా వానరై స్తై స్స్వయంప్రభా.
ప్రత్యువాచ తత స్సర్వా నిదం వానరయూథపాన్, ౧౮॥

సర్వేషాం పరితుష్టాఽస్మి వానరాణాం తరస్వినాం.
చరంత్యా మమ ధర్మేణ న కార్య మిహ కేనచిత్, ౧౯॥

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాణ్డే, ద్విపఞ్చాశ స్సర్గః.

అథ త్రిపఞ్చాశ స్సర్గః

ఏవ ముక్త శ్శుభం వాక్యం తాపస్యా ధర్మసంహితం,
ఉవాచ హనుమా న్వాక్యం తా మనిందితచేష్టితాం. ౧

(ఏవ మితి.) ౧౮॥

(సర్వేషా మితి) సంబంధసామాన్యే షష్ఠీ. ౧౯॥

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే, ద్విపఞ్చాశ స్సర్గః.

అథ త్రిపఞ్చాశ స్సర్గః

అథ బిలా దుత్తీర్ణానాం వానరాణాం నిర్వేద స్త్రిపంచాశే. (ఏవ ముక్త ఇత్యాది.) ౧

శరణం త్వాం ప్రపన్నా స్స్మ స్సర్వే వై ధర్మచారిణి,
యః కృత స్సమయోఽస్మాకం సుగ్రీవేణ మహాత్మనా. ౨

స చ కాలో హ్యతిక్రాంతో బిలే చ పరివర్తతాం,
సా త్వ మస్మా ద్బిలా ద్ఘోరా దుత్తారయితు మర్హసి. ౩

తస్మా త్సుగ్రీవవచనా దతిక్రాంతా న్గతాయుషః,
త్రాతు మర్హసి న స్సర్వాన్ సుగ్రీవభయకర్శితాన్. ౪

మహచ్చ కార్య మస్మాభిః కర్తవ్యం ధర్మచారిణి,
తచ్చాపి న కృతం కార్య మస్మాభి రిహ వాసిభిః. ౫

ఏవ ముక్తా హనుమతా తాపసీ వాక్య మబ్రవీత్,
జీవతా దుష్కరం మన్యే ప్రవిష్టేన నివర్తితుం. ౬

తపసస్తు ప్రభావేన నియమోపార్జితేన చ,
సర్వా నేవ బిలా దస్మా దుద్ధరిష్యామి వానరాన్. ౭

నిమీలయత చక్షూంషి సర్వే వానరపుంగవాః,
న హి నిష్క్రమితుం శక్య మనిమీలితలోచనైః. ౮

తత స్సంమీలితా స్సర్వే సుకుమారాంగుళైః కరైః,
సహసాఽపిదధు ర్దృష్టిం హృష్టా గమనకాంక్షయా. ౯

(శరణ మిత్యాది.) 'బిలే చ పరివర్తతా' మిత్యనేన బహుకాలం వానరై ర్బిలే స్థిత మితి గమ్యతే.
౨-౯

(వానరాణాం నిర్ణీతకాలవ్యత్యయాత్ విషాదః)

* వానరాస్తు మహాత్మానో హ_స్తరుద్ధముఖా _స్తదా,
నిమేషాంతరమాత్రేణ బిలా దుత్తారితా _స్తయా. ౧౦

తత స్తా న్వానరాన్ సర్వాం స్తాపసీ † ధర్మచారిణీ,
నిస్సృతా న్విషమా _త్తస్మా త్సమాశ్వా స్యేద మబ్రవీత్. ౧౧

ఏష వింధ్యో గిరి శ్శ్రీమాన్ న్నానాద్రుమలతాకులః,
ఏష ప్రస్రవణ శ్శైల స్సాగరోఽయం మహోదధిః. ౧౨

స్వ_స్తి వోఽస్తు గమిష్యామి భవనం వానరర్షభాః,
ఇత్యు_క్త్వా త ద్బిలం శ్రీమత్ ప్రవివేశ స్వయంప్రభా. ౧౩

తత _స్తే దదృశు ర్ఘోరం సాగరం వరుణాలయం,
అపార మభిగర్జంతం ఘోరై _ రూర్మిభి రావృతం. ౧౪

మయస్య మాయావిహితం గిరిదుర్గం విచిన్వతాం,
తేషాం మాసో వ్యతిక్రాంతో యో రాజ్ఞా సమయః కృతః. ౧౫

వింధ్యస్య తు గిరేః పాదే సంప్రపుష్పితపాదపే,
ఉపవిశ్య మహాత్మాన శ్చింతా మాపేదిరే తదా. ౧౬

(తత ఇతి.) విషమా త్సంకటప్రదేశాత్. ౧౦—౧౫

(వింధ్యస్యేతి.) పాదే దక్షిణపార్శ్వే, దక్షిణపశ్చిమకోటా విత్యర్థః.। 'హిమవద్వింధ్య _శైలాభ్యాం ప్రాయో వ్యాప్తా వసుంధరే' తి భేషజకల్పో_క్తిః. ౧౬

---

* రామానుజీయం. 'వానరా స్తు మహాత్మానో హ_స్తరుద్ధముఖా _స్తదా, నిమేషాంతరమాత్రేణ బిలా దు_త్తారితా _స్తయే' తి పాఠః.

† రామానుజీయం. ధర్మచారిణీ యాన్ బిలా దు_త్తారయామాస, తాన్ సమాశ్వాస్య ఇద మబ్రవీ దితి సంబంధః.

తతః పుష్పాతిభారాగ్రాన్ లతాశతసమావృతాన్,
ద్రుమా న్వాసంతికా న్దృష్ట్వా బభూవు ర్భయశంకితాః. ౧౭

* తే వసంత మనుప్రాప్తం ప్రతిబుద్ధ్వా పరస్పరం,
నష్టసందేశకాలార్థా నిపేతు ర్ధరణీతలే. ౧౮

తత స్తా న్కపివృద్ధాం స్తు శిష్టాం శ్చైవ వనౌకసః,
వాచా మధురయాఽఽభాష్య యథావ దనుమాన్య చ. ౧౯

స తు సింహవృషస్కంధః పీనాయతభుజః కపిః,
యువరాజో మహాప్రాజ్ఞః అంగదో వాక్య మబ్రవీత్. ౨౦

శాసనా త్కపిరాజస్య వయం సర్వే వినిర్గతాః,
మాసః పూర్ణో బిలస్థానాం హరయః కి న్న బుధ్యతే. ౨౧

(తత ఇతి.) పుష్పాతిభారాగ్రాన్ - పుష్పైః అతిభారాణి అగ్రాణి యేషాం తాన్, వాసంతికా న్వసంతఫలిన శ్చూతాదీన్, యే వసంతే ఫలంతి తే శిశిరే పుష్ప్యంతి. భయశంకితాః సుగ్రీవా ద్భయ విషయశంకావంతః. ౧౭

(త ఇతి.) వసంతం, అనుప్రాప్తం ప్రత్యాసన్నం, తదానీం హి శిశిరః. తథాహి - శరత్కాలాంతే మార్గశీర్షే మాసి సేనాం సన్నిధాప్య పౌషమాస మవధిం కృత్వా ప్రస్థాపితవాన్, స పౌషో మాఘ శ్చాఽతీతః, ఫాల్గున ఏవ ప్రవృత్త ఇతి. తేన వసంతః ప్రత్యాసన్న ఏవ, న ప్రాప్తః. ౧౮—౨౦

(శాసనా దిత్యాది.) ౨౧

---

* (తే వసంత మితి.) వసంతం ప్రాప్తం వసంతకాలం ప్రత్యాసన్నం. తదానీం శిశిరః కథం?. తథాహి - శరత్కాలాంతే సుగ్రీవో మార్గశీర్షే సేనాం సన్నిపాత్య, పౌషమాస మవధిం దత్వా సీతాన్వేషణార్థ మస్మాన్ ప్రస్థాపితవాన్. స పౌషోఽతీతః. మాఘః ప్రవృత్త ఇతి. తేన వసంతః ప్రత్యాసన్న ఏవ న ప్రాప్త ఇతి మంతవ్యం. ఇతి తత్త్వదీపికా.

(అంగదాదీనాం ప్రాయోపవేశసన్నాహః)

వయ మాశ్వయుజే మాసి కాలసంఖ్యావ్యవస్థితాః,
ప్రస్థితా స్సోఽపి చాఽతీతః కి మతః కార్య ముత్తరం. ౧౨

భవంతః ప్రత్యయం ప్రాప్తా నీతిమార్గవిశారదాః,
హితే ష్వభిరతా భర్తు ర్నిసృష్టా స్సర్వకర్మసు. ౧౩

కర్మ స్వప్రతిమా స్సర్వే దిక్షు విశ్రుతపౌరుషాః,
మాం పురస్కృత్య నిర్యాతాః పింగాక్షప్రతిచోదితాః. ౧౪

ఇదానీ మకృతార్థానాం మర్తవ్యం నాఽత్ర సంశయః,
హరిరాజస్య సందేశ మకృత్వా క స్సుఖీ భవేత్. ౧౫

తస్మి న్నతీతే కాలే తు సుగ్రీవేణ కృతే స్వయం,
ప్రాయోపవేశనం యుక్తం సర్వేషాం చ వనౌకసాం. ౧౬

(వయ మాశ్వయుజే మాసీతి.) కాలసంఖ్యావ్యవస్థితాః కాలసంఖ్యయా నియమితాః, వయం ఆశ్వయుజే మాసి హనుమచ్చోదితేన సుగ్రీవేణ పంచదశరాత్రసంఖ్యయా నియమ్య సమాహూతాః. తతో మార్గశీర్షే లక్ష్మణచోదితేన తేన దశరాత్రసంఖ్యయా సమాహూతాః. తత స్సీతాన్వేషణే పౌష మాస మవధిం కృత్వా తేన ప్రేషితాః. ఏవ మాశ్వయుజమాస మారభ్య కాలసంఖ్యా వ్యవస్థితానా మస్మాకం కాలవిస్మరణం న యుక్త మిత్యర్థః. అన్యే త్వాహుః - ఆశ్వయుజే మాసి "దశమ్యా ముత్థితాయాం" మితివ త్సామీపికాధికరణవివక్షయా సప్తమీ. తేన 'కార్తికే సమనుప్రాప్తే త్వం రావణవధే యత' ఇత్యుక్తకాలాతిక్రమణప్రయుక్తరామకోపదర్శనా త్కార్తికాంతో వివక్షితః. సోఽపి చాఽతీతః స మార్గణావధిభూత మార్గశీర్షమాసః, అపి చే త్యాభ్యాం పదాభ్యాం తదనంతర భూతౌ పౌషమాఘౌ సముచ్చీయేతే. అతశ్చ ఫాల్గున ఏవ ప్రాప్త ఇతి భావ ఇత్యాహుః. అత ఉత్తరం కిం కార్యం? ౧౨

(భవంత ఇతి.) ప్రత్యయం విశ్వాసం, నీతిమార్గే, విశారదాః ప్రగల్భాః, నిసృష్టాః, దక్షా ఇతి యావత్. ౧౩—౧౪

(తస్మి న్నితి.) ప్రాయాయ అంతగమనాయ, ఉపవేశనం శయనం ప్రాయోపవేశనం. ౧౬

తీక్ష్ణః ప్రకృత్యా సుగ్రీవ స్స్వామిభావే వ్యవస్థితః,
న క్షమిష్యతి న స్సర్వా నపరాధకృతో గతాన్. ౨౭

అప్రవృత్తౌ చ సీతాయాః పాప మేవ కరిష్యతి,
తస్మా త్క్షమ మిహాఽద్యైవ ప్రాయోపవిశనం హి నః. ౨౮

త్యక్త్వా పుత్రాంశ్చ దారాంశ్చ ధనాని చ గృహాణి చ,
* ధ్రువం నో హింసితా రాజా సర్వా న్ప్రతిగతా నితః.
వధేనాఽప్రతిరూపేణ శ్రేయా న్మృత్యు రిహైవ నః. ౨౯॥

న చాఽహం యౌవరాజ్యేన సుగ్రీవేణాఽభిషేచితః.
నరేంద్రేణాఽభిషిక్తోఽస్మి రామేణాఽక్లిష్టకర్మణా, ౩౦॥

స పూర్వం బద్ధవైరో మాం రాజా దృష్ట్వా వ్యతిక్రమం.
ఘాతయిష్యతి దండేన తీక్ష్ణేన కృతనిశ్చయః, ౩౧॥

కిం మే సుహృద్భి ర్వ్యసనం పశ్యద్భి ర్జీవితాంతరే.
ఇహైవ ప్రాయ మాసిష్యే పుణ్యే సాగరరోధసి, ౩౨॥

(అప్రవృత్తా వితి.) అప్రవృత్తౌ అవార్తాయాం, ప్రాయోపవిశన మితి గుణాభావ ఆర్షః. ౨౭—౨౯॥

త్వాం యౌవరాజ్యే కృతవా న్సుగ్రీవః కథం హింస్యా? దిత్యత్రాహ (న చాహ మితి.)౩౦॥

(కి మితి.) మే, జీవితాంతరే జీవితావధౌ, వ్యసనం పశ్యద్భి స్సుహృద్భిః కిం? సుహృదో మద్వ్యసనప్రదర్శనేన క్లేశయిత్వా మమ కిం ప్రయోజన? మిత్యర్థః. ౩౧॥—౩౨॥

---

* రామానుజీయం. 'ధ్రువం నో హింసితా రాజా సర్వా న్ప్రతిగతా నితః, వధేనాఽప్రతిరూపేణ శ్రేయా న్మృత్యు రిహైవ నః' ఇతి పాఠః.

(అంగదాదీనాం ప్రాయోపవేశసన్నాహః)

ఏత చ్ఛ్రుత్వా కుమారేణ యువరాజేన భాషితం.
సర్వే తే వానరశ్రేష్ఠాః కరుణం వాక్య మబ్రువన్, ౩౩॥

తీక్ష్ణః ప్రకృత్యా సుగ్రీవః ప్రియాసక్తశ్చ రాఘవః.
అదృష్టాయాం తు వైదేహ్యాం దృష్ట్వా చైవ సమాగతాన్, ౩౪॥

రాఘవప్రియకామార్థం ఘాతయిష్య త్యసంశయం.
న క్షమం చాఽపరాద్ధానాం గమనం స్వామిపార్శ్వతః, ౩౫॥

ఇహైవ సీతా మన్విష్య ప్రవృత్తి ముపలభ్య వా.
నో చే ద్గచ్ఛామ తం వీరం గమిష్యామో యమక్షయం, ౩౬॥

ప్లవంగమానాం తు భయార్దితానాం శ్రుత్వా వచ స్తార ఇదం బభాషే.
అలం విషాదేన బిలం ప్రవిశ్య వసామ సర్వే యది రోచతే వః, ౩౭॥

ఇదం హి మాయావిహితం సుదుర్గమం ప్రభూతవృక్షోదకభోజ్యపేయకం,
ఇహాఽస్తి నో నైవ భయం పురందరా న్న రాఘవా ద్వా నరరాజతోఽపి వా, ౩౮॥

శ్రుత్వాఽఙ్గదస్యాపి వచోఽనుకూల మూచుశ్చ సర్వే హరయః ప్రతీతాః.
యథా న హింస్యేమ తథా విధాన మసక్త మద్యైవ విధీయతాం నః. ౩౯॥

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాణ్డే, త్రిపఞ్చాశ స్సర్గః.

(ఇహైవేతి.) సీతా మన్విష్య, తస్యాః ప్రవృత్తిం వృత్తాంత ముపలభ్య, వీరం తం గచ్ఛామః. నో చే దిహైవ, యమక్షయం యమగృహం, గమిష్యామః. ౩౩॥—౩౮॥

(శ్రుత్వేతి.) అంగదస్యా ప్యనుకూలం తారస్య వచనం శ్రుత్వే త్యన్వయః. విధానం కార్యం. కర్మణి ల్యుట్. అసక్తం అవిళంబం, అస్మిన్ సర్గే సార్ధైకోనచత్వారింశచ్ఛ్లోకాః. ౩౯॥

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే. ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖానే. త్రిపఞ్చాశ స్సర్గః.

అథ చతుఃపఞ్చాశ స్సర్గః

తథా బ్రువతి తారే తు తారాధిపతివర్చసి,
అథ మేనే హృతం రాజ్యం హనుమా నంగదేన తత్. ౧

బుద్ధ్యా హ్యష్టాంగయా యుక్తం చతుర్బలసమన్వితం,
చతుర్దశగుణం మేనే హనుమా న్వాలిన స్సుతం. ౨

ఆపూర్యమాణం శశ్వచ్చ తేజోబలపరాక్రమైః,
శశినం శుక్లపక్షాదౌ వర్ధమాన మివ శ్రియా. ౩

బృహస్పతిసమం బుద్ధ్యా విక్రమే సదృశం పితుః,
శుశ్రూషమాణం తారస్య శుక్రస్యేవ పురందరం, ౪

అథ చతుఃపఞ్చాశ స్సర్గః

అథ హనుమతా అంగదమతభేదనపూర్వక మంగదస్య సుగ్రీవసమీపగమనాయ నియోజనం చతుఃపంచాశే. (తథేత్యాది.) రాజ్యం హృతం మేనే, రాజ్యం కర్తుం సామర్థ్య మస్తీతి మేన ఇత్యర్థః. ౧

(బుద్ధ్యా హీతి.) అష్టాంగయా 'గ్రహణం ధారణం చైవ స్మరణం ప్రతిపాదనం, ఊహోఽపోహోఽర్థ విజ్ఞానం తత్త్వజ్ఞానం చ ధీగుణాః' ఇత్యుక్తాష్టాంగయుక్తయా, చతుర్బలసమన్వితం బాహుబలమనోబలోపాయబలబంధుబలయుక్తం, చతుర్దశగుణం 'దేశకాలజ్ఞతా దార్ఢ్యం సర్వక్లేశసహిష్ణుతా, సర్వవిజ్ఞానితా దాక్ష్య మూర్జ స్సంవృతమంత్రతా. అవిసంవాదితా శౌర్యం శక్తిజ్ఞత్వం కృతజ్ఞతా. శరణాగతవాత్సల్య మమర్షత్వ మచాపల' మిత్యుక్తచతుర్దశగుణయుక్తం. ౨

(ఆపూర్యమాణ మిత్యాది.) తారస్య శుశ్రూషమాణం, నటస్య శృణోతీతివ త్కారక శేషత్వాత్ షష్ఠీ. ౩

(శుక్రస్యేవ పురందర మితి.) పురందరశబ్దసన్నిధానా దత్ర శుక్రశబ్దో బృహస్పతిపరః.

(హనుమతా అంగదాభిప్రాయభేదనం)

భర్తు రర్థే పరిశ్రాంతం సర్వశాస్త్రవిదాం వరం,
అభిసంధాతు మారేభే హనుమా నంగదం తతః. ౫

స చతుర్ణా ముపాయానాం తృతీయ ముపవర్ణయన్,
భేదయామాస తాన్ సర్వా న్వానరా న్వాక్యసంపదా. ౬

తేషు సర్వేషు భిన్నేషు తతోఽభీషయ దంగదం,
భీషణై ర్బహుభి ర్వాక్యైః కోపోపాయసమన్వితైః. ౭

త్వం సమర్థతరః పిత్రా యుద్ధే తారేయ వై ధురం,
దృఢం ధారయితుం శక్తః కపిరాజ్యం యథా పితా. ౮

నిత్య మస్థిరచిత్తా హి కపయో హరిపుంగవ,
నాఽఽజ్ఞాప్యం విషహిష్యంతి పుత్రదారాన్ వినా త్వయా. ౯

యద్వా, కస్యాంచి దవస్థాయాం హిత ముపదిశత శ్శుక్రస్య వచనం పురందర శ్శ్రుత్వా నిత్యవగ గమ్యతే, 'గురో రివ పురందర' మితి క్వచి త్పాఠః. అభిసంధాతుం అనుకూలయితుం. ౩—౫

(స ఇతి.) చతుర్ణాం సామాదీనాం, తృతీయం భేదం, 'సామ దానం చ భేద శ్చ దండ శ్చేతి యథాక్రమ' మితి క్రమనియమాత్. ౬

(తేష్వితి.) కోపరూప ఉపాయః కోపోపాయః దండః, తత్సమన్వితైః. ౭

(త్వ మితి.) పిత్రా పితుః. ౮

(నిత్య మితి.) ఆజ్ఞాప్యం ఆజ్ఞాపనం. భావే కృత్యప్రత్యయః. పుత్రదారా న్వినా పుత్రదారై ర్విరహితాః, త్వయేతి కర్తరి తృతీయా. అస్య ఆజ్ఞాప్య మిత్యనేన సంబంధః. ౯

త్వాం నైతే హ్యనుయుంజేయుః ప్రత్యక్షం ప్రవదామి తే,
యథాఽయం జాంబవా న్నీల స్సుహోత్రశ్చ మహాకపిః. ౧౦

న హ్యహం త ఇమే సర్వే సామదానాదిభి ర్గుణైః,
* దండేన వా త్వయా శక్యా స్సుగ్రీవా దపకర్షితుం. ౧౧

విగృహ్యాఽఽసనమ ప్యాహు ర్దుర్బలేన బలీయసః,
ఆత్మరక్షాకర స్తస్మా న్న విగృహ్ణీత దుర్బలః. ౧౨

యాం చేమాం మన్యసే ధాత్రీ మేత ద్బిల మితి శ్రుతం,
ఏత ల్లక్ష్మణబాణానా మీషత్కార్యం విదారణే. ౧౩

స్వల్పం హి కృత మింద్రేణ క్షిపతా హ్యశనిం పురా.
లక్ష్మణో నిశితై ర్బాణై ర్భింద్యా త్పత్రపుటం యథా. ౧౪

(త్వా మితి.) అయం జాంబవా న్నీల స్సుహోత్ర శ్చ ఏతే, త్వాం యథా నాఽనుయుంజేయుః నాఽనువర్తేరన్, తథాఽహ మపి నాఽనువర్తే హి. త ఇమే సర్వే సామాదిభిః సుగ్రీవా దపకర్షితుం న శక్యాః. ౧౧

(విగృహ్యాసన మితి,) బలీయసః ప్రబలస్య, దుర్బలేన సమం విగృహ్య, ఆసన మప్యవస్థానమపి, కర్తవ్య మాహుః, న తు దుర్బలస్య బలీయసా. తస్మాత్ ఆత్మరక్షాకరః, స్వక్షేమకామ ఇతి యావత్. దుర్బలః, బలీయసా, న విగృహీత విగృహ్య నాఽఽసీత. ౧౨

స్వతో బలాభావేఽపి దుర్గబల మస్తీ త్యాశంక్యాహ (యాం చేతి.) యా మిమాం గుహాం, ధాత్రీం రక్షకాం, మన్యసే. ఏత ద్బిల మితి తారా చ్ఛ్రుతం ఏతత్ ఋక్షబిలం, విదారణే విషయే, లక్ష్మణబాణానా మీషత్కార్యం, అయత్నసాధ్య మిత్యర్థః. ౧౩

(స్వల్ప మితి.) పురా బిలవాసినం మయ ముద్దిశ్యాఽశనిం వజ్రం, క్షిపతేంద్రేణ, స్వల్పం కృతం ద్వారమాత్రం కృతం, లక్ష్మణ స్తు నిశితై ర్బాణైః పత్రపుట మివ భింద్యా ద్ధి ౧౪

---

* రామానుజీయం. 'దండేన న త్వయా శక్యా' ఇతి పాఠః.

(హనుమతా అంగదాభిప్రాయభేదనం)

లక్ష్మణస్య తు నారాచా బహవ స్సంతి తద్విధాః,
వజ్రాశనిసమస్పర్శా గిరీణా మపి దారణాః. ౧౫

అవస్థానే యదైవ త్వ మాసిష్యసి పరంతప,
తదైవ హరయ స్సర్వే త్యక్ష్యంతి కృతనిశ్చయాః. ౧౬

స్మరంతః పుత్రదారాణాం నిత్యోద్విగ్నా బుభుక్షితాః,
ఖేదితా దుఃఖశయ్యాభి స్త్వాం కరిష్యంతి పృష్ఠతః. ౧౭

స త్వం హీన స్సుహృద్భిశ్చ హితకామై శ్చ బంధుభిః,
తృణా దపి భృశోద్విగ్న స్స్పందమానా ద్భవిష్యసి. ౧౮

న చ జాతు న హింస్యు స్త్వాం ఘోరా లక్ష్మణసాయకాః,
అపవృత్తం జిఘాంసంతో మహావేగా దురాసదాః. ౧౯

అస్మాభి స్తు గతం సార్ధం వినీతవ దుపస్థితం,
ఆనుపూర్వ్యా త్తు సుగ్రీవో రాజ్యే త్వాం స్థాపయిష్యతి. ౨౦

(లక్ష్మణస్యేతి.) తద్విధాః తాదృశాః, అపరిచ్ఛిన్నవైభవా ఇతి యావత్. గిరీణా మపి దారణాః, బిలస్య కిముతేతి భావః. ౧౫

(అవస్థాన ఇతి.) అవస్థానే బిలే, యద్వా, విగృహ్యాఽవస్థానే, ఆసిష్యసి స్థాస్యసి, విగృహ్యాఽవస్థానం యదాఽధ్యవసిష్యసీ త్యర్థః. ౧౬—౧౮

(న చేతి.) లక్ష్మణసాయకాః, అపవృత్తం వృత్తహీనం, స్వకార్యాకర మిత్యర్థః. త్వాం న హింస్యు రితి న, హింస్యు రేవే త్యర్థః. ౧౯

(అస్మాభి రితి.) ఆనుపూర్వ్యాత్ క్రమప్రాప్తైః. ౨౦

ధర్మకామః పితృవ్య స్తే ప్రీతికామో దృఢవ్రతః,
శుచి స్సత్యప్రతిజ్ఞ శ్చ న త్వాం జాతు జిఘాంసతి. ౧౮

ప్రియకామ శ్చ తే మాతు స్తదర్థం చాఽస్య జీవితం.
తస్యాఽపత్యం చ నా స్త్యన్య స్తస్మా దంగద గమ్యతాం. ౧౯

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాణ్డే, చతుఃపఞ్చాశ స్సర్గః.

అథ పఞ్చపఞ్చాశ స్సర్గః

శ్రుత్వా హనుమతో వాక్యం ప్రశ్రితం ధర్మసంహితం.
స్వామిసత్కారసంయుక్త మంగదో వాక్య మబ్రవీత్. ౧

స్థైర్య మాత్మమనశ్శౌచ మానృశంస్య మథాఽఽర్జవం,
విక్రమ శ్చైవ ధైర్యం చ సుగ్రీవే నోపపద్యతే. ౨

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే, చతుఃపఞ్చాశ స్సర్గః.

అథ పఞ్చపఞ్చాశ స్సర్గః

అథ హరీణాం ప్రాయోపవేశః పఞ్చపఞ్చాశే, (శ్రుత్వేత్యాది.) ౧

(స్థైర్య మితి,) స్థైర్యం స్థిరబుద్ధితా, అత్మమనశ్శౌచం. ఆత్మనశ్శౌచం, అంతః కరణశుద్ధిశ్చే త్యర్థః. ధైర్యం గాంభీర్యం. ౨

(అంగదస్య ప్రాయోపవేశసన్నాహః)

భ్రాతు ర్జ్యేష్ఠస్య యో భార్యాం జీవతో మహిషీం ప్రియాం,
ధర్మేణ మాతరం య స్తు స్వీకరోతి జుగుప్సితః. ౩

కథం స ధర్మం జానీతే యేన భ్రాత్రా మహాత్మనా,
యుద్ధాయాఽభినియుక్తేన బిలస్య పిహితం ముఖం. ౪

సత్యా త్పాణిగృహీత శ్చ కృతకర్మా మహాయశాః,
విస్మృతో రాఘవో యేన స కస్య తు కృతం స్మరేత్. ౫

లక్ష్మణస్య భయా ద్యేన నాఽధర్మభయభీరుణా,
ఆదిష్టా మార్గితుం సీతాం ధర్మ మస్మి న్కథం భవేత్. ౬

తస్మి న్పాపే కృతఘ్నే తు స్మృతిహీనే చలాత్మని,
ఆర్యః కో విశ్వసే జ్జాతు తత్కులీనో జిజీవిషుః. ౭

మనశ్శౌచాభావ ముపపాదయతి (భ్రాతు రితి.) స కథం ధర్మం జానీత? ఇతి వక్ష్యమాణ మాకృష్యతే. జీవత ఇత్యనేన భ్రాతు ర్మరణానంతరం తద్భార్యాపరిగ్రహః కులధర్మ ఇత్యవగమ్యతే. ఆనృశంస్యాభావ ముపపాదయతి (యుద్ధాయేతి.) యుద్ధాయాఽభినియుక్తేన, ద్వారా న్నిర్గతస్య శత్రోః యుద్ధాయ వాలినా నియుక్తేనే త్యర్థః. ౩-౪

ఆర్జవాభావ ముపపాదయతి (సత్యా దితి.) పాణిగృహీతః పాణౌ గృహీతః. ౫

కథం తర్హి సేనా మానీతవా న్సుగ్రీవ? ఇత్యాశంక్యాహ (లక్ష్మణస్యేతి.) నాఽధర్మభయభీరుణా, భయశబ్దోఽత్ర భయహేతుపరః. అధర్మరూపభయహేతో ర్భీరుణా న చ, కింతు లక్ష్మణస్య భయాత్ లక్ష్మణదండనిమిత్తభయా దిత్యర్థః. ౬-౭

రాజ్యే పుత్రః ప్రతిష్ఠాప్య స్సగుణో నిర్గుణోఽపి వా,
కథం శత్రుకులీనం మాం సుగ్రీవో జీవయిష్యతి. ౮

భిన్నమంత్రోఽపరాద్ధ శ్చ హీనశక్తిః కథం హ్యహం,
కిష్కింధాం ప్రాప్య జీవేయ మనాథ ఇవ దుర్బలః. ౯

ఉపాంశుదండేన హి మాం బంధనేనోపపాదయేత్,
శఠః క్రూరో నృశంస శ్చ సుగ్రీవో రాజ్యకారణాత్. ౧౦

బంధనా ద్వాఽవసాదా న్మే శ్రేయః ప్రాయోపవేశనం,
అనుజానీత మాం సర్వే గృహం గచ్ఛంతు వానరాః. ౧౧

అహం వః ప్రతిజానామి నాఽఽగమిష్యా మ్యహం పురీం,
ఇహైవ ప్రాయ మాసిష్యే శ్రేయో మరణ మేవ మే. ౧౨

అభివాదనపూర్వం తు రాఘవౌ బలశాలినౌ,
* అభివాదనపూర్వం తు రాజా కుశల మేవ చ. ౧౩

తవ యౌవరాజ్యస్థాపనం కిం విస్మృతోఽసీ త్యత్రాహ (రాజ్య ఇతి.) పుత్రః జనిష్యమాణః స్వపుత్రః. ౮

(భిన్నేతి.) భిన్నమంత్రః ప్రకాశితవిగృహ్యావస్థానమంత్రః, అపరాద్ధః కృతాపరాధః. యద్వా, పితృహింసనేన సంజాతాపరాధః. ౯

(ఉపాంశ్వితి.) ఉపాంశుదండేన రహస్యదండరూపేణ, ఉపపాదయేత్ ప్రాపయేత్. ౧౦

(బంధనా ద్వాఽవసాదా న్మ ఇతి.) వేతి ప్రసిద్ధౌ. బంధనరూపావసాదాత్. ౧౨

(అభివాదనేతి.) రాఘవౌ కుశలం వాచ్యా విత్యనుషంగః. ౧౩

---

* రామానుజీయం. 'అభివాదనపూర్వం తు రాఘవౌ బలశాలినౌ, అభివాదనపూర్వం తు రాజా కుశలమేవ చ. వాచ్య స్తాతో యవీయా న్మే సుగ్రీవో వానరేశ్వర' ఇతి పాఠక్రమః.

(సకలవానరాణాం ప్రాయోపవేశనం)

వాచ్య స్తాతో యవీయా న్మే సుగ్రీవో వానరేశ్వరః, ౧౩॥

ఆరోగ్యపూర్వం కుశలం వాచ్యా మాతా రుమా చ మే.
మాతరం చైవ మే తారా మాశ్వాసయితు మర్హథ, ౧౪॥

ప్రకృత్యా ప్రియపుత్రా సా సానుక్రోశా తపస్వినీ.
వినష్ట మిహ మాం శ్రుత్వా వ్యక్తం హాస్యతి జీవితం, ౧౫॥

ఏతావ దుక్త్వా వచనం వృద్ధాం స్తా నభివాద్య చ.
వివేశ చాఽంగదో భూమౌ రుద న్దర్భేషు దుర్మనాః, ౧౬॥

తస్య సంవిశత స్తత్ర రుదంతో వానరర్షభాః.
నయనేభ్యః ప్రముముచు రుష్ణం వై వారి దుఃఖితాః, ౧౭॥

సుగ్రీవం చైవ నిందంతః ప్రశంసంత శ్చ వాలినం.
పరివార్యాఽంగదం సర్వే వ్యవస న్ప్రాయ మాసితుం. ౧౮॥

మతం త ద్వాలిపుత్రస్య విజ్ఞాయ ప్లవగర్షభాః.
ఉపస్పృ శ్యోదకం తత్ర ప్రాఙ్ముఖా స్సముపావిశన్, ౧౯॥

దక్షిణాగ్రేషు దర్భేషు ఉదక్తీరం సమాశ్రితాః.
ముమూర్షవో హరిశ్రేష్ఠా ఏతత్ క్షమ మితి స్మ హ ౨౦॥

(ప్రకృత్యేతి.) తపస్వినీ శోచనీయా. ౧౪॥—౧౬॥

(తస్య సంవిశత) స్తస్మి న్సంవిశతి, సంవేశః శయనం. ౧౭॥—౧౮॥

(మతం త దితి.) తత్ర వింధ్యే, ఉదక్తీరం సముద్రస్యో త్తరతీరం, ఏతత్ ప్రాయోపవేశనం. (క్షమ మితి.) మత్వేతి శేషః. ౧౯॥—౨౦॥

రామస్య వనవాసం చ క్షయం దశరథస్య చ.
జనస్థానవధం చైవ వధం చైవ జటాయుషః, ౨౧

హరణం చైవ వైదేహ్యా వాలిన శ్చ వధం రణే.
రామకోపం చ వదతాం హరీణాం భయ మాగతం, ౨౨

స సంవిశద్భి ర్బహుభి ర్మహీధరో మహాద్రికూటప్రతిమైః ప్లవంగమైః,
బభూవ సన్నాదితనిర్దరాన్తరో భృశం నదద్భి ర్జలదై రి వోల్బణైః. ౨౩

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాణ్డే, పఞ్చపఞ్చాశ స్సర్గః.

అథ షట్పఞ్చాశ స్సర్గః

ఉపవిష్టా స్తు తే సర్వే యస్మి న్ప్రాయం గిరిస్థలే,
హరయో గృధ్రరాజశ్చ తం దేశ ముపచక్రమే. ౧

(రామస్యేత్యాది.) జనస్థానవధం జనస్థానస్థరక్షోవధం, ఆగతం భయం ప్రాయోపవేశరూపభయనిమిత్తం చ. వదతాం వదత్సు చ. స మహీధరో భృశం సన్నాదితనిర్దరాన్తరో బభూవే త్యుత్తరేణాఽన్వయః. అస్మి న్సర్గే సార్ధత్రయోవింశతి శ్లోకాః. ౨౩

ఇతి శ్రీగోవిన్దరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే, పఞ్చపఞ్చాశ స్సర్గః.

అథ షట్పఞ్చాశ స్సర్గః

అథ సంపాతిసంవాదః షట్పంచాశే. (ఉపవిష్టా ఇత్యాది.) ఉపచక్రమే ప్రాప్తు ముపక్రాన్తః. ౧

(వానరైః సంపాతిదర్శనం)

సంపాతి ర్నామ నామ్నా తు చిరంజీవీ విహంగమః,
భ్రాతా జటాయుష శ్శ్రీమా న్ప్రఖ్యాతబలపౌరుషః. ౨

కందరా దభినిష్క్రమ్య స వింధ్యస్య మహాగిరేః,
ఉపవిష్టో హరీ న్దృష్ట్వా హృష్టాత్మా గిర మబ్రవీత్. ౩

విధిః కిల నరం లోకే విధానేనాఽనువర్తతే,
యథాఽయం విహితో భక్ష్య శ్చిరా న్మహ్య ముపాగతః. ౪

◊ * పరం పరాణాం భక్షిష్యే వానరాణాం మృతం మృతం,
ఉవాచేదం వచః పక్షీ తా న్నిరీక్ష్య ప్లవంగమాన్. ౫

(సంపాతి రిత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. ౨, ౩

(విధి రితి.) విధిః దైవం. విధానేన యోగక్షేమసంపాదనేన, యథా యస్మాత్కారణాత్. ౪

(పర మితి.) పరాణాం వానరాణాం మధ్యే మృతం మృతం పరం వానరం భక్షిష్య ఇత్యేవం వచ ఉవాచే త్యన్వయః. ౫

◊ రామానుజీయం. పరాణాం శ్రేష్ఠానాం వానరాణాం మధ్యే, పరం వానరం, మృతం మృతం మారయిత్వా మారయిత్వా, భక్షిష్య ఇత్యేవం వచ ఉవాచేతి సంబంధః. పూర్వత్ర 'హరీణాం భయ మాగత' మితి వచనస్య, పరత్ర 'పశ్య సీతాపదేశేనే' త్యాద్యంగదనిర్వేదవచనస్య చ స్వయం మృతభక్షణే అనుపపన్నత్వాత్ మారయిత్వా మారయిత్వేతి వ్యాఖ్యాతం.

* (పర మితి.) పరాణాం శ్రేష్ఠానాం వానరాణాం మధ్యే, పరం ముఖ్యం వానరం, మృతం మృతం హత్వా హత్వా భక్షిష్య ఇత్యేవం వచ ఉవాచేతి సంబంధః. అన్యథా స్వయం మృతభక్షణే పూర్వం వానరాణాం భయ మాగత మితి సంపాతినిమిత్తభయాగమవచనం 'పశ్య గృధ్రాపదేశే' నేతి వక్ష్యమాణ మంగదనిర్వేదవచనం చ నోపపద్యతే. నహి స్వయం మృతభక్షిణః పక్ష్యాదయో భయహేతవో భవంతి. కించ క్షుధితః తదానీ మామిషార్థం నిర్గత స్సః తేషాం స్వయం మరణం నాఽపేక్షతే. అతో హత్వా హత్వేతి వ్యాఖ్యాతం. ఇతి తత్త్వదీపికా.

తస్య త ద్వచనం శ్రుత్వా భక్ష్యలుబ్ధస్య పక్షిణః,
అంగదః పర మాయస్తో హనుమంత మథాఽబ్రవీత్. ౬

పశ్య సీతాపదేశేన సాక్షా ద్వైవస్వతో యమః,
† ఇమం దేశ మనుప్రాప్తో వానరాణాం విపత్తయే. ౭

రామస్య న కృతం కార్యం రాజ్ఞో న చ వచః కృతం,
* హరీణా మియ మజ్ఞాతా విపత్తి స్సహసాఽఽగతా. ౮

వైదేహ్యాః ప్రియకామేన కృతం కర్మ జటాయుషా,
గృధ్రరాజేన య త్తత్ర శ్రుతం వ స్త దశేషతః. ౯

తథా సర్వాణి భూతాని తిర్యగ్యోనిగతా న్యపి,
ప్రియం కుర్వంతి రామస్య త్యక్త్వా ప్రాణా న్యథా వయం.
అన్యోన్య ముపకుర్వంతి స్నేహకారుణ్యయంత్రితాః, ౧౦॥

తేన తస్యోపకారార్థం త్యజతాఽఽత్మాన మాత్మనా.
ప్రియం కృతం హి రామస్య ధర్మజ్ఞేన జటాయుషా, ౧౧॥

రాఘవార్థే పరిశ్రాంతా వయం సంత్యక్తజీవితాః.
కాంతారాణి ప్రపన్నా స్స్మ న చ పశ్యామ మైథిలీం, ౧౨॥

(తస్యేతి.) పరమాయస్తః. పరమోద్విగ్న ఇత్యర్థః, అజ్ఞాతా అవింతితా, స్నేహకారుణ్యయంత్రితాః స్నేహకారుణ్యాభ్యాం బద్ధాః, అన్యోన్యం ప్రత్యేకం ప్రత్యేకం, పరమాం గతిం, ముక్తిమిత్యర్థః. (రామలక్ష్మణయో రిత్యాది.) రామవనవాస మారభ్య ప్రాయోపవేశపర్యంతం య దస్తి త త్సర్వ మిదం వికృతం కైకేయ్యా వరదానేన కృతం హీతి సంబంధః. ఇత్యంగదోఽబ్రవీ దితి సంబంధః. ౬—౧౨॥

---

† రామానుజీయం. ఇమం దేశ మనుప్రాప్త ఇతి సమ్యక్.

* రామానుజీయం. 'హరీణా మియ మజ్ఞాతా విపత్తి' రితి పాఠః.

(అంగదసంపాత్యోః సంభాషణం)

స సుఖీ గృధ్రరాజ స్తు రావణేన హతో రణే.
ముక్త శ్చ సుగ్రీవభయా ద్గత శ్చ పరమాం గతిం, ౧౩॥

జటాయుషో వినాశేన రాజ్ఞో దశరథస్య చ.
హరణేన చ వైదేహ్యా స్సంశయం హరయో గతాః, ౧౪॥

రామలక్ష్మణయో ర్వాస అరణ్యే సహ సీతయా.
రాఘవస్య చ బాణేన వాలిన శ్చ తథా వధః, ౧౫॥

రామకోపా దశేషాణాం రాక్షసానాం తథా వధః.
కైకేయ్యా వరదానేన ఇదం హి వికృతం కృతం, ౧౬॥

* త దసుఖ మనుకీర్తితం వచో భువి పతితాంశ్చ సమీక్ష్య వానరాన్.
భృశచలితమతి ర్మహామతిః కృపణ ముదాహృతవా న్స గృధ్రరాట్, ౧౭॥

త త్తు శ్రుత్వా తదా వాక్య మంగదస్య ముఖోద్గతం.
అబ్రవీ ద్వచనం గృధ్ర స్తీక్ష్ణతుండో మహాస్వనః, ౧౮॥

(త దసుఖ మితి.) సమీక్ష్య, జ్ఞాత్వే త్యర్థః. జ్ఞానం చ వచనశ్రవణం, వానరాణాం దర్శనం చ, అస్య శ్లోకస్యాఽనంతరం చ సర్గసమాప్తి ర్భవితు మర్హతి. ౧౩॥-౧౭॥

(త త్త్వితి.) తీక్ష్ణతుండః తీక్ష్ణముఖః. 'వక్త్రాస్యే వదనం తుండ' మిత్యమరః. అత్ర

---

* రామానుజీయం. (త దసుఖ మితి.) శ్రుత్వేతి శేషః. స గృధ్రరా డితి సమ్యక్. అన్యథా వృత్తభంగ స్స్యాత్. కేషు చి త్కోశే ష్వస్య శ్లోకస్యాఽనంతరం సర్గకరణం దృశ్యతే. కేషుచి త్సూర్యాంశుదగ్ధపక్షత్వా దితి శ్లోకస్యానంతరం దృశ్యతే. ప్రాయేణ సర్గసమాప్తిద్యోతకవృత్తభేద సద్భావాత్ 'తదసుఖ' మితి శ్లోకానంతరం సర్గకరణ ముపపన్న మితి ప్రతీయతే.

కోఽయం గిరా ఘోషయతి ప్రాణైః ప్రియతమస్య మే.
జటాయుషో వధం భ్రాతుః కంపయ న్నివ మే మనః, ౧౯

కథ మాసీ జ్జనస్థానే యుద్ధం రాక్షసగృధ్రయోః.
నామధేయ మిదం భ్రాతు శ్చిరస్యాఽద్య మయా శ్రుతం, ౨౦

ఇచ్ఛేయం గిరిదుర్గా చ్చ భవద్భి రవతారితుం. ౨౧

యవీయసో గుణజ్ఞస్య శ్లాఘనీయస్య విక్రమైః,
అతిదీర్ఘస్య కాలస్య తుష్టోఽస్మి పరికీర్తనాత్. ౨౨

త దిచ్ఛేయ మహం శ్రోతుం వినాశం వానరర్షభాః,
భ్రాతు ర్జటాయుష స్తస్య జనస్థాననివాసినః. ౨౩

తస్యైవ చ మమ భ్రాతు స్సఖా దశరథః కథం,
యస్య రామః ప్రియః పుత్రో జ్యేష్ఠో గురుజనప్రియః. ౨౪

సూర్యాంశుదగ్ధపక్షత్వా న్న శక్నో మ్యుపసర్పితుం,
ఇచ్ఛేయం పర్వతా దస్మా దవతర్తు మరిందమాః. ౨౫

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాణ్డే, షట్పఞ్చాశ స్సర్గః.

'కథ మాసీ జ్జనస్థానే యుద్ధం రాక్షసగృధ్రయోః. సఖా దశరథః కథ' మిత్యేవ మనువాదాత్ పూర్వ మిద మప్యంగదేనోక్త మితి ధ్యేయం. అస్మిన్ సర్గే పంచవింశతిశ్లోకాః. ౧౯-౨౫

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే, షట్పఞ్చాశ స్సర్గః.

అథ సప్తపఞ్చాశస్సర్గః

శోకా ద్భ్రష్టస్వర మపి శ్రుత్వా తే హరియూథపాః,
శ్రద్దధు ర్నైవ తద్వాక్యం కర్మణా తస్య శంకితాః. ౧

తే ప్రాయ ముపవిష్టా స్తు దృష్ట్వా గృధ్రం ప్లవంగమాః,
చక్రు ర్బుద్ధిం తదా రౌద్రీం సర్వా న్నో భక్షయిష్యతి. ౨

సర్వథా ప్రాయ మాసీనా న్యది నో భక్షయిష్యతి,
కృతకృత్యా భవిష్యామః క్షిప్రం సిద్ధి మితో గతాః. ౩

ఏతాం బుద్ధిం తత శ్చక్రు స్సర్వే తే వానరర్షభాః, ౩½

అవతార్య గిరే శ్శృంగాత్ గృధ్ర మాహాఽంగద స్తదా. ౪

బభూవర్క్షరజా నామ వానరేన్ద్రః ప్రతాపవాన్,
మమాఽఽర్యః పార్థివః పక్షిన్ ధార్మిక స్తస్య చాఽఽత్మజౌ. ౫

సుగ్రీవ శ్చైవ వాలీ చ పుత్రా వోఘబలా వుభౌ.
లోకే విశ్రుతకర్మాఽభూ ద్రాజా వాలీ పితా మమ. ౬

అథ సప్తపఞ్చాశస్సర్గః

అథ సంపాతిప్రశ్నోత్తరం సప్తపంచాశే. (శోకా దిత్యాది.) కర్మణా హింసాకర్మణా. ౧

(త ఇతి.) రౌద్రాం ఆత్మత్యాగాధ్యవసాయరూపత్వేన క్రూరాం. ౨—౪

(బభూవే త్యాది.) ఆర్యః పితామహః, ఆత్మజౌ ఔరసౌ, ఓఘబలౌ ఓఘసంఖ్యాకపురుషబలౌ, ఓఘసంఖ్యా చ పూర్వోక్తా. ౫—౬

రాజా కృత్స్నస్య జగత ఇక్ష్వాకూణాం మహారథః,
రామో దాశరథి శ్శ్రీమా న్ప్రవిష్టో దండకావనం. ౭

లక్ష్మణేన సహ భ్రాత్రా వైదేహ్యా చాపి భార్యయా,
పితు ర్నిర్దేశనిరతో ధర్మ్యం పంథాన మాశ్రితః.
తస్య భార్యా జనస్థానా ద్రావణేన హృతా బలాత్, ౮॥

* రామస్య తు పితు ర్మిత్రం జటాయు ర్నామ గృధ్రరాట్.
దదర్శ సీతాం వైదేహీం హ్రియమాణాం విహాయసా. ౯॥

రావణం విరథం కృత్వా స్థాపయిత్వా చ మైథిలీం.
పరిశ్రాంత శ్చ వృద్ధ శ్చ రావణేన హతో రణే, ౧౦॥

ఏవం గృధ్రో హత స్తేన రావణేన బలీయసా.
సంస్కృత శ్చాపి రామేణ గత శ్చ గతి ముత్తమాం, ౧౧

తతో మమ పితృవ్యేణ సుగ్రీవేణ మహాత్మనా,
చకార రాఘవ స్సఖ్యం సోఽవధీ త్పితరం మమ.
మమ పిత్రా విరుద్ధో హి సుగ్రీవ స్సచివై స్సహ. ౧౨

నిహత్య వాలినం రామ స్తత స్త మభిషేచయత్, ౧౩॥

(రామస్య త్వితి.) 'రామస్య తు పితు ర్మిత్ర' మితి కథనాత్ మైత్రీప్రకారం తు న జానామీత్యుక్తం భవతి. ౯—౧౨

(నిహత్యేతి.) అభిషేచయత్ అభ్యషేచయత్. ౧౩॥

* రామానుజీయం. (రామస్యేతి.) మమ భ్రాతు స్సఖా దశరథః కథ మితి మైత్రీప్రకారే పృష్టే మిత్రత్వమాత్రం వదతోఽంగదస్య మైత్రీప్రకారం న జానామీతి తాత్పర్యం.

(అంగదేన ఆత్మవృత్తాంతకథనం)

స రాజ్యే స్థాపిత స్తేన సుగ్రీవో వానరాధిపః.
రాజా వానరముఖ్యానాం యేన ప్రస్థాపితా వయం, ౧౪॥

ఏవం రామప్రయుక్తా స్తు మార్గమాణా స్తత స్తతః.
వైదేహీం నాఽధిగచ్ఛామో రాత్రౌ సూర్యప్రభా మివ, ౧౫॥

తే వయం దండకారణ్యం విచిత్య సుసమాహితాః.
అజ్ఞానా త్తు ప్రవిష్టా స్స్మ ధరణ్యా వివృతం బిలం, ౧౬॥

మయస్య మాయావిహితం త ద్బిలం చ విచిన్వతాం.
వ్యతీత స్తత్ర నో మాసో యో రాజ్ఞా సమయః కృతః, ౧౭॥

తే వయం కపిరాజస్య సర్వే వచనకారిణః,
కృతాం సంస్థా మతిక్రాంతా భయా త్ప్రాయ ముపాస్మహే. ౧౮॥

క్రుద్ధే తస్మిం స్తు కాకుత్స్థే సుగ్రీవే చ సలక్ష్మణే,
గతానా మపి సర్వేషాం తత్ర నో నాస్తి జీవితం. ౧౯॥

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాణ్డే, సప్తపఞ్చాశ స్సర్గః.

(తే వయ మితి.) సంస్థాం వ్యవస్థాం. ౧౮॥—౧౯॥

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే,
సప్తపఞ్చాశ స్సర్గః

అథ అష్టపఞ్చాశ స్సర్గః

ఇత్యుక్తః కరుణం వాక్యం వానరై స్త్యక్తజీవితైః,
* సబాష్పో వానరా న్గృధ్రః ప్రత్యువాచ మహాస్వనః. ౧

యవీయా న్మమ స భ్రాతా జటాయు ర్నామ వానరాః,
య మాఖ్యాత హతం యుద్ధే రావణేన బలీయసా. ౨

వృద్ధభావా దపక్షత్వా చ్ఛృణ్వం స్తదపి మర్షయే,
న హి మే శక్తి రస్త్యద్య భ్రాతు ర్వైరవిమోక్షణే. ౩

పురా వృత్రవధే వృత్తే పరస్పరజయైషిణౌ,
ఆదిత్య ముపయాతౌ స్వో జ్వలంతం రశ్మిమాలినం. ౪

ఆవృత్యాఽఽకాశమార్గే తు జవేన స్మ గతౌ భృశం,
మధ్యం ప్రాప్తే దినకరే జటాయు రవసీదతి. ౫

అథ అష్టపఞ్చాశ స్సర్గః

అథ సంపాతినా సీతాస్థానకథన మష్టపంచాశే. (ఇత్యుక్త ఇత్యాది.) ౧

(యవీయా నితి.) ఆఖ్యాత. భూతే లోట్. ౨-౩

(పురేతి.) పరస్పరవేగాతిశయఖ్యాపనపరా విత్యర్థః. ఆదిత్య ముపయాతౌ సూర్యసమీపం గతౌ స్వః. ౪

(ఆవృత్యేతి.) ఆవృత్య మండలగత్యా. స్మశబ్దస్య అవసీదతీ త్యనేన సంబంధః. ౫

---

* 'స బాష్పం ధారయ న్క్రుద్ధ' ఇతి పాఠే క్రోధో రావణవిషయః ఇతి తత్త్వదీపికా.

(సంపాతినా స్వవృత్తాంతకథనమ్)

త మహం భ్రాతరం దృష్ట్వా సూర్యరశ్మిభి రర్దితం,
పక్షాభ్యాం ఛాదయామాస స్నేహా త్పరమవిహ్వలః. ౬

నిర్దగ్ధపక్షః పతితో వింధ్యేఽహం వానరర్షభాః,
అహ మస్మి న్వస న్భ్రాతుః ప్రవృత్తిం నోపలక్షయే. ౭

జటాయుష స్త్వేవ ముక్తో భ్రాత్రా సంపాతినా తదా,
యువరాజో మహాప్రాజ్ఞః ప్రత్యువాచాఽంగద స్తదా. ౮

జటాయుషో యది భ్రాతా శ్రుతం తే గదితం మయా,
ఆఖ్యాహి యది జానాసి నిలయం తస్య రక్షసః, ౯

అదీర్ఘదర్శనం తం వై రావణం రాక్షసాధిపం,
అంతికే యది వా దూరే యది జానాసి శంస నః. ౧౦

తతోఽబ్రవీ న్మహాతేజా జ్యేష్ఠో భ్రాతా జటాయుషః,
ఆత్మానురూపం వచనం వానరా న్సంప్రహర్షయన్. ౧౧

నిర్దగ్ధపక్షో గృధ్రోఽహం హీనవీర్యః ప్లవంగమాః,
వాఙ్మాత్రేణ తు రామస్య కరిష్యే సాహ్య ముత్తమం. ౧౨

* జానామి వారుణా ల్లోకా న్విష్ణో స్త్రైవిక్రమా నపి,

(త మితి.) ఛాదయామాస ఆచ్ఛాదయం. ౬-౯

(అదీర్ఘ దర్శన మితి.) అదీర్ఘదర్శనం ఆగామ్యనర్థానవేక్షకం, ౧౦-౧౨

(జానామీతి.) వారుణాన్ లోకాన్ అతలవితలాదిలోకాన్, త్రైవిక్రమాన్, త్రివిక్రమ

---

* రామానుజీయం. త్రైవిక్రమాన్ త్రివిక్రమమితాన్. గోబలీవర్దన్యాయేన త్రివిక్రమశబ్దఉపరితన లోకమాత్రవాచీ.

మహాసురవిమర్దా న్వా ప్యమృతస్య చ మంథనం. ౧౩

రామస్య య దిదం కార్యం కర్తవ్యం ప్రథమం మయా,
జరయా చ హృతం తేజః ప్రాణాశ్చ శిథిలా మమ. ౧౪

తరుణీ రూపసంపన్నా సర్వాభరణభూషితా,
హ్రియమాణా మయా దృష్టా రావణేన దురాత్మనా. ౧౫

క్రోశంతీ రామ రామేతి లక్ష్మణేతి చ భామినీ,
భూషణా న్యపవిధ్యంతీ గాత్రాణి చ విధూన్వతీ. ౧౬

* సూర్యప్రభేవ శైలాగ్రే తస్యాః కౌశేయ ముత్తమం,
అసితే రాక్షసే భాతి యథా వా తటి దంబుదే. ౧౭

తాం తు సీతా మహం మన్యే రామస్య పరికీర్తనాత్,
శ్రూయతాం మే కథయతో నిలయం తస్య రక్షసః. ౧౮

పుత్రో విశ్రవస స్సాక్షా ద్భ్రాతా వైశ్రవణస్య చ,
అధ్యాస్తే నగరీం లంకాం రావణో నామ రాక్షసః. ౧౯

ఇతో ద్వీప స్సముద్రస్య సంపూర్ణే శతయోజనే,
తస్మిన్ లంకాపురీ రమ్యా నిర్మితా విశ్వకర్మణా. ౨౦

మితా నుపరతనలోకా నిత్యర్థః. మహాసురవిమర్దాన్ దేవాసురసంగ్రామాన్. ౧౩-౧౪

(తరుణీ త్యాది.) అపవిధ్యంతీ ఛేదయంతీ. ౧౫-౧౬

(పుత్ర ఇతి.)అధ్యాస్తే - 'అధిశీఙ్స్థాసాం కర్మే' తి నగర్యాః కర్మత్వం. ౧౭-౨౦

---

* రామానుజీయం. (సూర్యప్రభేతి.) తస్యా ఉత్తమం కౌశేయం అసితే రాక్షసే, శైలాగ్రే. సూర్యప్రభేవ భాతి, అంబుద ఇవాఽసితే రాక్షసే విద్యు ద్యథా తథా భాతీతి యోజనా.

(సంపాతినా సీతానివాసస్థానకథనమ్)

జాంబూనదమయై ర్ద్వారై శ్చిత్రైః కాంచనవేదికైః,
ప్రాకారేణాఽర్కవర్ణేన మహతా సుసమావృతా. ౨౧

తస్యాం వసతి వైదేహీ దీనా కౌశేయవాసినీ,
రావణాంతఃపురే రుద్ధా రాక్షసీభి స్సురక్షితా. ౨౨

జనకస్యాఽఽత్మజాం రాజ్ఞ స్తత్ర ద్రక్ష్యథ మైథిలీం,
లంకాయా మథ గుప్తాయాం సాగరేణ సమంతతః. ౨౩

సంప్రాప్య సాగరస్యాఽంతం సంపూర్ణం శతయోజనం,
ఆసాద్య దక్షిణం తీరం తతో ద్రక్ష్యథ రావణం. ౨౪

తత్రైవ త్వరితాః క్షిప్రం విక్రమధ్వం ప్లవంగమాః,
జ్ఞానేన ఖలు పశ్యామి దృష్ట్వా ప్రత్యాగమిష్యథ. ౨౫

ఆద్యః పంథాః కులింగానాం యే చాఽన్యే ధాన్యజీవినః,
ద్వితీయో బలిభోజానాం యే చ వృక్షఫలాశినః. ౨౬

భాసా స్తృతీయం గచ్ఛంతి క్రౌంచా శ్చ కురరైస్సహ,
శ్యేనా శ్చతుర్థం గచ్ఛంతి గృధ్రా గచ్ఛంతి పంచమం. ౨౭

(తత్రైవేతి.) విక్రమధ్వం. 'వేః పాదవిహరణ' ఇత్యాత్మనేపదం. జ్ఞానేన దివ్యజ్ఞానేన. ౨౫

దూరస్థదర్శనం భవతః కుతో జాతం? తత్రాహ (ఆద్య ఇత్యాదినా.) కులింగానాం భూమిప్రత్యాసన్నగగనచారిణాం, ధాన్యజీవినః పక్షివిశేషాః కులింగాః, 'యే చాన్యే ధాన్యజీవినః' ఇతి వచనాత్. బలిభోజానాం కాకానాం. ౨౬

(భాసా ఇతి.) భాసాః జలవాయసాః. 'భాసస్తు జలవాయస' ఇతి నిఘంటుః. శ్యేనవిశేషా ఇత్యప్యాహుః. ౨౭

బలవీర్యోపపన్నానాం రూపయౌవనశాలినాం.
షష్ఠస్తు పంథా హంసానాం వైనతేయగతిః పరా, ౨౮

వైనతేయా చ్చ నో జన్మ సర్వేషాం వానరర్షభాః, ౨౮॥

ఇహస్థోఽహం ప్రపశ్యామి రావణం జానకీం తథా.
అస్మాక మపి సౌవర్ణం దివ్యం చక్షు ర్బలం తథా, ౨౯॥

తస్మా దాహారవీర్యేణ నిసర్గేణ చ వానరాః.
ఆ యోజనశతా త్సాగ్రా ద్వయం పశ్యామ నిత్యశః, ౩౦॥

అస్మాకం విహితా వృత్తి ర్నిసర్గేణ చ దూరతః.
విహితా పాదమూలే తు వృత్తి శ్చరణయోధినాం, ౩౧॥

(బలేత్యాది.) వైనతేయాత్ గరుడాత్, నః అస్మాకం, జన్మ ఉత్పత్తిః. తేన తస్య యా సప్తమీ గతిః సైవాస్మాక మపీ త్యర్థః. నన్వారణ్యకాండే - 'ద్వౌ పుత్రౌ వినతాయాస్తు గరుడోఽరుణ ఏవ చ, తస్మా జ్జాతోఽహ మరుణా త్సంపాతిస్తు మమాఽగ్రజః' ఇతి వచనేన జటాయుషో క్తేనేదం విరుద్ధ మతి చేత్ న; వైనతేయా దిత్యస్య వినతాపుత్రా దరుణా దిత్యర్థ ఇత్యదోషాత్. వైనతేయగతి రిత్యత్ర వైనతేయయో రరుణగరుడయో ర్గతి రిత్యర్థః. అనేన దివ్యజ్ఞానహేతు ర్జన్మోత్కర్ష ఉక్తః. ౨౮—౨౮॥

న కేవలం దివ్యజ్ఞానం, దివ్యచక్షుర ప్యస్తీత్యాహ (ఇహస్థ ఇతి) అపిశబ్దో భిన్నక్రమః, చక్షు రిత్యనేన సంబధ్యతే. సౌవర్ణ మిత్యనేన విశేషణేనాఽతిదూరదర్శిత్వ ముక్తం. ఆహారవీర్యేణ, చక్షుష్యాహారబలేనేత్యర్థః. నిసర్గేణ సౌవర్ణత్వనిబంధనస్వభావేన. ౨౯॥—౩౦॥

(అస్మాక మితి.) వృత్తిః భక్ష్యగ్రహణం, చరణయోధినాం కుక్కుటానాం, పాదమూలే పాదవికీర్ణప్రదేశే, వృత్తిః జీవనం. ౩౧॥

(వానరైః సంపాతేః సముద్రతీరప్రాపణం)

* గర్హితం తు కృతం కర్మ యేన స్మ పిశితాశినా.
ప్రతీకార్యం చ మే తస్య వైరం భ్రాతుః కృతం భవేత్, ౩౨॥

ఉపాయో దృశ్యతాం కశ్చి ల్లంఘనే లవణాంభసః.
అభిగమ్య తు వైదేహీం సమృద్ధార్థా గమిష్యథ. ౩౩॥

సముద్రం నేతు మిచ్ఛామి భవద్భి ర్వరుణాలయం.
ప్రదాస్యా మ్యుదకం భ్రాతు స్స్వర్గతస్య మహాత్మనః. ౩౪॥

తతో నీత్వా తు తం దేశం తీరం నదనదీపతేః.
నిర్దగ్ధపక్షం సంపాతిం వానరా స్సుమహౌజసః, ౩౫॥

(గర్హిత మితి.) యేన పిశితాశినా, గర్హితం కర్మ సీతాపహరణరూపం, కృతం, మే భ్రాతుర్హేతోః, ప్రతీకార్యం తస్య వైరం కృతం ప్రతికృతం భవేత్, భవద్భి రితి శేషః. అయం శ్లోకః చరణయోధినా మిత్యనంతరం నివేశనీయ ఇత్యాహుః. ౩౨॥

ఏవం ప్రాసంగికం పరిసమాప్య ప్రకృత మాహ (ఉపాయ ఇతి.) గమిష్యథే త్యత్ర కిష్కింధా మితి శేషః. ౩౩॥

(సముద్ర మితి.) నేతు మిచ్ఛామి. మా మితి శేషః. భవద్భి రితి కరణే తృతీయా. ౩౪॥

(తత ఇత్యాది.) తీరం దేశం, తీరప్రదేశ మిత్యర్థః. తం దేశం సంపాత్యావాసభూతం దేశం,

---

* రామానుజీయం. 'గర్హితం తు కృతం కర్మే' త్యస్య శ్లోకస్య 'వృత్తి శ్చరణయోధినా' మిత్యస్యాఽనంతర మవస్థానే కథాయా స్సుసంగతత్వా త్తత్రైవాఽయం ద్రష్టవ్యః.

పునః ప్రత్యానయిత్వా చ తం దేశం పతగేశ్వరం.
బభూవు ర్వానరా హృష్టాః ప్రవృత్తి ముపలభ్య తే. ౩౬౪

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాణ్డే, అష్టపఞ్చాశ స్సర్గః.

అథ ఏకోనషష్టితమ స్సర్గః

* తత స్త దమృతాస్వాదం గృధ్రరాజేన భాషితం,
నిశమ్య ముదితా హృష్టా స్తే వచః ప్లవగర్షభాః. ౧

పునః ప్రత్యానయిత్వా, ప్రవృత్తిం వృత్తాంతం, ఉపలభ్య, తే వానరాః, హృష్టా బభూవుః. ౩౫౪-౩౬౪

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే, అష్టపఞ్చాశ స్సర్గః.

అథ ఏకోనషష్టితమ స్సర్గః

'తత స్త దమృతాస్వాద' మిత్యారభ్య పంచ సర్గాః ప్రక్షిప్తాః, సర్వకోశే ష్వదర్శనాత్, తా న్వినాపి కథాసంఘట్టనాత్, పూర్వోక్తార్థవిరోధస్ఫోరకత్వా చ్చ. తథాపి తే వ్యాఖ్యాస్యంతే. (తత ఇత్యాది.) హృష్టాః రోమాంచాంచితాః, బభూవు రితి శేషః. ౧

---

* రామానుజీయం. 'తత స్తదమృతాస్వాద' మిత్యారభ్య 'అభిజిదభిముఖా దిశం యయు ర్జనకసుతాపరిమార్గణోన్ముఖా' ఇత్యంతాః పంచ సర్గాః కేషుచి త్కోశేషు న దృశ్యంతే, కేషుచి ద్దృశ్యంతే. తేషు పూర్వోక్తార్థవిరోధ స్స్ఫురతి. తా న్వినాఽపి కథాఽపి సంగచ్ఛతే. తథాపి స్థితస్య గతి శ్చింతనీయేతి న్యాయేన తే వ్యాఖ్యాయంతే.

(సంపాతినా ఆత్మనః సీతాహరణపరిజ్ఞానకథనం)

జాంబవా న్వానరశ్రేష్ఠ స్సహ సర్వైః ప్లవంగమైః,
భూతలా త్సహసోత్థాయ గృధ్రరాజ మథాఽబ్రవీత్. ౨

◊ క్వ సీతా కేన వా దృష్టా కో వా హరతి మైథిలీం,
త దాఖ్యాతు భవా న్సర్వం గతి ర్భవ వనౌకసాం. ౩

కో దాశరథిబాణానాం వజ్రవేగనిపాతినాం,
స్వయం లక్ష్మణముక్తానాం న చింతయతి విక్రమం. ౪

* స హరీ న్ప్రీతిసంయుక్తా న్సీతాశ్రుతిసమాహితా న్,
పున రాశ్వాసయ న్ప్రీత ఇదం వచన మబ్రవీత్. ౫

శ్రూయతా మిహ వైదేహ్యా యథా మే హరణం శ్రుతం,
యేన చాఽపి మమాఽఽఖ్యాతం యత్ర వాఽఽయతలోచనా. ౬

అహ మస్మి న్గిరౌ దుర్గే బహుయోజన మాయతే,
చిరా న్నిపతితో వృద్ధః క్షీణప్రాణపరాక్రమః. ౭

తం మా మేవం గతం పుత్త్ర స్సుపార్శ్వో నామ నామతః,
ఆహారేణ యథాకాలం బిభర్తి పతతాం వరః. ౮

తీక్ష్ణకామా స్తు గంధర్వా స్తీక్ష్ణకోపా భుజంగమాః,
మృగాణాం తు భయం తీక్ష్ణం తత స్తీక్ష్ణక్షుధా వయం. ౯

◊ రామానుజీయం. అథ జాంబవాన్ మ్లానపక్షః కందరాంతర్గత స్సంపాతిః దూరనిర్వృత్తం సీతాపహరణాదికం కేన ప్రకారేణాఽవగతవాః నితి మత్వా విశేషతోఽవగంతుం పృచ్ఛతి (క్వ సీతేత్యాదినా.)

* రామానుజీయం, (స హరీ నితి.) సీతాశ్రుతిసమాహితా న్ సీతావృత్తాంతశ్రవణేన సమాహితా న్.

◈ స కదాచిత్ క్షుధార్తస్య మమాఽఽహారాభికాంక్షిణః,
గతసూర్యేఽహని ప్రాప్తో మమ పుత్రో హ్యనామిషః. ౧౦

స మయా వృద్ధభావా చ్చ కోపా చ్చ పరిభర్త్సితః,
క్షుత్పిపాసాపరీతేన కుమారః పతతాం వరః. ౧౧

స మా మాహారసంరోధా త్పీడితం ప్రీతివర్ధనః,
అనుమాన్య యథాతత్త్వ మిదం వచన మబ్రవీత్. ౧౨

అహం తాత యథాకాల మామిషార్థీ ఖ మాప్లుతః,
మహేంద్రస్య గిరే ర్ద్వార మావృత్య చ సమాస్థితః. ౧౩

తత స్సత్త్వసహస్రాణాం సాగరాంతరచారిణాం,
పంథాన మేకోఽధ్యవసం సన్నిరోద్ధు మవాఙ్ముఖః. ౧౪

తత్ర కశ్చి న్మయా దృష్ట స్సూర్యోదయసమప్రభాం,
స్త్రియ మాదాయ గచ్ఛ న్వై భిన్నాంజనచయప్రభః. ౧౫

* సోఽహ మభ్యవహారార్థీ తౌ దృష్ట్వా కృతనిశ్చయః,
తేన సామ్నా వినీతేన పంథాన మభియాచితః. ౧౬

న హి సామోపపన్నానాం ప్రహర్తా విద్యతే క్వచిత్,
నీచే ష్వపి జనః కశ్చి త్కి మంగ బత మద్విధః. ౧౭

స యాత స్తేజసా వ్యోమ సంక్షిపన్నివ వేగతః,
అథాఽహం ఖచరై ర్భూతై రభిగమ్య సభాజితః. ౧౮

(స యాత ఇతి.) సభాజితః పూజితః. ౧౦—౧౮

◈ రామానుజీయం. (స ఇతి.) క్షుధార్తస్య మమ, సమీప మితి శేషః.
* రామానుజీయం. 'సోఽహ మభ్యవహారార్థీ' తి సమ్యక్.

(సంపాతినా ఆత్మనః సీతాహరణపరిజ్ఞానకథనం)

దిష్ట్యా జీవసి తాతేతి హ్యబ్రువ న్మాం మహర్షయః,
కథంచి త్సకళత్రోఽసౌ గత స్తే స్వ స్త్యసంశయం. ౧౯

ఏవ ముక్త స్తతోఽహం తై స్సిద్ధైః పరమశోభనైః, ౧౯½

స చ మే రావణో రాజా రక్షసాం ప్రతివేదితః.
హరన్ దాశరథే ర్భార్యాం రామస్య జనకాత్మజాం, ౨౦½

* భ్రష్టాభరణకౌశేయాం శోకవేగపరాజితాం.
రామలక్ష్మణయో ర్నామ క్రోశంతీం ముక్తమూర్ధజాం, ౨౧½

ఏష కాలాత్యయ స్తావ దితి కాలవిదాం వరః.
ఏత మర్థం సమగ్రం మే సుపార్శ్వః ప్రత్యవేదయత్, ౨౨½

త చ్ఛ్రుత్వాఽపి హి మే బుద్ధి ర్నాసీ త్కాచి త్పరాక్రమే.
అపక్షో హి కథం పక్షీ కర్మ కించి దుపక్రమే, ౨౩½

యత్తు శక్యం మయా కర్తుం వాగ్బుద్ధిగుణవర్తినా.
శ్రూయతాం త త్ప్రవక్ష్యామి భవతాం పౌరుషాశ్రయం, ౨౪½

(దిష్ట్యేతి.) అసౌ, సకళత్రః సరక్ష్యవర్గః, అతః కథంచి ద్గతః, అత స్తే స్వస్త్యాసీత్. అసంశయం. ఇతి మాం మహర్షయోఽబ్రువ న్నితి యోజనా. ౧౯-౧౯½

(స చేతి.) మే మయా, ప్రతివేదితః జ్ఞాతః, సుపార్శ్వవచన మిదం. ౨౦½—౨౧½

(ఏష ఇతి.) కాలాత్యయః కాలాతిక్రమహేతుః, రావణదర్శన మితి భావః. ౨౨½-౨౪½

---

* రామానుజీయం. 'భ్రష్టాభరణకౌశేయా' మితి పాఠః.

వాఙ్మతిభ్యాం తు సర్వేషాం కరిష్యామి ప్రియం హి వః.
యద్ధి దాశరథేః కార్యం మమ త న్నాఽత్ర సంశయః, ౨౪॥

తే భవంతో మతిశ్రేష్ఠా బలవంతో మనస్వినః.
ప్రేషితాః కపిరాజేన దేవై రపి దురాసదాః, ౨౫॥

రామలక్ష్మణబాణా శ్చ నిశితాః కంకపత్రిణః.
త్రయాణా మపి లోకానాం పర్యాప్తా స్త్రాణనిగ్రహే, ౨౬॥

కామం ఖలు దశగ్రీవ స్తేజోబలసమన్వితః.
భవతాం తు సమర్థానాం న కించి దపి దుష్కరం, ౨౭॥

త దలం కాలసంగేన క్రియతాం బుద్ధినిశ్చయః.
న హి కర్మసు సజ్జంతే బుద్ధిమంతో భవద్విధాః. ౨౮॥

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాణ్డే, ఏకోనషష్టితమ స్సర్గః.

(వాగితి.) సర్వేషాం, వః యుష్మాకం. వాఙ్మతిభ్యాం ప్రియం కరిష్యామి హి. దాశరథే ర్య త్కార్యం త న్మమైవ. ౨౪॥—౨౭॥

(త దితి.) కాలసంగేన కాలవిళంబేన. ౨౮॥

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే, ఏకోనషష్టితమ స్సర్గః.

అథ షష్టితమ స్సర్గః

తతః కృతోదకం స్నాతం తం గృధ్రం హరియూథపాః,
ఉపవిష్టా గిరౌ దుర్గే పరివార్య సమంతతః. ౧

త మంగద ముపాసీనం తై స్సర్వై ర్హరిభి ర్వృతం,
జనితప్రత్యయో హర్షా త్సంపాతిః పున రబ్రవీత్. ౨

కృత్వా నిశ్శబ్ద మేకాగ్రాః శ్శృణ్వం తు హరయో మమ,
త త్త్వం సంకీర్తయిష్యామి యథా జానామి మైథిలీం. ౩

అస్య వింధ్యస్య శిఖరే పతితోఽస్మి పురా వనే,
సూర్యాతపపరీతాంగో నిర్దగ్ధ స్సూర్యరశ్మిభిః. ౪

లబ్ధసంజ్ఞ స్తు షడ్రాత్రా ద్వివశో విహ్వల న్నివ,
వీక్షమాణో దిశ స్సర్వా నాఽభిజానామి కించన. ౫

* తత స్తు సాగరా న్ఛైలా న్నదీ స్సర్వా స్సరాంసి చ,
వనా న్యుదధివేలాం చ సమీక్ష్య మతి రాగమత్. ౬

అథ షష్టితమ స్సర్గః

(తతః కృతోదక మిత్యాది.) ౧

(త మితి.) జనితప్రత్యయః జనితవిశ్వాసో యథా భవతి తథా, అబ్రవీ దితి యోజనా. వానరదర్శనరూపస్వకార్యతో జనితవిశ్వాస ఇత్యర్థః. ౨—౪

(లబ్ధసంజ్ఞ స్త్వితి.) విహ్వలన్నివ మూర్ఛన్నివ నిశ్చలః. ౫—౬

---

* రామానుజీయం. 'తతస్తు సాగరా' నిత్యత్ర సాగర మిత్యర్థః. వింధ్యప్రదేశపతితస్య సకలసాగరదర్శనస్య అనుపపన్నత్వాత్. మతిః ప్రత్యభిజ్ఞా.

హృష్టపక్షిగణాకీర్ణః కందరాంతరకూటవాన్,
దక్షిణ స్యోదధే స్తీరే వింధ్యోఽయ మితి నిశ్చయః. ౭

ఆసీ చ్చాత్రాఽఽశ్రమం పుణ్యం సురై రపి సుపూజితం,
ఋషి ర్నిశాకరో నామ యస్మి న్నుగ్రతపా భవత్. ౮

అష్టౌ వర్షసహస్రాణి తేనాఽస్మి న్నృషిణా వినా,
వసతో మమ ధర్మజ్ఞా స్స్వర్గతే తు నిశాకరే. ౯

అవతీర్య చ వింధ్యాగ్రా త్కృచ్ఛ్రేణ విషమా చ్ఛనైః,
తీక్ష్ణదర్భాం వసుమతీం దుఃఖేన పున రాగతః. ౧౦

త మృషిం ద్రష్టుకామోఽస్మి దుఃఖేనాఽభ్యాగతో భృశం,
జటాయుషా మయా చైవ బహుశోఽభిగతో హి సః. ౧౧

తస్యాఽఽశ్రమపదాభ్యాశే వవు ర్వాతా స్సుగంధినః,
వృక్షో వాఽపుష్పితః కశ్చి దఫలో వా న విద్యతే. ౧౨

ఉపేత్య చాఽఽశ్రమం పుణ్యం వృక్షమూల ముపాశ్రితః,
ద్రష్టుకామః ప్రతీక్షేఽహం భగవంతం నిశాకరం. ౧౩

అథాఽపశ్య మదూరస్థ మృషిం జ్వలితతేజసం,
కృతాభిషేకం దుర్ధర్ష ముపావృత్త ముదఙ్ముఖం. ౧౪

త మృక్షా స్సృమరా వ్యాఘ్రా స్సింహా నాగా స్సరీసృపాః,
పరివా ర్యోపగచ్ఛంతి ధాతారం ప్రాణినో యథా. ౧౫

(హృష్టేతి.) అభూ దితి శేషః. ౭
(ఆసీ దితి.) భవత్ అభవత్. ౮
(అష్టా వితి.) వర్షసహస్రాణి, గతానీతి శేషః. ౯—౧౫

(సంపాతేః పక్షదాహకథా)

తతః ప్రాప్త మృషిం జ్ఞాత్వా తాని సత్త్వాని వై యయుః,
ప్రవిష్టే రాజని యథా సర్వం సామాత్యకం బలం. ౧౬

ఋషి స్తు దృష్ట్వా మాం ప్రీతః ప్రవిష్ట శ్చాశ్రమం పునః,
ముహూర్తమాత్రా న్నిష్క్రమ్య తతః కార్య మపృచ్ఛత. ౧౭

సౌమ్య వైకల్యతాం దృష్ట్వా రోమ్ణాం తే నాఽవగమ్యతే,
అగ్నిదగ్ధా విమౌ పక్షౌ త్వ క్చైవ వ్రణితా తవ. ౧౮

గృధ్రౌ ద్వౌ దృష్టపూర్వౌ మే మాతరిశ్వసమౌ జవే,
గృధ్రాణాం చైవ రాజానౌ భ్రాతరౌ కామరూపిణౌ. ౧౯

జ్యేష్ఠో హి త్వం తు సంపాతే జటాయు రనుజ స్తవ,
మానుషం రూప మాస్థాయ గృహ్ణీతాం చరణౌ మమ. ౨౦

కిం తే వ్యాధిసముత్థానం పక్షయోః పతనం కథం,
దండో వాఽయం కృతః కేన సర్వ మాఖ్యాహి పృచ్ఛతః. ౨౧

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాణ్డే, షష్టితమ స్సర్గః.

(సౌమ్యేతి.) వికల ఏవ వైకల్యం, చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వాత్ స్వార్థే ష్యఞ్. తస్య భావో వైకల్యతా. వ్రణితా సంజాతవ్రణా, తే నాఽవగమ్యత ఇత్యత్ర త ఇతి భిన్నపదం. హే సౌమ్య, తే రోమ్ణాం వైకల్యతాం దృష్ట్వా నాఽవగమ్యతే. రోమవికలత్వహేతుస్వరూప మితి శేషః. (అగ్నిదగ్ధా వితి.) దృశ్యేతే ఇతి శేషః. వ్రణితే త్యత్ర దృశ్యత ఇతి శేషః. ౧౮-౨౦

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే. ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే.
షష్టితమ స్సర్గః.

అథ ఏకషష్టితమ స్సర్గః

తత స్త ద్దారుణం కర్మ దుష్కరం సాహసా త్కృతం,
ఆచచక్షే మునే స్సర్వం సూర్యానుగమనం తదా. ౧

భగవ న్వ్రణయు క్తత్వా ల్లజ్జయా వ్యాకులేంద్రియః,
పరిశ్రాంతో న శక్నోమి వచనం ప్రతిభాషితుం. ౨

అహం చైవ జటాయు శ్చ సంఘర్షా ద్దర్పమోహితౌ,
ఆకాశం పతితౌ వీరౌ జిజ్ఞాసంతౌ పరాక్రమం. ౩

కైలాసశిఖరే బద్ధ్వా మునీనా మగ్రతః పణం,
రవి స్స్యా దనుయాతవ్యో యావ దస్తం మహాగిరిం. ౪

అథాఽఽవాం యుగప త్ప్రాప్తా వపశ్యావ మహీతలే.
రథచక్రప్రమాణాని నగరాణి పృథక్పృథక్. ౫

క్వచి ద్వాదిత్రఘోషాంశ్చ బ్రహ్మఘోషాం శ్చ శుశ్రువః,
గాయంతీ శ్చాంగనా బహ్వీః పశ్యావో రక్తవాససః. ౬

తూర్ణ ముత్పత్య చాఽఽకాశ మాదిత్యపథ మాశ్రితౌ,
ఆవా మాలోకయావ స్త ద్వనం శాద్వలసన్నిభం. ౭

ఉపలై రివ సంఛన్నా దృశ్యతే భూ శ్శిలోచ్చయైః,
ఆపగాభి శ్చ సంవీతా సూత్రై రివ వసుంధరా. ౮

అథ ఏకషష్టితమ స్సర్గః.

(తత స్త దిత్యాది.) ౧—౨

(అహ మితి.) పతితౌ ప్రాప్తౌ. ౩—౮

(సంపాతేః పక్షదాహకథా)

హిమవాం శ్చైవ వింధ్య శ్చ మేరు శ్చ సుమహా న్నగః,
భూతలే సంప్రకాశంతే నాగా ఇవ జలాశయే. ౯

తీవ్ర స్స్వేద శ్చ ఖేద శ్చ భయం చాఽఽసీ త్తదాఽఽవయోః,
సమావిశతి మోహ శ్చ తమో మూర్ఛా చ దారుణా. ౧౦

న ది గ్విజ్ఞాయతే యామ్యా నాఽఽగ్నేయీ న చ వారుణీ,
యుగాంతే నియతో లోకో హతో దగ్ధ ఇవాఽగ్నినా. ౧౧

* మనశ్చ మే హతం భూయ స్సన్నివ ర్త్య తు సంశ్రయం,
యత్నేన మహతా హ్యస్మి౯ పున స్సంధాయ చక్షుషి.
యత్నేన మహతా భూయో రవి స్సమవలోకితః, ౧౨

తుల్యః పృథ్వీప్రమాణేన భాస్కరః ప్రతిభాతి నౌ. ౧౩

(తీవ్ర ఇతి.) మోహః చిత్తవిభ్రమః, మూర్ఛా ఇంద్రియై స్సహ మనస ఉపప్లవః, తమః అజ్ఞానం. ౯-౧౦

(న దిగితి.) యామ్యేత్యాదికం దిగంతరాణా ముపలక్షణం. నియతో లోకః నియతసన్నివేశో లోకః, యుగాంతే అగ్నినా దగ్ధో హత ఇవ, అదృశ్యతేతి శేషః, ౧౧

(మన శ్చేత్యాది.) సంశ్రయం ఆశ్రయభూతం చక్షురింద్రియం, సన్నివర్త్య స్వేన విప్రయుజ్య, భూయో భృశం, హతం మే మనః మహతా యత్నేన అస్మి౯ చక్షుషి పున స్సంధాయ మహతా యత్నేన భూయో రవి స్సమవలోకిత ఇతి సంబంధః. ౧౨-౧౩

---

* రామానుజీయం. 'మనశ్చ మే హతం భూయ స్సన్నివర్త్య తు సంశ్రయమ్, యత్నేన మహతా హ్యస్మి౯ పున స్సంధాయ చక్షుషి. యత్నేన మహతా భూయో రవి స్సమవలోకితః' ఇతి పాఠః.

జటాయు ర్మా మనాపృచ్ఛ్య నిపపాత మహీం తతః,
తం దృష్ట్వా తూర్ణ మాకాశా దాత్మానం ముక్త్వా నహం. ౧౪

పక్షాభ్యాం చ మయా గుప్తో జటాయు ర్న ప్రదహ్యతే,
ప్రమాదా త్తత్ర నిర్దగ్ధః పత న్వాయుపథా దహం. ౧౫

ఆశంకే తం నిపతితం జనస్థానే జటాయుషం,
అహం తు పతితో వింధ్యే దగ్ధపక్షో జడీకృతః. ౧౬

రాజ్యేన హీనో భ్రాత్రా చ పక్షాభ్యాం విక్రమేణ చ,
సర్వథా మర్తు మేవేచ్ఛ న్పతిష్యే శిఖరా ద్గిరేః. ౧౭

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాణ్డే, ఏకషష్టితమ స్సర్గః.

(జటాయు రితి.) నిపపాత మహీం, మహీం ప్రతి నిపపాతే త్యర్థః. పతంతం దృష్ట్వా, అహ మాకాశా త్పూర్వాధిష్ఠితాకాశప్రదేశాత్, ఆత్మానం తూర్ణం ముక్త్వా న్, జటాయుషో రక్షణార్థం తదుపరి సత్వర మాగచ్ఛ మిత్యర్థః. ౧౪

(పక్షాభ్యా మితి.) ప్రమాదా త్స్వరో ధక్ష్యతీతి బుద్ధ్యవధానాభావాత్. ౧౫—౧౭

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే, ఏకషష్టితమ స్సర్గః.

అథ ద్విషష్టితమ స్సర్గః

ఏవ ముక్త్వా మునిశ్రేష్ఠ మరుదం దుఃఖితో భృశం,
అథ ధ్యాత్వా ముహూర్తం తు భగవా నిద మబ్రవీత్. ౧

పక్షౌ చ తే ప్రపక్షౌ చ పున రన్యౌ భవిష్యతః,
ప్రాణాశ్చ చక్షుషీ చైవ విక్రమశ్చ బలం చ తే. ౨

పురాణే సుమహ త్కార్యం భవిష్యతి మయా శ్రుతం.
దృష్టం మే తపసా చైవ శ్రుత్వా చ విదితం మమ. ౩

రాజా దశరథో నామ కశ్చి దిక్ష్వాకునందనః,
తస్య పుత్రో మహాతేజా రామో నామ భవిష్యతి. ౪

అరణ్యం చ సహ భ్రాత్రా లక్ష్మణేన గమిష్యతి,
అస్మి న్నర్థే నియుక్త స్సన్ పిత్రా సత్యపరాక్రమః. ౫

నైరృతో రావణో నామ తస్య భార్యాం హరిష్యతి,
రాక్షసేంద్రో జనస్థానా దవధ్య స్సురదానవైః. ౬

సా చ కామైః ప్రలోభ్యంతీ భక్ష్యై ర్భోజ్యైశ్చ మైథిలీ,
న భోక్ష్యతి మహాభాగా దుఃఖే మగ్నా యశస్వినీ. ౭

పరమాన్నం తు వైదేహ్యై జ్ఞాత్వా దాస్యతి వాసవః, ౭౪

అథ ద్విషష్టితమ స్సర్గః.

(ఏవ ముక్త్వేత్యాది.) ౧—౪

(అరణ్య మితి.) అస్మి న్నర్థే అరణ్యగమనే. ౫-౬

(సా చేతి.) కామ్యంత ఇతి కామాః, కామైః అపేక్షణీయైః, ప్రలోభ్యంతీ ప్రలోభ్యమానా. ౭

(పరమాన్న మితి.) జ్ఞాత్వా. అనశనా మితి శేషః. ౭౪

య దన్న మమృతప్రఖ్యం సురాణా మపి దుర్లభం.
త దన్నం మైథిలీ ప్రాప్య విజ్ఞాయేంద్రా దిదం త్వితి,
అగ్ర ముద్ధృత్య రామాయ భూతలే నిర్వపిష్యతి. ౯॥

యది జీవతి మే భర్తా లక్ష్మణేన సహ ప్రభుః,
దేవత్వం గచ్ఛతో ర్వాపి తయో రన్న మిదం త్వితి. ౧౦

ఏష్యం త్యన్వేషకా స్తస్యా రామదూతాః ప్లవంగమాః,
ఆఖ్యేయా రామమహిషీ త్వయా తేభ్యో విహంగమ. ౧౧

సర్వథా హి న గంతవ్య మీదృశః క్వ గమిష్యసి,
దేశకాలౌ ప్రతీక్షస్వ పక్షౌ త్వం ప్రతిపత్స్యసే. ౧౨

నోత్సహేయ మహం కర్తు మద్యైవ త్వాం సపక్షకం,
ఇహస్థ స్త్వం తు లోకానాం హితం కార్యం కరిష్యసి. ౧౩

త్వయాఽపి ఖలు త త్కార్యం తయో శ్చ నృపపుత్రయోః,
బ్రాహ్మణానాం సురాణాం చ మునీనాం వాసవస్య చ. ౧౪

ఇచ్ఛా మ్యహ మపి ద్రష్టుం భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ,
నేచ్ఛే చిరం ధారయితుం ప్రాణాం స్త్యక్ష్యే కళేబరం.
మహర్షి స్త్వబ్రవీ దేవం దృష్టతత్త్వార్థదర్శనః. ౧౫॥

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాణ్డే, ద్విషష్టితమ స్సర్గః.

(త్వయాఽపీతి.) నృపపుత్రయోః, తత్ప్రియోజనం, త్వయాఽపి, కార్యం కర్తవ్యం. బ్రాహ్మణాదీనాం చ కార్య మితి సంబంధః. ౯॥—౧౫॥

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే, ద్విషష్టితమ స్సర్గః.

అథ త్రిషష్టితమ స్సర్గః

ఏతై రన్యైశ్చ బహుభి ర్వాక్యై ర్వాక్యవిదాం వరః,
మాం ప్రశస్యాఽభ్యనుజ్ఞాప్య ప్రవిష్ట స్స స్వ మాశ్రమం.

* కందరాత్తు విసర్పిత్వా పర్వతస్య శనై శ్శనైః.
అహం వింధ్యం సమారుహ్య భవతః ప్రతిపాలయే. ౨

అద్య త్వేతస్య కాలస్య సాగ్రం వర్షశతం గతం,
దేశకాలప్రతీక్షోఽస్మి హృది కృత్వా మునే ర్వచః. ౩

మహాప్రస్థాన మాసాద్య స్వర్గతే తు నిశాకరే,
మాం నిర్దహతి సంతాపో వితర్కై ర్బహుభి ర్వృతం. ౪

ఉత్థితాం మరణే బుద్ధిం మునివాక్యై ర్నివర్తయే,
బుద్ధి ర్యా తేన మే దత్తా ప్రాణానాం రక్షణాయ తు.
సా మేఽపనయతే దుఃఖం దీప్తేవాఽగ్నిశిఖా తమః, ౫

అథ త్రిషష్టితమ స్సర్గః

(ఏతై రిత్యాది.) ౧—౨

(అద్య త్విత్వితి.) పూర్వం నిశాకరమునిప్రయాణానంతరం అష్టౌ వర్షసహస్రాణి వ్యతీతా నీత్యుక్తవాన్. అత స్సాగ్రం వర్షశతం గత మిత్యేత దష్టవర్షసహస్రోపలక్షణం. ౩

(మహాప్రస్థాన మితి,) వితర్కైః వివిధ విచారైః. ౪—౫

---

* రామానుజీయం. 'కందరాత్తు విసర్పిత్వా పర్వతస్య శనై శ్శనై' రితి పాఠః.

* బుధ్యతా చ మయా వీర్యం రావణస్య దురాత్మనః.
పుత్ర స్సంతర్జితో వాగ్భి ర్న త్రాతా మైథిలీ కథం. ౬॥

తస్యా విలపితం శ్రుత్వా తౌ చ సీతాం వినా కృతౌ.
న మే దశరథస్నేహా త్పుత్రేణోత్పాదితం ప్రియం. ౭॥

తస్య త్వేవం బ్రువాణస్య సంపాతే ర్వానరై స్సహ.
ఉత్పేతతు స్తదా ⊕ పక్షౌ సమక్షం వనచారిణాం, ౮॥

స దృష్ట్వా స్వాం తనుం పక్షై రుద్గతై రరుణచ్ఛదైః.
ప్రహర్ష మతులం లేభే వానరాం శ్చేద మబ్రవీత్, ౯॥

ఋషే ర్నిశాకరస్యైవ ప్రభావా దమితాత్మనః.
ఆదిత్యరశ్మినిర్దగ్ధౌ పక్షౌ మే పున రుత్థితౌ, ౧౦॥

యౌవనే వర్తమానస్య మమాఽఽసీ ద్యః పరాక్రమః.
త మేవాఽద్యానుగచ్ఛామి బలం పౌరుష మేవ చ, ౧౧॥

సర్వథా క్రియతాం యత్న స్సీతా మధిగమిష్యథ.
పక్షలాభో మమాఽయం వ స్సిద్ధిప్రత్యయకారకః, ౧౨॥

ఇత్యుక్త్వా స హరీ న్సర్వా న్సంపాతిః పతగోత్తమః.
ఉత్పపాత గిరే శ్శృంగా జ్జిజ్ఞాసుః ఖగమాం గతిం, ౧౩॥

(స దృష్ట్వేతి.) అరుణచ్ఛదైః అరుణబహిష్పత్రైః, ౯॥—౧౩॥

---

* రామానుజీయం. 'బుద్ధ్యతా చ మయా వీర్య' మితి పాఠః

⊕ పక్షావితి ప్రపక్షయో రుపలక్షణం, అన్యథా ఉత్తరత్ర పక్షై రితి బహువచనాయోగాత్.
ఇతి టీకా.

(వానరాణాం సాగరతీరగమనం)

తస్య త ద్వచనం శ్రుత్వా ప్రీతిసంహృష్టమానసాః.
బభూవు ర్హరిశార్దూలా విక్రమాభ్యుదయోన్ముఖాః, ౧౪॥

అథ పవనసమానవిక్రమాః ప్లవగవరాః ప్రతిలబ్ధపౌరుషాః.
* అభిజిదభిముఖా దిశం యయు ర్జనకసుతాపరిమార్గణోన్ముఖాః. ౧౫॥

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాణ్డే, త్రిషష్టితమ స్సర్గః.

అథ చతుష్షష్టితమ స్సర్గః

ఆఖ్యాతా గృధ్రరాజేన సముత్పత్య ప్లవంగమాః,
సంగమ్య ప్రీతిసంయుక్తా వినేదు స్సింహవిక్రమాః. ౧

(అథేతి.) అభిజిదభిముఖాః అభిజిన్ముహూర్తప్రతీక్షకాః ౧౪-౧౫॥

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే, త్రిషష్టితమ స్సర్గః.

అథ చతుష్షష్టితమ స్సర్గః.

ఏవం ప్రక్షిప్తాః పంచసర్గా గతాః. ఏవం కృతోదకం సంపాతిం స్వస్థాన మానీయ ప్రకృతకార్యాయ వానరా గతా ఇత్యాహ (ఆఖ్యాతా ఇతి.) సముత్పత్య హర్షేణ తత్ర లంఘనం కృత్వా, సంగమ్య పున రన్యోన్యం సమేత్య, వినేదుః. ౧

---

* 'సూర్యా చ్చతుర్థకం లగ్నం మభిజి త్పరికీర్తితం, సర్వదోషహరం చైవ ప్రశస్తం శుభకర్మస్వి' తి జ్యోతిశ్శాస్త్రే. ఇతి టీకా.

సంపాతే ర్వచనం శ్రుత్వా హరయో రావణక్షయం,
హృష్టా స్సాగర మాజగ్ము స్సీతాదర్శనకాంక్షిణః. ౨

అభిక్రమ్య తు తం దేశం దదృశు ర్భీమవిక్రమాః,
కృత్స్నం లోకస్య మహతః ప్రతిబింబ మివ స్థితం. ౩

దక్షిణస్య సముద్రస్య సమాసాద్యోత్తరాం దిశం,
సన్నివేశం తత శ్చక్రు ర్హరివీరా మహాబలాః. ౪

సత్త్వై ర్మహద్భి ర్వికృతైః క్రీడద్భి ర్వివిధై ర్జలే,
వ్యాత్తాస్యై స్సుమహాకాయై రూర్మిభి శ్చ సమాకులం. ౫

ప్రసుప్త మివ చాఽన్యత్ర క్రీడంత మివ చాఽన్యతః,
క్వచి త్పర్వతమాత్రైశ్చ జలరాశిభి రావృతం. ౬

సంకులం దానవేంద్రైశ్చ పాతాళతలవాసిభిః,
రోమహర్షకరం దృష్ట్వా విషేదుః కపికుంజరాః.

ఆకాశ మివ దుష్పారం సాగరం ప్రేక్ష్య వానరాః,
విషేదు స్సహసా సర్వే కథం కార్య మితి బ్రువన్. ౮

(సంపాతే రితి.) హరయ స్సంపాతే ర్వచనం శ్రుత్వా సీతాదర్శనకాంక్షిణ స్సంతః, రావణక్షయం రావణనిలయభూతం లంకాద్వీప ముద్దిశ్య, సాగరం తన్మార్గభూతం సాగరం, ఆజగ్ము రితి సంబంధః. ౨

(అభిక్రమ్యేతి.) ప్రతిబింబ మివ ప్రతినిధి మివ, ఇదం తటవిశేషణం. సర్వలోకస్థసమస్త వస్తుసంపూర్ణ మిత్యర్థః. 'ప్రతిమానం ప్రతిబింబం ప్రతిమా ప్రతియాతనా ప్రతిచ్ఛాయా. ప్రతికృతి రర్చా పుంసి ప్రతినిధి రుపమోపమానం స్యా' దిత్యమరః. ౩

(దక్షిణస్యేతి.) సన్నివేశం స్థానం. ౪

(సత్త్వై రిత్యాది.) ౫-౮

(వానరాణాం సాగరతీరగమనం)

విషణ్ణాం వాహినీం దృష్ట్వా సాగరస్య నిరీక్షణాత్,
ఆశ్వాసయామాస హరీ న్భయార్తాన్ హరిసత్తమః. ౯

తా న్విషాదేన మహతా విషణ్ణా న్వానరర్షభాన్,
ఉవాచ మతిమా న్కాలే వాలిసూను ర్మహాబలః, ౧౦

న విషాదే మనః కార్యం విషాదో దోషసత్తమః,
విషాదో హంతి పురుషం బాలం క్రుద్ధ ఇవోరగః. ౧౧

విషాదోఽయం ప్రసహతే విక్రమే పర్యుపస్థితే,
తేజసా తస్య హీనస్య పురుషార్థో న సిధ్యతి. ౧౨

తస్యాం రాత్ర్యాం వ్యతీతాయా మంగదో వానరై స్సహ,
హరివృద్ధై స్సమాగమ్య పున ర్మంత్ర మమంత్రయత్. ౧౩

సా వానరాణాం ధ్వజినీ పరివార్యాఽంగదం బభౌ,
వాసవం పరివార్యేవ మరుతాం వాహినీ స్థితా. ౧౪

కోఽన్య స్తాం వానరీం సేనాం శక్త స్స్తంభయితుం భవేత్,
అన్యత్ర వాలితనయా దన్యత్ర చ హనూమతః. ౧౫

తత స్తాన్ హరివృద్ధాం శ్చ తచ్చ సైన్య మరిందమః,
అనుమాన్యాఽంగద శ్శ్రీమా న్వాక్య మర్థవ దబ్రవీత్. ౧౬

క ఇదానీం మహాతేజా లంఘయిష్యతి సాగరం,
కః కరిష్యతి సుగ్రీవం సత్యసంధ మరిందమం. ౧౭

(విషాదేన) విషాదకారణేన, విషాదోఽయం, ప్రసహతే అభిభవతి, న సిద్ధ్యతీ త్యనంతరం ఇతికరణం బోధ్యం. ౯-౧౭

కో వీరో యోజనశతం లంఘయే చ్ఛ ప్లవంగమాః,
ఇమాం శ్చ యూథపా న్సర్వా న్మోక్షయే త్కో మహాభయాత్. ౧౮

కస్య ప్రభావా ద్దారాం శ్చ పుత్రాం శ్చై వ గృహాణి చ,
ఇతో నివృత్తాః పశ్యేమ సిద్ధార్థా స్సుఖినో వయం. ౧౯

కస్య ప్రసాదా ద్రామం చ లక్ష్మణం చ మహాబలం,
అభిగచ్ఛేమ సంహృష్టా స్సుగ్రీవం చ మహాబలం. ౨౦

యది కశ్చి త్సమర్థో వ స్సాగరప్లవనే హరిః,
స దదా త్విహ న శ్శీఘ్రం పుణ్యా మభయదక్షిణాం. ౨౧

అంగదస్య వచ శ్శ్రుత్వా న కశ్చి త్కించి దబ్రవీత్,
స్తిమితే వాఽభవ త్సర్వా తత్ర సా హరివాహినీ. ౨౨

పునరేవాఽంగదః ప్రాహ తాన్ హరీ న్హరిసత్తమః,
సర్వే బలవతాం శ్రేష్ఠా భవంతో దృఢవిక్రమాః. ౨౩

వ్యపదేశ్యకులే జాతాః పూజితా శ్చా ప్యభీక్ష్ణశః,
న హి వో గమనే సంగః కదాచి త్కస్యచి త్క్వచిత్. ౨౪

బ్రువధ్వం యస్య యా శక్తిః ప్లవనే ప్లవగర్షభాః. ౨౫

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాణ్డే, చతుష్షష్టితమ స్సర్గః.

(పునరేవేత్యాది,) సంగః ప్రతిహతిః, బ్రువధ్వ మిత్యార్షో నిర్దేశః. ౮-౨౫

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే, చతుష్షష్టితమ స్సర్గః.

అథ పఞ్చషష్టితమ స్సర్గః

తతోఽంగదవచ శ్శ్రుత్వా సర్వే తే వానరోత్తమాః,
* స్వం స్వం గతౌ సముత్సాహ మాహు స్తత్ర యథాక్రమం. ౧

గజో గవాక్షో గవయ శ్శరభో గంధమాదనః,
⊕ మైంద శ్చ ద్వివిద శ్చైవ సుషేణో జాంబవాం స్తథా. ౨

ఆబభాషే గజ స్తత్ర ప్లవేయం దశయోజనం,
గవాక్షో యోజనా న్యాహ గమిష్యామీతి వింశతిం. ౩

‡ గవయో వానర స్తత్ర వానరాం స్తా నువాచ హ,
త్రింశతం తు గమిష్యామి యోజనానాం ప్లవంగమాః. ౪

అథ పఞ్చషష్టితమ స్సర్గః

(తతోఽంగదవచ ఇత్యాది.) గతౌ గమనవిషయే, యద్యపి గజాదయోఽపి శతయోజన లంఘనే శక్తాః 'భూతలే సాగరే వాపి శైలేషు చ వనేషు చ, పాతాళస్యాపి మధ్యే వా న మమాఽఽచ్ఛిద్యతే గతి' రితి సుగ్రీవసన్నిధౌ వానరయూథపైః స్వస్వశక్తేః ఖ్యాపితత్వాత్,' న హి వో గమనే సంగః కదాచి త్కస్యచి త్క్వచి' దితి పూర్వ మంగదోక్తేశ్చ. తథాపి రావణాధిష్ఠితలంకా ప్రవేశసీతాన్వేషణాదికం దుష్కర మన్యేనేతి తత్సాధకహనుమత్ప్రోత్సాహనాయ తథోక్తవంత ఇతి ధ్యేయం. ౧—౪

---

* రామానుజీయం. 'స్వం స్వం గతౌ సముత్సాహ' మితి పాఠః.

⊕ రామానుజీయం. 'సుషేణో జాంబవాం స్తథే' తి పాఠః.

‡ రామానుజీయం. 'గవయో వానర స్తత్ర వానరాం స్తా నువాచ హే'తి పాఠః.

◆ శరభ స్తా నువాచాఽథ వానరా న్వానరర్షభః,
చత్వారింశ ద్గమిష్యామి యోజనానాం ప్లవంగమాః. ౫

వానర స్తు మహాతేజా అబ్రవీ ద్గంధమాదనః,
యోజనానాం గమిష్యామి పంచాశ త్తు న సంశయః. ౬

మైంద స్తు వానర స్తత్ర వానరాం స్తా నువాచ హ,
యోజనానాం పరం షష్టి మహం ప్లవితు ముత్సహే. ౭

తత స్తత్ర మహాతేజా ద్వివిదః ప్రత్యభాషత,
గమిష్యామి న సందేహ స్సప్తతిం యోజనా న్యహం. ౮

* సుషేణ స్తు హరిశ్రేష్ఠః ప్రోక్తవా న్కపిసత్తమాన్,
అశీతిం యోజనానాం తు ప్లవేయం ప్లవగేశ్వరాః. ౯

తేషాం కథయతాం తత్ర సర్వాం స్తా ననుమాన్య చ,
తతో వృద్ధతమ స్తేషాం జాంబవా న్ప్రత్యభాషత. ౧౦

పూర్వ మస్మాక మ ప్యాసీ త్కశ్చి ద్గతిపరాక్రమః,
తే వయం వయసః పార మనుప్రాప్తా స్స్మ సాంప్రతం. ౧౧

కింతు నైవం గతే శక్య మిదం కార్య ముపేక్షితుం,
యదర్థం కపిరాజ శ్చ రామశ్చ కృతనిశ్చయౌ. ౧౨

(తేషా మితి.) తేషాం కథయతాం తేషు కథయత్సు సత్సు. ౯-౧౨

◆ రామానుజీయం. 'శరభస్తా నువాచాఽథ వానరా న్వానరర్షభ' ఇతి పాఠః.

* రామానుజీయం. 'సుషేణస్తు కపి స్తత్ర ప్రోక్తవాన్ కపిసత్తమ' ఇతి పాఠః.

(సాగరలంఘనే వానరైః స్వస్వశక్తిపరిశీలనం)

సాంప్రతం కాలభేదేన యా గతి స్తాం నిబోధత,
నవతిం యోజనానాం తు గమిష్యామి న సంశయః. ౧౩
తాంస్తు సర్వాన్ హరిశ్రేష్ఠాన్ జాంబవా నృన రబ్రవీత్, ౧౩½

న ఖ ల్వేతావదేవాఽసీ ద్గమనే మే పరాక్రమః.
మయా మహాబలే శ్చైవ యజ్ఞే విషు స్సనాతనః,
ప్రదక్షిణీకృతః పూర్వం క్రమమాణ ❂ స్త్రివిక్రమం. ౧౪

స ఇదానీ మహం వృద్ధః ప్లవనే మందవిక్రమః,
యౌవనే చ తదాసీ న్మే బల మప్రతిమం పరైః. ౧౫

సంప్ర త్యేతావతీం శక్తిం గమనే తర్కయా మ్యహం,
నైతావతా చ సంసిద్ధిః కార్యస్యాఽస్య భవిష్యతి. ౧౬

అథోత్తర ముదారార్థ మబ్రవీ దంగద స్తదా,
అనుమాన్య మహాప్రాజ్ఞం జాంబవంతం మహాకపిః. ౧౭

అహ మేత ద్గమిష్యామి యోజనానాం శతం మహత్,
నివర్తనే తు మే శక్తి స్స్యా న్న వేతి న నిశ్చితా. ౧౮
* త మువాచ హరిశ్రేష్ఠం జాంబవా న్వాక్యకోవిదః, ౧౮½

(న ఖల్విత్యాది.) త్రయాణాం విక్రమాణాం సమాహార స్త్రివిక్రమం. ౧౪

❂ రామానుజీయం. త్రివిక్రమం త్రీన్ విక్రమా న్స్వీకృతు మితి భావః.

* 'త మువాచ హరిశ్రేష్ఠో జాంబవా న్వాక్యకోవిదః'. హరిశ్రేష్ఠ ఇతి జాంబవతో వ్యపదేశో హరిసాధర్మ్యాత్. అల్ప మంతరం ఋక్షాణాం హరీణాం చ. అత ఏవాఽసౌ హర్యృక్షస త్తమే త్యంగదం సంబోధయతి. సజాతీయస్య హి నిర్ధారణం భవతి. 'న నిర్ధారణ' ఇతి షష్ఠీసమాసస్య నిషేధేఽపి మునిప్రయోగా త్సాధుత్వం. స ప్తమీసమాసో వా. ఇతి త త్త్వదీపికా.

జ్ఞాయతే గమనే శక్తి స్తవ హర్యృక్షసత్తమ. ౨౦

కామం శతం సహస్రం వా న హ్యేష విధి రుచ్యతే,
యోజనానాం భవా న్శక్తో గంతుం ప్రతినివర్తితుం. ౨౧

న హి ప్రేషయితా తాత స్వామీ ప్రేష్యః కథంచన,
భవతాఽయం జన స్సర్వః ప్రేష్యః ప్లవగసత్తమ. ౨౨

భవా న్కళత్ర మస్మాకం స్వామిభావే వ్యవస్థితః,
స్వామీ కళత్రం సైన్యస్య గతి రేషా పరంతప.
* తస్మా త్కళత్రవ త్తాత ప్రతిపాల్య స్సదా భవాన్, ౨౩౪

అపి చైతస్య కార్యస్య భవా న్మూల మరిందమ.
మూల మర్థస్య సంరక్ష్య మేష కార్యవిదాం నయః,
మూలే హి సతి సిధ్యంతి ♦ గుణాః పుష్పఫలోదయాః. ౨౫

(జ్ఞాయత ఇతి.) హర్యృక్షసత్తమేతి. ఋక్షత్వం వానరావాంతరజాతిః. అత స్సుగ్రీవాదేః ఋక్షరాజత్వ మితి. ౨౦

(కామ మితి.) భవాన్ యోజనానాం శతం సహస్రం వా గంతుం ప్రతినివర్తితుం చ కామం శక్తః. ఏష విధిః భృత్యైః స్వామిప్రస్థాపనం, నోచ్యతే న విధీయతే. ౨౧

తదేవ వివృణోతి (న హీతి.) ౨౨

(భవా నితి.) కళత్రం రక్షణీయం వస్తు. ౨౩-౨౫

---

* రామానుజీయం. 'తస్మా త్కళత్రవ త్తాత ప్రతిపాల్య' ఇతి పాఠః.

♦ రామానుజీయం. 'గుణాః పుష్పఫలోదయా' ఇతి సమ్యక్.

(లంకాగమనాయ హనుమత్ప్రోత్సాహనం)

తద్భవా నస్య కార్యస్య సాధనే సత్యవిక్రమ,
బుద్ధివిక్రమసంపన్నో హేతు రత్ర పరంతప. ౨౬

గురుశ్చ గురుపుత్రశ్చ త్వం హి నః కపిసత్తమ,
భవంత మాశ్రిత్య వయం సమర్థా హ్యర్థసాధనే. ౨౭

ఉక్తవాక్యం మహాప్రాజ్ఞం జాంబవంతం మహాకపిః,
ప్రత్యువాచోత్తరం వాక్యం వాలిసూను రథాఽంగదః. ౨౮

యది నాఽహం గమిష్యామి నాఽన్యే వానరపుంగవాః,
పునః ఖల్విద మస్మాభిః కార్యం ప్రాయోపవేశనం. ౨౯

న హ్యకృత్వా హరిపతే స్సందేశం తస్య ధీమతః,
తత్రాఽపి గత్వా ప్రాణానాం పశ్యామి పరిరక్షణం. ౩౦

స హి ప్రసాదే చాఽత్యర్థం * కోపే చ హరి రీశ్వరః,
అతీత్య తస్య సందేశం వినాశో గమనే భవేత్, ౩౧

త ద్యథా హ్యస్య కార్యస్య న భవ త్యన్యథా గతిః,
త ద్భవా నేవ దృష్టార్థ స్సంచింతయితు మర్హతి. ౩౨

సోఽంగదేన తథా వీరః ప్రత్యుక్తః ప్లవగర్షభః,
జాంబవా నుత్తరం వాక్యం ప్రోవాచేదం తతోఽంగదం. ౩౩

అస్య తే వీర కార్యస్య న కించి త్పరిహీయతే,
ఏష సంచోదయా మ్యేవం యః కార్యం సాధయిష్యతి. ౩౪

---

* రామానుజీయం. 'కోపే చ హరి రీశ్వర'. ఇతి సమ్యక్.

* తతః ప్రతీతం ప్లవతాం వరిష్ఠ మేకాన్త మాశ్రిత్య సుఖోపవిష్టం,
సంచోదయామాస హరిప్రవీరో హరిప్రవీరం హనుమన్త మేవ. ౩౫

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాణ్డే, పఞ్చషష్టితమ స్సర్గః.

అథ షట్షష్టితమ స్సర్గః

అనేకశతసాహస్రీం విషణ్ణాం హరివాహినీం,
జాంబవా న్సముదీక్ష్యైవం హనుమన్త మథాఽబ్రవీత్. ౧

వీర వానరలోకస్య సర్వశాస్త్రవిశారద,
తూష్ణీ మేకాన్త మాశ్రిత్య హనుమ న్కిం న జల్పసి. ౨

హనుమ న్హరిరాజస్య సుగ్రీవస్య సమో హ్యసి,
రామలక్ష్మణయో శ్చాపి తేజసా చ బలేన చ. ౩

(తత ఇతి.) ప్రతీతం ప్రఖ్యాతం. ౩౫

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే,
పంచషష్ఠితమ స్సర్గః.

అథ షట్షష్టితమ స్సర్గః

(అనేకేత్యాది.) ౧—౩

---

* రామానుజీయం. 'తతః ప్రతీతం ప్లవతాం వరిష్ఠ' మితి పాఠః. ప్రతీతం ప్రఖ్యాతం.

(హనుమజ్జన్మవృత్తాంతః)

అరిష్టనేమినః పుత్రో వైనతేయో మహాబలః,
గరుత్మా నితి విఖ్యాత ఉత్తమ స్సర్వపక్షిణాం. ౪

బహుశో హి మయా దృష్ట స్సాగరే స మహాబలః,
భుజగా నుద్ధర న్పక్షీ మహావేగో మహాయశాః, ౫

పక్షయో ర్య ద్బలం తస్య తావ ద్భుజబలం తవ.
విక్రమ శ్చాపి వేగశ్చ న తే తేనాఽవహీయతే. ౬

బలం బుద్ధిశ్చ తేజశ్చ సత్త్వం చ హరిపుంగవ,
విశిష్టం సర్వభూతేషు కి మాత్మానం న బుధ్యసే. ౭

అప్సరాఽప్సరసాం శ్రేష్ఠా విఖ్యాతా పుంజికస్థలా,
అంజనేతి పరిఖ్యాతా పత్నీ కేసరిణో హరేః. ౮

విఖ్యాతా త్రిషు లోకేషు రూపేణాఽప్రతిమా భువి,
* అభిశాపా దభూ త్తాత వానరీ కామరూపిణీ.
దుహితా వానరేంద్రస్య కుంజరస్య మహాత్మనః, ౯

(అరిష్టనేమిన ఇతి.) అరిష్టనేమినః కాశ్యపస్య, నకారాంతత్వ మార్షం. ౪—౫

(పక్షయో రితి.) అత్ర సమానపద మధ్యాహార్యం. విక్రమాదికం తేన గరుత్మతా సమానం. నాఽవహీయతే న న్యూనం భవతి. తేనేతి పంచమ్యర్థే తృతీయా. ౬

(బల మితి.) విశిష్టం శ్రేష్ఠం.

(అప్సరేతి) నిర్దేశ ఆర్షః. ౮—౯

---

* రామానుజీయం. 'అభిశాపా దభూ త్తాత వానరీ కామరూపిణీ, దుహితా వానరేంద్రస్య కుంజరస్య మహాత్మనః' ఇతి పాఠక్రమః.

కపిత్వే చారుసర్వాంగీ కదాచి త్కామరూపిణీ.
మానుషం విగ్రహం కృత్వా రూపయౌవనశాలినీ, ౧౦॥

విచిత్రమాల్యాభరణా మహార్హక్షౌమవాసినీ.
అచర త్పర్వతస్యాఽగ్రే ప్రావృడంబుదసన్నిభే, ౧౧॥

తస్యా వస్త్రం విశాలాక్ష్యాః పీతం రక్తదశం శుభం.
స్థితాయాః పర్వతస్యాఽగ్రే మారుతోఽపహర చ్ఛనైః, ౧౨॥

స దదర్శ తత స్తస్యా వృత్తా వూరూ సుసంహతౌ.
స్తనౌ చ పీనౌ సహితౌ సుజాతం చారు చాఽననం, ౧౩॥

తాం విశాలాయతశ్రోణీం తనుమధ్యాం యశస్వినీం.
దృష్ట్వైవ శుభసర్వాంగీం పవనః కామమోహితః, ౧౪॥

స తాం భుజాభ్యాం దీర్ఘాభ్యాం పర్యష్వజత మారుతః.
మన్మథావిష్టసర్వాంగో గతాత్మా తా మనిందితాం, ౧౫॥

సా తు తత్రైవ సంభ్రాంతా సువృత్తా వాక్య మబ్రవీత్.
ఏకపత్నీవ్రత మిదం కో నాశయితు మిచ్ఛతి, ౧౬॥

అంజనాయా వచ శ్శ్రుత్వా మారుతః ప్రత్యభాషత. ౧౭

న త్వాం హింసామి సుశ్రోణి మా భూ త్తే సుభగే భయం,
మనసాఽస్మి గతో య త్త్వాం పరిష్వజ్య యశస్వినీం. ౧౮

(తస్యా ఇతి.) రక్తదశం రక్తాగ్రం. ౧౦॥–౧౪॥

(స తా మితి.) తాం, గతాత్మా తద్గతచిత్తః. తాం పర్యష్వజతేతి సంబంధః. ౧౫॥–౧౭

(న త్వా మితి.) న హింసామి పాతివ్రత్యా న్న ప్రచ్యావయామి. న కేవలం పాతివ్రత్యభంగాభావః, శ్రేయోఽపి భవిష్యతీ త్యాహ (వీర్యవా నితి.) ౧౮

(హనుమ జ్జన్మవృత్తాంతః)

వీర్యవా న్బుద్ధిసంపన్న స్తవ పుత్రో భవిష్యతి,
మహాసత్త్వో మహాతేజా మహాబలపరాక్రమః.
లంఘనే ప్లవనే చైవ * భవిష్యతి మయా సమః, ౧౯॥

ఏవ ముక్తా తత స్తుష్టా జననీ తే మహాకపే.
గుహాయాం త్వాం మహాబాహో ప్రజజ్ఞే ప్లవగర్షభం, ౨౦॥

అభ్యుత్థితం తత స్సూర్యం బాలో దృష్ట్వా మహావనే.
ఫలం చేతి జిఘృక్షు స్త్వ ముత్ప్లుత్యాఽభ్యుద్గతో దివం, ౨౧॥

శతాని త్రీణి గత్వాఽథ యోజనానాం మహాకపే.
తేజసా తస్య నిర్ధూతో న విషాదం గత స్తతః, ౨౨॥

తావ దాపతత స్తూర్ణ మంతరిక్షం మహాకపే.
క్షిప్త మింద్రేణ తే వజ్రం క్రోధావిష్టేన ధీమతా, ౨౩॥

తత శ్శైలాగ్రశిఖరే వామో హను రభజ్యత.
◊ తతో హి నామధేయం తే హనుమా నితి కీర్త్యతే, ౨౪॥

(శతానీతి.) శతాని త్రీణి, ఏత దనేకశతయోజనానా ముపలక్షణం, 'బహుయోజనసాహస్రం క్రామ త్యేష' ఇత్యుత్తరకాండే వక్ష్యమాణత్వాత్. ౧౯-౨౩॥

---

* రామానుజీయం. 'భవిష్యతి మయా సమః' ఇత్యతః పరం 'ఏవ ముక్తా' 'గుహాయాం' 'అభ్యుత్థితం' 'ఫలం చేతి జిఘృక్షు స్త్వ' మితి పాఠక్రమః. గుహాయాం మందరగుహాయాం.

◊ రామానుజీయం. 'తతో హి నామధేయం తే హనుమా నితి కీర్త్యతే' ఇత్యతః పరం 'తత స్త్వాం త్రైలోక్యే' 'సంభ్రాంతాశ్చ' 'ప్రసాదయంతి' 'ప్రసాదితే చ' 'అశస్త్రవధ్యతాం' 'వజ్రస్య చ' 'సహస్రనేత్రః' 'స్వచ్ఛందతశ్చ' 'సత్యం కేసరిణః' 'మారుతస్యౌరసః పుత్ర స్తేజసా చాపి తత్సమ' -ఇత్యేష పాఠక్రమః, అన్య స్తు లేఖకప్రమాదకృతః.

తత స్త్వాం నిహతం దృష్ట్వా వాయు ర్గంధవహ స్స్వయం.
త్రైలోక్యే భృశసంక్రుద్ధో న వవౌ వై ప్రభంజనః. ౨౬॥

సంభ్రాంతా శ్చ సురా స్సర్వే త్రైలోక్యే క్షోభితే సతి.
ప్రసాదయంతి సంక్రుద్ధం మారుతం భువనేశ్వరాః. ౨౭॥

ప్రసాదితే చ పవనే బ్రహ్మా తుభ్యం వరం దదౌ.
అశస్త్రవధ్యతాం తాత సమరే సత్యవిక్రమ, ౨౮॥

వజ్రస్య చ నిపాతేన విరుజం త్వాం సమీక్ష్య చ.
సహస్రనేత్రః ప్రీతాత్మా దదౌ తే వర ముత్తమం,
స్వచ్ఛందత శ్చ మరణం తే భూయా దితి వై ప్రభో. ౨౯

స త్వం కేసరిణః పుత్రః క్షేత్రజ్ఞో భీమవిక్రమః,
మారుత స్యౌరసః పుత్ర స్తేజసా చాఽపి తత్సమః. ౩౦॥

త్వం హి వాయుసుతో వత్స ప్లవనే చాపి తత్సమః.
వయ మద్య గతప్రాణా భవా న్న స్త్రాతు సాంప్రతం.
దాక్ష్యవిక్రమసంపన్నః పక్షిరాజ ఇవాఽపరః, ౩౧॥

త్రివిక్రమే మయా తాత సశైలవనకాననా.
త్రిస్సప్తకృత్వః పృథివీ పరిక్రాంతా ప్రదక్షిణం, ౩౨॥

తథా చౌషధయోఽస్మాభి స్సంచితా దేవశాసనాత్.
నిష్పన్న మమృతం యాభి స్త దాసీ న్నో మహ ద్బలం. ౩౩॥

(త్రివిక్రమ ఇతి.) పృథివీ త్యనేనాఽండకటాహమధ్య ఉక్తః. తస్యా స్త్రిస్సప్తకృత్వః క్రమణం మధ్యప్రదేశే. యద్వా, యావతీ మహాబలిభూమిః తావతీ పృథి వ్యత్ర వివక్షితా. తస్యాః ప్రదక్షిణం తద్బహిఃప్రదేశే న సంగచ్ఛతే, యద్వా, క్రమణానంతరం జాంబవా న్విజయఘోషణార్థం.

(హనుమతః సాగరలంఘనసన్నాహః)

స ఇదానీ మహం వృద్ధః పరిహీనపరాక్రమః.
సాంప్రతం కాల మస్మాకం భవా న్సర్వగుణాన్వితః, ३४५

త ద్విజృంభస్వ విక్రాంతః ప్లవతా ముత్తమో హ్యసి. ३६

త్వద్వీర్యం ద్రష్టుకామేయం సర్వవానరవాహినీ,
ఉత్తిష్ఠ హరిశార్దూల లంఘయస్వ మహార్ణవం, ३७

పరా హి సర్వభూతానాం హనుమ న్యా గతి స్తవ,
విషణ్ణా హరయ స్సర్వే హనూమ న్కి ముపేక్షసే.
విక్రమస్వ మహావేగో విష్ణు స్త్రీ న్విక్రమా నివ. ३८

తత స్తు వై జాంబవతా ప్రచోదితః ప్రతీతవేగః పవనాత్మజః కపిః,
ప్రహర్షయం స్తాం హరివీరవాహినీం * చకార రూపం మహ దాత్మన స్తదా. ३९

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాణ్డే, షట్షష్టితమ స్సర్గః.

పృథివీమాత్రప్రదక్షిణం కృతవా నితి ప్రసిద్ధిః. అన్య త్సర్వ మతిరోహితార్థం. ३४-३९

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే,
షట్షష్టితమ స్సర్గః.

---

* రామానుజీయం. 'చకార రూపం మహ దాత్మన స్తదే' తి పాఠః.

అథ సప్తషష్టితమ స్సర్గః

* తం దృష్ట్వా జృంభమాణం తే క్రమితుం శతయోజనం,
వీర్యేణాఽఽపూర్యమాణం చ సహసా వానరోత్తమం. ౧

సహసా శోక ముత్సృజ్య ప్రహర్షేణ సమన్వితాః,
వినేదు స్తుష్టువు శ్చాపి హనుమంతం మహాబలం. ౨

ప్రహృష్టా విస్మితా శ్చైవ వీక్షంతే స్మ సమంతతః,
త్రివిక్రమకృతోత్సాహం నారాయణ మివ ప్రజాః. ౩

సంస్తూయమానో హనుమా న్వ్యవర్ధత మహాబలః,
సమావిధ్య చ లాంగూలం హర్షా చ్చ బల మేయివాన్. ౪

తస్య సంస్తూయమానస్య వృద్ధై ర్వానరపుంగవైః,
తేజసా పూర్యమాణస్య రూప మాసీ దనుత్తమం.

యథా విజృంభతే సింహో వివృద్ధో గిరిగహ్వరే,
మారుత స్యౌరసః పుత్ర స్తథా సంప్రతి జృంభతే. ౬

అథ సప్తషష్టితమ స్సర్గః.

(తం దృష్ట్వేత్యాది.) జృంభమాణం వర్ధమానం. ౧-౬

---

* రామానుజీయం. 'తం దృష్ట్వా జృంభమాణం తే' 'వీర్యేణ' 'సహసా' 'వినేదుః' 'ప్రహృష్టాః' 'త్రివిక్రమకృతోత్సాహం నారాయణ మివ ప్రజా' ఇతి పాఠక్రమః. ఏషాం శ్లోకానాం కేషుచి త్క్వచిత్ శేషు భ్రంశో లేఖకప్రమాదకృతః.

(హనుమతః సాగరలంఘనసన్నాహః)

అశోభత ముఖం తస్య జృంభమాణస్య ధీమతః,
అంబరీష మివాఽఽదీప్తం విధూమ ఇవ పావకః. ౭

హరీణా ముత్థితో మధ్యా త్సంప్రహృష్టతనూరుహః,
అభివాద్య హరీ న్వృద్ధా న్హనుమా నిద మబ్రవీత్. ౮

అరుజ త్పర్వతాగ్రాణి హుతాశనసఖోఽనిలః,
బలవా నప్రమేయ శ్చ వాయు రాకాశగోచరః. ౯

యస్యాఽహం శీఘ్రవేగస్య శీఘ్రగస్య మహాత్మనః,
మారుత స్యౌరసః పుత్రః ప్లవనే నాఽస్తి మత్సమః. ౧౦

ఉత్సహేయం హి విస్తీర్ణ మాలిఖంత మివాఽంబరం,
మేరుం గిరి మసంగేన పరిగంతుం సహస్రశః. ౧౧

బాహువేగప్రణున్నేన సాగరేణాఽహ ముత్సహే,
సమాప్లావయితుం లోకం సపర్వతనదీహ్రదం.

(అశోభతేతి.) ఆదీప్త మంబరీష మివ స్థితం జృంభమాణస్య తస్య ముఖం విధూమః పావక ఇవ అశోభత. అంబరీషం భ్రాష్ట్రం, 'క్లీబేఽంబరీషం భ్రాష్ట్రో నే' త్యమరః. ౮

(అరుజ దిత్యాది.) అనిలః గమనశీలః, 'అన ప్రాణనే' ఇత్యస్మా దౌణాదిక ఇలప్రత్యయః. శీఘ్రవేగస్య - శీఘ్రాః వైనతేయాదయః, తేషాం వేగ ఇవ వేగో యస్య సః, తస్య. తత్సామ్య మసహమాన స్తతోఽప్యాధిక్య మాహ (శీఘ్రగస్యేతి.) యద్వా, శీఘ్రవేగస్య, అత ఏవ శీఘ్రగస్య. ౯-౧౦

(ఉత్సహేయ మితి.) విస్తీర్ణ మితి మేరువిశేషణం, వానరసేనాభయనివృత్త్యర్థం స్వోత్కర్ష మపి స్వయం నివేదయతి. ౧౧-౧౨

* మమోరుజంఘవేగేన భవిష్యతి సముత్థితః,
సముచ్ఛ్రితమహాగ్రాహ స్సముద్రో వరుణాలయః. ౧౩

పన్నగాశన మాకాశే పతంతం పక్షిసేవితే,
వైనతేయ మహం శక్తః పరిగంతుం సహస్రశః. ౧౪

ఉదయా త్ప్రస్థితం వాఽపి జ్వలంతం రశ్మిమాలినం.
అనస్తమిత మాదిత్య మభిగంతుం సముత్సహే. ౧౫

తతో భూమి మసంస్పృశ్య పున రాగంతు ముత్సహే,
ప్రవేగేనైవ మహతా భీమేన ప్లవగర్షభాః. ౧౬

(పన్నగేతి.) పన్నగాశనం స్వోచితాహారలాభాయ నిరవధికత్వరాసంపన్నం. యద్వా, ఆహారగ్రహణత్వరయా సర్వేషాం భయావహం పతంతం, న తు వర్తమానం. ఆకాశే స్వోచితక్షేత్రే, పక్షిసేవిత ఇతి స్వపరికరసంపత్తి రుచ్యతే. వైనతేయం వినతాపుత్రం, అనేన కౌమారావస్థాయాం బలవేగోత్కర్ష స్సూచ్యతే, అహం తస్యాపి ప్రాణదాతుః పుత్రః, పరిగంతుం పరితో గంతుం ప్రదక్షిణీకర్తుం, సహస్రశః ఏకయత్నేన సహస్రశః పరిగంతుం శక్తః, అజానసిద్ధసామర్థ్యోఽస్మి. ౧౪

(ఉదయా దితి.) ఉదయాత్ ప్రస్థితం ఉదయగిరే ర్నిర్గచ్ఛంతం, ఆదిత్యం స్వస్థానాత్ ప్రాప్య, తేన సహ గంతుం ప్రారభ్య, తతః పూర్వ మేవాఽస్తగిరి మాసాద్యాఽనస్తమితం జ్వలంతం రశ్మిమాలిన మాదిత్య, మభిగంతుం ప్రత్యుద్గంతుం, సముత్సహే. జ్వలంత మిత్యనేన మధ్యాహ్న ఏవాఽభిగమనం సూచ్యతే. ౧౫

(తత ఇతి.) తతః సూర్యప్రత్యుద్గమనానంతరం, భూమి మసంస్పృశ్య కుత్రా ప్యవిశ్రమ్య, భీమేన మహతా, ప్రవేగేన ప్రారబ్ధవేగేనైవ, పున రాగంతుం పునర ప్యేకవారం సూర్య మభిగంతు, ముత్సహ ఇత్యర్థః. శతయోజనస్థాం లంకాం గంతుం కిముతేతి భావః. ౧౬

---

* (మమేతి.) ఊరూ చ జంఘే చ ఊరుజంఘం, తస్య వేగేన - ప్రాణ్యంగత్వా దేకవద్భావః. ఇతి టీకా.

(హనుమతః సాగరలంఘనసన్నాహః)

ఉత్సహేయ మతిక్రాంతుం సర్వా నాకాశగోచరాన్, ౧౬॥

సాగరం శోషయిష్యామి దారయిష్యామి మేదినీం.
పర్వతాం శ్చూర్ణయిష్యామి ప్లవమానః ప్లవంగమాః ౧౭॥

హరిష్యా మ్యూరువేగేన ప్లవమానో మహార్ణవం, ౧౮॥

లతానాం * వివిధం పుష్పం పాదపానాం చ సర్వశః,
అనుయాస్యంతి మా మద్య ప్లవమానం విహాయసా. ౧౯

భవిష్యతి హి మే పంథా స్స్వాతేః పంథా ఇవాఽంబరే, ౧౯॥

చరంతం ఘోర మాకాశ ముత్పతిష్యంత మేవ వా.
ద్రక్ష్యంతి నిపతంతం చ సర్వభూతాని వానరాః. ౨౦॥

మహామేఘప్రతీకాశం మాం చ ద్రక్ష్యథ వానరాః.
దివ మావృత్య గచ్ఛంతం గ్రసమాన మివాఽంబరం, ౨౧॥

విధమిష్యామి జీమూతా న్కంపయిష్యామి పర్వతాన్.
సాగరం క్షోభయిష్యామి ప్లవమాన స్సమాహితః, ౨౨॥

(ఉత్సహేయ మితి.) ఆకాశగోచరాన్ గ్రహనక్షత్రాదీన్. ౧౬॥-౧౮॥

(లతానా మితి.) (పుష్ప మితి.) జాత్యేకవచనం. ౧౯

(భవిష్యతీతి.) స్వాతేః పంథాః పరిపూర్ణతారాచ్ఛాయాపథః. ౨౦-౨౨॥

---

* రామానుజీయం. (వివిధ మితి.) వైవిధ్యాభిధానాత్, అనుయాస్యంతి, పుష్పాణీతి శేషః.

వైనతేయస్య సా శక్తి ర్మమ యా మారుతస్య వా. ౨౩

ఋతే * సుపర్ణరాజానం మారుతం వా మహాజవం,
న త ద్భూతం ప్రపశ్యామి య న్మాం ప్లుత మనువ్రజేత్. ౨౪

నిమేషాంతరమాత్రేణ నిరాలంబన మంబరం,
సహసా నిపతిష్యామి ఘనా ద్విద్యు దివోత్థితా. ౨౫

భవిష్యతి హి మే రూపం ప్లవమానస్య సాగరే,
విష్ణో ర్విక్రమమాణస్య పురా త్రీ న్విక్రమా నివ. ౨౬

బుద్ధ్యా చాఽహం ప్రపశ్యామి మన శ్చేష్టా చ మే తథా,
అహం ద్రక్ష్యామి వైదేహీం ప్రమోదధ్వం ప్లవంగమాః. ౨౭

మారుతస్య సమో వేగే గరుడస్య సమో జవే,
అయుతం యోజనానాం తు గమిష్యామీతి మే మతిః, ౨౮

వాసవస్య సవజ్రస్య బ్రహ్మణో వా స్వయంభువః,
విక్రమ్య సహసా హస్తా దమృతం త దిహాఽఽనయే.
లంకాం వాఽపి సముత్క్షిప్య గచ్ఛేయ మితి మే మతిః, ౨౯½

త మేవం వానరశ్రేష్ఠం గర్జంత మమితౌజసం.
ప్రహృష్టా హరయ స్తత్ర సముదైక్షంత విస్మితాః, ౩౦½

తస్య త ద్వచనం శ్రుత్వా జ్ఞాతీనాం శోకనాశనం,
ఉవాచ పరిసంహృష్టో జాంబవా న్హరిసత్తమం, ౩౧½

(వైనతేయస్యేతి.) మమ యా శక్తిః సా మారుతస్య వైనతేయస్య వేతి సంబంధః. ౨౩

---

* రామానుజీయం. 'సుపర్ణరాజాన' మిత్యత్ర టజభావ శ్ఛాందసః.

(హనుమతః సాగరలంఘనసన్నాహః)

వీర కేసరిణః పుత్ర హనుమ న్మారుతాత్మజ.
జ్ఞాతీనాం విపుల శ్శోక స్త్వయా తాత వినాశితః, 32

తవ కల్యాణరుచయః కపిముఖ్యా స్సమాగతాః.
మంగళం కార్యసిద్ధ్యర్థం కరిష్యంతి సమాహితాః, 33

ఋషీణాం చ ప్రసాదేన కపివృద్ధమతేన చ.
గురూణాం చ ప్రసాదేన ప్లవస్వ త్వం మహార్ణవం, 34

* స్థాస్యామ శ్చైకపాదేన యావ దాగమనం తవ.
త్వద్గతాని చ సర్వేషాం జీవితాని వనౌకసాం, 35

తత స్తు హరిశార్దూల స్తా నువాచ వనౌకసః. 36

నేయం మమ మహీ వేగం లంఘనే ధారయిష్యతి,
ఏతా నీహ నగస్యాఽస్య శిలాసంకటశాలినః.
శిఖరాణి మహేంద్రస్య స్థిరాణి చ మహాంతి చ, 37

(స్థాస్యామ ఇతి.) స్థాస్యామశ్చైకపాదేన, తథా సత్వరాః స్మే త్యర్థః. 32-34

(నేయ మిత్యాది.) శిలాసంకటశాలినః శిలాతుంగప్రదేశభూయిష్ఠస్య, 'సంకటో దంతురే తుంగే విపద్రోగవిశేషయో' రితి విశ్వః. 35-37

---

* రామానుజీయం. 'స్థాస్యామ శ్చైకపాదేన' 'త్వద్గతాని' 'తత స్తు' 'నేయం మమ' ఇతి పాఠక్రమః. అనయో ర్మధ్యే 'స వేగవా' నితి శ్లోక స్సర్గకరణం చ లేఖకప్రమాదకృతం.

‡ ఏష వేగం కరిష్యామి మహేంద్రశిఖరే ష్వహం,
నానాద్రుమవికీర్ణేషు ధాతునిష్యందశోభిషు, ౩౮

ఏతాని మమ నిష్పేషం పాదయోః ప్లవతాం వరాః.
ప్లవతో ధారయిష్యంతి యోజనానా మిత శ్శతం. ౩౯

తత స్తం మారుతప్రఖ్య స్స హరి ర్మారుతాత్మజః.
ఆరురోహ నగశ్రేష్ఠం మహేంద్ర మరిమర్దనః. ౪౦

వృతం నానావిధై ర్వృక్షై ర్మృగసేవితశాద్వలం.
లతాకుసుమసంబాధం * నిత్యపుష్పఫలద్రుమం, ౪౧

సింహశార్దూలచరితం మత్తమాతంగసేవితం.
మత్తద్విజగణోద్ఘుష్టం ◊ సలిలోత్పీడసంకులం, ౪౨

మహద్భి రుచ్ఛ్రితం శృంగై ర్మహేంద్రం స మహాబలః.
విచచార హరిశ్రేష్ఠో మహేంద్రసమవిక్రమః, ౪౩

పాదాభ్యాం పీడిత స్తేన మహాశైలో మహాత్మనః,
రరాజ సింహాభిహతో మహా న్మత్త ఇవ ద్విపః. ౪౪

ముమోచ సలిలోత్పీడా న్విప్రకీర్ణశిలోచ్చయః ౪౫

(వృత మిత్యాది.) సలిలోత్పీడైః సలిలప్రవాహైః, సంకులం. ౩౮-౪౫

---

‡ రామానుజీయం. 'ఏష వేగం కరిష్యామి మహేంద్రశిఖరే ష్వహ' మిత్యతఃపరం 'నానాద్రుమవికీర్ణేషు' 'ఏతాని మమ' 'ప్లవతో ధారయిష్యంతి' 'తత స్తం' ఇతి పాఠక్రమః.

* రామానుజీయం. 'నిత్యపుష్పఫలద్రుమ' మితి పాఠః.

◊ రామానుజీయం. 'సలిలోత్పీడసంకుల' మితి సమ్యక్.

(హనుమతః సాగరలంఘనసన్నాహః)

విత్రస్తమృగమాతంగః ప్రకంపితమహాద్రుమః,
నాగగంధర్వమిథునైః పానసంసర్గకర్కశైః. ౪౬

ఉత్పతద్భి శ్చ విహగై ర్విద్యాధరగణై రపి,
త్యజ్యమానమహాసాను స్సంనిలీనమహోరగః. ౪౭

♦ చలశృంగశిలోద్ఘాత స్తదాఽభూ త్స మహాగిరిః, ౪౭॥

నిశ్శ్వసద్భి స్తదాఽఽర్తైస్తు భుజంగై రర్ధనిస్సృతైః.
సపతాక ఇవాఽఽభాతి స తదా ధరణీధరః, ౪౮॥

※ ఋషిభి స్త్రాససంభ్రాంతైః * స్త్యజ్యమాన శ్శిలోచ్చయః,
సీద న్మహతి కాంతారే సార్థహీన ఇవాఽధ్వగః, ౪౯॥

(విత్రస్తమృగమాతంగ ఇత్యాది.) పానసంసర్గకర్కశైః పానసంసర్గదృఢైః. 'కర్కశం కఠినం క్రూరం కఠోరం నిష్ఠురం దృఢ' మిత్యమరః. పానప్రవృత్తౌ దృఢాభినివేశై రిత్యర్థః. ఉద్ఘాతః సమూహః. ౪౬—౪౮॥

(ఋషిభి రితి.) సార్ధహీనః, అభూ దితి శేషః. ౪౯॥

♦ చలశృంగశిలోద్ఘాతః - చలానాం శృంగాణాం శిలానాం చ ఉద్ఘాతా ఆహతయో యస్మిన్ స తథోక్తః. ఇతి టీకా.

※ (ఋషిభి రితి.) సార్ధహీనః సహాయహీనోఽధ్వగః పథిక ఇవాఽభూ దితి శేషః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

రామానుజీయం. 'త్యజ్యమాన శ్శిలోచ్చయ' ఇతి పాఠః.

స వేగవా న్వేగసమాహితాత్మా హరిప్రవీరః పరవీరహంతా,
మన స్సమాధాయ మహానుభావో జగామ లంకాం మనసా మనస్వీ. ౫౦॥

ఇత్యార్షే శ్రీమద్రామాయణే, ఆదికావ్యే, శ్రీమద్వాల్మీకీయే, చతుర్వింశత్సహస్రికాయాం సంహితాయాం, శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే, సప్తషష్టితమ స్సర్గః.

కిష్కిన్ధాకాణ్డ స్సమాప్తః.

(స ఇతి.) వేగసమాహితాత్మా వేగవిషయే సమర్పితమనాః, మన స్సమాధాయ మనః సమాహితం కృత్వా ౫౦॥

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే, సప్తషష్టితమ స్సర్గః

శ్లో. ఇత్థం శఠారిగురువర్యపదారవింద
సేవారసాధిగతసర్వరహస్యబోధః,
గోవిందరాజవిబుధః ప్రముదే బుధానాం
కైష్కిన్ధకాణ్డవిషయాం వితతాన టీకామ్.

కిష్కిన్ధాకాణ్డ స్సమాప్తః.

యదక్షరపదభ్రష్టం మాత్రాహీనం చ య ద్భవేత్,
తత్సర్వం క్షమ్యతాం దేవ రామచంద్ర నమోఽస్తు తే.

విజయ ముద్రాశాల, చిత్తూరు. (ఆంధ్రప్రదేశ్.)